

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ:
Η ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ «ΖΩΗ» ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αμαρυλλίς Λογοθέτη

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

*Σία Αναγνωστοπούλου
Στέφανος Παπαγεωργίου
Στέφανος Πεσμαζόγλου*

Αθήνα, Αύγουστος 2016

Copyright © Αμαρυλλίς Λογοθέτη. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο 1	15
Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή»	15
1α. Τα θρησκευτικά κινήματα	15
1β. Απόστολος Μακράκης	18
1γ. Ο ιδρυτής Ευσέβιος Ματθόπουλος	33
1δ. Η Αδελφότητα	42
1ε. Ένα σύμπαν συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων	49
Κατηχητικά	51
Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες (ΧΜΟ)	63
Κεφάλαιο 2	77
Ιδεολογία	77
2α. Η πάγια θεματογραφία	77
2β. Η έξοδος της Ζωής στην πολιτική	87
2γ. (Ελληνο)Χριστιανισμός	95
2δ. Το παρελθόν ως γραμμική συνέχεια	101
Κεφάλαιο 3	134
Ο Αντικομμουνιστικός λόγος της "Ζωής"	134
3α. Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος	134
3β. Η Κατοχή	140
3γ. Απελευθέρωση	154
3δ. Οδεύοντας προς τον Εμφύλιο	162
3ε. Κλιμάκωση αντικομμουνιστικού λόγου και δράσης	179
Κεφάλαιο 4	200
Η Ζωή του Παιδιού	200
4α. Το περιοδικό	201
4β. Ένα συγκοινωνούν δίκτυο	230
Συμπεράσματα	258
Βιβλιογραφία	269
Πρωτογενείς Πηγές	269
Δευτερογενείς Πηγές	270

Εισαγωγή

Αντικείμενο της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής είναι η μελέτη της θρησκευτικής αδελφότητας «Ζωή» μέσα από τις πρωτογενείς πηγές της και μέσα στην εποχή της. Η «εποχή» της, ωστόσο, είναι κάτι ευρύτερο από την εξέλιξη και την εσωτερική ζωή της Αδελφότητας Θεολόγων που ιδρύθηκε το 1907 ως αστικό σωματείο από τον αρχιμανδρίτη Ευσέβιο Ματθόπουλο και που έμελλε να ζήσει τα πιο παραγωγικά της χρόνια τουλάχιστον μέχρι το 1959, οπότε και αποχώρησαν πολλά από τα ιδρυτικά της μέλη για να ιδρύσουν την Αδελφότητα Θεολόγων «Ο Σωτήρ». Αλλά και η ίδια η οργάνωση είναι κάτι πιο περίπλοκο, αντιφατικό και εν τέλει γοητευτικό από μια απλώς «παραεκκλησιαστική» οργάνωση, κατά τον μάλλον αρνητικά φορτισμένο όρο που καθιερώθηκε στην ελληνική δημόσια σφαίρα (και τα Μ.Μ.Ε.) τις τελευταίες δεκαετίες.

Η «Ζωή» είναι προϊόν της μεγάλης ιστορικής μήτρας των θρησκευτικών κινημάτων που εμφανίζονται και οργανώνονται από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού εθνικού κράτος κι έπειτα. Είναι κατά κάποιον τρόπο ένα φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στον ελληνικό 19ο αιώνα και στις αντιφάσεις του, ιδίως εν προκειμένω στις απόπειρες να διασωθεί καταρχάς η παράδοση μέσα στο απειλητικό πλαίσιο της πολιτικής νεωτερικότητας, και να μεταπλαστεί ή ακόμη και να «εκσυγχρονιστεί» έπειτα, προκειμένου να διασφαλιστεί μια συνέχεια μέσα στη ριζική αλλαγή των συνθηκών του κόσμου και των συλλογικών νοοτροπιών.

Η επίσημη Εκκλησία επιχειρούσε να εμφανιστεί ως συμπληρωματική δύναμη του νεότευκτου κράτους και ως εγγυητής των κοινωνικών και ιδεολογικών αρμών του νεαρού υπό διαμόρφωση έθνους. Από την άλλη, ωστόσο, η συγκρότηση μιας συνείδησης εθνικού κράτους, που αντλούσε από τις δυτικές νεωτερικές ιδέες, ερχόταν σε σύγκρουση με τη διατήρηση της θρησκείας ως υπέρτερης ρυθμιστικής αρχής της νέας κοινωνικής συνθήκης. Καθώς η επίσημη Εκκλησία δεν φαινόταν να προσφέρει καθαρές και ευκρινείς λύσεις στις μεγάλες συγκρούσεις της παράδοσης με τις νεωτερικές αξίες, στα χρόνια αυτά του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε μια έντονη «από τα κάτω» θρησκευτική κινητικότητα, ζυμώσεις στο κοινωνικό πεδίο που αναδείκνυαν ηγετικές μορφές αλλά και συλλογικά μορφώματα θρησκευτικών κοινοτήτων τα οποία αναζητούσαν τους όρους διατήρησης των πατρών ορθόδοξων παραδόσεων,

αναγκαστικά συμβατούς με το καινούριο αξιακό πλαίσιο. Θρησκευτικά κινήματα με επίκεντρο πρόσωπα σαν τον Παπουλάκο ή τον Μακράκη, αλλά και συλλογικά εγχειρήματα όπως ο Σύλλογος «Ανάπλασις», διαμόρφωσαν τη μήτρα από την οποία αναδύεται στις αρχές του 20ού αιώνα πια η οργάνωση της «Ζωής».

Αυτός είναι και ο λόγος που η μελέτη της «Ζωής» πλαισιώνεται από ένα προοίμιο που αφορά την «προϊστορία» της, και ιδίως το προσωποκεντρικό κίνημα του μακρακισμού. Μέσα από τις πηγές, δηλαδή τα κείμενα του ίδιου του Απόστολου Μακράκη που εκτείνονται βασικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αναζητούμε τα πλησιέστερα νήματα του πλέγματος ιδεών που υφαίνει αργότερα η «Ζωή». Προϊόν της αντιφατικής εποχής του, ο Μακράκης συνδυάζει την εχθρότητα απέναντι στις δυτικές διαφωτιστικές ιδέες, που θεωρούνται ξένο (νεωτερικό) σώμα ασύμβατο, με τον, αντιθέτως, αδιαλείπτως παρόντα ελληνισμό, ακόμη και με έναν κάποιο ελληνορθόδοξο φονταμενταλισμό, ο οποίος ενώ αρνείται τη νέα συνθήκη κρατικής (και εκκλησιαστικής) διοίκησης που διαμορφώνεται στο νέο εθνικό κράτος, την ίδια στιγμή επιχειρεί να παρέμβει στο κοινωνικό επίπεδο με στόχο μια γνήσια αναμόρφωση της εκκλησίας με την ευρύτερη έννοια και τελικά έναν κοινωνικό εκσυγχρονισμό που θα θεμελιώνεται στις υπέρτερες θρησκευτικές παραδόσεις. Παράλληλα με αυτό το μάλλον αντιφατικό, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον, πλαίσιο ιδεών, ο μακρακισμός εμπεριέχει και μια οργανωτική όψη που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στη μελέτη της «Ζωής»: προχωρά στην ίδρυση μιας σειράς θρησκευτικών, πολιτικών και πολιτιστικών συλλόγων, που είχε απώτερο στόχο τη συσπείρωση κοινοτήτων γύρω από το πρόσωπο του ίδιου του Μακράκη, συλλογικών μορφών οργάνωσης και συμβίωσης, ζύμωσης ιδεών και πρακτικών, που σε ομόκεντρους, ιεραρχικά καθορισμένους κύκλους γύρω από το πρόσωπο του ηγέτη θα δημιουργούσαν μια ολόκληρη δομή κοινωνικής παρέμβασης και τελικά αναμόρφωσης.

Με τον τρόπο αυτό προσδιορίζεται η οπτική γωνία, το εύρος και η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας μελέτης. Φαινόμενο με συγκεκριμένη προϊστορία, αντιφατικό προϊόν μιας αντιφατικής εποχής, η «Ζωή» ανήκει στο ευρύτερο εκείνο ρεύμα των θρησκευτικών κινήματων που αναζητούν την αποκατάσταση ή/και τον εκσυγχρονισμό των παραδόσεων ενός υποτιθέμενου ελληνορθόδοξου ιστορικού συνεχούς, ενάντια στις «ξενόφερτες» δυτικότερες ιδέες της νεωτερικής εποχής αλλά με τρόπο μοιραία «δυτικό» και νεωτερικό. Άλλωστε και η «Ζωή» είναι κατ' ουσίαν ένα πρόγραμμα κοινωνικής αναμόρφωσης, για το οποίο όμως ο ιδρυτής του,

Ευσέβιος Ματθόπουλος, αν και ιδεολογικό τέκνο του Μακράκη, επιφυλάσσει έναν ρόλο δίπλα στην επίσημη Εκκλησία και όχι ενάντια της. Σε έναν βαθμό, η «Ζωή» είναι ένα κίνημα προσωποκεντρικό, εξάλλου θεμελιακό σύγγραμμα-οδηγός της οργάνωσης ήταν για δεκαετίες το βιβλίο του ίδιου του Ματθόπουλου *Ο Προορισμός του Ανθρώπου*. Ταυτόχρονα όμως, δεν πρόκειται για μια μοναστική κοινότητα που οργανώνεται γύρω από την προσευχή, αλλά γύρω από την εργασία και την εμπρόθετη, ενεργή παρέμβαση στα κοινωνικά πράγματα. Είναι μια οργάνωση που δρα μέσα στον κόσμο, γι' αυτό και συγκέντρωσε κατά καιρούς κριτικές για προτεσταντική παρέκκλιση, δηλαδή, παραδόξως, για υιοθέτηση αρχών που βρίσκονταν ανάμεσα στις ξενόφερτες επιρροές που η ίδια επιδίωκε να καταπολεμήσει.

Το βασικότερο όμως είναι ότι η «Ζωή» συγκροτεί έναν ολόκληρο οργανωτικό αστερισμό συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων, επεκτείνοντας κατά τρόπο πρωτόγνωρο το εγχείρημα του μακρακισμού. Οι ιεραρχικά συγκροτημένοι ομόκεντροι κύκλοι είναι εδώ παρόντες σε ένα υψηλότερο επίπεδο οργανωτικής τεχνολογίας, που αναπτύσσεται σε τρεις πυλώνες: τον πυλώνα των κατηχητικών σχολείων, σε ποικίλες διαβαθμίσεις, τον πυλώνα των συλλόγων, των ιεραποστολικών (αλλά και επαγγελματικών, επιστημονικών κ.ο.κ.) ενώσεων, των αδελφοτήτων και σωματείων, και τέλος των εκδοτικό πυλώνα, με βιβλία και περιοδικά που αποτελούσαν το πρωτογενές υλικό της ιδεολογικής-πνευματικής παρέμβασης της οργάνωσης.

Με αυτή τη σκευή, η «Ζωή» θα εμπλακεί πλέον όχι απλώς στις προεκτάσεις των διακυβευμάτων του 19ου αιώνα αλλά και στα νέα που γεννιούνται με τον 20ό. Ο παραδοσιοκεντρικός ελληνοχριστιανικός συντηρητισμός θα παραμείνει το σταθερό ιδεολογικό υπόβαθρο της παρέμβασης της οργάνωσης, με εξίσου σταθερό μέτωπο προς τα φερτά υλικά των ευρωπαϊκών ηθών. Σταδιακά όμως, η «Ζωή» εμπλέκεται όλο και πιο στενά στα πολιτικά τεκταινόμενα της σύγχρονης Ελλάδας. Η σθεναρή αντίστασή της στη μεταβολή των κοινωνικών, οικογενειακών και έμφυλων ηθών θα εκτραπεί, αργά αλλά σταθερά, σε άρνηση του «υλισμού», είτε του νεωτερικού «δυτικού» είτε αργότερα του κομμουνιστικού. Καθώς η οργάνωση ανοίγεται σε όλο και ευρύτερους κύκλους, επιστημονικούς και πνευματικούς, αναλαμβάνει την προάσπιση της σύνθεσης νεοελληνικού εθνικισμού και ορθοδοξίας υπό το πρίσμα της αφήγησης της γραμμικής συνέχειας του έθνους. Η επανεπινόηση της παράδοσης πηγαίνει χέρι χέρι με την ανακατασκευή ενός παρελθόντος και μιας ιστορικής

συνέχειας, που για την οργάνωση έχει στον πυρήνα της την ορθοδοξία στις πιο καθарές μορφές της – με όλες τις αντιφάσεις και τις αμηχανίες που συνεπάγεται η κατασκευή ενός γραμμικού σχήματος που συνταιριάζει παρόν και παρελθόν σε μια ενιαία, αρμονική και αδιατάρακτη εξέλιξη.

Η ακμή της οργάνωσης θα είναι η δεκαετία του 1940, οπότε η προηγούμενη ιδεολογική βάση κορυφώνεται με την πλέον ενεργή πολιτική παρέμβαση υπό το πρίσμα της αντικομμουνιστικής δράσης. Τα δίκτυα και η δραστηριότητα της οργάνωσης πυκνώνουν όσο ταυτίζονται με το εγχείρημα του αντικομμουνισμού, ανατροφοδοτώντας αντίστοιχα τα ιδεολογικά της σχήματα. Στα χρόνια πια του Εμφυλίου, ολοκληρώνεται ο μετασχηματισμός της «Ζωής» από μια κοινωνικά παρεμβατική θρησκευτική οργάνωση σε βασικό πυλώνα του αντικομμουνιστικού μετώπου, υποστηριζόμενο από τη θεωρητική σύνθεση ελληνοχριστιανισμού και αντικομμουνιστικής ιδεολογίας. Η μελέτη αυτής της διαδρομής, που ολοκληρώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1950 με τη σταδιακή συρρίκνωση της «Ζωής», μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε όχι μόνο την εξέλιξη μιας θρησκευτικής οργάνωσης με ευρύ φάσμα ιδεολογικής και πρακτικής δράσης αλλά επίσης βαθιές αλλαγές και μετασχηματισμούς σχεδόν ενός αιώνα ιστορίας του νεότερου ελληνικού εθνικού κράτους.

Το πλαίσιο της ερωτηματοθεσίας

Αυτή η μακρά και ενδιαφέρουσα ιστορία παρουσιάζεται υπό το πρίσμα μιας σειράς ερωτημάτων και θεωρητικών προσεγγίσεων που διαμορφώνουν την πλαισίωση του θέματός μας. Αν η ιστορική εξέλιξη, οι οργανωτικές μορφές και το ιδεολογικό περιεχόμενο της σημαντικότερης ίσως θρησκευτικής οργάνωσης της νεότερης ελληνικής ιστορίας είναι το σημείο αφετηρίας της παρούσας μελέτης, τα παρακάτω ερωτήματα αποτελούν τους ενδιάμεσους σταθμούς της διαδρομής, τα πολλαπλά πρίσματα που συναποτελούν την οπτική γωνία υπό την οποία τελικά εξετάζεται η Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή».

Οι θρησκευτικές οργανώσεις λίγο έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα, τουλάχιστον στην ελληνική βιβλιογραφία, κυρίως σε συνάρτηση, στη συμπληρωματική ή αντιθετική τους σχέση με την επίσημη Εκκλησία, και εντός του πλαισίου διαμόρφωσης της εθνικής ιδεολογίας του νεότευκτου ελληνικού κράτους στον 19ο

και τον 20ό αιώνα.¹ Ειδικότερα η «Ζωή» έχει μελετηθεί και υπό θεολογικό πρίσμα σε σχέση με το ζήτημα της παράδοσης της Ανατολικής Εκκλησίας.² Πρόκειται όμως για μια παράδοση που αφορά μόνο το θεσμό της Εκκλησίας ή τα θρησκευολογικά προβλήματα;

Πολύ περισσότερο, και αυτή είναι μια σταθερά της οπτικής γωνίας της παρούσας μελέτης, πρόκειται για την «παράδοση» με την ευρεία έννοια του όρου. Για την ακρίβεια, για τις πληθυντικές παραδόσεις τις προ-νεωτερικής εποχής και για το κομβικό ζήτημα της επιβιώσής τους μετά και μέσα στη ριζική τομή που σηματοδότησε η νεωτερικότητα. Η παράδοση ή οι παραδόσεις αυτές, οι «πατρώες αξίες» και ένα σύστημα πεποιθήσεων όπου η θρησκεία είχε κεντρικό ρόλο, δεν ήταν δυνατό να επιβιώσουν αναλλοίωτες στις νέες συνθήκες. Αφού όμως όλα έπρεπε να αλλάξουν για να παραμείνουν κάποια πράγματα τα ίδια, αντιστοίχως και η παράδοση έπρεπε να «επινοηθεί» ξανά από την αρχή.³ Τα δομικά της υλικά θα έπρεπε να βρεθούν σε μια νέα σύνθεση, σε μια συνεχή και δυναμική διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της σχέσης και της θέσης τους στο νεωτερικό πλαίσιο, στο οποίο εφεξής έπρεπε να ενταχθούν και να λειτουργήσουν. Η κεντρικότητα της θρησκείας στους παραδοσιακούς τρόπους θα μπορούσε να διατηρηθεί κατά το δυνατό μέσα στη μήτρα της εθνικής ιδεολογίας που βρισκόταν υπό διαμόρφωση – και γι' αυτό ακριβώς από τη μια απειλούσε τις παραδοσιακές διευθετήσεις, κι από την άλλη αποτελούσε πεδίο στο οποίο αυτές θα μπορούσαν να μετασχηματιστούν για να συνεχίσουν να υπάρχουν. Τέτοιες ήταν οι στοχεύσεις των θρησκευτικών κινήματων και οργανώσεων του 19ου αιώνα που μέχρι και τον 20ό, δίπλα, παράλληλα ή ενίοτε αντίθετα με την επίσημη Εκκλησία, επιχειρούσαν στην αρχή αμυντικά αλλά στη συνέχεια όλο και πιο επιθετικά να επικαθορίσουν την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία μέσα από το ζεύγμα του ελληνοχριστιανισμού. Οι ιδρυτικοί μύθοι του νεωτερικού κράτους και η επανεπινοημένη παράδοση, παραδόξως, μπορούσαν να συνυπάρχουν.

¹ Καραμούζης Π., *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004. Ειδικότερα για τη «Ζωή», Γουσίδης Α., *Οι Χριστιανικές Οργανώσεις, Η περίπτωση της Αδελφότητας Θεολόγων η Ζωή, Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1989.

² Maczewski C., *Η Κίνηση της "Ζωής" στην Ελλάδα: Συμβολή στο Πρόβλημα της Παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 2002.

³ Hobsbawm E. -Ranger T. (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα 2004.

Ένα στοιχείο μάλλον πρωτόγνωρο ωστόσο, που συναντάται στη «Ζωή» και στον 20ό αιώνα πια, είναι η οργανωσιακή καινοτομία και επινοητικότητα που αναπτύσσεται για να υποστηρίξει το παραπάνω κατά βάση ιδεολογικού χαρακτήρα εγχείρημα. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η «Ζωή» ξεδιπλώνει ένα σύνθετο πλέγμα επιμέρους οργανωτικών μορφών (κατηχητικά, ενώσεις πολιτών κάθε είδους, εκδοτικά εγχειρήματα) που ριζώνει ακριβώς μέσα στην κοινωνία των πολιτών. Σε απόσταση, καμιά φορά και σε σύγκρουση με τον επίσημο θεσμικό φορέα της Εκκλησίας, η «Ζωή» αναπτύσσει τη δράση της στο σύνθετο και δυναμικό πεδίο των νομικά αναγνωρισμένων και κατοχυρωμένων, σωματειακών πλην όμως αυτοοργανωμένων μορφωμάτων της κοινωνίας πολιτών, που πλαισιώνεται, περιστέλλεται και καθίσταται δυνατή από τους κρατικούς θεσμούς⁴.

Σε αυτή τη σχετικά αυτόνομη σφαίρα του κοινωνικού πλουραλισμού, η «Ζωή» επιχείρησε και κατάφερε να αποκτήσει ρίζες και διακλαδώσεις μέσα από τις οποίες μετέφερε το μήνυμά της. Μήνυμα το οποίο όμως σταθερά συμβάδιζε με τα ιδεολογικά σχήματα των επίσημων θεσμών, ξεκινώντας από την ελληνοχριστιανική εθνική ταυτότητα και φτάνοντας στον αντικομμουνιστικό λόγο στα χρόνια του Εμφυλίου και στη μετεμφυλιακή εθνικοφροσύνη. Σημαίνει αυτό ότι ταυτίζεται εν τέλει με έναν προπαγανδιστικό μηχανισμό που δεν είναι κυβερνητικά οργανωμένος αλλά λειτουργεί στο κοινωνικό επίπεδο, επιστρατεύοντας όμως ανάλογους υλικούς, συμβολικούς και επικοινωνιακούς πόρους.⁵ Ή μήπως συνιστά έναν αυτόνομο μηχανισμό, με προσίδιες στοχεύσεις και ιδεολογικές επεξεργασίες, που κινείται παρά τους επίσημους θεσμούς, στο έδαφος της κοινωνίας των πολιτών, προσομοιάζοντας περισσότερο σε αυτό που ο Γκράμσι περιγράφει ως κοσμοαντίληψη η οποία γίνεται μορφωτικό κίνημα και παράγει μια πρακτική δραστηριότητα; Είναι, τελικά, η «Ζωή» ένα κοινωνικό παρά θεσμικό τμήμα εκείνου του «συνπλέγματος χαρακωμάτων και

⁴ Στην πλούσια βιβλιογραφία περί της εννοιολόγησης της κοινωνίας πολιτών, που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες, υποχρεωτική αναφορά το Cohen J., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Καίμπριτζ MA και Λονδίνο, 1992, αλλά και τα J. Keane, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Καίμπριτζ, 1998, ή J. Ehrenberg, *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη, 1999.

⁵ Για τους μηχανισμούς προπαγάνδας, ιδίως στην ψυχροπολεμική περίοδο, βλ. ενδεικτικά Shawn Parry Giles, *The Rhetorical Presidency, Propaganda and the Cold War, 1945-1955*, Praeger, Westport, Connecticut, Λονδίνο 2002, και Susan Buck-Morss, *Dreamworld and Catastrophe: the passing of mass utopia in East and West*, MIT Press, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 2002.

οχυρώσεων» που συναποτελούν μια κυρίαρχη ιδεολογία και μια κυρίαρχη τάξη των πραγμάτων;⁶

Βρίσκεται η «Ζωή» εξαρχής στο επίκεντρο της κυρίαρχης ιδεολογίας ή εμπλέκεται σταδιακά και οργανικά με αυτήν; Αυτό είναι ένα τελευταίο ερώτημα, ένα τελευταίο πρίσμα εξέτασης αυτής της σημαντικής από πολλές απόψεις θρησκευτικής οργάνωσης. Πώς ένας διάδοχος και φορέας ευρύτερων ρευμάτων του παραδοσιοκρατικού, θρησκευιοκεντρικού και τελικά αντι-νεωτερικού συντηρητισμού του 19ου αιώνα,⁷ που αντανακλά τάσεις του ελληνικού συντηρητισμού του 20ού αιώνα,⁸ φτάνει να ταυτιστεί σταδιακά με την θεσμοποιημένη αντικομμουνιστική εθνικοφροσύνη;⁹ Και τι συνέπειες έχει αυτό για τον χαρακτήρα του, οργανωτικό και ιδεολογικό, όπως επιχειρούμε να τον προσεγγίσουμε εδώ; Ερωτήματα όλα αυτά που σχηματίζουν το περίγραμμα μιας υπόθεσης εργασίας για τη μελέτη μιας θρησκευτικής οργάνωσης που άφησε έντονο το στίγμα της στην κοινωνική και πολιτική ιστορία της χώρας.

Υπόθεση εργασίας, υλικό της έρευνας και δομή της μελέτης

Η βασική διαίσθηση αυτής της εργασίας, επομένως, είναι ότι η «Ζωή» υπήρξε κάτι παραπάνω από μια θρησκευτική οργάνωση: υπήρξε ένα σύνθετο οργανωτικό σχήμα εντός της κοινωνίας των πολιτών, με έντονη ιδεολογική αλλά και πολιτική παρέμβαση σε αυτήν, η τροχιά της οποίας συνδέει τον συντηρητισμό του 19ου αιώνα με τον αντικομμουνισμό των μέσων του 20ού. Πώς μπορεί να εξεταστεί όμως ένας τέτοιου είδους οργανισμός και να ενωθούν τα νήματα που τον συνθέτουν, υπό το πρίσμα των ερωτημάτων που εκτέθηκαν αμέσως προηγουμένως;

⁶ Γκράμσι Α., *Ιστορικός υλισμός*, Αθήνα 2008, και *Παρελθόν και παρόν*, Αθήνα 2005.

⁷ Weiss J., *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιοκρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη, 1770-1945*, Αθήνα 2009.

⁸ Παπαδημητρίου Δ., *Από τον Λαό των Νομιμοφρόνων στο Έθνος των Εθνικοφρόνων: Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006.

⁹ Μπουρνάζος Στρ., «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο, 1925-1967: μία πρώτη προσέγγιση», *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 5, 2003, και «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα 2007.

Αν και η «Ζωή» άφησε έντονο το στίγμα της στην κοινωνική ιστορία της Ελλάδας, δεν άφησε εξίσου ευδιάκριτα ίχνη στη σχετική βιβλιογραφία σχετικά με τις θρησκευτικές οργανώσεις και τα θρησκευτικά κινήματα που έδρασαν στη νεότερη Ελλάδα – βιβλιογραφία άλλωστε εξίσου περιορισμένη και αυτή. Η βασική οδός προς την εσωτερική πνευματική ζωή και την εξωστρεφή δράση της οργάνωσης θα είναι αναγκαστικά ο πρωτογενής λόγος που η ίδια διαμόρφωσε, από την ίδρυσή της και μέχρι τα χρόνια του 1960. Εξάλλου, όπως σημειώσαμε, η ζωνή εκδοτική δραστηριότητα ήταν ένας από τους τρεις βασικούς πυλώνες της δράσης της οργάνωσης, μαζί με τα κατηχητικά και με τις πολυάριθμες σωματειακές μορφές. Ελλείψει δευτερογενούς βιβλιογραφίας, υποχρεωτικά θα εστιάσουμε την έρευνα στο πλούσιο άλλωστε πρωτογενές υλικό, μέσα από το οποίο φωτίζονται οι ποικίλες όψεις της διαδρομής της «Ζωής», οι κληρονομίες, η οργανωτική φιλοσοφία, οι ιδεολογικές ζυμώσεις και μεταπτώσεις.¹⁰

Βασικός κορμός του υλικού είναι φυσικά το ομώνυμο περιοδικό της οργάνωσης *Ζωή*, που είναι άλλωστε και ο κεντρικός δίαυλος εκπομπής των θρησκευτικών και κοινωνικοπολιτικών ιδεών της «Ζωής». Τα τεύχη καλύπτουν ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο, από τα πρώτα χρόνια ζωής της οργάνωσης (1911) μέχρι και το 1960. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται ωστόσο στην περίοδο 1940-1960, που αποτελεί και την πλέον «πολιτική» φάση της οργάνωσης, όταν εμπλέκεται στενά πλέον με τα κεντρικά διακυβεύματα της ταραγμένης εποχής της Κατοχής, της Αντίστασης, του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών χρόνων. Ταυτόχρονα, και συμπληρωματικά, εξετάζεται και ένα υλικό που ανάγεται στην «προϊστορία» της οργάνωσης, στις ρίζες και τις ιδεολογικές καταβολές της. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι το περιοδικό *Ανάπλασις*, που εκδίδεται από τον ομώνυμο σύλλογο που ιδρύουν μαθητές του Μακράκη και αποτελεί μια μάλλον μεταβατική περίπτωση ανάμεσα στα κινήματα του 19ου αιώνα, όπως ο μακρακισμός, και στη δράση της «Ζωής» (εξάλλου, τα τεύχη της *Ανάπλασις* που εξετάζονται εκτείνονται σε μια περίοδο από το 1887 έως το 1924, δηλαδή επικαλύπτονται με την πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού *Ζωή*).

¹⁰ Για την ακρίβεια, τμήμα του πρωτογενούς λόγου της «Ζωής», όσον αφορά την εμφυλιακή περίοδο, έχει μελετηθεί στο Σιγανού Μ., *Ο Αντικομμουνιστικός Λόγος της «Ζωής» στον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1948)*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας- Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2004.

Καθώς η «Ζωή» αποτέλεσε έναν αστερισμό επιμέρους οργανωτικών σχημάτων, το βασικό της έντυπο πλαισιώθηκε κατά καιρούς από εξειδικευμένες εκδόσεις που αφορούσαν ειδικότερες ομάδες ή συνδέονταν με κάποια από τα επιμέρους συλλογικά μορφώματα που έστηνε η οργάνωση. Τέτοια περίπτωση είναι το μηνιαίο περιοδικό *Ακτίνες*, το οποίο εξετάζεται κυρίως κατά την εικοσαετία 1938-1958, και ήταν το επίσημο όργανο της Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων, μιας από τις δραστήριες και πολυάριθμες υπο-οργανώσεις της «Ζωής» που φιλοδόξησε να λειτουργήσει ως γέφυρα προς τον κόσμο της επιστημονικής κοινότητας ή ακόμη και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Διαφορετική στόχευση, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του, είχε το περιοδικό *Ζωή του παιδιού*, που εξετάζεται εδώ κατά την εμφυλιακή και μετεμφυλιακή περίοδο. Είναι προφανές ότι πρόκειται για μια εκδοχή του επίσημου οργάνου *Ζωή* απευθυνόμενο όμως στα παιδιά που συμμετείχαν στα κατηχητικά σχολεία της οργάνωσης (έναν άλλο από τους τρεις βασικούς οργανωτικούς της πυλώνες), που μαζί με μια σειρά βιβλία παρόμοιου ύφους γέμιζε τα ράφια των νεανικών βιβλιοθηκών στους χώρους κατήχησης, συνάντησης με τους γονείς κ.ο.κ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα άλλο επιμέρους εκδοτικό corpus της οργάνωσης, οι εκδόσεις του «Ελληνικού Φωτός», του συλλόγου που ιδρύεται το 1948 και επισφραγίζει τη συνεργασία «Ζωής» και Παλατιού (μαζί και την πλήρη μεταστροφή της οργάνωσης) στο πλαίσιο του ενιαίου αντικομμουνιστικού μετώπου. Το «Ελληνικό Φως», ως το ευθέως αντικομμουνιστικό σκέλος της «Ζωής», προχωρά σε μια σειρά εκδόσεις αποκαλυπτικές του ύφους και της ιδεολογικής-πολιτικής τοποθέτησης της οργάνωσης συνολικά στην πιο καθοριστική ίσως περίοδο του βίου της.

Τέλος, η απουσία πλήθους δευτερογενών προσεγγίσεων επιχειρείται να καλυφθεί όχι μόνο από το ευρύ πρωτογενές εκδοτικό υλικό της οργάνωσης αλλά και από ορισμένες μαρτυρίες (πρώην) μελών της. Πιο χαρακτηριστική, που αποτελεί και πολύτιμη αναστοχαστική πηγή πληροφοριών για την εσωτερική ζωή της οργάνωσης είναι το βιβλίο του Χρήστου Γιανναρά *Καταφύγιο Ιδεών*, που εκδόθηκε το 1990 και αποτέλεσε ίσως το πρώτο σημαντικό έναυσμα ενασχόλησης του δημόσιου λόγου με ό,τι κωδικοποιήθηκε ως «παραεκκλησιαστικές οργανώσεις». Με όλες τις επιφυλάξεις με τις οποίες θα πρέπει να προσεγγίζονται πάντα τέτοιου είδους μαρτυρίες, είναι σαφές ότι παρέχουν μια διαφορετική και γόνιμη οπτική γωνία για την εξέταση της «Ζωής».

Κατόπιν όλων των παραπάνω, η εξέταση της διαδρομής της «Ζωής» ως μια περίπτωση σύμπλεξης θρησκείας και πολιτικής στην Ελλάδα κυρίως στα χρόνια του Εμφυλίου και όσα ακολούθησαν, στις απαρχές δηλαδή της ψυχροπολεμικής εποχής, οργανώνεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος (Κεφάλαιο 1) είναι μια γενική εισαγωγική παρουσίαση της ίδιας της Αδελφότητας της «Ζωής», των καταβολών και της οργανωτικής φιλοσοφίας της. Εκκινώντας, όπως είπαμε, από τα ποικίλα θρησκευτικά κινήματα του ελληνικού 19ου αιώνα, αναζητούμε έμμεσες αλλά και ευθείες επιρροές (όπως του μακρακισμού) στους ιδρυτές της «Ζωής». Μελετώντας την πρώτη περίοδο ίδρυσης της οργάνωσης, προσεγγίζεται η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της, η πνευματική της πλαισίωση αλλά και το είδος κοινωνικής παρέμβασης που επιλέγει. Κατόπιν, παρουσιάζεται αναλυτικά η πρωτότυπη οργανωσιακή δομή της «Ζωής», οι επάλληλοι ιεραρχικοί κύκλοι και επίπεδα καθώς και ο αστερισμός συλλογικοτήτων και ενώσεων που συναπαρτίζουν την όλη κίνηση απλώνοντας όλο και πιο βαθιές ρίζες στο κοινωνικό πεδίο.

Στη συνέχεια (Κεφάλαιο 2), σκιαγραφείται ο βασικός ιδεολογικός πυρήνας της οργάνωσης, με οδηγό πλέον το πρωτογενές εκδοτικό υλικό της. Μετά την πρώτη περίοδο διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της «Ζωής», παρακολουθούμε πλέον στις δεκαετίες του 1940 και 1950 τις βασικές θεματικές που προωθεί η αδελφότητα με επίκεντρο τώρα το μοτίβο μιας επανεπινόησης της παράδοσης που επιχειρεί να συνδέσει την κεντρικότητα της θρησκείας, τα χριστιανικά λαϊκά ήθη, με νεωτερικές αξίες, όπως ένας κάποιος ορθολογισμός, σε μια σύνθεση που οργανώνεται γύρω από την έννοια του ελληνοχριστιανισμού. Παρακολουθώντας τα στάδια και τις κορυφώσεις διαμόρφωσης αυτής της σύνθεσης, εξετάζουμε ταυτόχρονα και την όλο και στενότερη εμπλοκή της «Ζωής» όχι πια μόνο με διαχρονικές μέριμνες που άπτονται της εθνικής ταυτότητας αλλά και με εντελώς συγχρονικές πολιτικές ανησυχίες και στοχεύσεις. Η επανεπινόηση της παράδοσης συμβαδίζει με μια επανεπινόηση του παρελθόντος υπό το πρίσμα του παρόντος, που ωστόσο είναι ένα έργο με αντιφάσεις και εσωτερικές εντάσεις. Παρακολουθούμε έτσι από κοντά την όχι πάντα εύκολη προσπάθεια της «Ζωής» να χωρέσει το Βυζάντιο, την Τουρκοκρατία, το Κυπριακό αλλά και την αρχαία Ελλάδα στο γνώριμο σχήμα της ιστορικής εθνικής συνέχειας.

Αμέσως μετά (Κεφάλαιο 3), επικεντρώνουμε πλέον στην άμεση πολιτική δράση της «Ζωής» στα χρόνια του 1940 και στις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου. Προηγούμενα ιδεολογικά σχήματα της οργάνωσης επανέρχονται τώρα

προσαρμοσμένα στις νέες πολεμικές συνθήκες, από τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο μέχρι την απελευθέρωση. Η εμφυλιακή φάση ωστόσο φαίνεται να συνιστά τη μεγάλη τομή, όταν πλέον η «Ζωή» αναβιβάζεται σε πολιτικό παίκτη και ταυτόχρονα εντείνει εκθετικά την κοινωνική της παρέμβαση μέσα από το σύνθετο δίκτυο ενώσεων που έχει ήδη στη διάθεσή της. Στη φάση αυτή αποκτά και νέο ενδιαφέρον η εξέταση του πρωτογενούς λόγου που παράγει η οργάνωση, καθώς αυτός επίσης πολλαπλασιάζεται ποσοτικά αλλά και μετασχηματίζεται ποιοτικά, υιοθετώντας νέα περιεχόμενα αλλά και μορφές (διακηρύξεις, μανιφέστα κ.ο.κ.), έχοντας πλέον σταθερά στον κοινό παρονομαστή έναν στρατευμένο (και θεσμικά περιβεβλημένο) αντικομμουνισμό.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με ένα τελευταίο μέρος (Κεφάλαιο 4), που εστιάζει στην ειδικότερη περίπτωση της *Ζωής του Παιδιού*, του περιοδικού δηλαδή της οργάνωσης που απευθύνεται στο νεανικό της ακροατήριο. Η ιδιαίτερη έμφαση σε αυτό επιβάλλεται για έναν διττό λόγο: ότι αφενός αποτυπώνει ίσως καθαρότερα από οτιδήποτε άλλο τον ιδεολογικό λόγο της «Ζωής» και αφετέρου τον διευρύνει σε έναν καινούριο παράγοντα των πολιτικών συγκρούσεων της εποχής, στα παιδιά. Μέσα από μια εκτενή και αναλυτική περιδιάβαση στη δομή, το περιεχόμενο, τη χαρακτηρισολογία του περιοδικού, αναδεικνύονται τα κοινωνικά και αξιακά πρότυπα που αυτό προωθεί αλλά και καταγράφεται η οργανική διασύνδεσή του με την κεντρική δράση της «Ζωής» στις συνθήκες του Εμφυλίου πολέμου. Με τον τρόπο αυτό, ολοκληρώνεται η μελέτη μιας από τις μεγαλύτερες θρησκευτικές οργανώσεις της Ελλάδας, η απόπειρα να εντοπιστούν οι πηγές και οι μέθοδοι της κοινωνικής της διάχυσης, της ιδεολογικής της επιρροής και τελικά της οργανικής εμπλοκής της στα ταραγμένα εμφυλιακά και ψυχροπολεμικά πολιτικά πράγματα της χώρας.

Κεφάλαιο 1

Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή»

1α. Τα θρησκευτικά κινήματα

Τα θρησκευτικά κινήματα ως θρησκευτικοπολιτικά ρεύματα έχουν τις ιστορικές και κοινωνικές τους αφετηρίες στις συνθήκες που προέκυψαν μετά την απελευθέρωση που μεταξύ άλλων χαρακτηρίζονται έντονα από τη θεμελίωση του ελληνικού κράτους στη βάση δυτικών εκλογικεύσεων και της ύπαρξης ενός δυισμού σε όλο το κοινωνικό εικοδομήμα¹. Σύμφωνα με τον Γιανναρά, πρόκειται για ομάδες "ζηλωτών", κληρικών και λαϊκών, που με δική τους πρωτοβουλία -"δίχα γνώμης Επισκόπου"- αναλαμβάνουν οργανωμένη "ιεραποστολική" προσπάθεια για τη θρησκευτική "αναγέννηση", "διαφώτιση", "αφύπνιση", ή "οικοδομή" του λαού². Η ειδοποιός διαφορά των ζηλωτικών αυτών ομάδων είναι ότι συγκροτούνται σε κοσμικά "σωματεία", με βάση το δικαίωμα που παρέχει η κρατική νομοθεσία και η συνταγματική προστασία του ελεύθερου συνεταιρισμού³. Ο Γιούλτσης δίνει έναν παρόμοιο ορισμό για τις θρησκευτικές αδελφότητες:

*"Θρησκευτική αδελφότης είναι μια συλλογική οργάνωσις κληρικών και λαϊκών οι οποίοι ζουν εν κοινωνία συνδεδεμένοι δι' ηθικών δεσμεύσεων και υποχρεώσεων αυστηροτέρων των απαιτούμενων υπό της Εκκλησίας. Η οργάνωσις αυτή κατά την νομικήν της υπόστασιν, αποτελεί σωματεϊόν ιδιωτικού δικαίου, διαθέτει ιδίαν συγκεντρωτικήν, κατά το μάλλον ή ήττον εξουσίαν και εσωτερικήν ιεραρχίαν, διοικείται δε δι'εφαρμογής εσωτερικού κανονισμού"*⁴.

¹ Καλαφάτης Θ., "Οπαδοί του Απόστολου Μακράκη", *Τα Ιστορικά*, τ. 18-19, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993, Αθήνα, σσ. 113-142, σ. 115.

² Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση*, Αθήνα 1992, σ. 348.

³ Όπ.π. σ. 348.

⁴ Γιούλτσης Β., "Κοινωνιολογική θεώρησις των θρησκευτικών αδελφοτήτων", στο Μαντζαρίδης Γ. (επιμ.), *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 186.

Είναι εμφανές ότι και οι δύο ορισμοί δίνουν έμφαση στη διάσταση μεταξύ θρησκευτικής οργάνωσης και Εκκλησίας, και όχι στη σχέση της συλλογικής οργάνωσης προς την κοινωνία.

Η αναζήτηση ερεισμάτων απέναντι στις αλλαγές που επέφερε ο νεωτερικός κόσμος εστιάστηκε από νωρίς, όχι μόνο στον ελληνικό χώρο, στη διερεύνηση τρόπων διάσωσης της παράδοσης και διαφύλαξης των "πατρών αξιών".⁵ Η "παράδοση" βέβαια αποτελούσε, σε πολλές περιπτώσεις προϊόν της ίδιας της διαδικασίας ένταξης στη νεωτερικότητα, ενώ τα στοιχεία που τη συναποτελούσαν βρίσκονταν σε διαρκή επαναδιαπραγμάτευση.⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, ωστόσο, η θρησκεία κατέλαβε κεντρική θέση. Η ανεπάρκεια και παρακμή του κλήρου, ιδιαίτερα του επισκοπικού λειτουργήματος στη μετεπαναστατική Ελλάδα, καθώς και ο μιμητισμός της μεθοδικότητας, της οργάνωσης και της δράσης των έμπειρων δυτικών ιεραποστόλων, αποτελούν, σύμφωνα με τον Γιανναρά, κάποιες από τις γενεσιουργές αιτίες των κινήματων αυτών⁷.

Κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η θρησκεία κυριάρχησε, αναδυόμενη μέσα από δύο αντιτιθέμενα εν πολλοίς πεδία: α) διαμόρφωση μιας "κρατικής Εκκλησίας" και μιας οιονεί "κρατικής Ορθοδοξίας", οι οποίες θα ανταποκρίνονται στις εθνοποιητικές ανάγκες του νεότευκτου κράτους, και β) εμφάνιση μιας σειράς "αντιστασιακών" λόγων και πρακτικών με θρησκευτικό περιεχόμενο που απέβλεπαν στη "σωτηρία", μέσω της θρησκείας, του παραδοσιακού κοινωνικού ιστού ή/και στη διαμαρτυρία για τις νέες πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες, ανισότητες και ιεραρχίες που παρήγαγε το νεωτερικό κράτος. Αυτή η "αμυντική", θρησκευτικού περιεχομένου, κριτική μετέβαλε χαρακτήρα στο δεύτερο μισό του 19ου αι. Μετασχηματίστηκε, από "αμυντικού", σε "επιθετικού" χαρακτήρα παρέμβαση, η οποία δεν είχε πια στόχο τη διάσωση και τη διαφύλαξη της παραδοσιακής κοινωνίας, αλλά τη μετάπλαση και την αναμόρφωση της νεωτερικής βάσης με βάση τις παραδοσιακές αξίες, καίρια ανατοποθετημένες στο νεωτερικό πλαίσιο. Η ανάδειξη του χριστιανισμού σε κοινωνικό αναμορφωτή στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αι. αποτελεί ένα πολυσχιδές φαινόμενο με ιδιαίτερα

⁵ Weiss J., *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιοκρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη, 1770-1945*, Αθήνα, 2009. βλ. σ. 53-76.

⁶ Hobsbawm E. -Ranger T. (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, 2004.

⁷ Γιανναράς Χ., 1992, σ. 355-357.

σοβαρές πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις⁸. Το πολύ σημαντικό που επισημαίνει η Γαζή είναι η ιδεολογική μετατόπιση του στόχου. Η συντήρηση δεν ζητάει πλέον την επιστροφή στις προνεωτερικές αξίες, αλλά την προσαρμογή των νεωτερικών αξιών σε παραδοσιακά μοτίβα. Δεν απορρίπτεται δηλαδή η νεωτερικότητα συλλήβδην, επιχειρείται όμως να καταστεί συμβατή με τις "πατρώες παραδόσεις". Η διαδικασία αυτή αναιρεί και το κατεξοχήν πρόταγμα της Επανάστασης, όπως το περιέγραψε η Αναγνωστοπούλου, να ορίζει δηλαδή ο Έλληνας πολίτης την ελληνικότητα της ορθοδοξίας και όχι η ορθοδοξία την ελληνικότητα του Έλληνα⁹.

Ο ιδεολογικός αυτός αναβρασμός αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στην έντονη θρησκευτική κινητικότητα της εποχής. Τα συνεχόμενα εκκλησιαστικά σκάνδαλα, η εμφιλοχώρηση δυτικών ιδεών στην Ελλάδα και η σταδιακή κοινωνική περιθωριοποίηση της Εκκλησίας, οδήγησαν στην αναζήτηση νέων μορφών θρησκευτικής έκφρασης, με βασικό διακύβευμα την κοινωνική "καθαρότητα" της θρησκείας και την αποκατάστασή της στα μάτια της κοινωνίας. Στη διαμόρφωση και εμπέδωση της εθνικής συνείδησης, το κράτος είχε αντίπαλη την Εκκλησία, που επιθυμούσε τη "διατήρηση της υπεροχής της θρησκείας ως ρυθμιστικής αρχής της κοινωνίας"¹⁰. Την οπτική αυτή τη συνοψίζει εύστοχα ο Γεώργιος Μεταλληνός: "Το παράλογο και συνάμα αψυχολόγητο αυτό άνοιγμα-αυτοπαράδοση προς τη Δύση, όχι για λόγους μια πολιτικής αναγκαιότητας, αλλά και σαν εσωτερική ανάγκη όλων εκείνων που από ένα πνεύμα στείρου "επαρχιωτισμού" περιφρονούσαν την εθνική τους κληρονομία, την οποία σεβάστηκαν οι αιώνες, για την ψεύτικη λάμψη της ευρωπαϊκής κουλτούρας, συνετέλεσε στο αποτρόπαιο έγκλημα να αφεθεί έκθετο το Έθνος στην πνευματική σαπίλα της ήδη δηλητηριασμένης από τα μικρόβια του υλισμού, αθεϊσμού, θεοσοφισμού, μασονισμού, μαρξισμού, ορθολογισμού, σκεπτικισμού και μηδενισμού Δύσεως"¹¹.

⁸ Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, Αθήνα 2011, σ. 43-44.

⁹ Αναγνωστοπούλου Σία, «*Η Ιστορικότητα του «Εθνικού Ρόλου» της Εκκλησίας της Ελλάδος: Έθνος Ελληνικό ή Έθνος Ελληνορθόδοξο;*» στο *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2000, σ. 345

¹⁰ Πετρόπουλος Ι.Α., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1986, σ. 224

¹¹ Μεταλληνός π. Γ.Δ., "Απόστολος Μακράκης", *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, 1999, σσ. 8-11, σ. 9.

Όπως επισημαίνει ο Λιάκος: "Η Ορθοδοξία σε έξαρση τα μετεπαναστατικά χρόνια, δεν ήταν μόνο ο ιδεολογικός αντίπαλος των δυτικοφερμένων θεωριών. Επηρεάζοντας βαθιά τα λαϊκά και κυρίως τα αγροτικά στρώματα, και αποτελώντας το ιδεολογικό σχήμα μέσα από το οποίο αντιλαμβάνονταν τον κόσμο, ήταν όχι μόνο το εθνικό τους έρεισμα ... αλλά κάτι περισσότερο: μια γραμμή άμυνας και απόκρουσης των δεσμών που χάλκευαν οι νέες πραγματικότητες του εμπορίου, της κρατικής καταπίεσης και των ιδεολογικών τους συμφραζομένων, φιλελεύθερων και αυταρχικών"¹².

Προϊόν αυτής της διαδικασίας ήταν η ανάδειξη προσώπων και θρησκευτικών κοινοτήτων που θα λειτουργούσαν ως φορείς της αναζήτησης μιας νέας θρησκευτικής και κοινωνικής καθαρότητας. Κυριευμένοι από βασανιστικές αμφιβολίες για τον ρόλο της εκκλησιαστικής ηγεσίας και θορυβημένοι από την εξαιρετικά αργή αντίδραση της τελευταίας στην αποτελεσματική στήριξη της Ορθοδοξίας, στόχος των φορέων αυτών (προσώπων, συλλόγων και αδελφοτήτων) υπήρξε η οργάνωση μιας αποτελεσματικής ιεραποστολής στην υπηρεσία της κοινωνίας, η ορθή διαχείριση των πηγών της Ορθοδοξίας, προκειμένου αυτή να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις και να αποκατασταθεί η δόξα, η ισχύς και το κύρος της Εκκλησίας. Από τα προσωποκεντρικά κινήματα του Παπουλάκου και του Μακράκη, μέχρι τον Σύλλογο "Ανάπλασις" και την Αδελφότητα "Ζωή", ο 19ος αιώνας είναι αυτός με τις μεγαλύτερες και πιο έντονες θρησκευτικοπολιτικές ζυμώσεις στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Από τα θρησκευτικά κινήματα που προέκυψαν από τις ζυμώσεις αυτές, το κίνημα του Απόστολου Μακράκη είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός και άμεσος προπομπός της "Ζωής".

1β. Απόστολος Μακράκης

Στον Μακράκη πρέπει να σταθούμε αν θέλουμε να κατανοήσουμε από πού προήλθε πλήθος ιδεών που εκφράζονται ακόμα και έναν αιώνα αργότερα από τη "Ζωή". Εντυπωσιακή είναι η σύμπτωση, αλλά όχι ταύτιση, θέσεων Μακράκη και "Ζωής" σε θέματα όπως η αδιάλειπτη συνέχεια του Ελληνισμού, η καταδίκη των "ξενόφερτων" ιδεών του Διαφωτισμού, ακόμα η αποτυχημένη προσπάθεια να εισέλθουν στην κεντρική πολιτική σκηνή. Το κίνημα του Μακράκη χαρακτηρίζεται

¹² Λιάκος Α., "Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον Ελληνικό χώρο, 1830-1850", *Τα Ιστορικά*, τομ 1, τευχ.1, Σεπ. 1983, σ.137.

αντιπροσωπευτικό παράδειγμα Ελληνορθόδοξου φονταμενταλισμού από τον Μακρίδη¹³, δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι πρόκειται για γνήσιο εκφραστή των αντιφάσεων της εποχής. Ο μακρακισμός αναπτύχθηκε ενάντια στην εκκλησιαστική και κρατική διοίκηση, αποστρέφοντας το πρόσωπο από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και διαβλέποντας κατά μεσαιωνικό και θρησκόληπτο τρόπο στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και του κράτους μέσα από την αναμόρφωση της εκκλησίας¹⁴. Οι οργανωτικές του δομές και μορφές λειτουργίας του συνιστούν κάτι νέο για τα εκκλησιαστικά δεδομένα της εποχής του.

Ήδη από το 1851, ο Μακράκης ισχυρίζεται ότι βλέπει οράματα στα οποία ο Χριστός και η Παναγία κατέβηκαν από τον ουρανό για να τον συναντήσουν και να του αναθέσουν τη σωτηρία των ανθρώπων. Τα οράματα αυτά τα ερμηνεύει ως επίσημη κλήση του από το Θεό και, σύμφωνα με τον Μπρανγκ, όλη η υπόλοιπη ζωή και το έργο του δεν αποτελούν στην ουσία τίποτε άλλο παρά μια βεβαίωση και ερμηνεία αυτού του οριακού γεγονότος¹⁵. Τα οράματα αυτά, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, τον οδήγησαν στην άποψη ότι ήταν προορισμένος από τον Θεό να σώσει τους ομόθρησκους του Έλληνες, να τους βοηθήσει ώστε "να δυνηθώσι τάχιστα και κάλλιστα να φέρωσιν εις πέρας το έργον του 1821"¹⁶. Το 1856 εμφανίζεται πάλι ως όργανο του θεού, για να συμβάλει με μια θεοδικία στη λύση του "Ανατολικού Ζητήματος". Έπειτα στρέφεται ή προσοχή του στη διαπαιδαγώγηση των νέων. Είναι η περίοδος που διδάσκει στο Λύκειο του Σπυρίδωνος Πατμίου (1856-1862) και συγγράφει τα πρώτα του έργα. Κατά το έτος 1866 ο «σοφός διδάσκαλος»¹⁷ αποφασίζει και εγκαθίσταται στο εθνικό κέντρο το Ελληνικού Κράτους. Και αυτό γιατί εκεί έδρευε η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, της οποίας την αναγέννηση ήθελε να επιτύχει¹⁸, αλλά και γιατί θορυβείται από τα νέα ήθη που φέρνει η Δύση στην Ελλάδα. Ο ίδιος του γράφει το 1860 ότι αποφασίζει να έρθει

¹³ Μακρίδης 1997, σ. 188.

¹⁴ Καλαφάτης Θ., Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία: οι οπαδοί του Απόστολου Μακράκη στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890-1900), στα *Ιστορικά*, τ. 18-19, Ιούνιος Δεκέμβριος 1993, Αθήνα, σ. 113-146, σ. 113.

¹⁵ Μπρανγκ Λ., *Το Μέλλον του Ελληνισμού στον Ιδεολογικό Κόσμο του Μακράκη*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1992, σ. 185.

¹⁶ Λόγος Ι., *Εφημερίς των Αρχών του Ισοθέου Λόγου*, 6 Ιανουαρίου 1878, φ. 260, σ. 3.

¹⁷ Κονιδάρης Γ., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, σσ. 258-259.

¹⁸ Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος-Φάκας Σ., *Σύλλογος "Ανάπλασις" και η προσφορά του (19ος-αρχές 20ου αι.)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ, 2013, σ. 37.

στην Ελλάδα "επειδή ήκουν ακοή, ότι οι εν Αθήναις ομογενείς της εκ της Δύσεως κακοφροσύνην ποτισθέντες εναυάγησαν περί την πίστιν, ότι αφ'έδρας μεταδίδεται το μίasma της νεότητος ανεγίνωσκόν τε εις τινάς εων εκεί εφημερίδων, ότι των πλείστων λογίων αι θρησκευτικαί πεποιθήσεις εισίν κλονισμέναι, και ότι κακώς έχουσιν εν αυτοίς εν γένει τα αφορώντα την θρησκευτικήν αγωγήν"¹⁹.

Από το 1866 και μετά επιδίδεται σε εκτενή ιεραποστολική δραστηριότητα, κηρύττοντας σε διάφορες πόλεις, αλλά και στην επαρχία. Στις 29 Μαΐου 1866, αφού έχει εγκατασταθεί πλέον μόνιμα στην Αθήνα, αρχίζει με τις 20 ομιλίες του στην πλατεία Ομονοίας με θέμα "Το έργον των πατέρων του 1821" τη διαφωτιστική του δράση για την επίλυση των μεγάλων εθνικών προβλημάτων. Από τον πρώτο κιόλας λόγο χρησιμοποιεί πύρινη και παθιασμένη γλώσσα²⁰. Μετά από μια γόνιμη περίοδο που χαρακτηριζόταν όχι μόνο από ομιλίες, αυτοτελή έργα και άρθρα στις εφημερίδες "Δικαιοσύνη" (1866-1867), "Ειρήνη" (1874-1876) και κυρίως στο "Λόγο" (1868-1871 και 1876-1905), αλλά και μια αποτυχημένη απόπειρα να εκλεγεί βουλευτής στη Σίφνο το 1875, ο Μακράκης προχωρά στην ίδρυση της "Σχολής του Λόγου" (1875) και στη σύσταση των διαφόρων συλλόγων του: α) του θρησκευτικού συλλόγου "Ιωάννης ο Βαπτιστής" (1877), β) του πολιτικού συλλόγου "Μέγας Κωνσταντίνος"(1879), γ) του μαρτυρικού συλλόγου "Ιωάννης ο θεολόγος" (1884) και τέλος του πολιτικού συλλόγου "Πλάτων" (1901)²¹.

Η ίδρυση των συλλόγων αυτών απέβλεπε στη δημιουργία κοινοτήτων και συλλογικοτήτων γύρω από τον Μακράκη, στη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των οπαδών του και στην εδραίωση του προγράμματός του. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι τον διαφοροποιούν από προγενέστερες, μεσσιανικού τύπου προσωπικότητες στον ελληνικό χώρο, καθώς είναι η πρώτη φορά που το πρόγραμμα αναμόρφωσης της κοινωνίας με βάση τη χριστιανική διδασκαλία αποκρυσταλλώθηκε σε συγκεκριμένες οργανωτικές δομές αλλά και συγκεκριμένες στοχεύσεις²². Η οργανωτική δομή των

¹⁹ Μακράκης Α., *Η Πόλις Σιών*, Κωνσταντινούπολη 1860, σ. ις'.

²⁰ Η πρώτη ομιλία ξεκινά ως εξής: "Σήμερον ο λόγος έρχεται να κρούση τας ακοάς των επιγόνων του 21, και ως φωνή σάλπιγγος ηχητικής να εγείρη τα τέκνα των ηρώων εκείνων καθεύδοντα...τον άτιμον της απραξίας ύπνον. Σήμερον ο λόγος έρχεται να υπομνήση οία καθήκοντα έχομεν προς την φίλην ημών πατρίδα...". Αναφέρεται στο Σαρδέλης Κ., "Απόστολος Μακράκης", *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, Άνοιξη 1999, σσ. 15-21, σ. 19-20.

²¹ Μπραγκ Α., 1992, σ. 188-189.

²² Γαζή Έ., 2011. σ. 57.

συλλόγων και των οπαδών του προσιδιάζει πολύ στη "Ζωή" και χαρακτηρίζεται από ιεραρχική διάρθρωση σε τρία επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, ο ίδιος μαζί με έναν στενό πυρήνα μαθητών (10-15 άτομα) οργανώνουν κάθε εκ"Δήλωση", είναι υπεύθυνοι για τη σχολή, τους συλλόγους, τις εφημερίδες, και διαμορφώνουν την πορεία των πολιτικών και θρησκευτικών κινήσεων²³. Η δομή που ακολουθείται είναι κάθετη, δηλαδή τα λίγα άτομα που επιφορτίζονται με το βάρος της χάραξης πολιτικής, επιβλέπουν τη δράση των κατώτερων μελών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Στο δεύτερο επίπεδο υπάρχει ένας μεγαλύτερος αριθμός μαθητών, οι οποίοι επιβλέπουν τις τοπικές οργανώσεις στις πόλεις προετοιμάζουν το κλίμα όταν πρόκειται να γίνει περιοδεία και είναι υπεύθυνοι για την τοπική ενημέρωση σε προεκλογικές περιόδους²⁴. Στο τρίτο επίπεδο κατατάσσονται οι οπαδοί εκείνοι που δεν έχουν άμεσους δεσμούς, αλλά επηρεάζονται κατά καιρούς από τον ίδιο τον Μακράκη ή τους μαθητές του, παρευρίσκονται στις ομιλίες του και τον ψηφίζουν στις εκλογές. Η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, καθώς τα μέλη της δεν είναι υποχρεωτικά εγγεγραμμένα στους μακρακικούς συλλόγους. Θα λέγαμε ότι αυτός είναι ένας ευρύτερος κύκλος, φίλα προσκείμενος στις μακρακικές ιδέες.

Για να δώσουμε το παράδειγμα ενός και μόνο συλλόγου και του σκοπού του, ας δούμε τον σύλλογο "Πλάτων". Στόχος του δεν ήταν άλλος από την καταπολέμηση της "πολιτικής νόσου", η οποία συνίστατο στην "κακία της αδικίας". Αυτό θα γινόταν με τη βοήθεια της "πολιτικής επιστήμης", στόχος της οποίας ήταν η διατήρηση της "υγείας και της ζωής του όλου πολιτικού σώματος", αλλά και "με την παιδεία και

²³ Ανάμεσα στα πρόσωπα του στενού του κύκλου βρίσκονται γνωστοί κληρικοί, φοιτητές θεολογίας, αλλά και έμποροι και επαγγελματίες. Ξεχωρίζουν ο Ιερόθεος Μητρόπουλος, πρόεδρος του θρησκευτικού συλλόγου "Ιωάννης ο Βαπτιστής" και έφορος της Σχολής ο Ευσέβιος Ματθόπουλος, ανιψιός του προηγούμενου και ιερέα της σχολής, ο Ηλίας Βλαχόπουλος, έφορος και εκδότης του Κηρύγματος (δημοσιογραφικού οργάνου μακρακικών πεποιθήσεων), ο Σπυρίδων Κροκκιδάς (συμβολαιογράφος), εκδότης της Ειρήνης και έφορος της σχολής, ο Σωτήριος Φιλάρετος, αντιπρόεδρος του πολιτικού συλλόγου "Μέγας Κωνσταντίνος", ο Δημήτριος Λαγούλης, γραμματέας του ίδιου συλλόγου και εκπαιδευτικός, ο Δημήτριος Γεωργίου κ.α.

²⁴ Κάποια ονόματα οπαδών της διευρυμένης ομάδας είναι ο Παναγιώτης Γκίμης, Κωνσταντίνος Παπαλλήλιος, Ευάγγελος Καρούσος, Ιωάννης Καβάσιλας, Θεμιστοκλής Λειβαδέας, Δημήτριος Βασιλόπουλος, Κωνσταντίνος Μόραλης, Γεώργιος Φαμελιάρης, Γεώργιος Ανδρουλλιδάκης, Αναστάσιος Γεωργούλης, Γαβριήλ Ανδρεόπουλος, Ιγνάτιος Σακελλαρίου, Παναγιώτης Αγγελόπουλος, Χρήστος Μαντζάκος, Μιχαήλ Γαλανός, Θεόκλητος Ιωαννίδης, Γερβάσιος Κωνσταντινίδης, Βασίλειος Καμηνάρης, Νείλος Νικολαΐδης κ.α.

αγωγή πάντων, μικρών τε και μεγάλων, ανδρών τε και γυναικών, κατά την νομοθεσίαν του Θεού"²⁵. Το πολίτευμα που ευαγγελίζεται να εγκαθιδρύσει επί της γης είναι αυτό της Χριστοπολιτείας ή Χριστοκρατίας, και βασίζεται στη θεώρηση ότι πηγή όλων των εξουσιών είναι ο Θεός. Στην ιδεατή πολιτεία τρεις αρχές ξεχωρίζουν, η θρησκευτική, η πολιτική και η παιδευτική, αν και η προέλευση και εξάρτηση των δύο τελευταίων πηγάζει από την πρώτη²⁶. Η ανθρώπινη εξουσία και συγκεκριμένα η πολιτική "ενόσω πιστώσ υπηρετή τον νόμον και το συμφέρον του λαού, η αρχή μένει αυτώ αναφαίρετος. Ούτε αυτός δικαιούται παραιτηθήναι της αρχής, ούτε ο λαός δικαούται αντικαταστήσαι αυτον δι' ετέρου"²⁷. Ταυτόχρονα όμως "ουδείς δύναται να έχη το δικαίωμα του άρχειν, εάν μη πρότερον πληρώση το καθήκον της υπακοής"²⁸. Υπακοή στον Θεό αλλά και στις υγιείς δυνάμεις που τον εκπροσωπούν πάνω στη γη. Η αληθινή πολιτεία έχει, κατά μίμηση της Αγίας Τριάδας, τρεις εξουσίες (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική), οι οποίες δρουν ανεξάρτητα, ενώ ο νόμος είναι ο μόνος στον οποίο υποτάσσονται όλοι. Το Σύνταγμα διέπεται από τρία χαρακτηριστικά: α) την πίστη του Χριστού, β) την ελευθερία της πατρίδας και τα δικαιώματα του λαού και γ) τον θρόνο και τα δικαιώματα του επ' αυτού καθημένου βασιλιά. Όποιος προσβάλλει κάποιο από τα τρία αυτά χαρακτηριστικά, διαπράττει το έγκλημα της κοινωνικής ανατροπής και της εσχάτης προδοσίας²⁹.

Παρόλο που απέκτησε πολλούς και φανατικούς οπαδούς, η σκληρή του κριτική στην Εκκλησία, στο κράτος και στην κοινωνία συνολικά, τον ενέπλεξαν σε διενέξεις με την επίσημη Εκκλησία. Κατά το έτος 1878, η Ιερά Σύνοδος εκδίδει εγκύκλιο, με την οποία αποτρέπει τούς Ορθοδόξους Χριστιανούς από το να ακολουθούν τον Μακράκη και τις θεολογικοφιλοσοφικές του πλάνες. Παράλληλα, η κυβέρνηση αποφασίζει και κλείνει την Σχολή καθώς και τον ναό που είχε ιδρύσει στην

²⁵ Μακράκης Α., *Ο πρώτος καρπός του εν Αθήναις Πολιτικού Συλλόγου ο "Πλάτων", ήγουν τα εν αυτώ διδαχθέντα επτά πολιτικά μαθήματα από 22.4 μέχρι 2.6 1901*, Αθήνα 1967, σ. 6, 13.

²⁶ Αργυρόπουλος Ν., *Ο θρησκευτικός πολιτικός λόγος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Κρήτης, 1997, σ. 24.

²⁷ Μακράκης Α., *Η φιλοσοφία και αι φιλοσοφικά επιστήμαι*, β' τόμος: Φιλοσοφική ηθική, Αθήνα, 1883, σ. 356.

²⁸ Μακράκης Α., *Η παπική μανία εξηγουμένη και η φωνή της ιατρικής εως τα ημέτερα πατριαρχεία εφαρμοζομένη*, Αθήνα 1862, σ. 25.

²⁹ Αργυρόπουλος Ν. 1997., ό.π., σ. 25.

πρωτεύουσα και έκανε εκεί τα κηρύγματά του³⁰, ενσπείροντας τις ιδέες του στον λαό. Ο Μακράκης, αντιδρώντας στην απόφαση αυτή, ιδρύει το ίδιο έτος τον σύλλογο «Ιωάννης ο Θεολόγος», ο οποίος και χαρακτηρίζεται ως «Μαρτυρικός Σύλλογος»³¹. Απτόητος, αλλά ολοένα και πιο απομονωμένος, ο Μακράκης συνέχισε να κήρυττε μέχρι τον θάνατό του το 1905³².

Με τα λόγια του Μεταλληνού, "ο Μακράκης ενσωματώθηκε στον ελλαδικό χώρο σε μια κοσμογονική και γι' αυτό πολύ δύσκολη εποχή. Η προϊούσα αστικοποίηση, η ξενική εξάρτηση, η πολιτική αρρυθμία, η δράση ξένων παραγόντων (π.χ. θρησκευτικών προπαγανδών), η προσκόλληση στη 'φωτισμένη Ευρώπη' και η αδιάκοπη νόθευση των παραδοσιακών κριτηρίων ήταν προβλήματα που δεν μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορο ένα ανήσυχο πνεύμα, όπως ήταν ο Μακράκης. Θέλοντας να συμβάλει στην καθολική **αναγέννηση του Έθνους**, έθεσε ως βάση την αναγέννηση της Εκκλησίας ως κιβωτού και καταλύτη της εθνικής ζωής"³³. Ο Μακράκης, παρουσιάζοντας κατά κάποιον τρόπο ιδεοληπτικά χαρακτηριστικά (πίστευε ότι ο "αποστολικός" ρόλος του τού απεκαλύφθη "άνωθεν"), θεωρούσε τον εαυτό του θρησκευτικοπολιτικό αναμορφωτή με θεία αποστολή. Έβλεπε την πολιτεία ως διεφθαρμένο σατανικό οικοδόμημα, την Εκκλησία (Κλήρο) σε κατάσταση καταπτώσεως και σιμωνίας και την παιδεία αντιχριστιανική, γιατί ήταν κάτω από την επίδραση της δυτικής άθρησκης φιλοσοφίας. Το πανεπιστήμιο το χαρακτήριζε "πανσκοτιστήριο", γιατί μετέδιδε το δυτικό "σκοτάδι"³⁴. Οι απόψεις του για την παιδεία είναι πολύ κοντά στα κηρύγματα του Παπουλάκου. Περισσότερο πολεμούσε τους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής για το "δυτικό" φρόνημά τους. Διατεινόταν

³⁰ Στεφανίδου Β.Κ., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 663.. Χαρίτου Μ.Γ., *Έλεγχος Εκκλησιαστικής Ιστορίας* Α. Κυριακού Δ. (1898) και Ρώση Ζ.Δ. *Βιβλιοκρισία Δογματικής Θεολογίας* (1905).

³¹ Σωτηρόπουλου Ν., *Αστήρ μέγας φωτίζων καὶ ζῶν εἰς τοὺς αἰῶνας*, σ. 44.

³² Καρμίρης Ι., «Μακράκης Απόστολος», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. VIII, pp. 514-17, Αθήνα 1966.

³³ Μεταλληνός π. Γ.Δ., "Απόστολος Μακράκης", *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, Άνοιξη 1999, σσ. 8-11, σ. 8 [Η έμφαση του κειμένου].

³⁴ Ο ίδιος ο Μακράκης γράφει σε κύκλο είκοσι ομιλιών στην πλατεία Ομονοίας με τίτλο "Το έργον των Πατέρων του 1821", στις 29 Μαΐου 1866: "Επαναστατούμεν κατά του αντεθνικού πανσκοτιστηρίου, το οποίον ψευδώς λέγεται εθνικόν πανεπιστήμιον... Η φιλοσοφία των της Δύσεως σχολών είναι αυτή η Φιλοσοφία της Ελλάδος διεφθαρμένη...διά τούτο ημεῖς ουδόλως πρέπει να ανταλλάξωμεν την νοθευσεῖσαν...αντίς της γνησίας και πατρίου". Στο Σαρδέλης Κ., «Απόστολος Μακράκης», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, Άνοιξη 1999, σσ. 15-21, σ. 18.

ότι προσέφερε τα αντίδοτα στις ελεγχόμενες απ' αυτόν παρεκκλίσεις, δηλαδή ελληνική παιδεία και φιλοσοφία, ορθόδοξη πίστη (θρησκεία) και ελληνορθόδοξη πολιτεία (κοινωνία)³⁵. Στα Σιμωνιακά, που περιγράψαμε πιο πάνω, προέβη σε δριμύτατη επίθεση κατά της εκκλησιαστικής Ιεραρχίας.

Πιο συγκεκριμένα, με το συστηματικό του έργο επεδίωκε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την εκπλήρωση του μεγάλου οράματος του: τη συγκρότηση ενός μεγάλου ελληνικού χριστιανικού κράτους στην Ανατολή, μιας ιδανικής πολιτείας, η όποια αναμενόταν να συγχωνεύει μέσα της όλη την ιστορική πραγματικότητα. Στόχος της ζωής του ήταν να οδηγήσει τους Χριστιανούς στα πεπρωμένα του έθνους, τα οποία συνδέονταν με την απόρριψη της καταστροφικής επιρροής των δυτικών ιδεών και με τη δημιουργία μιας ιδανικής "χριστοπολιτείας", όπου θα κυριαρχούσαν οι αληθείς θρησκευτικές αξίες³⁶. Στην υπηρεσία, λοιπόν, αυτής της Μεγάλης Ίδεας τάσσεται το θεολογικο-φιλοσοφικό του σύστημα, το οποίο τελικά, με όχημα τη θρησκεία, οδηγεί σε ένα βαθιά πολιτικό όραμα, το οποίο ο Μπραγκκ συνοψίζει ως απόπειρα απαντήσεων στα εξής ζητήματα:

- Στην απειλή της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας από τον δυτικό τρόπο σκέψης και ζωής, από την αυτονόμηση δηλαδή του ανθρώπου ως ατομικής και κοινωνικής υπάρξεως από κάθε υπερβατική αυθεντία.
- Στο ερώτημα για το δίκαιο της αποκαταστάσεως του Ελληνισμού στο χώρο της Ανατολής. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει εδώ η εικόνα, που σχηματίζει ο Μακράκης για τη δικαιοσύνη του Θεού και την εφαρμογή ή επιβολή της στην ιστορική πραγματικότητα.
- Στη θεμελίωση της νέας ιδανικής πολιτείας, η οποία πρόκειται κατά την άποψη του να αντικαταστήσει σταδιακά τις παλαιές, άδικες και αντιχριστιανικές κοινωνίες, εγκαινιάζοντας μια νέα μορφή ανθρώπινης επικοινωνίας και πολιτειακής οργάνωσης³⁷.

Στο θεολογικο-φιλοσοφικό του σύστημα θέτει ο Μακράκης, φυσικά, την απαίτηση της τελειότητας. Ως εργαλείο του περιούσιου λαού του θεού θα πρέπει να ανταποκριθεί στην ανάγκη για την αντικειμενική κοσμική επιβολή της αλήθειας· να

³⁵ Μεταλληνός 1999, σ. 9.

³⁶ Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, Αθήνα 2011, σ. 52.

³⁷ Μπραγκκ Λ., 1992, σ. 29.

την καταστήσει ακαταμάχητη και αναγκαστικά αποδεκτή για όλο τον υπόλοιπο κόσμο.

Απέναντι στην απειλή της αλλοτριώσεως της ζωής του Έθνους λόγω των διαφορών - κυρίως δυτικών - επιδράσεων, η θεμελίωση αυτή των θεολογικο-φιλοσοφικών στοχασμών φαινόταν μάλλον για τον Μακράκη ως το πιο αποτελεσματικό μέσο για τη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας. Βασική φιλοσοφική του αρχή ήταν το τρισύνθετο της ανθρώπινης υπόστασης. Εκτός δηλαδή από το σώμα και την ψυχή της ανθρώπινης φύσης (δισύνθετο), ο Μακράκης αναγνωρίζει άλλο ένα στοιχείο, το πνεύμα ως καθοριστικό παράγοντα της δυνατότητας θέωσης του ανθρώπου. Το δισύνθετο που αναγνώριζε η Εκκλησία θεωρούσε ο Μακράκης ότι δεν ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα ζώα. Για εκείνον, ο άνθρωπος ήταν "το αληθές της Αγίας Τριάδος απεικόνισμα, εν σώμα, μία ψυχή και εν πνεύμα"³⁸. Τρία είναι τα βασικά σκέλη του τρισυνθέτου - και αυτό δείχνει φανερά τις εθνικοϊστορικές διαστάσεις του -, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, το επιστημονικό, το θρησκευτικό και το πολιτικό. Το πρώτο, το επιστημονικό σκέλος της λειτουργικότητας του τρισυνθέτου, είναι η απόκρουση και εκμηδένιση του ξένου στοιχείου που έχει διεισδύσει στο εθνικό σώμα και το αλλοιώνει προοδευτικά, όπως ήδη έχει αλλοιώσει τις δυτικές κοινωνίες. Το δεύτερο, το θρησκευτικό σκέλος, αναφέρεται στην εγχώρια εκκλησιαστική πραγματικότητα, την οποία θα αποκαταστήσει στην παλαιά γνησιότητα και αυθεντικότητα της. Με την έννοια αυτή εντάσσεται το τρισύνθετο στην πολεμική του Μακράκη εναντίον των εκτροπών της διοικούσης Έκκλησίας. Και το τρίτο, το πολιτικό σκέλος, το πιο σημαντικό ίσως, θα είναι ή αναγέννηση όλης της ιστορικής πραγματικότητας σε μια νέα κοινωνία ισότητας και δικαιοσύνης, η οποία, βέβαια, θα βασίζεται στην οντολογική παρουσία του θεού στον άνθρωπο³⁹. Το τρισύνθετο, όπως σημειώνει ο Μακράκης, "ως αλήθεια επιστημονική, ανατρέπει την ψευδοφιλοσοφία του αιώνας και εισάγει νέον φιλοσοφικόν σύστημα· ως αλήθεια θρησκευτική ανατρέπει την δίσυνθετον σιμωνίαν και επανάγει την λατρείαν της αρχαίας Εκκλησίας· ως αλήθεια πολιτική καταργεί το Ρωμαϊκόν δίκαιον και αντικαθιστά αυτό διά του χριστιανικού δικαίου και του χριστιανικού πολιτισμού"⁴⁰.

³⁸ Μακράκης Α., *Απολογία. Περί των εαυτού αισθημάτων, φρονημάτων και πράξεων, και ιδίως αναίρεσις πάντων όσα ο καθηγητής Κ. Νεστορίδης έγραψε κατ'αυτού και περί του ψυχής φρονήματος αυτού*, Αθήναι 1873, σ. 226.

³⁹ Μακράκης Α., 1873, σ. 37

⁴⁰ Μακράκης Α., *Το τρισύνθετον βεβαιούμενον*, σ. 42.

Η ιδέα του τρισύνθετου, παρότι θεωρήθηκε αιρετική από την Εκκλησία, είναι πολύ σημαντική για τη μελέτη μας, όχι τόσο λόγω των φιλοσοφικών-θεολογικών διαστάσεων που αυτή εισάγει, αλλά στην προκειμένη περίπτωση επειδή αποτελεί την κεντρική ιδέα της μακρακικής ιδεολογίας, γύρω από την οποία χτίζεται ένα ολόκληρο οικοδόμημα στοχασμών που θα οδηγήσει αναπόδραστα σε έναν νέο τύπο ανθρώπου. Αυτή η ιδέα του νέου ανθρώπου που θα οδηγήσει στη νέα Ελλάδα είναι διάχυτη και σε όλο το έργο της "Ζωής", και μελετώντας τις ιδέες του Μακράκη εντοπίζουμε τις απαρχές της. Προς την κατεύθυνση του νέου τέλειου ανθρώπου, ο Μακράκης προτείνει ένα νέο εκπαιδευτικό-αναμορφωτικό πρόγραμμα, κοινό για όλους, το οποίο θα αποβλέπει στη δημιουργία του "τελείου τύπου του τελείου πολίτου και του τελείου ηθικού ανδρός", ο οποίος θα οδηγούνταν στον τελικό του προορισμό, δηλαδή τη θέωση⁴¹. Ο Μακράκης όμως δεν περιορίζεται στη θέωση του ανθρώπου. Οι άοκνες προσπάθειές του να πετύχει τον τέλειο άνθρωπο διά μέσου της εκπαίδευσης έχουν ένα ακόμα σημαντικότερο στόχο που τον βρίσκουμε και αργότερα στη "Ζωή": ο τέλειος άνθρωπος είναι μέρος του προορισμού του ελληνικού έθνους. Η εκπαίδευση του ατόμου δηλαδή αποτελεί την ψηφίδα που αθροιστικά θα οδηγήσει σε ένα νέο, τέλειο έθνος. Με τα δικά του λόγια:

*[...]εν μόνω το ελληνικό έθνη υπάρχει δυνατή η συνάντησις αύτη, διότι η καθεστηκυία του έθνους αρχή, Θεάνθρωπος λόγος, ταυτίζεται προς τον τέλειον μορφωτικόν της αληθούς παιδείας τύπον, τον οποίον έως θανάτου καταδιώκουσι και αποστρέφονται πάσαι αι αρχαί των εν Ευρώπη πολιτειών, διότι είναι ανατρεπτικός αυτών.*⁴²

Άγευστος ό ίδιος της δικής του παράδοσης πίστευε, ότι με το τρισύνθετο ως βάση της θεολογίας και φιλοσοφίας του μπορούσε να ξαναδώσει στον Ελληνισμό το παλιό του κύρος και την αρχαία του λάμψη. Συνυφασμένο ιδίως με τον ορθό λόγο, το τρισύνθετο θα αναδείκνυε τη λογική υπεροχή του ελληνικού έθνους έναντι των άλλων εθνών και θα δικαιολογούσε απόλυτα την παγκόσμια αποστολή του. Πίστευε

⁴¹ Μακράκης Α., *Νέον Εκπαιδευτικόν Σύστημα κατά την Προαιώνιον Βούλησιν του Θεού, Γραμματομάθεια-Λεξιμάθεια και Λογομάθεια και Φιλοσοφικοί Λόγοι Δύο περί της Σχέσεως της Παιδείας και της Πολιτείας*, Αθήνα 1967, σ. 12.

⁴² Μακράκης Α., όπ.π. σ. 740.

ότι, όταν εδραιωνόταν το εκπαιδευτικό του σύστημα και οι Έλληνες άγγιζαν τη θέωση, μια νέα κοινωνία θα δημιουργούνταν:

*τότε οι λαοί και τα έθνη της Ευρώπης θα αισχύνωνται να λέγονται Βούλγαροι και Σλάβοι, Παπισταί και Διαμαρτυρόμενοι, Μασόνοι και Κοινωνισταί, και τα τούτοις όμοια [...] ενδυόμενοι την ωραίαν μορφήν του τελείου πολίτου και του τελείου ηθικού ανδρός. Όταν δε όλα τα έθνη της Ευρώπης ενωθώσιν μεθ' ημών, δύναται πλέον να μείνη επ'ελάχιστον εν Κωνσταντινουπόλει ο τυραννικός θρόνος των Σουλτάνων;*⁴³

Και γιατί ο Μακράκης, αφού πίστευε τόσο έντονα στο έργο του Χριστού στον κόσμο και ποθούσε τόσο πολύ την εκπλήρωση αυτού του έργου, δεν πολεμούσε μέσα από την Εκκλησία, μέσα από την ενορία ως κοινωνική ομάδα για την πραγματοποίηση των δραμάτων του; Ο Μπρανγκ βρίσκει δύο λόγους: την απουσία της Διοικούσας Εκκλησίας στην πνευματική αφύπνιση του λαού, όπως την οραματιζόταν ο Μακράκης, και τον μεσσιανικό ρόλο που απέδιδε στον εαυτό του. Οι δύο αυτοί λόγοι τον οδήγησαν στον εκτός Εκκλησίας αγώνα για την πραγμάτωση των οραμάτων του στην καθολικότητά τους⁴⁴.

Με τον γενικό εκδυτικισμό της εθνικής ζωής η Εκκλησία χάνει για τον Μακράκη τον κυρίαρχο ρόλο της στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. "Το κύμα του εξευρωπαϊσμού", σημειώνει ο Γιανναράς, "ήταν καθολικό, παρέσυρε όλες τις περιοχές του πνευματικού βίου σε μια φοβερά αλλοτρίωση"⁴⁵. Με τη μετατροπή της σε έναν από τους πολλούς θεσμούς στα χέρια της κρατικής εξουσίας, από "περιέχον γίνεται περιεχόμενο"⁴⁶. Διαστρέφεται, λοιπόν, η καθολικότητά της, με συνέπεια να αποδυναμώνεται σταδιακά η πανίσχυρη ενωτική δύναμη του Έθνους, η Ορθοδοξία. Διότι η εκκλησιαστική ζωή εξαντλείται πλέον στην τυπική εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων, καταντά δηλαδή μια υποχρέωση δίπλα σε πολλές άλλες στην κοινωνική ζωή του καλού και ηθικού πολίτη⁴⁷. Με τη μακρακική κριτική, τέλος,

⁴³ Μακράκης Α., *Νέον Εκπαιδευτικό Σύστημα*, ό.π., σ. 745-746

⁴⁴ Μπρανγκ Α. 1992, σ. 223

⁴⁵ Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 77-78.

⁴⁶ Μπρανγκ Α., 1992, σ. 152.

⁴⁷ Πρβλ., π. Γ. Μεταλληνου, *Παράδοση*, σ. 221.

διασώζεται μια παραδοσιακή φωνή, η οποία καταγγέλλει τη μονόπλευρη κατανόηση του εκκλησιαστικού βιώματος ως θρησκευτικού.

Οι οπαδοί του Μακράκη τον χαρακτήριζαν «[τ]ή μεγαλύτερα θρησκευτική προσωπικότης τῆς ἐποχῆς του διά τὴν Ἑλλάδα»⁴⁸, αλλά και έλεγαν πιο νηφάλια: «ὁ Μακράκης ἡγήθη σοβαροῦ θρησκευτικοῦ ἀνανεωτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τέσσαρας δεκαετίαι καὶ ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολυαρίθμων ὁπαδῶν του, ἀναζωπυρώσας γενικῶς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τοῦ λαοῦ ...»⁴⁹. Θετικά εκφράζεται και ο Ιγνάτιος Λαμπρόπουλος, θαυμαστής του Κ. Φλαμιάτου και δάσκαλος του Ευσέβιου Ματθόπουλου: "Ὁ ἄνθρωπος δεν φαίνεται να εμποτίσθῃ ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῶν σημερινῶν σχολείων, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἶναι ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀληθείας, αἱ ιδέαι αὐτοῦ εἶναι πρωτότυποι, ἀπορρέουσιν ἐκ τῶν Ἀγ. Γραφῶν, τα γραφόμενα ὑπ' αὐτοῦ δεν εἶναι συρραφή ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ενός καὶ τοῦ ἄλλου, ὡς εἶναι τα ὑπὸ τῶν ἄλλων σήμερον γραφόμενα, αὐτὸς ἔχει ἐπιστήμην ὄνομα καὶ πράγμα ἀληθῆ, πολεμεῖ καὶ κτυπᾷ τὸν Διάβολον κατὰ κεφαλῆς, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ διχθῇ καὶ καταδικασθῇ ὑπὸ τῶν ὀργάνων τοῦ Σατανᾶ. Εἰ δε καὶ δεν σιωχθῇ, τότε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ δεν εἶναι γνήσιον, εἶναι ὑποκριτικόν"⁵⁰.

Ὅμως αὐτὴ εἶναι μόνο ἡ μία πλευρὰ τῶν ἀντιδράσεων. Ἰσχυρές ἀντιδράσεις στο λόγο τοῦ Μακράκη βλέπουμε ἀπὸ νωρίς, κυρίως ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακὸ χώρο, τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Οἱ ἀντιδράσεις κορυφώνονται με τὴ Συνοδικὴ Εγκύκλιον τῆς 21.12.1878⁵¹ καὶ τὶς ἀλλεπάλληλες διώξεις τοῦ Μακράκη μετὰ τῶν ἐτῶν 1879-1881⁵². Ἡ ἐγκύκλιος τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἔχει ἀποπειραθεῖ νὰ ιδρύσῃ "παρασυναγωγή", τὰ μέλη τῆς ὁποίας μετέβαλλαν σημεῖα τῆς ἀκολουθίας τῆς Θείας Λειτουργίας, κοινωνοῦσαν καὶ ἐξομολογοῦσαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἐπέτρεπαν στὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν τὸν ρόλο τῆς ἐξομολογήτριας καὶ υποβάθμιζαν τὴν ιερότητα τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀποφάνθηκε ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Μακράκη ἀντιστρατευόταν τὴν ὀρθόδοξον πίστην, ἐνῶ ἐπίσης καταδίκασε τὸ

⁴⁸ *Ἀκρόπολις*, 25.1.1905

⁴⁹ Καρμίρης Ἰ., «*Μακράκης Ἀπόστολος*», ΘΗΕ 8 (1966), σ. 515.

⁵⁰ Εφ. *Λόγος*, ἀρ. 280.

⁵¹ Στράγκα Θ., *Ἱστορία, τ. Α'*, σσ. 403-408

⁵² Χαρίτου Μ., *Ἱστορία τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας Ἀποστόλου Μακράκη*, σσ. 196-649

τρυσύνθετο⁵³. Οι κατηγορίες εναντίον του επικεντρώνονται κυρίως στην έπαρση που τον διακρίνει, καθώς και στις απόψεις του περί ψυχής και τρισυνθέτου. Αποτέλεσμα των πιέσεων αυτών ήταν να αναστείλει η Σχολή του τη λειτουργία της, με το αιτιολογικό ότι δεν διέθετε επίσημη άδεια. Βαρείς χαρακτηρισμοί όμως, όπως "ετεροδοξούντων απόστολος"⁵⁴, "αιρεσιοκλόπος", "σκολιώτατος σοφιστής"⁵⁵, "αγύρτης πρώτης τάξεως [...] υπό θρησκομανίας κατεχόμενος"⁵⁶, "Διάβολος", "παράφρων", "φαύλος"⁵⁷ κλπ, του αποδίδονται και από πρώην μαθητές του. Ο Γαλανός, με το ψευδώνυμο "αμερόληπτος", σε ένα άρθρο του στην εφημερίδα *Ακρόπολη*, στις 28.12.1905, υποστηρίζει ότι ο Μακράκης είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του, η οποία ζούσε συνεχώς σε έναν κόσμο ονείρων και οπτασιών, "θεοληπτικήν τίνα τάσιν καί σφοδρότητα"⁵⁸. Οι τοπικές εφημερίδες είναι συχνά ιδιαίτερα επικριτικές, ιδιαίτερα στην Πάτρα. Ο *Φορολογούμενος* της 1ης Μαΐου 1881 γράφει ότι οι οπαδοί του Μακράκη πρέπει "το περί τρισυνθέτου του ανθρώπου δόγμα των να αναγάγωσιν εις τετρασύνθετον, προσθέτοντες (εις το σώμα, την ψυχή, το πνεύμα) και την περισσὴν τρέλλαν των". Ο Άρατος επιρρίπτει ευθύνες στις αρχές, γιατί επιτρέπουν στον Μακράκη να κηρύττει αιρετικές ιδέες⁵⁹.

Οι μαθητές του Μακράκη σταδιακά απομακρύνονται προσάπτοντάς του χαρακτηριστικά έπαρσης, υπεροψίας, επιθετικότητας και εμμονής στον χαρισματικό και μεσσιανικό του ρόλο⁶⁰. Ιδιαίτερα οι μετέπειτα ιδρυτές του συλλόγου "Ανάπλασις", Διαλησμάς και Γαλανός, του προσάπτουν χαρακτηριστικά αλαζονείας και διαχωρίζουν τη θέση τους από τον ως τότε δάσκαλό τους⁶¹. Κληρικοί οι οποίοι

⁵³ "Εγκύκλιος παραινετική κατά της διδασκαλίας του Αποστόλου Μακράκη", αρ. 2469, 21 Δεκεμβρίου 1878.

⁵⁴ "Εμπορικός Παρατηρητής Πατρών", αρ. 369/27.9.1885, σ. 4.

⁵⁵ "Εμπορικός Παρατηρητής Πατρών", αρ. 378/23.11.1885, σ. 2.

⁵⁶ *Θρησκευτική Φωνή, εφημερίς εκκλησιαστική*, 15.3.1889, σ. 22.

⁵⁷ *Στοά*, φ. 138/18.5.1877, καθώς και άρθρα στο περιοδικό "Σωτήρ" τη χρονιά 1883.

⁵⁸ *Ακρόπολις*, φ. 8514/28.12.1905, σ.1. Το άρθρο αυτό επιγράφεται: "Σκιαγραφία Απ. Μακράκη".

⁵⁹ Αναλυτικά για επικρίσεις τοπικού Τύπου βλ. Πολίτης Ν., *Χρονικό του Πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα 1984, καθώς και Τριανταφύλλου Κ., *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1980.

⁶⁰ Γαζή Ε., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, Αθήνα 2011, σ. 58.

⁶¹ Βλ. τις ανοιχτές επιστολές του Διαλησμά προς τον Μακράκη στην εφημερίδα *Αγάπη*, 31 Ιανουαρίου 1893 και *Αγάπη*, 11 Ιουλίου 1893, αλλά και τη βιογραφία του Μακράκη από τον Γαλανό (με το ψευδώνυμο "Αμερόληπτος") στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 31 Δεκεμβρίου 1905, σ. 2, και *Ακρόπολις*, 7 Ιανουαρίου 1906, σ. 2.

συνεργάζονταν μαζί του, όπως ο μετέπειτα ιδρυτής της "Ζωής", Ευσέβιος Ματθόπουλος, και ο Ιερόθεος Μητρόπουλος, στάλθηκαν σε απομακρυσμένες μονές. Οι εν λόγω κληρικοί, μαζί με κάποιους ακόμα⁶², εγκατέλειψαν τον δάσκαλό τους το 1884, προβαίνοντας σε κοινή "Δήλωση", όπου διαπίστωναν τον "πνευματικό χωρισμό" του Μακράκη από την ορθόδοξη Εκκλησία και τη στροφή του προς "νέες δοξασίες και φρονήματα"⁶³.

Αντιμέτωπες δεν βρίσκονται απλώς δύο ομάδες ανθρώπων, αλλά δύο διαφορετικοί κόσμοι. Η θρησκευτική συνείδηση του Μακράκη, η οποία είχε διαποτιστεί με τα χρησιμολογικά κείμενα, ήταν φυσικά αδύνατο να αντιληφθεί το Ανατολικό Ζήτημα μόνο ως ταξική σύγκρουση μέσα στο σώμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως π.χ. θα μπορούσε να το ισχυρισθεί κανείς με βάση το συνταγματικό σχέδιο του Ρήγα⁶⁴. Η μόνη ουσιαστικά αιτία συγκρούσεως μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων είναι, κατά τη μακρακική πεποίθηση, η διαφορετική τους ταυτότητα. Δεν υπάρχει χώρος για τη συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων, επειδή οι δύο κόσμοι που εκπροσωπούν αποκλείουν ο ένας τον άλλο. Οι δύο φυλές, η ελληνική και η τουρκική, εκπροσωπούν δύο αντίθετες αρχές και δυνάμεις, η μεν πρώτη τον Χριστό, η δε δεύτερη τον Διάβολο, ο οποίος "διά του Μωάμεθ ως θρόνον της εαυτού παγκοσμίου βασιλείας εξελέξατο τα βάρβαρα των Αράβων φύλα". Ωστε το Ανατολικό Ζήτημα τελικά "ουδέν άλλο εστίν ή πάλη μεταξύ του Χρίστου και του αντίχριστου Μωάμεθ"⁶⁵, πάλι δηλαδή "έπικρατήσεως μεταξύ της αληθούς θεογνωσίας του Ευαγγελίου και της ψευδούς θεογνωσίας του Κορανίου"⁶⁶. Σε πόλεμο βρίσκονται η "θεία φύσις" των Ελλήνων και ή θηριώδης φύση των Τούρκων. Η "θεία φύσις" των Ελλήνων, υπογραμμίζει ο Μακράκης, "είναι φύσις λογικού και ελευθέρου ανθρώπου, τρεφόμενη και αυξάνουσα και τελειοποιουμένη διά της σοφίας καί της επιστήμης καί δικαιοσύνης, εν μέσω πολιτείας ισονόμου και ελευθέρας", ενώ αντίθετα ή θηριώδης φύση των Τούρκων "είναι φύσις άγριου θηρίου τρεφομένου καί διατηρουμένου εν μέσω ληστρικού καί βαρβαρικού στρατοπέδου διά της αρπάγης καί της καταβρώσεως των σαρκών των ασθενέστερων καί απειροπολέμων ανθρώπων"⁶⁷. Η απάντηση,

⁶² Μητρόπουλος Ι., Βλαχόπουλος Η., Ιωαννίδης Θ., Κωνσταντινίδης Γ., Φρουδάκης Μ..

⁶³ *Αιών*, 14.6.1884, σ. 2-6.

⁶⁴ Κιτσίκης Δ., *Ιστορία*, σσ. 159-160.

⁶⁵ *Λόγος* 23.9.1878, σ.1.

⁶⁶ Μακράκης Α., *Τρίφωτος επιστήμη*, σ. 93.

⁶⁷ *Ειρήνη* 28.4.1876, σ. 1.

λοιπόν, στο ερώτημα, με ποια πλευρά βρίσκεται το δίκαιο, είναι οφθαλμοφανής· οι "Έλληνες, οι οποίοι πολεμούνται και αδικούνται συνεχώς από τους Τούρκους για λόγους πίστεως"⁶⁸, δεν δικαιούνται μόνο, αλλά έχουν και την υποχρέωση να πολεμούν τους Τούρκους "άσπόνδως και άδιαλλάκτως" ως τον εξαφανισμό αυτών και της πλάνης τους, για να επικρατήσει η αρχή του Ευαγγελίου⁶⁹. Οι Έλληνες δεν θα επικρατήσουν μόνο γιατί είναι ανώτεροι από τους Τούρκους, στον κόσμο του Μακράκη. Θα επικρατήσουν γιατί έχουν μια εθνική αποστολή ως σύγχρονος περιούσιος λαός: να μεταδώσουν τον πολιτισμό σε όλους τους άλλους. Έτσι το εθνικό αποδεσμεύεται από το θρησκευτικό ορθόδοξο δόγμα και ενώνεται απευθείας με τη θεϊκή βούληση με τη γέννηση του Χριστού⁷⁰. Οι Έλληνες είναι οι σύγχρονοι Εβραίοι, μόνο που οι δεύτεροι στάθηκαν αδύναμοι ως προς την επλήρωση της υψηλής τους αποστολής, ενώ οι Έλληνες έχουν στο πεπρωμένο τους τη νίκη: "Το ελληνικόν έθνος έχει θέσιν μεγάλην και υψηλήν εν μέσω των άλλων της γης εθνών και κέκληται υπό της θείας προνοίας να λάβη θέσιν προσήκουσα αυτώ εν τη Ανατολή, θέσιν εκπολιτιστικήν... Το ελληνικόν έθνος νυν θα μεταδώση εις όλα τα έθνη την αληθή του Ευαγγελίου γνώσιν ης τινά ο θεματοφύλαξ, την αληθινήν θρησκείαν, φιλοσοφίαν και πολιτείαν διά της φιλοσοφίας και των φιλοσοφικών επιστημών το μικρό και ασθενές έθνος θα κατισχύση των ισχυρών αυτού ανταγωνιστών και θα κατορθώση πάντα όσα επιθυμεί⁷¹".

Προϊόντος του χρόνου οι θέσεις του Μακράκη γίνονται όλο και πιο ακραίες, σε σημείο που δεν θα αποτελούσε υπερβολή να τις χαρακτηρίσουμε παραληρηματικές. Όταν ίδρυσε τον "Πανελλήνιο Σύλλογο του Μεγάλου Κωνσταντίνου" του 1879, πίστευε ότι σύλλογος θα συγκέντρωνε τις υλικές και πνευματικές δυνάμεις του έθνους, θα κυρίευε την Κωνσταντινούπολη και θα έφερνε τη βασιλεία του Θεού επί της γης⁷².

⁶⁸ "Δικαιοσύνη, 30.9.1866, σ. 2.

⁶⁹ Βλ. *Ειρήνη* 28.6.1876, σ. 1 και *Λόγος* 11.1.1869, σ. 2.

⁷⁰ Αργυρόπουλος Ν., *Ο θρησκευτικός πολιτικός λόγος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Κρήτης, 1997, σ. 33.

⁷¹ Μακράκης Α., *Η φιλοσοφία και αι φιλοσοφικά επιστήμαι, α' τόμος: Εισαγωγή εις την φιλοσοφία, ψυχολογία και λογική*, Αθήνα 1876, σ. θ'.

⁷² Με τα λόγια του Μακράκη: "Χαίροντες λοιπόν, ω Έλληνες, υποδέχεσθε τον νεογέννητον σύλλογον, όστις εντός πέντε ετών θα θέση τέρμα εις τα δεινά της πολυχρονίου των Τούρκων τυραννίας. Πόθεν δε τούτο ημείς γινώσκομεν; Εσχάτως έγνωμεν την ακρίβειαν του χρόνου εκ του εξής χρησμού του Αγαθαγγέλου. Σύναψον, λέγει, τον 51 και 52 αριθμόν τω 34, και ευρήσεις τον αριθμόν τέλειον. Κατα

Το θέμα του όμως δεν είναι μόνο το Ανατολικό Ζήτημα και οι Τούρκοι. Είναι όποιο σύστημα ιδεών ή ομάδα ανθρώπων διαφέρει από τα χριστιανικά του ιδεώδη. Τα πυρά του στρέφονται εναντίον όλων: "Ας φιλοσοφήσωμεν Σωκρατικώς, ας ευσεβήσωμεν χριστιανικώς, και ας πολιτευθώμεν ευαγγελικώς, και προσβάλλομεν τον εχθρόν πανταχόθεν και πανταχού κρημνίζοντες αυτού τας πόλεις και φρούρια, οίον τον παπισμόν, τον τουρκισμόν, τον μασονισμόν, τον προτεσταντισμόν, τον διπλωματισμόν, και τον ψευδοφιλόσοφον και κενολόγον κακώς λεγόμενον ορθολογισμόν (rationalisme) τον οποίον ημείς αποκαλούμεν ορθώς και δικαίως στρεβλογισμόν, και στρεβλογολιστάς και ουχί ορθολογιστάς, τους τούτου οπαδούς"⁷³. Κανένας άλλος "-ισμός" λοιπόν δεν δικαιούται να μιάνει τον μοναδικό φάρο του ανθρώπινου πνεύματος, τον Χριστιανισμό. Ο Μακράκης καταδικάζει αδιάκριτα οτιδήποτε του φαίνεται ξένο προς το χριστιανικό πνεύμα. Θα λέγαμε ότι ο Μακράκης, στρεφόμενος εναντίον όλων, φοβάται πιο πολύ απ' όλα μήπως λάβει σάρκα και οστά στην Ελλάδα η "απομάγευση του κόσμου", έτσι όπως την περιέγραψε ο Βέμπερ⁷⁴. Φοβάται μήπως η κοινωνία αρχίσει να πορεύεται χωρίς και έξω από τον μαγικό κόσμο της θρησκείας.

το τέλος του 1851 έτους και αρχάς του 1852, πορευόμενος εις Κωνσταντινούπολιν, είδον την Παντάνασσαν του ουρανού φέρουσαν επί του στήθους τον πάγκαλον νηπιόμορφον Λόγον, και ήκουσα λεπτής φωνής: Αύτη εστίν η βασιλεία των ουρανών! Εννοεί λοιπόν ο χρησμός λοτι, αφ' ού παρέλθωσιν 34 έτη από της οράσεως εκείνης, θα ανακτηθή η Κωνσταντινούπολις, και η βασιλεία των ουρανών θα έλθη επί της γης, ίνα καταργήση εις τέλος την βασιλείαν του αντιχρίστου Μωάμεθ. Μέχρι τούδε παρήλθον 29 έτη και υπολείπονται 5 έτη, ίνα συμπληρωθή ο αριθμός. Περί τα τέλη του έτους 1884 και τα αρχάς του 1885 ο αριθμός κατά τον χρησμόν είναι τέλειος και το έργον του "Μεγάλου Κωνσταντίνου" τετελεσμένον. Η διπλωματία αντιφάσκουσα προς εαυτήν δεν θέλει να δώση τα Ιωάννινα. Μη λυπείσθε, Έλληνες. Ο Θεός εντός 5 ετών μας δίδει την Κωνσταντινούπολιν, διότι ο Θεός δεν αντιφάσκει προς εαυτόν, καθώς η διπλωματία του Διαβόλου, άλλ' α γέγραφε, γέγραφε, και ερμηνεύων τας Γραφάς επιστήμων ει περ τις και άλλος". Εφ. *Λόγος*, αρ. 275, 1879.

⁷³ Μακράκης Α., *Η Χριστιανική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1924, σ. 19.

⁷⁴ Βλ. Βέμπερ Μ., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα 1984. Ο Βέμπερ φυσικά αναφέρεται σε δυτικές, προτεσταντικές κοινωνίες που σταδιακά εξορθολογίζουν τη γραφειοκρατία τους, αποδυναμώνουν τις παραδοσιακές μορφές οικογενειακής συγκρότησης και περιθωριοποιούν της δεισιδαιμονία και τη μαγεία στον χώρο της κουλτούρας. Η περίπτωση της Ελλάδας δεν εμπίπτει στο κοινωνικό αυτό πλαίσιο, επηρεάζεται όμως από τις εξελίξεις στη Δύση και σίγουρα σχετίζεται με τον ορισμό της "απομάγευσης", έτσι όπως αυτός διατυπώθηκε από τον Marcel Gauchet, ο οποίος θεωρεί ότι η ιδιαιτερότητα του σύγχρονου κόσμου έγκειται στον «εξοβελισμό της

Δύο τελευταία σημεία για το κίνημα του Μακράκη, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια και ως προς τη "Ζωή". Το ένα είναι ότι για πρώτη φορά φαίνεται θρησκευτικό κίνημα να ψυχανεμίζεται την ρόλο των γυναικών στον δημόσιο χώρο. Σε όλες τις δημόσιες εμφανίσεις του Μακράκη (σε πλατείες, συλλόγους κλπ), καταβάλλεται προσπάθεια για τη συμμετοχή και των γυναικών. Έτσι, σε μια εποχή αρκετά πρόωμη για τη συμμετοχή της γυναίκας σε κοινωνικές δραστηριότητες, οι γυναίκες αποτελούν σημαντικό μέρος του ακροατηρίου των μακρακιστών με σημαντική παρουσία τόσο στα αστικά όσο και στα αγροτικά κέντρα⁷⁵. Το δεύτερο είναι η δημιουργία, ήδη από το 1890, δύο Αδελφοτήτων στην Πάτρα και η έκδοση δύο εντύπων. Οι Αδελφότητες είναι ο "Άγιος Ανδρέας" και η "Ορθοδοξία", ενώ τα περιοδικά η *Ορθοδοξία* και ο *Σταυρός*⁷⁶. Ο κύκλος των μακρακιστών μοιάζει να αντιλαμβάνεται από την περίοδο εκείνη τη σημασία της συγκρότησης μιας πιο στέρεας κοινωνικής/θεολογικής βάσης, καθώς και της εξάπλωσης των ιδεών του μέσα από έντυπες εκδόσεις. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο ιδρυτής της "Ζωής", Ευσέβιος Ματθόπουλος, και η ομάδα της Πάτρας προέρχονται από τον κύκλο του Μακράκη, ο οποίος φαίνεται ότι λειτούργησε ως προθάλαμος για τη γέννηση της "Ζωής".

1γ. Ο ιδρυτής Ευσέβιος Ματθόπουλος

Ο Ευσέβιος Ματθόπουλος γεννήθηκε το 1849 στα Τρέσταινα (Μελισσόπετρα) Γορτυνίας. Από μικρή ηλικία έλαβε θρησκευτική αγωγή στο μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαίου δίπλα στον ιερομόναχο Ιγνάτιο Λαμπρόπουλο. Για την εισαγωγή του στο μοναστήρι μεσολάβησε ο θείος του, Ιερόθεος Μητρόπουλος, μετέπειτα μητροπολίτης Πατρών και στενός συνεργάτης του Απόστολου Μακράκη. Κοντά στον Λαμπρόπουλο, ο Ματθόπουλος έμεινε μέχρι τον θάνατο του τελευταίου, του 1869. Ο Λαμπρόπουλος είχε γνωρίσει και τον Παπουλάκο, ο οποίος "και του ενέπνευσε τον

μαγείας ως τεχνικής σωτηρίας». Βλ. Gauchet M., *Le Désenchantement du Monde: Une histoire politique de la religion*, Gallimard 1985.

⁷⁵ Καλαφάτης Θ., *Οπαδοί του Απόστολου Μακράκη*, ό.π., σ. 118.

⁷⁶ βλ. Πολίτης Ν., *Χρονικό πατραϊκού τύπου*, Πάτρα 1984.

ενθουσιασμόν όπως αναλάβη ιεραποστολικήν δράσιν"⁷⁷, εκείνος όμως που τον επηρέασε περισσότερο ήταν ο Κοσμάς Φλαμιάτος. Μαθητής και ακόλουθός του, ο Λαμπρόπουλος περιόδευε και κήρυττε στην Πελοπόννησο κατά τη δεκαετία του 1840, ενώ το 1849 συνελήφθη (μαζί με τον Φλαμιάτο και άλλους οπαδούς του) και φυλακίστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς του αποδόθηκε η πατρότητα ενός κειμένου που κατήγγελλε τη μασονία. Έκτοτε αποσύρθηκε στο μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαίου. Ο Λαμπρόπουλος, εκτός από τον Μητρόπουλο που ήδη αναφέραμε, σχετιζόταν και με τον Νέιλο Νικολαΐδη και τον ιερέα Ηλία Βλαχόπουλο, πρόσωπα κοντινά τόσο στον Μακράκη, όσο και στον κύκλο της Ανάπλασης αργότερα. Ο Λαμπρόπουλος κήρυττε έναν θρησκευτικό λόγο που ευαγγελιζόταν τη διαφύλαξη της Ορθοδοξίας, ενώ παράλληλα αναφερόταν σε πολιτικά ζητήματα όπως η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, η πολιτική του Θρόνου και η στάση της επίσημης Εκκλησίας⁷⁸. Ο πρόωρος θάνατός του εκλήφθηκε από τους ομοϊδεάτες του ως μεγάλη απώλεια για την αναγέννηση της Ορθοδοξίας⁷⁹, αλλά και μέρος της αλυσίδας εκείνης των προσώπων που μετεπαναστατικά επιχείρησαν με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία να αναμορφώσουν την Εκκλησία. Την καλύτερη σύνοψη για την καχυποψία που έτρεφαν οι αυτόκλητοι υπερασπιστές του χριστιανικού δόγματος απέναντι στην Εκκλησία, δίνει ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και φίλα προσκείμενος στο κίνημα της "Ζωής":

⁷⁷ Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος, 1849-1929*, Αθήνα 1948, σ. 8. Στην ίδια σελίδα συνεχίζει ο συγγραφέας αναφερόμενος στον Παπουλάκο: "Και είναι γνωστή εκ παραδόσεως μέχρι σήμεραν ανά την ανά την Πελοπόννησον η πολύκροτος και επωφελεστάτη δράσις του αγραμμάτου μεν αλλά ζηλωτού εκείνου ιεραποστόλου".

⁷⁸ Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, όπ.π., σ. 264

⁷⁹ Ο θάνατός του σχολιάζεται ακόμα και στον αθηναϊκό τύπο της εποχής: "Ο αείμνηστος ιερομόναχος και πατήρ, καλώς γινώσκων των προορισμών αυτού, δεν έπαυε πανταχού περιφερόμενος, διδάσκων, νουθετών, εξομολογών, τα πάντα ποιών ίνα πολλούς φέρη εις την ευθείαν οδόν και πολλούς σώση, ώστε ο θάνατος αυτού ήδη θεωρείται μεγίστη πνευματική στέρησις", εφ. *Αιών*, 7 Ιουλίου 1869. Ο συνοδοιπόρος του, Ιερόθεος Μητρόπουλος, γράφει: "Παρεδόθη όλος εις την διακονίαν του θείου λόγου, πλήρης θείου ζήλου υπέρ του θριάμβου της δόξης της Ορθοδόξου Εκκλησίας, κατεφρόνησεν επιβλαβή και επισφαλή δόξαν του κόσμου τούτου, καίτοι προσκαλούμενος...κατά πάντα εξετέλεσε την αποστολήν του, γενόμενος απόστολος τοις έργοις, μάρτυς τη προαιρέσει, όσιος και δίκαιος τον βίον". Αναφέρεται στο Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος, 1849-1929*, Αθήνα 1948, σ. 11.

Μέχρις αυτού [του Ιγνατίου] ουδεμία πρόνοια κατέστη δυνατόν να ληφθή υπέρ τοιούτου ιερού και υψηλού σκοπού [υπέρ της θρησκευτικής αναγέννησης]. Ο βίος της Εκκλησίας διέρρεεν εν μέσω δυσπεριγράπτων ανωμαλιών και θλιβερών εσωτερικών αγώνων, πρωτοστατούντων του Θεοκλήτου Φαρμακίδου και του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του μεν αμυνομένου του εκκλησιαστικού καθεστώτος, του δε πολεμούντος αυτό. Οι άκαρποι και πείσμονες αγώνες εξήντλουν πάσας της Εκκλησίας τας δυνάμεις. Ο λαός προ μικρού εξελθών εκ της μακράς κατά των Τούρκων επαναστάσεως, έμεινεν άνευ θρησκευτικής διδασκαλίας και άνευ πνευματικής επιστάσεως. Πού και πού μόνον εν τοις ναοίς των Αθηνών ηκούετο το κήρυγμα του θείου λόγου διά του Κωνσταντίνου Οικονόμου ή του Νεφύτου Βάμβα ή άλλου τινός εν σπανίαις περιπτώσεις. Ο λαός της υπαίθρου χώρας έμειν αποίμαντος. Ένεκα της μη γενομένης έτι αναγνώρισεως της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος παρά του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήρξατο εκλειπούσα και η Ιεραρχία. Τέσσαρες υπέργηροι επίσκοποι υπήρχον μόνον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος περί τα μέσα τα ιθ' αιώνος. Ακριβώς δε την εποχήν περίπου εκείνην έρχεται εκ Κεφαλληνίας ο Κοσμάς Φλαμιάτος, εμπνέει εις τον Λαμπρόπουλον και Παπουλάκον τον υπέρ της Ορθοδόξου Εκκλησίας ζήλον, αλλ' ο μεν Παπουλάκος επι μικρόν εργασθείς, βία εκ του πεδίου της δράσεώς του εξετοπίσθη, ο δε Ιγάντιος Λαμπρόπουλος ου μόνον το κήρυγμα του θείου λόγου μετά της εξομολογήσεως ανέλαβεν, αλλά και προπαρασκεύασε τους κληρικούς εκείνους, οίτινες έμελλον να συντελέσωσιν εις την περαιτέρω ανάπτυξιν της αρξαμένης θρησκευτικής κινήσεως εν Ελλάδι⁸⁰.

Τέλος, ο ίδιος ο Ματθόπουλος γράφει για τον πνευματικό του καθοδηγητή: "Έχρημάτισα μαθητής επί επτά ολόκληρα έτη του αοιδήμου ιεροδιδασκάλου Ιγνατίου Λαμπροπούλου του Μεγασπηλαιώτου, του όντος γνωστού εις πολλούς νομούς και πολλές επαρχίας της Ελλάδος διά τας αρετάς του και τους αγώνας υπέρ της Εκκλησίας, την οποίαν υπηρέτησε μετ' αυταπαρνήσεως παραδειγματικής. Εξ αυτού δε εποτίσθη τα πρώτα νάματα της ευσεβείας, ούτως ώστε να διακρίνω την αληθή

⁸⁰ Ανάπλασις, αρ. 17, 1 Σεπτεμβρίου 1924. Η έμφαση δική μας.

διδασκαλίαν, την πηγάζουσα εκ του Αγίου Πνεύματος, από την ψευδή, την προερχομένη εκ του πονηρού και ακαθάρτου πνεύματος"⁸¹.

Ο Ματθόπουλος γνωρίζεται με τον Μακράκη το 1868. Με τον Μακράκη συνεργαζόταν ήδη στενά ο θεός του Ματθόπουλου, ο αρχιμανδρίτης Ιερόθεος Μητρόπουλος, ο οποίος την εποχή εκείνη ήταν και διευθυντής της μακρακικής εφημερίδας *Λόγος*. Έτσι συγκροτήθηκε ο πρώτος πυρήνας της ευρύτερης θρησκευτικής δράσης⁸². Μετά τον θάνατο του Λαμπρόπουλου, ο Ματθόπουλος χειροτονήθηκε διάκονος, ενώ το 1872 πήγε στην Αθήνα όπου τελείωσε το σχολείο, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή και χειροτονήθηκε ιερέας. Ο Ματθόπουλος σμιλεύτηκε ιδεολογικά μέσα στο περιβάλλον του Μακράκη, ιδιαίτερα στη "Σχολή του Λόγου", και εκεί μάλλον συνέλαβε την ιδέα να συγκροτηθούν χριστιανικές ομάδες προσηλωμένες στη θρησκευτική διδασκαλία και δράση⁸³. Με την έντονη αντίδραση του Μακράκη και της ομάδας του στα Σιμωνιακά, η Ιερά Σύνοδος τους κατηγορεί συλλήβδην περί "κακοδοξίας και καινοτομίας και επί αποστάσει από του επιτοπίου επισκόπου"⁸⁴. και τους καταδικάζει σε εξορία σε απόμακρες μονές. Ο Ματθόπουλος βρίσκεται αρχικά στην Ιερά Μονή Αγάθωνος στη Φθιώτιδα και αργότερα στο μοναστήρι της Παλαιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα. Όταν το 1882 επιστρέφει στην Αθήνα με τη σύμφωνη γνώμη της Ιεράς Συνόδου, απομακρύνεται σταδιακά από τον Μακράκη, ώσπου επέρχεται δυο χρόνια αργότερα οριστική ρήξη μεταξύ τους⁸⁵. Στις 14 Ιουνίου 1884, ο Ματθόπουλος μαζί με πέντε ακόμα πρώην οπαδούς του Μακράκη, δημοσιεύουν μακροσκελή "Δήλωση" με δύο αποδέκτες: αρχικά δηλώνουν πίστη στην Εκκλησία και αποποίηση οποιασδήποτε αιρετικής κατηγορίας. Δεύτερον αποστασιοποιούνται πλήρως από τον Μακράκη και την ομάδα του⁸⁶. Η σμίλευση του Ματθόπουλου μέσα στο μακρακικό κίνημα και η βίαιη

⁸¹ Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος 1849-1929*, Αθήνα 1948, σ. 15.

⁸² Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος, 1849-1929*, Αθήνα 1948, σ. 19.

⁸³ Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, όπ.π., σ. 265.

⁸⁴ Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος, 1849-1929*, Αθήνα 1948, σ. 24.

⁸⁵ Μαζί με τον Ματθόπουλο απομακρύνθηκε από τον κύκλο του Μακράκη μια ομάδα κληρικών, η οποία αποτελείται από τον Ιερόθεο Μητρόπουλο, τον Ηλία Βλαχόπουλο, τον Μελχισεδέκ Φρουδάκη, τον Θεόκλητο Ιωαννίδη και τον Γερβάσιο Κωνσταντινίδη.

⁸⁶ Για τη θέση τους ως προς την Εκκλησία δηλώνουν: "Η ιερά του καθήκοντος φωνή υποχρεοί και ημάς τους εξ ιερείς και ιεροδιακόνους [...] να διαφωτίσωμεν διά δηλώσεως ημών την χριστιανικήν κοινωνίαν περί της πράξως ημών ταύτης, εις ην επ' αγθώ της Εκκλησίας και του έθνους προέβημεν εν φόβω Θεού και εν καλή συνειδήσει. [...] Δύο κυρίως είναι τα ζητήματα, δι' α προ εξαιτίας περίπου

φίμωση του τελευταίου από την Εκκλησία, φαίνεται ότι οδήγησε τον πατέρα Ευσέβιο σε μια στάση ενδοεκκλησιαστική και ομολογιακή. Όμως, η ιδέα της ανανέωσης της εκκλησιαστικής ζωής και επανενεργοποίησης του φιλόδοξου μακρακικού σχεδίου για κοινωνική αναμόρφωση δεν εγκατέλειψε ποτέ τον Ματθόπουλο⁸⁷. Σε αντίθεση όμως με τον Μακράκη και την αντιεκκλησιαστική του στάση, ο Ματθόπουλος επέλεξε να μείνει εντός Εκκλησίας και να επιχειρήσει την κοινωνική αναμόρφωση ξεκινώντας από την Εκκλησία, σε μια προσπάθεια που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως

κατεδίκασεν ημάς η Ι. Σύνοδος. Πρώτον μεν το του πνευματικού χωρισμού ημών απ' αυτής και του λοιπού κλήρου, και δεύτερον το περί τινών δοξασιών και φρονημάτων. καταδικασθέντων ως κακοδόξων υπό της Συνόδου του 1879". Και αφού παραθέσουν αναλυτικά τα γεγονότα, συνεχίζουν δηλώνοντας πίστη και υποταγή στην Ορθοδοξία: "Μετά σκέψιν ωριμωτέραν και μελέτην σύντονον του εκκλησιαστικού δικαίου, πεισθέντες ότι η επί πλέον παράτασις του χωρισμού, κρατύνουσα το σχίσμα, καθίστησιν ημάς, καθ' ο κληρικούς, υπευθύνους απαισίου μέλλοντος εν τη Εκκλησία, συντάξαντες επεδώκαμεν κατά τη 5 Μαρτίου ε.ε. αναφοράν προς την Ι. Σύνοδον, δι' ης εξητήσαμεν την ένωσιν, αιτησάμενοι συγγνώμην διά την αό του Μητροπολίτου και των οικείων Επισκόπων απόστασιν ημών και διά τας κατ' αυτό ανοικείους εκ μέρους ημών διά του τύπου φράσεις, και υποσχεθέντες ότι θέλομεν του λοιπού μνημονεύει των κατά τόπους Επισκόπων και πειθαρχείν αυτοίς τε και τη ανωτάτη Εκκλησιαστική αρχή, κατά τας διατάξεις της Εκκλησίας. Ως προς το δογματικόν δε μέρος ωμολογήσαμεν ότι εσμέν τέκνα πιστά της Ορθοδόξου Εκκλησίας, αποδεχόμενοι ολοψύχως πάντα αυτής τα δόγματα, τους κανόνας, τας ιεράς παραδόσεις και την την επί πάσιν ομόφωνον των Αγίων Πατέρων διδασκαλίαν, και απορρίπτοντες παν το απάδον και κατ' ελάχιστον προς το πνεύμα της Εκκλησίας". Τέλος, ως προς τον Μακράκη δηλώνουν: "Ομολογούμεν μετά παρησίας ότι, εκτός του σχίσματος, όπερ ούτος [ο Μακράκης] υποστηρίζει ως κανονικόν και νόμιμον, εκτός των καινών αυτού δοξασιών, ας ημείς, δι' ους ανωτέρω εξεθήκαμεν λόγους, ου δεχόμεθα ως φρονήματα και διδασκαλίαν της Εκκλησίας, εκτός του ανοικείου εν πολλοίς τρόπου και της τραχείας γλώσσης, μεθ' ων επιτίθεται καιτά των ταναντία αυτό φρονούντων, εκτός του εσχάτως παρ' αυτού γενομένου συλλόγου, του ονομασθέντος μαρτυρικού, δι' ου αποφαίνεται ως σύνοδος οικουμενική και καταδικάζει ως αιρετικούς τους εναντιοφρονούντας αυτό, εκτός δε τέλους του επιμόνου πείσματος, μεθ' ου θέλει πάντοτε να υποστηρίξι πάσας αυτού ιδέας παπικώ τω τρόπω και να μην ανέχεται ουδεμίαν εκ τινός παρατήρησιν, πείσμα εκπηγάζον ίσως εκ της εις εαυτόν πεποιθήσεως, κρατυνομένης και ταύτης υπό της πολλής αυτού γνώσεως [...] εκτός λέγωμεν τούτων, ων ένεκα και απεχωρίσθημεν απ' αυτού, οφείλομεν κατά τάλλα να ομολογήσωμεν πανδήμως, ότι τον άνδρα τούτον, μεθ' ου συνεζήσαμε και συνειργάσθημεν επί πολλά έτη, εγνωρίσαμεν ως υπέρ τινά και άλλον εν τω νυν αιώνι φιλόσοφο, επιστήμονα και δεινόν των Γραφών ερμηνευτήν [...]". Όλα τα αποσπάσματα από εφ. *Αιών*, αρ. 4500, 14 Ιουνίου 1884. Υπογράφουν οι: Ιερόθεος Μητρόπουλος (αρχιμανδρίτης), Ηλίας Βλαχόπουλος (αρχιμανδρίτης), Ευσέβιος Ματθόπουλος (ιερομόναχος), Μελχισεδέκ Φρουδάκης (αρχιμανδρίτης), Θεόκλητος Ιωαννίδης (ιεροδιάκονος), Γερβάσιος Κωνσταντινίδης (ιεροδιάκονος).

⁸⁷ Γαζή Ε., 2011, σ. 267.

θρησκευτικός εισοδισμός⁸⁸, με την έννοια ότι η "εκ των έσω" άλωση της Εκκλησίας και ο έλεγχός της αποτελούσαν σημαντικότερους στόχους για τη "Ζωή" από την κατά μέτωπον αντιπαράθεση. Η ευσεβιστική ηθική που πρέσβευε ο Μαθόπουλος φαίνεται και στο δημιούργημά του, τη "Ζωή", το οποίο κινείται κατά βάση σε δύο άξονες: από τη μια τη διατήρηση του αδιάρρηκτου συνδέσμου Εκκλησίας και Έθνους, και από την άλλη την παραίτηση από κάθε δογματική θεολόγηση⁸⁹.

Για τα επόμενα 22 χρόνια (1884-1906) ο Μαθόπουλος περιοδεύει σε επαρχιακές κυρίως πόλεις. Δεν δέχθηκε εκκλησιαστικό διορισμό εφημέριου ή ιεροκήρυκα και τη συντήρησή του είχαν αναλάβει συγγενείς του. Έτσι διατήρησε την ατομική του αυτονομία ως προς την εκκλησιαστική διοίκηση, είχε όμως την τυπική έγκριση της Συνόδου για τις κηρυκτικές περιοδείες του⁹⁰. Φαίνεται ότι η εμπειρία του με τον Μακράκη και η μακρόχρονη επαφή του με τον κόσμο τον οδήγησε στην ιδέα ότι δεν επαρκεί η εργασία ατόμων με μεμονωμένη και σποραδική δράση για να οδηγήσουν τον λαό στον δρόμο του Θεού. Αντίθετα, "απαιτείται δράσις ομάδος που εργάζεται συστηματικώς, ομάδος που επιθυμεί ειλικρινώς την δόξαν του Θεού και ανιδιοτελώς κινείται διά την ωφέλειαν του πλησίον"⁹¹. Έτσι, το 1907 ο Ευσέβιος Μαθόπουλος συγκέντρωσε γύρω του μια μικρή ομάδα νεαρών θεολόγων και φοιτητών της θεολογίας, που τους είχε ξεχωρίσει στις περιοδείες του για τη θρησκευτική τους ευλάβεια. Μαζί τους ίδρυσε την "Αδελφότητα Θεολόγων Ζωή"⁹², στην οποία θα αφοσιωθεί πλήρως μέχρι τον θάνατό του, το 1929. Είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε ποτέ ο Μαθόπουλος να φανταστεί την εξάπλωση και την απήχηση που θα είχε η "Ζωή" στην Ελλάδα λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του.

Το 1915 εξέδωσε το βιβλίο *Ο Προορισμός του Ανθρώπου*, έργο που γνώρισε συχνές επανεκδόσεις μέχρι και τη δεκαετία του 1950, με εκπληκτικούς για την Ελλάδα αριθμούς αντιτύπων⁹³. Επρόκειτο για εκλαϊκευμένο εγχειρίδιο κατήχησης

⁸⁸ Ως εισοδισμό ορίζουμε τη διείσδυση οργανωμένης ομάδας σε ιδεολογικά συγγενές στρατόπεδο αποσκοπώντας στη μετάλλαξή του προς τις δικές της κατευθύνσεις. Πρότι ο όρος αναφέρεται κυρίως σε πολιτικές ομάδες/συνιστώσες, πιστεύουμε ότι αποδίδει πολύ εύστοχα τη σχέση της "Ζωής" με την Εκκλησία.

⁸⁹ Maczewski C., *Η Κίνηση της "Ζωής" στην Ελλάδα, Συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 2002, σ. 34.

⁹⁰ Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση*, Αθήνα 1992, σ. 364.

⁹¹ Παπακώστας, Σ., *Ευσέβιος Μαθόπουλος*, Αθήνα 1948, σ. 67.

⁹² βλ. επόμενη ενότητα.

⁹³ Ο Maczewski δίνει τον αριθμό των 65.000 αντιτύπων ως το 1959. Όπ. π., σ. 159.

και ηθικής, για έναν οδηγό πρακτικής ευσέβειας. Στις πάνω από 400 σελίδες τούτο έργο εμπεριέχει μια πλήρη διδασκαλία της πίστης "πάντα όσα είναι χρήσιμα και αναγκαία, ίνα γνωρίζη ο χριστιανός διά τον καταρτισμόν, διά την μόρφωσιν και την ηθικὴν τελειοποίησιν αυτού"⁹⁴. Πρόκειται για το πυρηνικό σύγγραμμα της Αδελφότητας, το κύριο έργο όλης της Κίνησης της "Ζωής". *Ο Προορισμός του Ανθρώπου* είναι ένα εκτενές σύγγραμμα, ο συγγραφέας του οποίου ήλπιζε να αποτελέσει τόσο μια πλήρη διδασκαλία πίστης, όσο και έναν οδηγό βίου για τον χριστιανό. Βασισμένο σε ένα συνδυασμό δογματικής, ηθικής και λειτουργικής που αντλούσε κυρίως από την Καινή Διαθήκη, το έργο αξιοποιούσε το μακρακικό πρόγραμμα αναμόρφωσης του ανθρώπου μέσω της θρησκείας, θέτοντας όμως πολύ πιο συγκεκριμένα όρια και κώδικες συμπεριφοράς⁹⁵. Ο Χριστοκεντρισμός του Μακράκη απαντάται και εδώ και θυμίζει την προτεσταντικού χαρακτήρα απόφαση *Solus Christus* (μόνο ο Χριστός). Ο Ματθόπουλος αναγνωρίζει τον Χριστό ως τον "τέλειο θεό" και τον "τέλειο άνθρωπο", προς τον οποίο οι άνθρωποι είχαν μεν αντικειμενικές δυσκολίες να μοιάσουν, αλλά όφειλαν τουλάχιστον να προσπαθήσουν να τον προσεγγίσουν "ηθικώς και πνευματικώς"⁹⁶. Οι έννοιες που διατρέχουν όλο το βιβλίο σχετίζονται με την πειθαρχία, την υποχρέωση και την οφειλή. Η ευσέβεια συγκροτείται από καθήκοντα: προς τον Θεό, προς τον πλησίον, οικογενειακά καθήκοντα, ειδικά καθήκοντα και καθήκοντα προς εμάς τους ίδιους. Η ενοχή, ο φόβος της ατομικής έκπτωσης διατρέχει επίσης όλο το βιβλίο: "πρέπει ούτος [ο άνθρωπος] να έχη συναίσθησιν της βαρείας ενοχής του απέναντι του Θεού διά τας αμαρτίας του"⁹⁷. Ο Χριστός χρησιμεύει ως παράδειγμα προς αποφυγή της αμαρτίας, καθώς πλήρωσε το βαρύτερο τίμημα όλων για να ξεπλύνει τις ανθρώπινες αμαρτίες: "ο Χριστός απέθανεν επάνω εις το σταυρόν εν μέσω οδυνών και φρικτών βασάνων, ίνα τω προσώπω αυτού τιμωρηθή η αμαρτία του κόσμου και ικανοποιηθή ο θείος νόμος, τον οποίον ηθέτησεν ο άνθρωπος διά της παραβάσεώς του"⁹⁸. Ο προορισμός λοιπόν του ανθρώπου δεν μπορεί να είναι άλλος από την πειθαρχία, την υπακοή και την προσπάθεια μίμησης του ηθικού υποδείγματος του Χριστού: "Ο επί γης

⁹⁴ Ματθόπουλος Ε., *Ο Προορισμός του Ανθρώπου*, ήτοι τις είναι ο σκοπός της υπάρξεως και της ζωής του ανθρώπου και τίνι τρόπω επιτυγχάνεται ούτος, Αθήνα 1938, σ. 3.

⁹⁵ Γαζή Έ., 2011, σ. 269.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

⁹⁷ Ματθόπουλος Ε., όπ. π. σ. 70.

⁹⁸ Ματθόπουλος Ε., όπ. π. σ. 350.

προορισμός του ανθρώπου είναι να ομοιωθή κατά το δυνατόν προς τον τέλειον ηθικόν χαρακτήρα του Χριστού, προς την αρετήν του Χριστού [...] Πρόκειται περί ομοιώσεως του ανθρώπου προς τον Χριστόν ως άνθρωπο ζήσαντα και πολιτευθέντα εν τω κόσμω τούτῳ"⁹⁹.

Το μοναδικό βιβλίο του Ματθόπουλου είχε μεγάλη διάδοση όχι μόνο μεταξύ των μελών της "Ζωής", αλλά έχαιρε αναγνώρισης και από την Εκκλησία. Ο Μητροπολίτης Γόρτυνος Πολύκαρπος έγραψε ότι βιβλίο "εφάμιλλον του *Προορισμού του Ανθρώπου* ως προς την σαφήνειαν, την πνευματικότητα και την ψυχολογικήν βαθύνοιαν δεν εγράφη εν τη ελληνική γλώσση. Είναι απόσταγμα, ως είπεν ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, των βαθυτάτων θρησκευτικών του πεποιθήσεων, αλλά και των πνευματικών αγώνων και ασκήσεων, προσθέτομεν ημεῖς"¹⁰⁰.

Παρόλο που όσο ζούσε Ματθόπουλος προτιμούσε να "λανθάνει βιώσας", μετά θάνατον δεν είναι λίγοι εκείνοι που του αναγνώρισαν μεγάλη προσφορά στην Εκκλησία και τη διάδοση της πίστης. Όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, τις περισσότερες και πιο τιμητικές αναφορές, τις γνωστές δηλαδή "αγιογραφίες", κάνει η ίδια η "Ζωή". Ο Αλέξανδρος Γκιάλας, ποιητής που συνδέθηκε κατεξοχήν με τη "Ζωή" και δημοσίευε συστηματικά στα έντυπά της με το ψευδώνυμο Γ. Βερίτης, γράφει ένα μακροσκελές ποίημα προς τιμή του πατέρα Ευσέβιου, το οποίο κυκλοφορεί ευρέως και χρησιμοποιείται εκτενώς από τη Χριστιανική Φοιτητική Ένωση¹⁰¹. Ο Ιερώνυμος Κοτσώνης, εξέχον στέλεχος της Αδελφότητας, γράφει: "Ο

⁹⁹ Ματθόπουλος Ε., όπ. π. σσ. 22-23, 16.

¹⁰⁰ Εκκλησία, αρ. 27-28, 13 Ιουλίου 1929.

¹⁰¹ Το ποίημα παρατίθεται ολόκληρο στο Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος*, Αθήνα 1948, σ. 151- 154. Το παραθέτουμε εδώ για να αποκτήσει ο αναγνώστης μια ιδέα της αποτύπωσης της ζωής του Ματθόπουλου, προσαρμοσμένης σε μικρά παιδιά με τρόπο εύληπτο και ευκολομνημόνευτο: Όλα για τη δόξα του Χριστού!/να το το μεγάλο σύνθημά σου./ Όλα για τη δόξα του Χριστού,/απ'τα πρώτα χρόνια ως τα στερνά σου. Μέσα στην Αλήθεια και στο Φως/βρέθηκες ακόμα νέο βλαστάρι./Και σαν ένας έμπειρος σοφός,/πούβρε τ'ακριβό μαργαριτάρι, τρέχεις με κρυφή λαχτάρα ευθύς,/δίχως ούτε μια στιγμή να χάσης,/κι όλα τα πουλάς, γιατί ποθείς/το μαργαριτάρι ν'αγοράσης. Όλα τα πουλάς και δεν κρατάς/τίποτα του κόσμου αυτού δικό σου./Της ζωής το νόημα πια ζητάς/μέσα στην απάρνησι του εγώ σου. Όλα τα πουλάς, κι εσύ κρατάς/το σταυρό του χρέους και της θυσίας./Κι όμοιος Παύλος, τώρα δεν κυττάς/άλλο απ'το καλό της Εκκλησίας. Κι ανα σ'αυτό το δρόμο τον τραχύ/καθε βήμα κρύβει μια παγίδα,/μα σου δίνει θάρρος κι αντοχή/η μεγάλη πίστι σου κι ελπίδα. Θάρρος κι αντοχή, ναπολεμάς/κι όλο νικητής εσύ να βγαίνεις./Και τα πιο μεγάλα να τολμάς/κι άτρομος κι αλύγιστος να μένης. Κι έσκυψες στα λόγια της Γραφής,/μ' όση και το λάφι δίψα σκύβει/πάνβ απ' τις πηγές, γιατί ποθείς/όλη τη σοφία να πης που κρύβει. Άφθονα κι η Χάρι και το Φως/ είχαν στην αγνή ψυχή σου στάξει./Κι ήσουν έτσι

πατήρ Ευσέβιος θα μείνη στην Εκκλησιαστικήν μας Ιστορία ως η προσωπικότης εκείνη η οποία κατ' εξοχήν συνετέλεσεν εις την αναγέννησιν της πίστεως και της θρησκευτικής ζωής εις την νεωτέραν Ελλάδα¹⁰². Τον Ιούλιο του 1954 ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Σπυρίδων, γράφοντας για τον Ευσέβιο Ματθόπουλο, τονίζει: "Τας ρίζας της προσωπικότητος του Ευσεβίου Ματθοπούλου πρέπει βεβαίως ν' αναζητήσωμεν εις το πρόσωπον και το κίνημα του Αποστόλου Μακράκη. Εις τα υγιά στοιχεία της διδασκαλίας και του έργου του Σιφναίου διδασκάλου οφείλεται πάσα μεταγενεστέρα υπό την σκέπην της Εκκλησίας πνευματικήν και θρησκευτική αφυπνιστική κίνησις"¹⁰³.

Ακόμη και 70 χρόνια μετά τον θάνατό του, ο πατήρ Ευσέβιος μνημονεύεται με μεγάλη θερμότητα από κάποια μέλη της Εκκλησίας:

"Ο π. Ευσέβιος Ματθόπουλος είναι μία από τις προσωπικότητες εκείνες του αιώνα μας που δεν αρκέστηκαν σε ψηλάφηση, αλλά προχώρησαν σε

υπέροχος, καθώς/απ' τη γνώσι ανέβαινες στην πράξι. Παίρνεις τ' αποστόλου το ραβδί,/σαν βοσκός που φεύγει απ' το κοπάδι,/το χαμένο πρόβατο να βρη,/και γυρνάς στη νύχτα, στο σκοτάδι. Παίρνεις το ραβδί σου και περνάς/θάλασσες, στεριές, ποτάμια, δάση,/νάβρης τις ψυχές που ο σατανάς/σε φριχτές παγίδες έχει πιάσει. Να και το δισάκκι του σποριά!/Πρόθυμα στον ώμο σου το παίρνεις,/και γυρνώντας πόλεις και χωριά,/τον καλό το σπόρο ολούθε σπέρνεις. Άφθονος ο λόγος που σκορπάς,/μπαίνει στις ψυχές και τις αγνίζει./Πλούσιος ο καρπός όπου κι αν πας./Ρόζισσε το χέρι να θερίζη! Ούτε σαν αχρός δεν σου περνά/στο μυαλό υψηλή και μάταιη σκέψη,/ως την ύστερη ώρα ταπεινά/στού Θεού το έργο έχεις δουλέψει. Όλα για τη δόξα του Χριστού!/τίποτα δεν κράτησες για σένα./Κι έμοιασες του δούλου του πιστού,/πούφυγεν ο Ρήγας του στα ξένα. Κι έμοιασες του δούλου του αγαθού,/που προσμένει μέρα με τη μέρα,/τα καλά μηνύματα ναρθούν/απ' το μακρινό βασίλειο πέρα. Και να λεν πως τέλειωσ' ο καιρός,/και σε λίγο πάλι ο Ρήγας φθάνει,/πλούσιος, δοξασμένος, λαμπερός,/να σου δώση τ' άφθαρτο στεφάνι. Νύχτα-μέρα δούλεψες σκληρά,/με τα πέντε τάλαντα που πήρες./Και σαν ήρθ' η ώρα σου, ω χαρά!/διάπλατες σου ανοίχτηκαν οι θύρες. Διάπλατες οι θύρες για να μπης,/να σταθής μπροστά στο βασιλιά σου,/τον τρανό το λόγο να του πης,/που έφερες διπλά τα τάλαντά σου. Πέρνα τώρα, Γέροντα, στο φως,/ζήσε τη χαρά του Παραδείσου,/Πλούσιος που σε πρόσμενε μισθός!/Όλη τούτη η δόξα 'ναι δική σου! Ψάλλε τώρα ολόχαρος μαζί με χορούς αγίων, σεμνέ λευϊτή./Άουστη στη μνήμη μας θα ζη/η μορφή σου, ολόλευκε πρεβύτη. Πάντα θα μας μένη στην ψυχή/το μεγάλο χρέος που σου χρωστάμε./Δος μας μόνο μια θερμήν ευχή,/και μας στον Κύριο δέησι κάμε. Δέησι για τόσα σου παιδιά,/που στη μάχη πίσω έχεις αφήσει,/νάχουν τη δική σου την καρδιά/και καθείς με ζήλο να κρατήση του έργου τη βαρεία κληρονομιά/που έλαχε σ' αυτούς να συνεχίσουν./Σκύψε προς τα τόσα σου παιδιά,/Γέροντα, και dos μας την ευχή σου!

¹⁰² Κοτσώνης Ι., "Χαρακτηριστικόν των Μεγάλων", στο *Ενορία*, ετ. 9, αρ. 176-177, 16 Ιουλίου 1954, σ. 201.

¹⁰³ *Εκκλησία*, Ιούλιος-Αύγουστος 1954.

βαθεία τομή της ιστορικής και πνευματικής πορείας της Εκκλησίας μας. Στο πρόσωπό του κρίνεται η έννοια του εξωτερικού φαινομένου και του αυθεντικού περιεχομένου. Συναντάται ο σεβασμός του τύπου με το αντίκρυσμα της ουσίας. Συνδυάζεται η προσήλωση στην παράδοση με την αφιέρωση στη δημιουργία. Ο π. Ευσέβιος είναι ο παραδοσιακός και ο πρωτοπόρος.[...]Ο νους του φάνηκε τόσο φωτισμένος, ώστε συνέλαβε το σχέδιο της εκκλησιαστικής αναγεννήσεως [...] Το έργο του, κρινόμενο ιστορικά και κοινωνικά, είναι πρωτοποριακό στη σύλληψη και μοναδικό στην επιτέλεσή του. [...] Κατάφερε να δώσει στη μοναχική προσοχή την ιεραποστολική διάθεση και να μπολιάσει τη διακονία του με σπάνιες αρετές. [...] Η αδελφότητα που ίδρυσε, άσχετα με τον τρόπο εργασίας της, διατηρεί το αισθητήριο της Ορθοδοξίας και συντηρεί το κριτήριο της αληθείας. Αποτελεί σημείο αναφοράς για όλους μας.[...] Ακόμη κι αυτοί που μέχρι σήμερα τον πολεμούν, επιβεβαιώνουν, χωρίς να το καταλαβαίνουν, ότι τα αποτυπώματα της ζωής του σφράγισαν βαθιά τη σημερινή εκκλησιαστική πραγματικότητα και την ψυχή τους. Είναι τέτοια η επιρροή του, ώστε μέχρι σήμερα, 70 χρόνια μετά την κοίμησή του, όσοι εργάζονται στο χώρο της εκκλησιαστικής δράσεως, να μη μπορούν να ξεφύγουν την ετεροχρονισμένη μίμηση της μορφής της διακονίας του. Επικριτές και φίλοι του, όλοι απόγονοί του, "παγιδεύονται" στις μεθόδους του και αντιγράφουν τα σχήματα της δικής του εργασίας. Αυτά πάλιωσαν στο χρόνο και εμείς δεν μπορούμε να ανανεωθούμε στο πνεύμα. Ο αιώνας μας δεν κατάφερε να γεννήσει νέες μορφές εκτός απ' τις δικές του".¹⁰⁴

1δ. Η Αδελφότητα

«Η λέξη “Ζωή” αναφέρεται», κατά τον Christoph Maczewski, «σε δύο ρήσεις του Χριστού στο Ευαγγέλιο του Ιωάννου: “Εγώ ειμί η οδός η αλήθεια και η ζωή” (Ιωαν. 14, 16α) και “ τα ρήματα, α εγώ λαλώ υμίν, πνεύμα εστί και ζωή εστί” (Ιωαν. 6, 63 β)». Κατ’ αυτόν τον τρόπο, «με τη μία λέξη “Ζωή” περιγράφεται η ουσία της

¹⁰⁴ Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικόλαος, ΧΦΕ 2009, στον [ιστότοπο](http://www.xfd.gr/κοινωνία/πρόσωπα/π-ευσέβιος-ματθόπουλος-παραδοσιακός) <http://www.xfd.gr/κοινωνία/πρόσωπα/π-ευσέβιος-ματθόπουλος-παραδοσιακός> (ενεργός στις 20.02.2015).

Αδελφότητας και συγχρόνως χαρακτηρίζεται το πρόγραμμά της: διάδοση του ζωογόνου λόγου του Χριστού μέσα από το κήρυγμα και τη διδασκαλία, και πραγματοποίηση της εν Χριστώ ζωής μέσα από χριστιανική διαμόρφωση της προσωπικότητας και κοινωνική δράση¹⁰⁵». Αν και δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την ερμηνεία του συγγραφέα αναφορικά με την προέλευση του ονόματος της «Ζωής»¹⁰⁶, βλέπουμε στην παρατήρηση αυτή τον προγραμματικό πυρήνα της Αδελφότητας Θεολόγων που ιδρύθηκε κατά το 1907, ως αστικό σωματείο -έξω από κάθε εκκλησιαστική δικαιοδοσία-, από τον Αρχιμανδρίτη Ευσέβιο Ματθόπουλο και με τη συμβολή του Διονυσίου Φαραζουλή, ιερέα και ιεροκήρυκα του μητροπολιτικού ναού των Αθηνών, και των Δημήτρη Παναγιωτόπουλου και Παναγιώτη Τρεμπέλα, δύο λαϊκών θεολόγων¹⁰⁷.

Η αδελφότητα είχε κοινοβιακό χαρακτήρα – επρόκειτο για ημί-μοναστική αδελφότητα, όπως την αποκαλεί ο Β. Μακρίδης¹⁰⁸. Τα μέλη της συμβίωναν σε πολύωροφο κτήριο του κέντρου της Αθήνας ενώ υποχρεούνταν να δώσουν τις τρεις υποσχέσεις του παραδοσιακού ορθόδοξου μοναχισμού. Εκείνες της αγαμίας, της ακτημοσύνης και της υπακοής¹⁰⁹. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των μελών της αδελφότητας κατά την περίοδο της συγκρότησής της¹¹⁰, αναφορικά όμως με τη σύνθεση αυτών, ήταν κυρίως «πτυχιούχοι της Ορθοδόξου θεολογίας» και, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, μη θεολόγοι «δυνάμενοι να συμβάλουν εις το έργο του Σωματείου»¹¹¹. Τη διοίκηση αναλάμβανε κάθε φορά συμβούλιο αποτελούμενο από

¹⁰⁵ Maczewski C., ό.π., σ. 49.

¹⁰⁶ Οι δύο αυτές ρήσεις τίθενται, βέβαια, πλάι στον τίτλο του κεντρικού περιοδικού της αδελφότητας, τη «Ζωή», σε κάθε τεύχος του περιοδικού, γεγονός ενισχυτικό της υπόθεσης του συγγραφέα.

¹⁰⁷ Maczewski C., ό.π., σ. 44.

¹⁰⁸ Makrides V., "Secularization and the Greek Orthodox Church in the Reign of King George I", στο Carabott Ph. (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, Aldershot: Variorum/Ashgate, 1997, σσ. 179-196, σ. 189.

¹⁰⁹ Γουσίδης Α., *Οι Χριστιανικές Οργανώσεις, Η περίπτωση της Αδελφότητας Θεολόγων η Ζωή, Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 43.

¹¹⁰ Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι κατά το έτος 1959, έτος που έπεται της περιόδου της ακμής της «Ζωής», (περίοδος που εντοπίζεται κατά τα έτη 1929- 1954) η αδελφότητα αριθμούσε 135 μέλη. Την πληροφορία μάς δίνει ο Maczewski C., ό.π., σ. 46).

¹¹¹ Maczewski C., ό.π., σ. 255. (Από το καταστατικό της αδελφότητας της "Ζωής", Άρθρο 4). Ως προς τη συμμετοχή των μη- θεολόγων στην αδελφότητα, ο Αλ. Γουσίδης επισημαίνει την αναγκαιότητά της αναφορικά με τη διεκπεραίωση τεχνικών, λογιστικών ή εμπορικών εργασιών. (βλ. Γουσίδη Α., ό.π.).

τέσσερα έως επτά μέλη, που εκλέγονταν για πέντε χρόνια από τη «Συνέλευση των Αδελφών». Το συμβούλιο αυτό εξέλεγε και τα μέλη της αδελφότητας, δόκιμα ή τακτικά, «κατ' απόλυτον αυτού πλειονοψηφίαν» και «επί τη προτάσει ενός τουλάχιστον των Συμβούλων»¹¹², για τα δόκιμα μέλη, ή «δύο τουλάχιστον συμβούλων» για όσα ορίζονταν ως τακτικά. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν ένας Προϊστάμενος, του οποίου το αξίωμα ήταν ισόβιο, κατά το πρότυπο των μοναστηριακών κοινοτήτων, ενώ η εκλογή του λάμβανε χώρα από τον προκατόχο του¹¹³. Από τις 28 Δεκεμβρίου 1924 ως τις 4 Ιανουαρίου 1925 λαμβάνει χώρα η πρώτη "Γενική Σύναξις" των μελών της αδελφότητας. Σε αυτήν συμμετείχαν όλα τα μέλη, 17 συνολικά, εκ των οποίων 6 κληρικοί και 9 λαϊκοί. Στη σύναξη εκείνη προγραμματίστηκε και ιεραποστολική εργασία για όλη τη χρονιά. Ιδιαίτερα υπογραμμίστηκε ότι το κήρυγμα έπρεπε να είναι "χριστοκεντρικόν, απλούν, σαφές, εις απλήν γλώσσαν, επίκαιρον και ανταποκρινόμενον εις τας εκάστοτε πνευματικές ανάγκας και ανησυχίας του χριστεπώνυμου πλήθους"¹¹⁴.

Η ηθική ολοκλήρωση λοιπόν των μελών της αδελφότητας, δεν επέρχεται μέσω της μυστικιστικής άσκησης, που κατά την εκκλησιαστική ορθοδοξία φέρνει τον μοναχό σε επαφή με το Θεό, αλλά μέσω της εξωστρεφούς- κοινωνικής δραστηριότητας. Έτσι, η οργάνωση του χρόνου των μοναχών της "Ζωής", δεν γίνεται με βάση την προσευχή, όπως στις παραδοσιακές μοναστικές κοινότητες, αλλά με βάση την εργασία¹¹⁵. Εντοπίζεται λοιπόν, σε σχέση με τον παραδοσιακό ορθόδοξο μοναχισμό, μία μετάθεση των στόχων, την οποία ο Γουσίδης εντοπίζει ως μετάθεση «από την ιδέα της εσχατολογικά νοούμενης βασιλείας του Θεού, στην ιδέα της μεταβολής της

¹¹² Maczewski C., *ό.π.*, σ. 255, (Από το καταστατικό της αδελφότητας της Ζωής, Άρθρο 4).

¹¹³ Ο Ευσέβιος Ματθόπουλος, πρώτος προϊστάμενος της «Ζωής», δύο χρόνια πριν από το θάνατό του, κατά το 1927, όρισε ως διάδοχό του τον Αρχιμανδρίτη Σεραφείμ Παπακώστα, (βλ. Χρ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 368) ο οποίος και μεταβίβασε την επιθυμία του αναφορικά με το πρόσωπο που θα τον διαδεχόταν μέσω σημειώματος που βρέθηκε μετά το θάνατό του. Η διαμάχη μάλιστα αναφορικά με την εγκυρότητα του σημειώματος που έλαβε χώρα μεταξύ εκείνων που επιθυμούσαν τη διαδοχή και εκείνων που πρότειναν διαφορετικό από τον υποδεικνυόμενο προϊστάμενο, θεωρείται ότι υπήρξε η αφορμή της διάσπασης της αδελφότητας. (Maczewski C., *ό.π.*, σ. 75).

¹¹⁴ Κολιτσάρας Ι.Θ., *Σεραφείμ Παπακώστας*, Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα 1980, σ. 43.

¹¹⁵ Γουσίδης Α., *ό.π.*, σ. 131. Στον παραδοσιακό ορθόδοξο μοναχισμό, το εικοσιτετράωρο είναι οργανωμένο με τις ακολουθίες των Ωρών, του Εσπερινού, του Αποδείπνου, του Μεσονυκτικού, και του Όρθρου.

κοινωνίας σε βασιλεία του Θεού, με την ενίσχυση και καλλιέργεια της ηθικής ζωής των χριστιανών μέσα σε αυτή.¹¹⁶» Η ιδέα αυτή, μάλλον υφέρπει κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας της αδελφότητας, όπου έχουμε άλλωστε, όπως είδαμε και προηγουμένως, σαφή εσχατολογική αναφορά. Αναπτύσσεται όμως αργότερα, ήδη κατά τη μεταπολεμική εποχή, παράλληλα με την αύξηση του δυναμικού της αδελφότητας, για να φτάσει στην ακμή της κατά την περίοδο του τέλους του εμφυλίου πολέμου¹¹⁷.

Πέρα από την εργασία τους αναφορικά με τη διάδοση των χριστιανικών αρχών, τα μέλη της αδελφότητας, έπρεπε να αποτελέσουν τα ίδια πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς. Συγκροτούν λοιπόν ένα σύστημα ηθικής συμπεριφοράς, που εμπερικλείει και κανόνες αμφίσεως, από το οποίο είναι ανεπίτρεπτη οποιαδήποτε απόκλιση: «Οι περιοδεύοντες δεν πρέπει να εμβαίνουν εις ουζοποτεία, ούτε να δέχονται προσφερόμενα ποτά. Επίσης πρέπει να αποφεύγουν τα τραταρίσματα εις τας οικίας... Πρέπει να τηρώμεν αυστηρώς την αρχήν της αποφυγής των επισκέψεων εις οικίας. Εν ανάγκη ας έχωμεν πρόσωπο τι σοβαρόν μαζί μας [...] Η ενιαία συμπεριφορά εμφανίζει τας αρχάς της Αδελφότητας.¹¹⁸» «Δεν χρειάζεται χωρίστρα των μαλλιών. Ο λαιμοδέτης πρέπει να είναι απλούς και σοβαρός, τα δε παντελόνια όχι γυριστά και μονδέρνα... Βλέμματα άτακτα και γέλωτες ανάρμοστοι και λόγοι ασύνετοι και απερίσκεπτοι και τρόπος και σύνολον και εμφάνισις ουχί κόσμια, είναι εμπόδια σοβαρά εις τον εργάτην του Ευαγγελίου... Πρέπει εις όλα να μορφώνεται ενιαίος τύπος... Εκδήλωσις και απαύγασμα εσωτερικής ομοιομορφίας θα είναι η εξωτερική εν τη συμπεριφορά ομοιομορφία... Πάσα παρέκκλισις εκ της τετριμμένης οδού και καινοτομία αυθαίρετος μαρτυρεί οίησιν ή ανοησίαν.¹¹⁹»

Σύμφωνα με τον Γουσίδη, η "Ζωή" αποτελεί σύνθεση τριών κατηγοριών θρησκευτικής δραστηριότητας: του ορθόδοξου παραδοσιακού μοναχισμού, του μοναχισμού που εγκαταστάθηκε στον κόσμο και του σώματος των θεολόγων-καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαιδεύσεως¹²⁰. Η γέννηση του ορθόδοξου

¹¹⁶ Γουσίδης Α., *ό.π.*, σ. 132.

¹¹⁷ Για την ιδέα μεταστροφής της ελληνικής κοινωνίας σε κοινωνία του Θεού, θα μιλήσουμε αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια.

¹¹⁸ Πρακτικά Συνελεύσεων Αδελφότητος Θεολόγων η Ζωή, έτος 1938, σ. 44, 45, έτος 1931, σ. 287 (Όπως παρατίθενται στο Γιανναρά Χ., *ό.π.*, σ. 401).

¹¹⁹ Πρακτικά Συνελεύσεων Αδελφότητος Θεολόγων η Ζωή, έτος 1938, σ. 43, 55, έτος 1931, σ. 284 (*ο.π.*, σ. 401).

¹²⁰ Γουσίδης Α., *ό.π.*, σ. 43.

παραδοσιακού μοναχισμού τοποθετείται κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και αναφέρεται στον μοναχισμό εκείνο που εγκαταστάθηκε έξω από τον κόσμο, όπου «ανέπτυξε μία αγγελική ζωή, μέσα σε μία αγγελική κοινωνία, μία ζωή και μία κοινωνία που ήταν απαλλαγμένη από τους κανόνες της ανθρώπινης λογικής και που το περιεχόμενό της ήταν η προσευχή και ο υποπιασμός του σώματος.¹²¹»

Ο εγκόσμιος μοναχισμός αναπτύχθηκε στα πρώτα του στάδια από τους Ιησούτες μοναχούς, ενώ εδραιώθηκε από τον Προτεσταντισμό, που αρνήθηκε τον θεσμό του εξωκόσμιου μοναχού και μίλησε για τη δυνατότητα γενικού ασκητισμού των πιστών. Τη θέση αυτή του Προτεσταντισμού ανέπτυξε ιδιαίτερα ο Καλβίνος, μετατρέποντας την επαγγελματική δραστηριότητα σε χριστιανική άσκηση. Με τον Καλβίνο, η εργασία δεν αποσκοπούσε πλέον σε βιοπορισμό, αλλά στην καταξίωση από τον Θεό. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η αναμόρφωση της καθημερινής ζωής με όρους ορθολογικούς.

Από τον Προτεσταντισμό διαδόθηκε το «ενδοκόσμιο πνεύμα»- κατά την ορολογία του συγγραφέα, που εκφράστηκε στον ελλαδικό χώρο αρχικά κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹²², με τη μορφή του αιτήματος των μοναχών να συμμετέχουν ενεργότερα στην κοινωνική δραστηριότητα καθώς και με τη μείωση των προσελεύσεων στο μοναχισμό. Έπειτα από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, και καθώς η κοινωνική καταξίωση συνδέθηκε περισσότερο με την κοσμική επαγγελματική δραστηριότητα, διαμορφώθηκε η τάση «καθόδου των μοναχών από τα εξωκόσμια μοναστήρια στις πόλεις και αναζήτηση από μέρους τους της θρησκευτικής και κοινωνικής καταξίωσης στο ιερατικό επάγγελμα...¹²³». Νέο καθεστώς θρησκευτικής άσκησης καθιερώθηκε και με το επάγγελμα του καθηγητή των θρησκευτικών στα γυμνάσια, ο οποίος, κατά την άσκηση ενός «έλλογου»- κοσμικού επαγγέλματος, υποταγμένου, όχι στην γραφειοκρατική εξουσία της εκκλησίας, αλλά άμεσα σε εκείνη της πολιτείας, διέδιδε το λόγο του Θεού.

Από τον ορθόδοξο παραδοσιακό μοναχισμό, άντλησε λοιπόν η "Ζωή", κατά τον Γουσίδη, τα τρία μοναχικά καθήκοντα, εκείνα της αγαμίας, της ακτημοσύνης και της υπακοής. Από τον μοναχισμό που εγκαταστάθηκε στον κόσμο, άντλησε το

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 18.

¹²² Οι χρονολογικοί προσδιορισμοί παρατίθενται γενικευτικά από τον συγγραφέα, καθώς έχουμε αναφορές γενικά σε ιστορικές περιόδους. Έτσι, γίνεται λόγος για περίοδο της «τουρκοκρατίας» ή για περίοδο του «νεοελληνικού κράτους».

¹²³ Γουσίδης Α., *ό.π.* σ. 33.

ενδοκόσμιο πνεύμα της, ενώ από το θεσμό των καθηγητών των θρησκευτικών «πήραν το θεολογικό επίπεδο εκπαίδευσως, το χαρακτηριστικό του λαϊκού και το περιεχόμενο της μοναχικής ασκήσεως, που δεν ήταν η ησυχία, η αυστηρή και παρατεταμένη νηστεία και δουλαγωγία του σώματος, όπως στον παραδοσιακό μοναχισμό, αλλά η ιεραποστολική δράση με το κήρυγμα, που το εκφωνούσαν μέσα στο ναό, αλλά και έξω από το ναό¹²⁴». Αποκλειστικός στόχος ήταν η απερίσπαστη αφοσίωση στο ιεραποστολικό έργο της Αδελφότητας, ενώ το κοινόβιο φιλοδοξούσε να λειτουργήσει καταρχήν ως σχολή ιεροκηρύκων (κατά το εγγύτατο πρότυπο της "Σχολής του Λόγου" του Μακράκη): "δια ζωής κοινοβιακής και ειδικής άσκησης .. τα μέλη θα έπρεπε να μορφωθούν χριστιανικώς, διά να φροντίσουν και διά την μόρφωσιν του λαού, να μεταδίδουν μεν τα διδάγματα της χριστιανικής ζωής, να παρέχουν δε εαυτά παράδειγμα της τοιαύτης ζωής"¹²⁵. Ο επικεφαλής της "Ζωής" Σεραφεΐμ Παπακώστας, ως προς το έργο της αδελφότητας σημειώνει ότι η "Ζωή" "εστρατολόγησε και εμόρφωσε δεκάδας όλας νέων, κληρικών και λαϊκών, οίτινες αποστέλλονται εις το κήρυγμα του θείου λόγου, και έπραξεν έργον εσωτερικής ιεραποστολής, το οποίον δεν ηδυνήθη να κατορθώση η επίσημος Εκκλησία της Ελλάδος"¹²⁶.

Αν ο Γουσίδης περιορίζει τις επιρροές που άσκησε ο Προτεσταντισμός στην αδελφότητα, στην έμμεση μετάδοση του «ενδοκόσμιου πνεύματος» του μοναχισμού, τόσο ο Maczewski, όσο και ο Γιανναράς, εντοπίζουν αμεσότερες προτεσταντικές επιρροές στη "Ζωή", αναφορικά είτε με τη Δογματική της προσέγγιση, είτε με την πρακτική της. Έτσι, ο Maczewski αναγνωρίζει στην θρησκευτική αδελφότητα το χριστοκεντρισμό που χαρακτηρίζει το προτεσταντικό δόγμα. «Η επικέντρωση αυτή στο Χριστό, που μέσω του κηρύγματος καθόρισε το σύνολο έργο της "Ζωής", έδινε την αντικειμενικά βάσιμη αφορμή για τον ισχυρισμό των αντιπάλων¹²⁷, ότι η Κίνηση της "Ζωής" είναι μια φιλοπροτεσταντική οργάνωση. Διότι πράγματι, στην παύλεια

¹²⁴ Γουσίδης Α., *ό.π.*, σ. 43.

¹²⁵ Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος*, Αθήνα 1948, σ. 67.

¹²⁶ Στο ίδιο., σ. 95.

¹²⁷ Ο «φιλοπροτεσταντισμός» της "Ζωής" διατυπωνόταν με τη μορφή κατηγορίας από κάποια μέλη της ιεραρχίας της επίσημης εκκλησίας. Βλ. Καραγιάννης Γ.Ν., *ό.π.*, σ. 111.

ερμηνεία¹²⁸ της πίστεως βασίζονται «προτεσταντικές» θέσεις, που απέκτησαν ισχύ στην Κίνηση της "Ζωής", έχοντας επηρεάσει τους πιστούς και σφραγίσει όλο το ανανεωτικό της έργο.¹²⁹» Ο Γιανναράς, από την άλλη πλευρά, διατείνεται πως η εκκλησιολογία της "Ζωής", στο σύνολό της, είναι «τυπικά προτεσταντική». Αφιερώνει μάλιστα αρκετές σελίδες του έργου του στην απόδειξη της θέσης του αυτής. Τις κυριότερες αναλογίες μεταξύ της κίνησης της "Ζωής" και της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης εντοπίζει στην απόρριψη -ή κριτική- της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, στο περιεχόμενο των διδασκαλιών -που εστιάζει στην αυθεντία της Βίβλου ως αντικειμενικής αλήθειας και στο «χριστοκεντρικό» ηθικισμό¹³⁰-, καθώς και στον τρόπο κατά τον οποίο εκφράζεται η θρησκευτική πίστη των ομάδων, μέσα από αυστηρά προσδιορισμένα πρότυπα συμπεριφορών, τα οποία υποχρεούνται να ακολουθήσουν τα μέλη τους προκειμένου να διασφαλιστεί η συλλογική «ηθικότητα και καθαρότητα.». ¹³¹

Πράγματι, αν αντλήσουμε αποσπασματικά κάποια από τα κεντρικά στοιχεία του προτεσταντισμού, ιδιαίτερα των ασκητικών μορφών του¹³², θα διαπιστώσουμε αναλογίες μεταξύ αυτών και στοιχείων της κίνησης της "Ζωής" - αναλογίες οι οποίες συμπίπτουν κατά μεγάλο μέρος με αυτές που εντοπίζει ο Γιανναράς. Έτσι, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι κατά τον προτεσταντισμό, όπως

¹²⁸ Πρόκειται για την «περί δικαιοσύνης διδασκαλία» του Αποστόλου Παύλου, κατά την οποία ο Χριστός σταυρώθηκε προκειμένου να παρουσιαστεί ο άνθρωπος εξιλεωμένος από τις αμαρτίες του έναντι του Θεού.

¹²⁹ Maczewski C., *ό.π.*, σ. 123.

¹³⁰ Ο «χριστοκεντρικός» ηθικισμός συνεπιφέρει, κατά τον συγγραφέα, τη νοησιαρχία, τον ηθικό ευδαιμονισμό, την προτεραιότητα της απολογητικής, καθώς και θεωρίες περί πολιτιστικής αναγκαιότητας της θρησκείας. Από την άλλη πλευρά, προϋποθέτει συγκεκριμένες θεολογικές θέσεις, όπως τη δικανική αντίληψη των σχέσεων ανθρώπου και Θεού, την θεωρία για την ικανοποίηση της θείας δικαιοσύνης με το σταυρικό θάνατο του Χριστού (την «Παύλια ερμηνεία»), την νομική εκδοχή «μεταβίβασης» του προπατορικού αμαρτήματος, την θέση περί γενικής ιεροσύνης των λαϊκών, την μη-διάκριση Ουσίας και Ενεργειών του Θεού, την άρνηση του ησυχασμού. Βλ. Γιανναράς Χ., *ό.π.*, σ. 397.

¹³¹ Γιανναράς Χ., *ό.π.*, σ. 402.

¹³² Πρόκειται για όρο που χρησιμοποιεί ο Μ. Weber για την περιγραφή επιμέρους μορφών του προτεσταντισμού: του καλβινισμού, του μεθοδισμού, του πιετισμού, και αιρέσεων που αναπτύχθηκαν από το κίνημα των βαπτιστών. Βλ. Βέμπερ Μ., *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα, 1984, σ. 83. Εδώ, μιλώντας για προτεσταντισμό, θα αναφερόμαστε αποκλειστικά στον καλβινισμό και τον πιετισμό, καθώς διαπιστώνουμε μεγαλύτερες αναλογίες μεταξύ των κινήματων αυτών και της κίνησης της Ζωής.

εκφράστηκε από την καλβινική διδασκαλία, όπως και κατά τη "Ζωή", η αληθινή πίστη ταυτίζεται με έναν τύπο χριστιανικής συμπεριφοράς που χρησιμεύει για να αυξήσει τη δόξα του Θεού¹³³. Ο τύπος αυτός της συμπεριφοράς, προκειμένου να ανταποκρίνεται στο θέλημα του Θεού, εξάγεται από τη μελέτη της Βίβλου και συγκροτείται μέσα στο πλαίσιο ενός ορθολογικά διατυπωμένου συστήματος που, μέσα από μανιχαϊστικούς ορισμούς, επιτρέπει να γίνονται διακριτές οι «καλές» πράξεις. «Ο Θεός του καλβινισμού», αναφέρει ο M. Weber, «απαιτούσε από τους πιστούς του όχι μερικά «καλά έργα», αλλά μία ζωή καλών έργων συνδυασμένων μέσα σε ένα σύστημα. [...] Η ηθική συμπεριφορά του μέσου ανθρώπου έχασε έτσι τον απρογραμμάτιστο και ασυστηματοποίητο χαρακτήρα της και υποτάχθηκε σε μία συνεπή μέθοδο, ρυθμιστική της καθόλου ζωής¹³⁴». Η σύνδεση πίστης και έργων παρατηρείται και στον πιετισμό: «Η αδελφότητα ήταν, σαν ένα μεγάλο κέντρο αποστολής, ταυτόχρονα και μία επιχείρηση. Έτσι, οδήγησε τα μέλη της στο δρόμο του εγκόσμιου ασκητισμού, που παντού πρώτα αναζητούν «καθήκοντα» κι έπειτα τα εκτελούν προσεκτικά και συστηματικά»¹³⁵.

Στη ραγδαία εξάπλωση της "Ζωής" μεταπολεμικά οδήγησε, μεταξύ άλλων, το ευρύτερο κοινωνικό γεγονός της αστικοποίησης του μεγάλου μέρους των αγροτικών πληθυσμών. Η αστικοποίηση στην Ελλάδα συντελέστηκε με ρυθμούς ταχύτατους, δίχως κοινωνικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, με αποτέλεσμα η ανάπτυξη των αστικών κέντρων, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, να πάρει τη μορφή έκρηξης. Μεγάλες μάζες πληθυσμού βρέθηκαν έξω από κάθε πλαίσιο ανθρώπινης κοινότητας, χαμένοι μέσα στην ανωνυμία της απρόσωπης συγκατοίκησης, δίχως την κοινωνική ένταξη και την προσωπική ταυτότητα που τους εξασφάλιζε το οικείο περιβάλλον του χωριού, της γειτονιάς και της ολιγάνθρωπης ενορίας¹³⁶.

1ε. Ένα σύμπαν συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων

Η "Ζωή, επιθυμώντας να προσεγγίσει τη νεοελληνική κοινωνία μέσα στα οργανωτικά σχήματα λειτουργίας της, έστρεψε από νωρίς το ενδιαφέρον της στους τρόπους που οι ευρύτερες λαϊκές μάζες θα μπορούσαν να οργανωθούν και να δραστηριοποιηθούν

¹³³ Βέμπερ Μ., *ό.π.*, σ. 99.

¹³⁴ Στο ίδιο., *ό.π.*, σ. 102.

¹³⁵ Στο ίδιο., *ό.π.*, σ. 119. Η αναφορά γίνεται εδώ σε συγκεκριμένη μορφή του γερμανικού πιετισμού.

¹³⁶ Γιανναράς Χ., 1992, σ. 355-358.

θρησκευτικά. Η ίδρυση μικρών θρησκευτικών ομάδων και θρησκευτικών σωματείων, κατ' απομίμηση των επαγγελματικών σωματίων, θα αποτελέσει μια νέα δυνατότητα, η οποία θα ανταποκριθεί στην επιθυμία για ένταξη σε ομάδες και δράση μέσα από αυτές, με τη διαφορά, ότι η δράση θα είναι θρησκευτική. Γι' αυτό παρατηρούμε σε σύντομο χρονικό διάστημα. την ανάπτυξη δεκάδων συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων, που απευθύνονται σε ευρείες επαγγελματικές, ηλικιακές και κοινωνικές ομάδες. Εδώ θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τις σημαντικότερες οργανώσεις, για να δώσουμε μια κατά το δυνατόν ακριβή εικόνα των δραστηριοτήτων της αδελφότητας. Αυτές οι ομάδες, τα σωματεία και οι ενώσεις προσδιορίζονται από δύο δομικές αρχές: ασχολούνται είτε με κάποιο επαγγελματικό αντικείμενο είτε με κάποιον άλλον καθορισμένο στόχο. Έχοντας ως υπόβαθρο έναν θρησκευτικό καμβά, οι οργανώσεις αυτές αλληλοσυμπληρώνονται και συνεργάζονται, ενώ ταυτόχρονα παραμένουν συνδεδεμένες με ένα πλέγμα συγκεκριμένων προσώπων έτσι ώστε παρόλη την πολυμορφία τους να μπορεί κανείς να μιλήσει για μια ενιαία και κλειστή Κίνηση - πολύ δε περισσότερο, αφού οι Αδελφοί της "Ζωής" και αντίστοιχα οι Αδελφές της "Ευσέβειας", κατέχουν τις οργανωτικές θέσεις-κλειδιά και αποτελούν την αδιαφιλονίκητη πνευματική ηγεσία¹³⁷. Ο κατακερματισμός των οργανώσεων που, τις δεκαετίες 1920-1950 ξεφυτρώνουν σαν μανιτάρια από τη μήτρα της "Ζωής", και με όλη την εξειδίκευση που φαίνεται να έχουν, αποσκοπούν στην πιο οργανωμένη πρόσβαση σε μια κοινωνία πιστών αλλά και στην αρτιότερη κατανομή θρησκευτικών και κοινωνικών αρμοδιοτήτων μέσα σ' αυτή την κοινότητα. Ο κατακερματισμός δηλαδή δεν χρησιμεύει σε τίποτε άλλο παρά στην ένωση των ανθρώπων αυτών σε κοινά ιδανικά, αρχής γενομένης όμως από τις δραστηριότητες εκείνες που αφορούν τον καθένα χωριστά. Τη φιλοσοφία αυτή συμπυκνώνει ο Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, επικεφαλής της "Ζωής" στα τέλη της δεκαετίας του 1950: "Ο καθένας να ηξεύρη τι θα κάμνη. Ποια είναι η δουλειά του. Τι όπλον κρατάς; Ποιο είναι 'το πόστο σου'; Να το γνωρίζη καλώς ο καθένας! Όχι απλώς: Ανήκω εις μίαν μεγάλην γενικήν σταυροφορίαν. Ποια είναι η ειδικότης σου, κύριε; Ποίαν εντολήν έχεις σήμερα εις τον πόλεμον; Πρόγραμμα ημέρας, εβδομάδος, μηνός, έτους. Όχι αόριστος ιεραποστολή, αλλά εφηρμοσμένη, εξατομικευμένη, κατά κοινωνικούς τομείς... Πώς θα δουλεύω εγώ μεταξύ των αχθοφόρων, εσύ μεταξύ των

¹³⁷ Maczewski C., όπ.π., σ 151.

υποδηματοποιών, εσύ μεταξύ των χημικών, εσύ μεταξύ των εμπόρων;"¹³⁸. Είτε λοιπόν πρόκειται για Κατηχητικά, είτε για επαγγελματικές σχολές και Φιλικούς Κύκλους, η οργάνωση φροντίζει να στρατεύσει το ποίμνιό της ξεκινώντας από τις επιμέρους ιδιότητες που αυτό ήδη έχει, φιλοδοξώντας να το εντάξει στους ευρύτερους ιδεολογικούς της κόλπους.

Κατηχητικά

Αν θέλουμε να επιλέξουμε μια ηλικιακή ομάδα στην οποία η "Ζωή" έδωσε τη μεγαλύτερη έμφαση, ενώ οι οργανώσεις που την αφορούσαν γνώρισαν τη ευρύτερη εξάπλωση, αυτή είναι αναμφισβήτητα η νεολαία. Η συστηματική ενασχόληση με τη νεολαία δεν ήταν αποκλειστικά θρησκευτικό φαινόμενο. Στην Ελλάδα, το κίνημα της νεολαίας ξεκινά τον 19ο αιώνα με κύριο χαρακτηριστικό τον πολιτικό ρόλο των φοιτητών ως αντίδραση σε πολιτικά, εθνικά και κοινωνικά θέματα (π.χ. Πανεπιστημιακή φάλαγγα, Γαλβανικά, Κρητικό, Ευαγγελικά, Ορεστικά).¹³⁹ Οργανωμένα οι πρώτες νεολαίες ξεκινούν σε αντιστοιχία με τις νεολαίες της Ευρώπης το 1910, όπου ιδρύεται το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων στην Αθήνα¹⁴⁰ και η Σοσιαλιστική Νεολαία στην Θεσσαλονίκη. Την ίδια χρονιά κάνουν την εμφάνιση τους οι πρώτες προσπάθειες συστηματοποίησης κατηχητικής αγωγής για τους νέους της εκκλησίας υπό την μορφή του Sunday school της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Η κίνηση οργανώνεται όχι από το επίσημο σώμα της ορθόδοξης εκκλησίας στην Ελλάδα αλλά από χριστιανικά σωματεία που δρουν παράλληλα με αυτό. Περίπου δέκα χρόνια αργότερα το 1921 ιδρύεται και στην Ελλάδα παράρτημα της διεθνούς Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (Young Men's Christian Assosiation), με σημαντική δράση στον αθλητισμό και στην λειτουργία παιδικών και νεανικών κατασκηνώσεων. Την ίδια δεκαετία συστηματοποιούνται και οι νεολαίες των πολιτικών κομμάτων, όπου η σοσιαλιστική νεολαία μετασχηματίζεται σε Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας το 1922. Παράλληλα, δημιουργούνται νεολαίες προσκείμενες προς τις υπάρχουσες πολιτικές παρατάξεις (Βασιλικοί, Βενιζελικοί, οπαδοί Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Κονδύλη, Π. Τσαλδάρη). Αυτό το χρονικό διάστημα

¹³⁸ Μαστρογιαννόπουλος Η., *Προσανατολισμοί*, Αθήνα 1962, σ. 39.

¹³⁹ βλ. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2004.

¹⁴⁰ www.sep.org.gr/istoria/index. (πρόσβαση στις 22 Μαρτίου 2015).

κάνουν την εμφάνιση τους στην Ελλάδα και φασίζουσες/ φασιστικές νεολαίες με κατά περίπτωση αντισημιτικά, αντικομμουνιστικά και αντιφεμινιστικά χαρακτηριστικά¹⁴¹. Τα μέλη τους φορούν ενίοτε χαρακτηριστική στολή και εκτελούν επιθέσεις εναντίων πολιτών ανάλογα με τους στόχους της κάθε οργάνωσης.

Η ιδέα ίδρυσης και στην Ελλάδα κυριακών σχολείων όπως λειτουργούσαν τότε στη Δύση, υπήρχε από την εποχή τού Κοραή, ενώ πρόταση για ίδρυση "σχολείων παιδών", τα οποία θα διηύθυναν ιερείς, έγινε και το 1854 από τον Δ. Στρούμπο. Η απόπειρα ίδρυσης κατηχητικών σχολείων στην Ελλάδα έχει ξεκινήσει το 19ο αιώνα με την κίνηση «Σύναξις των Πρεσβυτέρων» και στις αρχές του 20ου με την «Χριστιανική Αδελφότητα Επικοινωνίας και Ελπίδας» (ΧΑΕΕ) του ιερέα Γεώργιου Μακρή και τις «Ορθόδοξες Χριστιανικές Ενώσεις Νέων, Κυριών και Κορασίων» των ιερέων Μάρκου Τσακτάνη και Άγγελου Νησιώτη. Εμπνευστές της ίδρυσης ήταν ομάδα διανοουμένων οι όποιοι θέλησαν να παρέμβουν δυναμικά σε θέματα αγωγής του λαού και της νεότητας¹⁴². Οι οργανώσεις αυτές θα συναντήσουν εμπόδια από πλευράς επίσημης εκκλησίας και παρότι θα γνωρίσουν σημαντική εξάπλωση ποτέ δεν θα φτάσουν στην έκταση των κατηχητικών της «Ζωής»¹⁴³.

Μεταξύ των άλλων αποφασίστηκε τότε και η λειτουργία Κατηχητικών Σχολείων σε όλες τις ενορίες των Αθηνών. Πράγματι λειτούργησαν μερικές εβδομάδες, όχι μόνο στην Αθήνα, άλλα και στον Πειραιά και στα περίχωρα των Αθηνών, άλλα παρά την αποδοχή τους από την κοινωνία, διαβλήθηκε ή ενέργεια αυτή, ως αντιπειθαρχική και ύποπτη¹⁴⁴. Ως επίσημος θεσμός για την Εκκλησία το Κατηχητικό Σχολείο αρχίζει το έτος 1946, με την αναδιοργάνωση τού γενικού εκκλησιαστικού οργανισμού της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας¹⁴⁵. Όμως η συστηματοποίηση των Κατηχητικών και η εξάπλωσή τους σχετίζεται πολύ περισσότερο με τη "Ζωή" παρά με την επίσημη Εκκλησία. Για να είμαστε ακριβείς, η οργάνωση και η επιτυχία των

¹⁴¹ Χαρακτηριστικά ιδρύονται η Αντιεβραϊκή Νεολαία (1923), η Εθνική Ένωση Ελλάς (1927) και η Αντικομμουνιστική (1931) Νεολαία.

¹⁴² Περσελή Ε., *Εξουσία και θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα*, Αθήνα: Γρηγόρη, 1997, σ. 266.

¹⁴³ πρβλ. Καραμούζης Π., 2004, σ. 302 - 304.

¹⁴⁴ Τρεμπέλας Π., *Κατηχητική ή Ιστορία και θεωρία της Κατηχήσεως*, Αθήνα, 1931, σ. 158.

¹⁴⁵ Για τα Κατηχητικά σχολεία βλ. Κούρκουλας Κ., *Το κατηχητικόν σχολείον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος. Ιστορία αυτού και χαρακτήρ εξ απόψεως ορθοδόξου*, Αθήνα 1956.

ζωικών Κατηχητικών ώθησαν την Εκκλησία να αγκαλιάσει τον θεσμό και να τον προωθήσει, ιδρύοντας αντίστοιχα σχολεία.

Η επίσημη αιτιολογία της "Ζωής" για την ίδρυση Κατηχητικών σχολείων είναι η εξής: "Μολονότι δεν έλειψαν ποτέ εν Ελλάδι τα θρησκευτικά μαθήματα εις τα δημόσια σχολεία, ούτε αι ιδιαίτεροι φιλότιμοι προσπάθειαι διά την χριστιανικήν μόρφωσιν της νεολαίας, ιδίως εις συλλόγους και ομίλους και ενώσεις χριστιανικάς, εν τούτοις αισθητή ήτο πάντοτε η ανάγκη γενικωτέρας τινός και ομοιομόρφου και συστηματικής ηθικοθρησκευτικής αγωγής της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Η ανάγκη αυτή, διαπιστουμένη ιδιαιτέρως υπό γονέων και υπό των ασκούντων το έργον της ιεράς εξομολογίσεως κληρικών, οδήγησε την Αδελφότητα Θεολόγων "Ζωή" εις την σκέψιν περί ιδρύσεως Κατηχητικών σχολείων χάριν των παιδων και των εφήβων"¹⁴⁶. Ο Κολιτσάρας, προεξάρχων στέλεχος της Αδελφότητας, δίνει μια λιγότερο "στρογγυλεμένη" και πολιτικά ορθή ερμηνεία: "[...] Κατά τους χρόνους εκείνους είχαν κατακλύσει τα σχολεία αι αρνητικά μωρολογίαι των Γληνού, Δελμούζου και της κλίκας των, οι οποίοι υπό το πρόσχημα βελτιώσεως της παιδείας προπαγάνδιζαν την αθεϊστικήν μαρξιστικήν ιδεολογίαν. Θα έπρεπε λοιπόν να ευρεθή τρόπος, ώστε το παιδί ελευθέρως και αυτοπροαιρέτως, με ενδιαφέρον και χαράν εις κάποιον άλλον, έξω από το σχολείον χώρον να παρακολουθούν τα ανάλογα προς την ηλικία του και κατά τον καλύτερον παιδαγωγικόν τρόπον προσφερόμενα μαθήματα. Ο πλέον ιερός και κατάλληλος χώρος ήτο ο ναός. Η ύλη των μαθημάτων έπρεπε μετά πολλής προσοχής να επιλέγεται από την Παλαιάν και την Καινών Διαθήκην, από την εκκλησιαστικήν ιστορίαν και το αγιολόγιον της Εκκλησίας, από την λατρείαν και την Κατήχησιν, αλλά και την απολογητικήν, διά τους εφήβους και τους νέους"¹⁴⁷. Ο φόβος των προοδευτικών μεθόδων στην εκπαίδευση του Δελμούζου και Γληνού λοιπόν, καθώς και της περαιτέρω εξάπλωσης μαρξιστικών και υλιστικών ιδεών, οδηγεί την Αδελφότητα στη σκέψη ότι χρειάζονται επείγοντα και συστηματικά μέτρα για την αντιμετώπιση αυτών των κινδύνων, μέτρα που θα συμπληρώνουν και θα ξεπερνούν τη διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία, μάθημα "συνδεδεμένον πάντοτε με εξετάσεις, με απουσίας και βαθμούς, καμμιά φορά και τιμωρίας. Όσο καλά και αν εγίνετο το μάθημα, έφερεν οπωσδήποτε τον χαρακτήρα του

¹⁴⁶ "Εκθεσις περί της όλης οργανώσεως των υπό της Αδελφότητος Θεολόγων η "Ζωή" ιδρυμένων Εκκλησιαστικών Κατηχητικών Σχολείων", χ.σ., Αθήνα 1948, σ. 1.

¹⁴⁷ Κολιτσάρας Ι.Θ., *Σεραφείμ Παπακόστας*, Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα 1980, σ. 47

εξαναγκασμού"¹⁴⁸. Η πρακτική των Κατηχητικών δεν ήταν πολύ μακριά. Η Αγγλία είχε δώσει πολύ επιτυχημένα δείγματα τέτοιων σχολείων από το 1780, όταν ο Robert Raikes, εκδότης της εφημερίδας *Gloucester Journal*, πρότεινε σε άρθρο του τη δημιουργία τους και βρήκε θερμή υποστήριξη από πολλούς κληρικούς. Ο στόχος ήταν αρχικά να μάθουν γραφή και ανάγνωση εργαζόμενα παιδιά, καθώς και κάποια στοιχεία της Βίβλου. Στην πρωτογενή μορφή των Κατηχητικών γίνονταν δεκτοί και αναλφάβητοι ενήλικες, ενώ στην πορεία ο θεσμός συμπεριέλαβε και καθημερινά μαθήματα, με αποτέλεσμα να θεωρείται προπομπός του εθνικού συστήματος εκπαίδευσης στην Αγγλία.¹⁴⁹ Όταν κάποιο είδος καθολικής εκπαίδευσης διασφαλίστηκε στην Αγγλία το 1870¹⁵⁰, ο θεσμός των Κατηχητικών άρχισε να παίρνει διαφορετικό χαρακτήρα. Γύρω στο 1920, για παράδειγμα, κάποια προωθούσαν περισσότερο τον αθλητισμό ή κάποια άλλα μετατράπηκαν σε πολιτιστικά κέντρα της εποχής, διοργανώνοντας ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες. Στην πορεία ο τίτλος Sunday School έγινε η γενικότερη ονομασία για κάθε είδους θρησκευτική εκπαίδευση που αναλάμβαναν διάφοροι φορείς.

Η "Ζωή" λοιπόν είχε αρκετά παραδείγματα δραστηριοτήτων και δομών για να στηρίξει τα Κατηχητικά σχολεία. Στην πράξη, ακολουθούν τα πρότυπα της Αγγλίας και της Γαλλίας, προσαρμοσμένα στην Ελλάδα και στο Ορθόδοξο δόγμα. Σε γενικές γραμμές στόχος των Κατηχητικών είναι να εξελίσσονται οι μαθητές σε σωστούς Ορθόδοξους πιστούς, όπως επίσης σε εθνικά συνειδητούς Έλληνες και χριστιανούς της πράξης¹⁵¹. Το μάθημα διαρκεί μία ώρα, λαμβάνει χώρα κάθε Κυριακή μετά τη Θεία Λειτουργία και περιλαμβάνει συνήθως 45 λεπτά κατήχησης και 15 λεπτά ψαλμωδίας. Τραγουδιούνται επίσης θρησκευτικά και εθνικά τραγούδια, καθώς και λειτουργικά άσματα στις συναντήσεις, τα ταξίδια και τις θερινές κατασκηνώσεις. Στα μαθήματα υπάρχει ένα σχετικά σταθερό σχήμα. Ξεκινούν με μια κατά το δυνατόν ενδιαφέρουσα διήγηση και ακολουθεί η παρουσίαση του θέματος, το οποίο

¹⁴⁸ Όπ.π., σ. 47.

¹⁴⁹ Για περισσότερες πληροφορίες ως προς τη συγκρότηση των Κατηχητικών βλ. Collins L., *Macclesfield Sunday School 1796- 1996*, Macclesfield, Cheshire 1996, Towns E.L., "History of Sunday School", *Sunday School Encyclopedia*, 1993, Watson W.H., *The first fifty years of the Sunday School*, Λονδίνο 1862.

¹⁵⁰ Davies S., *History of Macclesfield*, Didsbury, Manchester and Macclesfield 1961., σσ. 219–225.

¹⁵¹ Maczewski C., όπ. π., σ. 147.

συζητείται με τους μαθητές και ολοκληρώνεται με τη διατύπωση μιας καθορισμένης θέσης. Η κατακλείδα αποτελείται από την πρακτική εφαρμογή, που μπορεί να διαμορφωθεί ποικιλότροπα.

Πιο συγκεκριμένα, τα Κατηχητικά αποτελούνταν από τρεις βαθμίδες:

- i. το κατώτερο Κατηχητικό, όπου φοιτούσαν μαθητές των τριών τελευταίων τάξεων του δημοτικού. Ποιο ακριβώς ήταν το κατάλληλο μάθημα για αυτή την ηλικία; Ο Γιανναράς περιγράφει εξ ιδίας πείρας: "Τι περιλάμβανε ένα κατηχητικό μάθημα; Αρχίζαμε πάντοτε με τραγούδια. Όποιος ήθελε μπορούσε να αγοράσει, μαζί με το τετραδιάκι των παρουσιών (το «βιβλιαράκι», όπως το λέγαμε) και ένα δεύτερο μικρό βιβλίο που είχε τον τίτλο Ύμνοι και ποιήματα. Εκεί μέσα βρίσκονταν τυπωμένοι οι στίχοι όλων των τραγουδιών που μαθαίναμε. Η μελωδία ήταν κοσμική – δεν είχε σχέση με τους εκκλησιαστικούς ύμνους – όπως και οι στίχοι των τραγουδιών. Τα περισσότερα ήταν γραμμένα σε αρχαιοπρεπή γλώσσα"¹⁵². Τραγούδια, λοιπόν, μέθοδος πολύ διαδεδομένη σε μικρές ηλικίες, και μάλιστα με κοσμική μουσική. Το τραγούδι απομνημονεύεται πολύ πιο εύκολα από το ποίημα ή τον πεζό λόγο, ενώ η κοσμική μουσική κάνει το μήνυμα πιο εύληπτο σε μικρά παιδιά σε σχέση με τη βαριά βυζαντινή μουσική των εκκλησιαστικών ύμνων. Η κατήχηση πάλι, είχε σχέση με μια θεματική κάθε φορά, η οποία οδηγούσε τα παιδιά στην εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων. Για παράδειγμα, ο Ιερώνυμος Κοτσώνης μάς πληροφορεί ότι για το 1949 το βοήθημα του διδάσκοντα για τα κατώτερα Κατηχητικά είναι ο «Επουράνιος Πατήρ»: «Δεν αναλαμβάνομεν να διδάξωμεν συστηματικώς ιεράν ιστορίαν, ή λειτουργικήν κλπ, εφόσον άλλωστε ταύτα διδάσκονται εις τα δημόσια σχολεία. Εξ όλης της ύλης όμως των θρησκευτικών μαθημάτων περιλαμβάνομεν κατ'εκλογήν στοιχεία χρήσιμα προς τας εκάστοτε ανάγκας και τους μερικωτέρους ειδικούς σκοπούς, διά να προσφέρωμεν εις τους μαθητάς την κατάλληλον πνευματικήν τροφή». Μία κεντρική ιδέα είναι η κυριαρχούσα εις καθένα από τα εν λόγω βοηθήματα. Η κεντρική ιδέα [...] είναι η μορφή του Θεού ως Πατρός, ως Δημιουργού, ως Νομοθέτου. Αι αλήθειαι προσφέρονται υπό τύπον ωραίων διηγήσεων, καταλλήλων διά την ηλικία των 9-12 ετών. Αι περισσότεραι

¹⁵² Γιανναράς Χ., *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα 1987, σ. 12.

διηγήσεις έχουν ληφθή από την Αγίαν Γραφήν. Παράδειγμα: διά να εμπνευσθή εις τα παιδιά η πεποίθησις ότι ο Θεός προνοεί δι'όλας τας ανάγκας μας και ότι, επομένως, εις αυτόν πρέπει να στηρίζωμεν τας ελπίδας μας, αφιερώνονται 4 μαθήματα, εκ των οποίων το ένα έχει ληφθή από το βιβλίον της Εξόδου και του Δευτερονομίου και περιγράφει την διαμονήν των Ισραηλιτών εις την Έρημον"¹⁵³. Η παιδαγωγική μέθοδος που ακολουθείται είναι η αφήγηση σύντομων ιστοριών, προερχόμενες κυρίως από θρησκευτικά μοτίβα, που με απλά λόγια οδηγούν σε ηθικά συμπεράσματα για τη θρησκεία και εν γένει τη ζωή. Τα Κατηχητικά δεν αρύονται πρωτίστως το υλικό τους από την επιστήμη ή από τις σχολικές γνώσεις, αλλά χρησιμοποιούν τα παραπάνω επιλεκτικά αν βοηθούν στην επίρρωση των επιχειρημάτων τους.

- ii. το μέσο Κατηχητικό, για μαθητές των πρώτων τριών τάξεων του Γυμνασίου. Στο επίπεδο αυτό ακολουθείται η ίδια γραμμή, ο κατηχητής έχει ένα βοήθημα με συγκεκριμένες θεματικές, τις οποίες παρουσιάζει στο μάθημα. Για παράδειγμα, το βιβλίο του κατηχητή με τίτλο «Ο Θεός και τα τέκνα του», "θέλει να παραστήση ενώπιόν των τον Θεόν όχι απλώς ως τον Δημιουργό του κόσμου και τον Νομοθέτην, αλλά και ως τον Πάνσοφον και ως Παντοδύναμον Δημιουργόν. Συγχρόνως θέλει να εμπνεύση εις τας ψυχάς των παιδιών αισθήματα σεβασμού, αγάπης και ευγνωμοσύνης προς τον Θεόν Πατέρα. Τα στοιχεία που παρέχονται εις τον διδάσκοντα είναι επιστημονικώτερα. Π.χ. δίδονται πληροφορίες διά την έκτασιν του κόσμου και διά την θαυμαστήν ακρίβειαν του μηχανισμού του"¹⁵⁴. Τα παιδιά γυμνασίου θεωρούνται πιο ώριμα για να εκτεθούν και σε έννοιες όπως η συμβατότητα της επιστήμης με τη θρησκεία. Πάντα με ιστορίες από τις Γραφές, τα συμπεράσματα των κατηχητών δεν είναι αποκλειστικά ηθικής φύσης, αλλά και ενδύονται και έναν μανδύα επιστημονικότητας. Τα φυσικά φαινόμενα και η τελειότητα του κόσμου αποδεικνύουν την ύπαρξη του Θεού. Στα μέσα και ανώτερα Κατηχητικά ανήκει και η υποχρέωση της εξομολόγησης μία ή δύο φορές το χρόνο.

¹⁵³ Κοτσώνης Ι., «Εργαστήρια πολιτισμού εις την Ελλάδα», *Ακτίνες*, τχ. 91, Απρίλιος 1949, σ. 171.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 172

- iii. το ανώτερο Κατηχητικό, για τις τρεις τελευταίες τάξεις του (εξατάξιου) Γυμνασίου.

Αν στο μέσο Κατηχητικό γινόταν μια πρώτη απόπειρα "επιστημονικοποίησης" της πίστης, στα ανώτερα κατηχητικά διδασκόταν μιαν απολογητική του χριστιανισμού, όσο το δυνατόν πιο «επιστημονική» και αυστηρά ορθολογιστική. Ο Γιανναράς παραθέτει παραδείγματα θεμάτων κάποιας χρονιάς από το βοήθημα του κατηχητή:

- Αναγκαιότητα της πίστεως (Η πίστις εις την επιστήμην. Η πίστις εις τας χριστιανικάς αληθείας είναι κατά πάντα λογική)
- Τα αίτια της απιστίας (Η ημιμάθεια. Η άγνοια των πορισμάτων της επιστήμης. Η ένοχος συνείδησις)
- Τα θαύματα της Δημιουργίας (κοσμολογική απόδειξις)
- Η καταγωγή του ανθρώπου (Η πλαστογράφησης της επιστήμης υπό του Haeckel. Η απουσία πιθηκανθρώπου ή ενδιαμέσου τύπου. Αι παλαιοντολογικαί έρευναι πείθουν ότι ο άνθρωπος δεν κατάγεται από τα ζώα)¹⁵⁵.

Την άποψη αυτή περί "επιστημονικής" προσέγγισης της πίστης επιβεβαιώνει και ο Ιερώνυμος Κοτσώνης με το παράδειγμα του βιβλίου του κατηχητή «Θεός και κόσμος». Είναι προφανές ότι οι νέοι μεγαλώνοντας έχουν μεγαλύτερες αξιώσεις από το μάθημα, γι' αυτό και η προσπάθεια συνδυασμού θρησκείας και επιστήμης: "Έντεύθεν γίνεται φανερόν πόσο σπουδαία είναι η προσπάθεια εκείνη, η οποία θα τον βοηθήση εις την μόρφωσιν ορθών κοσμοθεωριακών αντιλήψεων, που θα αποτελέσουν το θεμέλιον και τον γνώμονα του βίου του. Σήμερον μάλιστα, που τόσαι ανατρεπτικάί θεωρίαί караδοκούν διά να παρασύρουν εις τα δίκτυά των των απληροφόρητον νέον, διά να τον καταστήσουν άβουλον παίγνιον των καταχθονίων σχεδίων των, το έργο αυτό καθίσταται και δυσχερέστερον αλλά και επιτακτικώτερον. [...] Προηγείται η εισαγωγή, εις την οποία δίδονται αι γενικαί κατευθύνσεις διά το πού και πώς θα ευρεθή η αληθής λύσις εις τα θεμελιώδη διά πάσαν ανθρωπίνην ύπαρξιν ζητήματα, ακολουθούν τα κεφάλαια περί της εννοίας της πίστεως και περί των αιτίων της απιστίας, έπονται τα περί υπάρξεως και ιδιοτήτων του Θεού, διά να συμπληρωθούν με τα περί υλικού και πνευματικού κόσμου, ιδιαιτέρως δε περί του

¹⁵⁵ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 99.

ανθρώπου και της περί αυτού πρόνοιας του Θεού"¹⁵⁶. Τα Κατηχητικά δείχνουν έτσι να βρίσκονται σε έναν συνεχή αγώνα δρόμου με την προοδευτική προσέγγιση της παιδείας και της κριτικής σκέψης, η οποία σύμφωνα με τη "Ζωή", οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αθεΐα. Εκτός από τα αμιγώς θρησκευτικά, στο ανώτερο κατηχητικό διδάσκονταν μαθήματα για τον σκοπό και τις προϋποθέσεις του γάμου για μεγάλα κορίτσια, καθώς και μαθήματα για τα εργαζόμενα παιδιά.

Η συμμετοχή στο Κατηχητικό ωστόσο δεν σήμαινε μόνο την παθητική παρακολούθηση ενός μονόωρου μαθήματος κάθε εβδομάδα. Η αδελφότητα ενθάρρυνε τα παιδιά σε κάθε είδους δραστηριότητα εκτός του Κατηχητικού: "Πολυγραφούσαμε προκηρύξεις, φτιάχναμε σφραγίδες με συνθήματα, ετοιμάζαμε χειρόγραφες αφίσες για τους τοίχους, οργανώναμε «πυρήνες» μέσα στο γυμνάσιο που συσκέπτονταν στις γωνιές της αυλής την ώρα των διαλειμμάτων, τρέχαμε στα σπίτια των παιδιών του κατηχητικού για να τονώνουμε τη σχέση τους μαζί μας – ζούσαμε μια αδιάκοπη στράτευση από το πρωί ως το βράδυ"¹⁵⁷. Αυτό το είδος της απολογητικής κυριαρχούσε όχι μόνο στο ανώτερο κατηχητικό, αλλά και σε κάθε μορφή κατήχησης των ενηλίκων. Ολόκληρη η «κίνηση» καλλιεργούσε και πρόβαλλε τη χριστιανική πίστη σαν μια γερά θεμελιωμένη σε επιστημονικά πορίσματα νοητική βεβαιότητα. Η ορθή λογική και η συνεπής επιστήμη έκαναν υποχρεωτική την πίστη, και αυτή η επιβεβλημένη πίστη έκανε στη συνέχεια υποχρεωτική την τήρηση της Ηθικής¹⁵⁸.

Ιδιαίτερες βαθμίδες οργανώθηκαν χωριστά για αγόρια και κορίτσια, ενώ διαφορετική βαθμίδα αντιστοιχούσε στα παιδιά δεν είχαν μόρφωση ή είχαν πάει μόνο στο δημοτικό και εργάζονταν. Ήταν το λεγόμενο Κατηχητικό Σχολείο για τους εργαζομένους.

Η ρουτίνα αυτή αλλά και η επιλογή της θεματολογίας γίνεται στα ειδικά σεμινάρια της "Ζωής", τα οποία προετοιμάζουν το επιτελείο των κατηχητών για το μάθημα. Οι κατηχητές με τη σειρά τους, διδάσκουν εντελώς εθελοντικά και πρέπει να πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια. Όλοι πρέπει να έχουν απολυτήριο λυκείου και να έχουν παρακολουθήσει τα σεμινάρια προετοιμασίας της "Ζωής". Για τη μεσαία βαθμίδα

¹⁵⁶ Κοτσώνης Ι., «Εργαστήρια πολιτισμού εις την Ελλάδα», *Ακτίνες*, τχ. 91, Απρίλιος 1949, σ. 172-173.

¹⁵⁷ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 103.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 100.

απαιτείται πανεπιστημιακό δίπλωμα και για την ανώτερη βαθμίδα επιλέγονται μόνο θεολόγοι.

Θα λέγαμε ότι τα Κατηχητικά αποτελούν κατεξοχήν παράδειγμα άρτιας κάθετης και οριζόντιας οργάνωσης. Κάθετα υπάρχει απaráβατη ιεραρχία, η οποία συντονίζει από πάνω προς τα κάτω τη δράση, τις θεματικές και τις γενικές αρχές, με την εξής δομή: κάθε 10-15 Κατηχητικά σχολεία συνιστούν έναν κύκλο, του οποίου προΐσταται ένας επιθεωρητής ή μια επιθεωρήτρια (ανάλογα με το φύλο των παιδιών). Δύο μέχρι τρεις τέτοιοι κύκλοι αποτελούν έναν τομέα, του οποίου προΐσταται ο/η τομεάρχης (πάλι ανάλογα με το φύλο των μαθητών). Το σύνολο των τομεαρχών μαζί με τον αρχηγό της όλης κατηχητικής εργασίας, έναν αδελφό της "Ζωής", αποτελούν την κεντρική επιτροπή των Κατηχητικών Σχολείων, που καθορίζει και επιβλέπει συνολικά όλη την εργασία. Έτσι, όλες οι τάξεις των Κατηχητικών βρίσκονται υπό διαρκή έλεγχο και επιτήρηση. Το προσωπικό που διδάσκει σε αυτά καταρτίζεται σε ειδικό φροντιστήριο, όπου γίνεται η παρουσίαση των αναλυτικών προγραμμάτων για τα Κατηχητικά. Τα προγράμματα αυτά, είτε παραδοσιακού είτε νέου τύπου, είναι το αποτέλεσμα και το προϊόν διαδικασιών σχεδιασμού και σύνταξης ενός γενικού πλαισίου μακροπρόθεσμης οργάνωσης της διδασκαλίας, που γίνεται σε διάφορα επίπεδα και με διαφορετικό κατά περίπτωση βαθμό εγκυρότητας και νομιμότητας¹⁵⁹. Τα αναλυτικά προγράμματα και τα διδακτικά βιβλία για όλα τα Κατηχητικά εκδίδονται από την Αδελφότητα, το ίδιο και η συλλογή νέων θρησκευτικών ασμάτων.

Οριζόντια τώρα, δημιουργήθηκαν κοινά σύμβολα, μαθήματα, εκδηλώσεις, διαγωνισμοί και έντυπα, που φέρνουν σε επαφή, αν όχι ως φυσική παρουσία σίγουρα ως ιδεολογική εγγύτητα, τις παιδικές κοινότητες όλων των ηλικιών παντού στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, για όλα τα παιδιά του Κατηχητικού δημιουργήθηκε ένα ειδικό έμβλημα, εκδόθηκε μια σειρά από εικόνες και βιβλία, οργανώθηκαν νεανικές βιβλιοθήκες και χώροι συνάντησης με τους γονείς και εκδόθηκε το περιοδικό *Ζωή του Παιδιού*¹⁶⁰. Τακτικά οργανώνονταν εκδηλώσεις για την τοπική κοινότητα και για τους γονείς των παιδιών, μικτά βραδινά και γιορτές, εκδρομές, ενώ τα παιδιά επισκέπτονταν συχνά παιδικά τμήματα νοσοκομείων, ορφανοτροφεία, ιδρύματα κωφαλάλων, σχολές τυφλών κ.α. Παντού έφερναν δώρα που έφτιαχναν μόνο τους,

¹⁵⁹ Βρεττού Γ., Καψάλη Α., *Αναλυτικά προγράμματα: Θεωρία και τεχνογνωσία σχεδιασμού και αναμόρφωσης*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 20.

¹⁶⁰ Το εν λόγω περιοδικό είναι τόσο αποκαλυπτικό της ιδεολογίας της Αδελφότητας, που θα το μελετήσουμε ξεχωριστά σε επόμενο κεφάλαιο.

όπως κάρτες και βιβλία. Διεξάγονταν αγώνες χειροτεχνίας και οι καλύτερες εργασίες εκθέτονταν σε δημόσιες εκθέσεις, διάφορες κατηχητικές τάξεις αντάλλασσαν επισκέψεις μεταξύ τους και τα παιδιά τα προέτρεπαν σε μεταξύ τους αλληλογραφία. Κάθε έτος έκλεινε με μια μεγάλη γιορτή, στην οποία ήταν καλεσμένοι όλοι οι γονείς. Εκεί γινόταν από τον δάσκαλο ο απολογισμός του έτους και με μικρά δώρα παραπέμπονταν οι μαθητές στις καλοκαιρινές διακοπές.

Η έννοια της κάθετης και οριζόντιας δομής αναφέρεται και από τον επικεφαλής της αδελφότητας, Σεραφείμ Παπακώστα: "Πρέπει να χαράξετε δύο γραμμές. Η μία είναι κατακόρυφος και η άλλη οριζόντια. Η κατακόρυφος σας αναβιβάζει και σας συνδέει με τον Χριστόν. Ανυψώσατε τας καρδίας σας προς τα άνω, διά να συνδέσετε την ύπαρξίν σας με το Πνεύμα, να γίνετε ναός Θεού ζώντος... Η άλλη γραμμή η οριζοντία σας οδηγεί ως ιεραποστόλους προς τον πλησίον με την εντολήν του Θεού. [...] Κάθε ημέραν πρέπει με τα λόγια, με τα έργα σας, με το παράδειγμα, με όλη σας την ζωήν να προσφέρετε το κήρυγμα της βασιλείας του Θεού, να γίνετε 'φως Χριστού εν μέσω των ανθρώπων [...] διά να γίνη πραγματικός ο πολυύμνητος χριστιανικός πολιτισμός"¹⁶¹. Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από ομιλία του Παπακώστα στις 22 Οκτωβρίου 1944, με αφορμή την απελευθέρωση από τους Γερμανούς. Φαινομενικά δηλαδή δεν σχετίζεται με τα Κατηχητικά. Όμως το πνεύμα που διαπερνά την αδελφότητα είναι εμφανές σε όλες εκφάνσεις του λόγου της. Η κάθετη δομή, η σχέση με τον Θεό, διαμεσολαβείται πλήρως από την αδελφότητα και την αυστηρή της ιεραρχία. Η οριζόντια δομή είναι η ιεραποστολή και ο προσηλυτισμός όσο το δυνατόν περισσότερων μελών στους κόλπους του χριστιανισμού, όχι όμως με την έννοια της οποιασδήποτε αφηρημένης ή προσωπικής θρησκευτικής πίστης, αλλά του χριστιανισμού εκείνου εγγυητής του οποίου μπορεί να είναι μόνο η "Ζωή". Δεν αρκεί η "Δήλωση" της πίστης, χρειάζεται και η έμπρακτη τεκμηρίωσή της από την καθ' ύλιν αρμόδια αδελφότητα.

Τον χειμώνα του 1926-1927 ιδρύονται τα πρώτα επτά Κατηχητικά, ενώ μέσα στα δέκα πρώτα χρόνια, η Ζωή ιδρύει 240 κατώτερα, 50 μέσα και 15 ανώτερα Κατηχητικά Σχολεία., με συμμετοχή 30.600 μαθητών πανελλαδικά¹⁶². Σε φυλλάδιο που εκδίδεται στην Αμερική από την "Παγκόσμια Ένωση Κατηχητικών Σχολείων", αναφέρεται ότι "Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος παρουσιάζει αύξησιν των Κ.Σ.

¹⁶¹ Κολιτσάρας Ι.Θ., 1980, σ. 192-193.

¹⁶² Παπακώστας Σ., *Ευσέβιος Ματθόπουλος*, Αθήνα 1948, σ. 111-112.

της "Ζωής" των οποίων ο αριθμός αυξήθηκε από 9.333 εις 41.800, ενώ ο συνολικός αριθμός των Κ.Σ. ολοκλήρου της χώρας ανέρχεται εις 52.422"¹⁶³. Οι 31.000 μαθητές Κατηχητικών Σχολείων του 1936 έγιναν 120.000 το 1948 και τα 302 τότε Κατηχητικά Σχολεία το 1948 έφτασαν τα 1.000 περίπου¹⁶⁴. Το ομώνυμο περιοδικό κάνει λόγο για 394 Κ.Σ. το 1939 και για 494 το 1949, σε όλη την Ελλάδα και την Κύπρο, με 60.000 εγγραφές. Λένε ότι 1939 έχουν 394 Κατηχητικά, ενώ το 1940 494 σε Ελλάδα και Κύπρο, με 60.000 εγγραφές¹⁶⁵. Το 1959 τα Κατηχητικά της «Ζωής» στην Ελλάδα (χωρίς την Κύπρο) φτάνουν τα 2.216¹⁶⁶.

Τα Κατηχητικά γίνονται αμέσως δεκτά και από την Εκκλησία, η οποία φροντίζει να τα δηλώσει έμπρακτα την αποδοχή της: "Από του 1927 και εντεύθεν, πολυάριθμα Κατηχητικά Σχολεία είχαν αρχίσει, με τας ευλογίας και την συμπαράστασιν των εκασταχού Μητροπολιτών, να ιδρύωνται εις τα διάφορα μέρη της Ελλάδος, το δεν συγκινητικόν ότι πολλοί με πολύν ενθουσιασμόν ανέλαβαν την εις αυτά δωρεάν διδασκαλίαν θεολόγοι, κληρικοί και λαϊκοί, ευσεβείς επιστήμονες και σπουδασταί διαφόρων επιστημών, μάλιστα δε διδάσκαλοι και καθηγηταί"¹⁶⁷. Τα Κατηχητικά φαίνεται να απολαμβάνουν ευρείας αποδοχής σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο, όχι μόνο από την Εκκλησία αλλά και από το επίσημο κράτος: "Η Ορθόδοξος Εκκλησία με πολύ ενδιαφέρον παρηκολούθει την αύξησιν των Κατηχητικών Σχολείων και την επιβολήν του θεσμού. Ούτω εις εορταστικάς λήξεις των Κατηχητικών Σχολείων Αθηνών, παρίστατο σχεδόν ανελλιπώς ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος και άλλοι αρχιερείς. Μετά του αυτού ενδιαφέροντος επίσης παρηκολούθουν την λειτουργίαν των Κατηχητικών Σχολείων ο Πατριάρχης

¹⁶³ Αναφέρεται στο Παπακώστας Σεραφεΐμ, *Ευσέβιος Ματθόπουλος*, Αθήνα 1948, σ. 115.

¹⁶⁴ Κοτσώνης Ι., «Εργαστήρια πολιτισμού εις την Ελλάδα», *Ακτίνες*, τχ. 91, Απρίλιος 1949, σ. 170.

¹⁶⁵ *Ζωή*, φ. 1429, 10.07.1940, σ. 168. Τα νούμερα προέρχονται όλα είτε από τη "Ζωή", είτε από πηγές που πρόσκεινται στη "Ζωή". Η ευρεία διάδοσή αυτών των αριθμών δεν οφείλεται σε νέες μετρήσεις, αλλά στην αναπαραγωγή των αρχικών αριθμών που προέρχονται από τη "Ζωή". Ακόμα και με τις πιο υπερβολικές μετρήσεις ή με κάποιες γενναιόδωρες προς τα πάνω στρογγυλοποιήσεις (που η οργάνωση για λόγους αυτοδιαφήμισης θα είχε κάθε λόγο να επιδιώξει), τα νούμερα παραμένουν εντυπωσιακά μεγάλα. Είμαστε λοιπόν επιφυλακτικοί με τους αριθμούς, αλλά τους θεωρούμε αναμφισβήτητα μεγάλους.

¹⁶⁶ Maczewski C.,ό.π., σ. 51. Αν δούμε το θέμα συγκριτικά, οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί αν σκεφτούμε ότι η αμέσως επόμενη σε μέγεθος εκκλησιαστική οργάνωση, οι Ορθόδοξες Χριστιανικές Ενώσεις του Άγγελου Νησιώτη, ελέγχει περίπου 400 κατηχητικά.

¹⁶⁷ Κολιτσάρας Ι.Θ., ό.π. π., σ. 48.

Αλεξανδρείας, ο τότε πρόεδρος της Γερουσίας, Υπουργοί Παιδείας και άλλοι επίσημοι. Ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος, παρά το πολυάσχολον αυτού, εδέχετο επιτροπές γονέων των Κατηχητικών Σχολείων, επεσκέπτετο ο ίδιος και πολλές φορές το έτος πλείστα εξ αυτών, διά να ευλογήσει Κατηχητάς και Κατηχητόπουλα, ακόμα δε μετείχε και εις εκδρομάς των Κατηχητοπαίδων. Το αυτό ενδιαφέρον επέδειξαν και οι μετέπειτα Αρχιεπίσκοποι, καθώς και πολλοί άλλοι Μητροπολίται της Εκκλησίας μας¹⁶⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε την ασάφεια που υπάρχει ως προς την "πατρότητα" των Κατηχητικών. Τυπικά, όλα τα Κατηχητικά υπάγονται στην Εκκλησία, καθώς ιδρύονται από τον εκάστοτε ιερέα, μητροπολίτη ή εν γένει κληρικό. Όμως η κοινή αντίληψη είναι ότι τα Κατηχητικά ανήκουν ως επί το πλείστον στη "Ζωή". Το μέρδεμα έρχεται να επιβεβαιώσει ο Κοτσώνης: "Σημειωτέον δε ότι οι ανωτέρω αριθμοί αφορούν μόνο τα Κατηχητικά Σχολεία που διοργανώνει η Αδελφότης Ζωή, ενώ υπάρχουν και πολλά άλλα άλλων οργανώσεων και ατόμων, διά τα οποία δεν έχομεν αριθμούς"¹⁶⁹. Διαχωρίζει τα Κατηχητικά της "Ζωής" και άλλων οργανώσεων, ενώ φαίνεται η αριθμητική υπερίσχυση των πρώτων. Για τον λόγο αυτό είναι σχεδόν αδύνατο να γίνει διαχωρισμός μεταξύ των Κατηχητικών της "Ζωής" και άλλων οργανώσεων ή ακόμα και της Εκκλησίας αποκλειστικά, καθώς δεν ιδρύονται από την κάθε οργάνωση χωριστά. Όταν λοιπόν αναφερόμαστε σε Κατηχητικά της "Ζωής", εννοούμε στην πραγματικότητα Κατηχητικά που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της "Ζωής". Αυτό άλλωστε υποδεικνύεται και από το περιοδικό *Ζωή*. Συναντάμε, έτσι, διατυπώσεις όπως «τα σχολεία της Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, των άλλων Μητροπόλεων και της Κύπρου, τα οποία εξυπηρετήθησαν εις διδάσκον προσωπικόν από την Αδελφότητα "Ζωή"»¹⁷⁰ ή «υπό την ευλογίαν και την ανωτάτην εποπτείαν του Μακ. Αρχιεπισκόπου μας και των Ιεραρχών μας, με κατηχητάς δε καταρτισθέντας υπό της "Ζωής"»¹⁷¹.

Έτσι λοιπόν γνωρίζουμε ότι ο διαχωρισμός είναι δόκιμος (μέσα στη "Ζωή" ήταν πολύ ξεκάθαρο ποιο Κατηχητικό ανήκε στους κόλπους της), καταλήξαμε στα εξής τρία κριτήρια, τα οποία ωστόσο, ακριβώς λόγω της ρευστότητά τους, δεν μας επιτρέπουν να παραθέσουμε ακριβή νούμερα: α) ποιοι ιερείς/μητροπολίτες/ενορίες

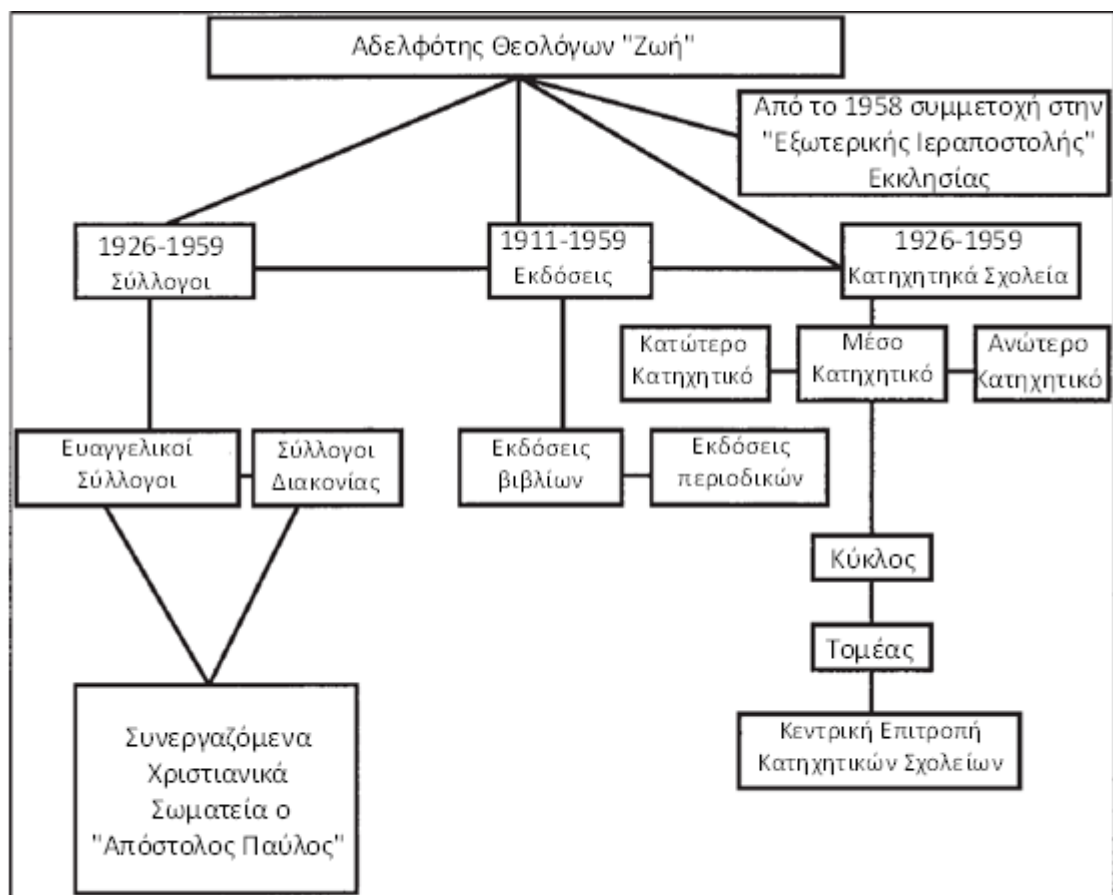
¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 49.

¹⁶⁹ Κοτσώνης Ι., «Εργαστήρια πολιτισμού εις την Ελλάδα», *Ακτίνες*, τχ. 91, Απρίλιος 1949, σ. 170.

¹⁷⁰ *Η Ζωή*, φ. 1671, 15.9.1949, σ. 248.

¹⁷¹ *Η Ζωή*, φ. 1770, 22.9.1951, σ. 280.

πρόσκεινται φιλικά στη "Ζωή" (γεγονός ρευστό και μη ελέγξιμο), β) πόσα Κατηχητικά χρησιμοποιούν μεθόδους και εγχειρίδια της "Ζωής". Ούτε αυτό το στοιχείο μπορεί να διασταυρωθεί πλήρως, καθώς τα βιβλία της "Ζωής" είναι τόσο οργανωμένα και διαδεδομένα που χρησιμοποιούνται παράλληλα και από την Αποστολική Διακονία. γ) Το μόνο ίσως ασφαλές κριτήριο είναι ότι τα Κατηχητικά στα οποία διδάσκουν κατηχητές της "Ζωής", όπως μέλη της Χριστιανικής Φοιτητικής Ένωσης ή ιερείς που σχετίζονται με την αδελφότητα., είναι όλα Ζωικά.

Πηγή: Angelos Giannakopoulos, *Die Theologen-Bruderschaft in Griechenland*

Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες (ΧΜΟ)

Τα πιο έξυπνα παιδιά από όλες τις τάξεις επιλέγονται από τους Κατηχητές τους για να συμμετέχουν στις "Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες" (ΧΜΟ), οι οποίες καθοδηγούνται από δικούς τους ομαδάρχες και έχουν δική τους κοινή ζωή και δικό τους ιεραποστολικό και διακονικό πρόγραμμα. Στόχος των ΧΜΟ είναι η βαθύτερη χριστιανική καλλιέργεια και η εντονότερη υποκίνηση των παιδιών στη στην

ιεραποστολική, κοινωνική και εθνική δράση. Επιδίωξη αποτελεί να ζήσουν τα παιδιά τον χριστιανισμό έξω από τα Κατηχητικά και μέσα στην κοινωνία. Γι' αυτό καλούνται να αναλάβουν μια σειρά από δραστηριότητες για "να εισχωρήσει ο χριστιανισμός εις την σχολικήν τους ζωή, εις το σπίτι, εις την συναναστροφήν, εις το παιγνίδι, εις την εκδρομήν..."¹⁷². Τα παιδιά ενθαρρύνονται να είναι ιδιαίτερα δραστήρια στο σχολείο, να γράφουν γνωμικά μεγάλων ανδρών του χριστιανισμού στον πίνακα, να τοιχοκολλούν, μετά από συνεννόηση με τους διευθυντές, χριστιανικά συνθήματα στους διαδρόμους και τους τοίχους των σχολείων, να αναρτούν αγγελίες για α Κατηχητικά, να ανεβαίνουν στην έδρα και να βγάζουν σύντομα λογύδρια (!) και τέλος, να αντικρούουν "ανατρεπτικές και αντιθρησκευτικές διδασκαλίας καθηγητών"¹⁷³. Με δυο λόγια, τα παιδιά καλούνται να διατυμπανίζουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και να ελέγχουν με όποιον τρόπο μπορούν ακόμα και το περιεχόμενο του μαθήματος, ενώ μεγάλη σημασία δίνεται στον προσηλυτισμό συμμαθητών τους στο Κατηχητικό. Με τόσο έντονη ιδεολογική δραστηριότητα, στα όρια της πλύσης εγκεφάλου, δεν είναι περίεργο που επιλέγονται μόνο οι καλύτεροι και πιο δραστήριοι μαθητές.

Οι ΧΜΟ αποτελούσαν τη δύναμη κρούσης της Ζωής στα σχολεία όλης της χώρας. Χιλιάδες νέοι σε όλη την Ελλάδα προετοιμάζονταν για να γίνουν «καλοί στρατιώτες του Χριστού». Και η προετοιμασία γινόταν με παρατάξεις, παρελάσεις και επιθεωρήσεις από τους ανώτερους στην ιεραρχία¹⁷⁴. Οι επίλεκτοι αυτοί μαθητές παραπέμπουν περισσότερο σε στρατιωτικές ομάδες κρούσης, καλά εκπαιδευμένες, με αυστηρή ιεραρχία και σε διατεταγμένη υπηρεσία, παρά σε παιδιά που συμμετέχουν σε μια ομαδική δραστηριότητα. Συμμετείχαν παιδιά του Μέσου και Ανώτερου Κατηχητικού, με τις ευλογίες της επιτροπής γονέων των Κατηχητικών που έδειχνε απροκάλυπτα τον ενθουσιασμό της στα παιδιά και επαινούσε αυτά τα "παλικάρια του Χριστού"¹⁷⁵. Οι συναντήσεις των ΧΜΟ λάμβαναν χώρα επίσης μία ή δύο ώρες την

¹⁷² Κολιτσάρας Ι.Θ., 1980, σ. 159.

¹⁷³ Κολιτσάρας Ι.Θ., 1980, σ. 159.

¹⁷⁴ Καραγιάννης Γ., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2001, σ. 113

¹⁷⁵ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 19. Η ορολογία είναι ιδιαίτερα σημαντική σε όλη την οργάνωση. Δίνεται μεγάλη βαρύτητα στο λεξιλόγιο, σε βαθμό που θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε εξειδικευμένο, με την έννοια που θα αποκαλούσαμε εξειδικευμένο το λεξιλόγιο μιας επιστήμης ή ενός επαγγέλματος. Για παράδειγμα, "Κίνηση" λέγεται η "Ζωή", "ομαδόπουλα" είναι τα μέλη των ΧΜΟ, "άρνηση" η

εβδομάδα, συνήθως Κυριακή απόγευμα στην εκκλησία. Ξεκινούσαν πάντα με τον ύμνο των ΧΜΟ, που τα παιδιά τραγουδούσαν πάντα όρθια σε στάση προσοχής:

*Όλοι με χαρά το λέμε
Με το θάρρος του πιστού
Μια καινούργια Ελλάδα θέμε
Μιαν Ελλάδα του Χριστού*

Ακολουθούσαν κι άλλα τραγούδια – είτε του κατηχητικού, είτε τραγούδια που τα μάθαιναν αποκλειστικά στις ομάδες. Μετά, αφιέρωναν κάποιο χρόνο στα οργανωτικά της ομάδας και στον απολογισμό της δράσης τους. Κάθε ομαδόπουλο ήταν υπεύθυνο για έναν τομέα δουλειάς. Και τέτοιοι τομείς ήταν: το ημερολόγιο της ομάδας – ένα μεγάλο άλμπουμ όπου αναγράφονταν τα πρακτικά κάθε συγκέντρωσης, με ζωγραφικές διακοσμήσεις, περίτεχνα αρχικά γράμματα, σκίτσα κλπ.¹⁷⁶ Το σύστημα ειδοποιήσεων – ένα οργανωμένο δίκτυο διευθύνσεων και τηλεφώνων που έπρεπε να εξασφαλίζει την ταχύτερη δυνατή επικοινωνία του ομαδάρχη με όλους. Ο τομέας γυμνασίου – που φρόντιζε την οργανωμένη δράση μας στο σχολείο και κυρίως την οργάνωση των παιδιών του κατηχητικού σε κάθε τάξη με επικεφαλής ένα ομαδόπουλο. Ο τομέας του εντύπου – που διοχέτευε στα παιδιά τα τεύχη της *Ζωής του παιδιού* για πώληση, συγκέντρωνε τις επιστροφές και τα χρήματα, προμήθευε αφίσες και διαφημιστικό υλικό. Ο τομέας του κατηχητικού – που τακτοποιούσε τις καρέκλες για το μάθημα στην εκκλησία. Έπαιρνε παρουσίες, σφράγιζε τα «βιβλιαράκια», υποδεχόταν τους καινούριους κλπ.

Σε κάθε συγκέντρωση γινόταν ένας σύντομος απολογισμός από τον καθένα της δουλειάς και των προβλημάτων του τομέα του, και ο ομαδάρχης έδινε λύσεις και κατευθύνσεις. Μετά, έμπαιναν στο θέμα της ημέρας. Δεν υπήρχε αφήγηση βιβλικής ή άλλης ιστορίας, όπως στο κατηχητικό, αλλά μια εισαγωγή από τον ομαδάρχη που περιέγραφε και ανέλυε το θέμα που θα συζητούσαν. Ο ομαδάρχης στο τέλος έθετε ερωτήματα στα παιδιά για να εμπεδωθεί το υπό συζήτηση θέμα. Για τις συζητήσεις

άρνηση της πίστης και κατ' επέκταση η αθεΐα και ο κομμουνισμός, "στρατιώτες του Χριστού" λέγονται όλα τα παιδιά που συμμετέχουν στη "Ζωή".

¹⁷⁶ Πολύ διαφωτιστική για τη λειτουργία και τη δράση των ΧΜΟ είναι η περιγραφή του Γιανναρά Χ., 1987, σ. 51 κ.ε.

αυτές και τη νοοτροπία των ΧΜΟ ο Γιανναράς σχολιάζει: "Σπάνια ξεπερνούσαμε το φράγμα μιας τυποποιημένης συζήτησης – είχαμε εθιστεί στην «κινησιακή» γλώσσα και ορολογία που σχηματοποιούσε κάθε πρόβλημα και οδηγούσε πάντοτε στις ίδιες απαντήσεις. Σε όλες τις βαθμίδες της «κινήσεως» - από τα «κυκλάμινα» ως τους επιστήμονες – η «πνευματική τροφή» που προσφερόταν είχε κωδικοποιηθεί σε μια πρακτική δεοντολογία, έτσι ώστε κάθε συζήτηση να καταλήγει οπωσδήποτε στις παρακάτω απαντήσεις: να γίνουμε καλύτεροι, δηλαδή να κόψουμε τα ελαττώματά μας. Να κάνουμε καθημερινή αυτοεξέταση βαθμολογώντας την πρόδοί μας στις αρετές. Να εξομολογούμαστε και να κοινωνούμε τακτικά. Να φέρουμε και άλλους κοντά στον Χριστό. Να διαδίδουμε το χριστιανικό έντυπο. Να ομολογούμε παντού τον Χριστό. Να μιμηθούμε τους ήρωες και τα μαρτύρια του χριστιανισμού"¹⁷⁷.

Τα γενικότερα θέματα που οδηγούσαν στα πιο πάνω συμπεράσματα μπορούσαν να είναι: η καθημερινή καλή πράξη, η κακή συναναστροφή, το καλό και το κακό έντυπο, η γλώσσα μας, η σημασία του προγράμματος στη ζωή μας, το παιχνίδι μας, μικρά ελαττώματα, θέλω να γίνω άγιος, το χριστιανικόν έργο της Ελλάδας, Χριστός και κόσμος, ο κινηματογράφος, πού βρίσκεται η χαρά κλπ. Υπήρχε και ένα γενικό «σύνθημα» κάθε χρονιά στο οποίο έπρεπε να καταλήγουν συμπερασματικά οι συζητήσεις και να κατατείνει σ' αυτό ο προγραμματισμός της δράσης. Το 1945, το γενικό σύνθημα των ΧΜΟ ήταν: «Αγών διά την κατάκτησιν του γυμνασίου». Το 1946: «Αυτοκαλλιέργεια», το 1947: «Κατάκτησις της οικογενείας». Το 1948: «Δουλειά διά την χριστιανικήν Ελλάδα». Το 1949: «Βοήθεια στην αγωνιζομένη Ελλάδα μας». Το 1950: «Ανοικοδόμησις». Το 1951: «Αγάπη». Το 1952: «Συμμαθηταί εις τον Χριστόν».

Τα καλοκαίρια τα μέλη των ΧΜΟ της Αθήνας ζούσαν σαν στρατιώτες σε σκηνές στις εγκαταστάσεις της "Ζωής" στην Αγία Παρασκευή, σε ομάδες των 10 παιδιών. Κάθε περίοδος είχε και το κεντρικό της σύνθημα και κάθε ομάδα το δικό της ξεχωριστό όνομα. Κάποια απ' αυτά ήταν: Αγγελιοφόροι, Νικηταί, Ανδερείοι, Δημιουργοί, Ήλιοι, Μαχηταί, Ίκαροι, Οδηγοί, Υπερασπισταί, Ρωμαλαίοι, Γεωργοί, Ισχυροί, Άγρυπνοι¹⁷⁸. Έτσι περιγράφει ο Γιανναράς τα βράδια στις ολιγάριθμες αυτές κατασκηνώσεις: "Η υποβλητικότερη στιγμή ήταν το «κλείσιμο», δλδ η προσευχή του τέλους. Τα φώτα έσβηναν. Έμενε μόνο ένα μικρό λαμπιόνι να φωτίζει κάποιον

¹⁷⁷ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 52.

¹⁷⁸ Τα ονόματα των ομάδων δίνονται από τον Γιανναρά Χ., 1987, σ. 65.

ιταλικό Χριστό με ξανθό μαλλί και ονειροπαρμένο βλέμμα. Τραγουδούσαμε σε χαμηλούς τόνους συναισθηματικά άσματα – όλα από το προτεσταντικό «Βιβλίο προσευχών» (Gebetbuch), όπως ανακάλυψα πολύ αργότερα στη Γερμανία. Μετά, κάποιο παιδί έλεγε μια αυτοσχέδια προσευχή, με όσο μπορούσε πιο συναισθηματικό τρόπο και ρομαντικά γλυκόλογα. Που τη συμπλήρωνε συνήθως ο ομαδάρχης. Από τη λεκτική ευφορία που είχε κανείς στις αυτοσχέδιες προσευχές κρινόταν και η πνευματική του «καλλιέργεια»¹⁷⁹.

Από τις ΧΜΟ και τις κατασκηνώσεις της εποχής πέρασαν ο αρχ. Αλβανίας Αναστάσιος Γιαννουλάτος, ο αρχ. Αμερικής Δημήτριος Τρακατέλλης, οι πανεπιστημιακοί Μάριος Νικολινάκος, Αλέξανδρος Καρακατσάνης, Δημήτρης Κώνστας, οι γνωστοί αγιορείτες ηγούμενοι Βασίλειος Γοντικάκης και Αιμιλιανός Βαφειάδης κ.α.

Σύλλογος Εσωτερικής Ιεραποστολής "Απόστολος Παύλος"

Ιδρύεται το ίδιο έτος με τα Κατηχητικά (1926), αποσκοπεί στην «*παρα τω λαώ διάδοσι[ς] της χριστιανικής αλήθειας κατά την διδασκαλίαν της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς θρησκευτικήν και ηθικήν μόρφωσίν αυτού*»¹⁸⁰ και ουσιαστικό του έργο είναι ο κεντρικός συντονισμός όλων των επιμέρους σωματείων που ιδρύονται. Ο Σύλλογος στεγάζεται, σε νέο κτήριο που αγοράζεται για αυτό το σκοπό, στο κέντρο της Αθήνας στην οδό Καρύτση 14. Κάνει τακτικά λαϊκές ιεραποστολικές εκδηλώσεις και συστήνει οικοτροφεία φοιτητών και σχολές επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το 1959 ανήκουν στον συγκεκριμένο σύλλογο 8 οικοτροφεία φοιτητών στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, με σύνολο 800 φοιτητές, καθώς και δύο νυχτερινά σχολεία στα Πετράλωνα και στον Πειραιά, στα οποία 740 μαθητές μαθαίνουν κάποια τέχνη και παίρνουν ταυτόχρονα χριστιανική εκπαίδευση.

¹⁷⁹ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 54.

¹⁸⁰ Κολιτσάρας Ι., *Από την ιστορίαν της αδελφότητος θεολόγων «Ζωή» κατά την περίοδον 1940 – 1941*, χχ, σ. 3.

Πανελλήνιος Ένωσης Γονέων "Η Χριστιανική Αγωγή"

Ιδρύεται το 1935 ως απόρροια και επέκταση της δράσης των Κατηχητικών στον γονεϊκό κύκλο. Πρόκειται για δίκτυο τα μέλη του οποίου, εκτός από την εποπτεία των κατηχητικών, οργανώνονται συνοικιακά και συναντώνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα στους λεγόμενους «φιλικούς κύκλους» ή «κύκλους μελέτης Αγίας Γραφής» που αναλύονται χωρία από την Αγία Γραφή ή άρθρα και αποσπάσματα από τη Ζωή. Οι κύκλοι αυτοί αποτέλεσαν κατά τον Καραγιάννη τις «οργανώσεις βάσεις» της «Ζωής» και έδωσαν μαζικό χαρακτήρα στην «χριστιανική κίνηση».¹⁸¹ Η Ένωση Γονέων καλεί τους γονείς σε διαλέξεις, συμμελέτη της Αγίας Γραφής και συζητήσεις, εκδίδει παιδικά και νεανικά βιβλία, οργανώνει δραστηριότητες για τον ελεύθερο χρόνο και παιδικές κατασκηνώσεις, και κυρίως κρατάει επαφή με διαρκείς κατ' οίκον επισκέψεις με όλους τους γονείς των μαθητών των Κατηχητικών Σχολείων. Η Κίνηση δεν επαναπαύεται στον προσηλυτισμό των παιδιών στα Κατηχητικά, αντίθετα, θεωρεί ουσιώδες να εμπλέξει όλη την οικογένεια σε θρησκευτική δράση. Μόνο στην Αθήνα δημιουργήθηκαν 20 ανεξάρτητα τμήματα της Ένωσης, η δε υπόλοιπη Ελλάδα χωρίστηκε σε 60 ακόμη τμήματα. Το 1953 μπόρεσε να πραγματοποιηθεί το πρώτο πανελλήνιο συνέδριο της Ένωσης Γονέων. Το 1959 η Ένωση αριθμούσε 9.000 μέλη και ένα συνολικό ακροατήριο περίπου 80.000 ατόμων.

Ακαδημαϊκός Κοινωνικός Σύνδεσμός

Το 1933 ιδρύεται, με τη συμβολή του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Παναγιώτη Μπρατσιώτη, προεξάρχοντος στελέχους της "Ζωής", και με πρωτοστάτη τον Αλέξανδρο Γκιάλα, και το πρώτο φοιτητικό σωματείο, ο «Ακαδημαϊκός Κοινωνικός Σύνδεσμος». Ο Μπρατσιώτης αποτελεί ιδρυτικό στέλεχος και της «Χριστιανικής Κοινωνικής Ένωσης» έναν χρόνο νωρίτερα. Πρόκειται για την κίνηση του «χριστιανικού κοινωνισμού» που έρχεται να αντιπαρατάξει στον «υλόφρονα μαρξιστικόν σοσιαλισμόν» τον «χριστιανικόν σοσιαλισμό». Η «Χριστιανική Κοινωνική Ένωση» στηλιτεύει τον αστικό κόσμο και προτείνει την ισότητα της εφαρμογής των αρχών του χριστιανισμού. Ο Μπρατσιώτης στους λόγους του εστιάζεται στην κοινωνική και κατά κάποιον τρόπο «σοσιαλιστική» διδασκαλία τόσο

¹⁸¹ Καραγιάννης Γ., 2001, σ. 106

του Ιησού Χριστού όσο και των Τριών Ιεραρχών.¹⁸² Σκοπός του συνδέσμου ήταν να αναδείξει «χριστιανούς κοινωνικούς ηγέτας», η καλλιέργεια των «κοινωνικών αρχών» του Ευαγγελίου για εφαρμογή της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλληλεγγύης και ειρήνης, ενώ ταυτόχρονα τα μέλη του επιδόθηκαν σε έναν αγώνα για τον περιορισμό των υπέρμαχων της θεωρίας του Δαρβίνου. Παράλληλα ιδρύονται φοιτητικά οικοτροφεία που φιλοξενούν φοιτητές που είναι μέλη της «κίνησης».¹⁸³

Χριστιανική Ένωσης Επιστημόνων

Η ΧΕΕ ξεκίνησε το 1946 με μόλις 20 μέλη και έφτασε το 1959 να αριθμεί 1.450 μέλη¹⁸⁴. Το επίσημο όργανό της είναι το μηνιαίο περιοδικό *Ακτίνες*, το οποίο, η χρονολογία κυκλοφορίας του οποίου δεν συμπίπτει με την ίδρυση της ΧΕΕ, αλλά προηγείται κατά εννιά χρόνια. Οι *Ακτίνες* πρωτοκυκλοφορούν το 1937 και προσδένονται στην ΧΕΕ μετά το 1946. Στόχος της ΧΕΕ είναι να συνενώσει επιστήμονες από διάφορα επιστημονικά πεδία, οι οποίοι με διαλέξεις, άρθρα και βιβλία θα προσπαθήσουν να συμβιβάσουν τις έννοιες της θρησκείας και της επιστήμης. Πρόκειται για την ιδεολογική εμπροσθοφυλακή της "Ζωής", η οποία, με επικεφαλής τον καθηγητή Νομικής Αλέξανδρο Τσιριντάνη και σε συνεργασία με το Παλάτι, κατά την περίοδο του Εμφυλίου θα αναλάβει τον πνευματικό μέρος του αντικομμουνιστικού αγώνα. Εμβληματική έκδοση της ΧΕΕ αποτελεί η *Διακήρυξις*, ένα κείμενο 200 σελίδων το οποίο εκδίδεται τα Χριστούγεννα του 1946 και επιχειρεί να αποδομήσει τον υλισμό, να συμβιβάσει τη θρησκεία με την επιστήμη και να αποδείξει ότι μόνο στον δρόμο του Θεού βρίσκεται η πραγματική ευτυχία. Πρώτη συγγραφική δουλειά του Τσιριντάνη¹⁸⁵, η *Διακήρυξις* συζητήθηκε πολύ και θεωρήθηκε από τους υποστηρικτές της ανάχωμα στην κομμουνιστική απειλή που

¹⁸² Γαζή Έ., Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών, Αθήνα, 2004, σ. 41 - 48

¹⁸³ Ιωάννης Κολιτσαράς, 1980, σ. 51 - 56.

¹⁸⁴ Maczewski C., *Η Κίνηση της "Ζωής" στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 56-57.

¹⁸⁵ Με τα δύο επόμενα βιβλία του Τσιριντάνη θα ολοκληρωθεί η ανάπτυξη της φιλοσοφίας του. Το δεύτερο έργο του λέγεται *Προς έναν Χριστιανικό Πολιτισμό* και εκδίδεται το 1950, ενώ το τρίτο *Για ν' ανοίξει ο δρόμος*, και εκδίδεται το 1957. Η "τριλογία" αυτή (όπως την αποκαλεί ο Μαστρογιαννόπουλος στις *Ακτίνες*, αρ. 289, Μάιος 1968, σ. 112) αποτέλεσε την ιδεολογική βάση της ΧΕΕ αλλά και της "Ζωής" εν γένει.

υπήρχε στην Ελλάδα. Το κείμενο θα αναλυθεί περαιτέρω στο κεφάλαιο για τον αντικομμουνισμό.

Γυναικεία αδελφότης "Ευσέβεια"

Ιδρύεται το 1938 και είναι αφιερωμένη κυρίως στις γυναίκες και τα παιδιά μέσα στην αδελφότητα. Πρόκειται για οργάνωση που συντονίζει το έργο άλλων οργανώσεων, κυρίως διευθύνει και εκπαιδεύει στελέχη των Κατηχητικών Σχολείων Θηλέων, των ομάδων μαθητριών και των Οικοτροφείων Θηλέων, σε συνεργασία με όλα τα γυναικεία τμήματα και ομάδες των άλλων ενώσεων. Εκδίδει το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Ζωή του Παιδιού*, συνεργάζεται με το περιοδικό *Ακτίνες* και τα άλλα περιοδικά της Κίνησης και εκδίδει βιβλία και περιοδικά κυρίως για τη γυναίκα την οικογένεια και το παιδί. Το 1959 αριθμούσε 24 αδελφές.

"Πρόνοια"

Με αφορμή τις ανάγκες των οικογενειών που είχαν χάσει τον κηδεμόνα τους στον πόλεμο, ιδρύεται το 1949, με πρωτοβουλία των "Συνεργαζόμενων Χριστιανικών Σωματείων", η "Πρόνοια". Η οργάνωση προσφέρει υλική και πνευματική βοήθεια στις οικογένειες. Μεγάλη εξάπλωση θα αποκτήσει η οργάνωση μετά τον πόλεμο και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Με κύριο όπλο τις κατ' οίκον επισκέψεις, στην "Πρόνοια" προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην Αθήνα μόνο περί τα 1.000 άτομα.

Χριστιανική Φοιτητική Ένωση (ΧΦΕ)

Ιδρύεται το 1945 από τον "Ακαδημαϊκό Κοινωνικό Σύνδεσμο" (έτος ίδρυσης το 1933), ο οποίος αργότερα μετονομάστηκε σε "Μορφωτικό Κοινωνικό Σύνδεσμο". Στόχοι του Ακαδημαϊκού Κοινωνικού Συνδέσμου το 1933 καθορίστηκαν οι εξής: α) ο εμπρέπων εις μέλλοντας Χριστιανούς κοινωνικούς ηγέτας καταρτισμός των μελών αυτού, β) η καλλιέργεια των ιδανικών του χριστιανικού πολιτισμού μεταξύ του φοιτητικού κόσμου και γ) η προαγωγή του πνεύματος συναδελφώσεως μεταξύ των

φοιτητών¹⁸⁶. Αρχικά η ΧΦΕ περιοριζόταν σε διαλέξεις και συζητήσεις που περιστρέφονταν κυρίως γύρω από τη σχέση της θρησκείας με την επιστήμη. Τα μέλη της ΧΦΕ μετείχαν από κοινού στη θεία λειτουργία, διοργάνωναν εκδρομές και λειτουργούσαν γενικά ως συμπαγής κοινότητα. Στη συνέχεια άρχισαν να οργανώνουν διαλέξεις, συζητήσεις και ιεραποστολικές εκδηλώσεις και στα πανεπιστήμια, πολλές εκ των οποίων τυπώνονταν και μοιράζονταν σε χιλιάδες αντίτυπα. Ενδεικτικοί τίτλοι των φυλλαδίων που διένειμαν ήταν: «Αι παλαιοντολογικαί έρευναι και η καταγωγή του ανθρώπου», «Ατομισμός και κοινωνισμός παρά τη νεολαία», «Οι σοφοί περί Θεού και Θρησκείας», «Η επιστήμη περί ηθικής», «Η αστρονομία και το θρησκευτικό συναίσθημα», «Οι μεγάλοι άνδρες περί του Χριστιανισμού», «Το άστρον της Βηθλεέμ». Σύντομα όλα τα πανεπιστήμια της Ελλάδας είχαν τέτοιες ομάδες που διοργάνωναν μελέτη της Αγίας Γραφής, συζητήσεις, χορωδίες, θεατρικές παραστάσεις, εκδρομές και κατασκηνώσεις. Η ΧΦΕ αναλάμβανε και ιεραποστολικές εκδηλώσεις στην επαρχία με αποτέλεσμα ακόμα και απομακρυσμένα χωριά να έρθουν σε επαφή με τις δραστηριότητες και την ιδεολογία της "Ζωής".

Η ιδιαίτερη έμφαση που δίνει η αδελφότητα σε νεαρές ηλικίες (από τα Κατηχητικά μέχρι τη ΧΦΕ) δεν είναι τυχαία. Πιστεύουν ακράδαντα ότι σε τέτοιες ηλικίες πρέπει να κινητοποιείται ο άνθρωπος, να εμφορείται από τις "σωστές" ιδέες και να τις υλοποιεί. Η θέση του Κολιτσάρα δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας: "Ο ευσεβής νέος, ο εγγράμματος και ο των ολίγων γραμμάτων, από της ηλικίας των 18 ετών έως 25 ημπορεί, καταλλήλως μορφούμενος, να χρησιμοποιηθή επιτυχώς διά την εσωτερικήν ιεραποστολήν. Ο νέος αισθάνεται ενθουσιασμόν διά δύο πράγματα, διά τα ιδανικά και την δράσιν. Κανένα δε άλλο ιδανικόν δεν ημπορεί να τον ικανοποιήση τόσον πολύ, όσον το χριστιανικόν, αρκεί να εξεύρωμεν πώς θα του το παρουσιάσωμεν"¹⁸⁷. Στους ώμους της ΧΦΕ πέφτει το καθήκον της επιμόρφωσης, της διαφώτισης της κοινωνίας¹⁸⁸. Η ΧΦΕ ήταν ιδιαίτερα δραστήρια στα κατηχητικά, με

¹⁸⁶ Κολιτσάρας Ι.Θ., *Σεραφείμ Παπακώστας*, Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα 1980, σ. 51.

¹⁸⁷ Κολιτσάρας Ι.Θ., *Σεραφείμ Παπακώστας*, Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα 1980, σ. 59.

¹⁸⁸ Επί εμφυλίου όλες οι οργανώσεις, τα σωματεία και οι σύλλογοι της "Ζωή" στρατεύονται σύσσωμα στον αντικομμουνιστικό αγώνα. Η ΧΦΕ, για παράδειγμα, ιδρύει το 1947 την "Πρόνοια του Στρατιώτου". Τα μέλη της είχαν αλληλογραφία με τους στρατιώτες, έστελναν στο μέτωπο θρησκευτικά βιβλία και περιοδικά, επισκέπτονταν τραυματίες στα νοσοκομεία της χώρας και βοηθούσαν οικογένειες στρατιωτών στα μετώπισθεν. Τα κατηχητικά έχουν παρόμοια δράση, ενώ επιπλέον δραστηριοποιούνται και μέσα στις Παιδουπόλεις. Η δράση των οργανώσεων της "Ζωής"

μια στρατιά κατηχητών και αρχηγών ομάδων. Η τροφοδότηση προσωπικού της ΧΦΕ στα κατηχητικά μπορεί να θεωρηθεί και παράδειγμα οριζόντιας δομής και επικοινωνίας ανάμεσα στις οργανώσεις της "Ζωής". Το 1859 πάνω από 800 μέλη της ΧΦΕ δραστηριοποιούνταν στα κατηχητικά και στις Ενώσεις Εργαζομένης Νεολαίας. Γι' αυτή τους τη δράση εκπαιδεύονταν σε μονοετές φροντιστήριο. Το 1959 η Φοιτητική Ένωση αριθμούσε 2.500 μέλη.

Επίσης, στο δίκτυο πρέπει να συνυπολογίσουμε τα φοιτητικά οικοτροφεία της «Ζωής» (οκτώ συνολικά το 1959, στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, με 800 φοιτητές), τα νυκτερινά σχολεία, τα αναγνωστήρια και τις δανειστικές βιβλιοθήκες, καθώς και τις κατασκηνώσεις που οργανώνονται για μαθητές γυμνασίου, φοιτητές και εργαζόμενους νέους. Όλες οι οργανώσεις εργάζονταν προς την ίδια κατεύθυνση, όλοι οι νέοι ήταν ή αναμενόταν να είναι εξίσου στρατευμένοι στον αγώνα: "Μέλλοντες νομικοί, γιατροί, γεωπόνοι, δάσκαλοι, καθηγητές και κληρικοί, όλοι ή σχεδόν όλοι με το όραμα της Καινούριας Ελλάδας στα μάτια και στην καρδιά. Δοσμένοι στο όνειρο, πολλοί παιθασμένοι σαν τους κομμουνιστές, έτοιμοι για θυσίες.[...] Να πάμε, λέγαν με "μάτια λαμπερά" οι ζηλωτικοί, να πάμε στα βασανισμένα χωριά όταν πάρουμε το χαρτί μας, να μην κοιτάζουμε τη βολή μας σε πόλεις με ευκολίες, αλλού μας καλούν οι καιροί, στη Φλώρινα, ψηλά στο Καρπενήσι, όπως έλεγε το τραγούδι του Στέφανου Μπολέτση"¹⁸⁹.

Χριστιανική Ένωση Εργαζομένης Νεολαίας (ΧΕΕΝ)

Ιδρύεται το 1946 και έχει γύρω στα 6.000 μέλη, κυρίως νέους εργάτες. Λειτουργεί με τρόπο παρεμφερή με τη ΧΦΕ, έχει δηλαδή παραρτήματα στην επαρχία, σχεδόν 70 περιφερειακές ομάδες, και εδραιώνεται στην ελληνική επαρχία. Μελετά την Αγία Γραφή, οργανώνει εκδρομές και προσπαθεί να καλύψει κυρίως κοινωνικές ανάγκες: τα μέλη της επισκέπτονται νοσοκομεία και φυλακές, βοηθούν αγρότες στην καλλιέργεια των αγρών τους, χτίζουν σπίτια για άπορους και εργάζονται εθελοντικά στο χτίσιμο σχολείων και εκκλησιών. Το καλοκαίρι διοργανώνουν γι' αυτό το σκοπό

στον εμφύλιο και η στράτευση τους στο πλευρό των "υγιών δυνάμεων του Έθνους" θα μελετηθεί σε χωριστό κεφάλαιο.

¹⁸⁹ Τριανταφυλλόπουλος Ν.Δ., «Βιβλίον αποστασίου», *Νέα Εστία*, τχ. 1769, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 176.

κατασκηνώσεις εργασίας. Παράλληλα, διατηρούν σχολείο κωφαλάων και σχολείο οικιακής οικονομίας για τα κορίτσια.

Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών (ΧΕΕΛ)

Μέχρι τώρα είδαμε την ιδιαίτερη φροντίδα που επιδεικνύει η οργάνωση για τα παιδιά και τους νέους. Η οργάνωση αποφασίζει μεσούντος του Εμφυλίου να επεκτείνει τη δράση της και τους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, οι οποίοι θα συνυπάρχουν ως "ενσυνείδητοι Χριστιανοί, αποφασισμένοι να ζήσουν και να εργασθούν εις το σχολείον και την κοινωνίαν σύμφωνα προς τας αιωνίας αρχάς του Ευαγγελίου"¹⁹⁰. Η ΧΕΕΛ ιδρύεται ως σωματείο το 1947 και εκδίδει το περιοδικό *Δελτίον*, το οποίο αλλάζει τίτλο μετά το 1957 και μετονομάζεται σε *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*¹⁹¹. Η ΧΕΕΛ ιδρύεται προκείμενου να ανακοπεί το ρεύμα των εκπαιδευτικών που «είχε παρασυρθή προς τον αριστερισμόν και τον αναρχισμόν» από το καταστατικό της κύριος σκοπός της είναι «η επιδίωξις θεμελιώσεως της σχολικής και εξωσχολικής αγωγής επί χριστιανικών βάσεων»¹⁹². Θέματα που απασχολούν την ΧΕΕΛ είναι ο τρόπος ζωής των μαθητών μέσα και έξω από τα σχολεία, η προώθηση των κατηχητικών στις βορειότερες επαρχίες της Ελλάδας, η εκκλησιαστική δραστηριότητα. Τα μέλη της, μαζί με τα μέλη της Ένωσης Επιστημόνων, αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των διευθυντών, δασκάλων και συνεργατών των φοιτητικών οικοτροφείων και των βραδινών σχολείων της Ένωσης "Απόστολος Παύλος". Η διείσδυση της "Ζωής" μέσω των σωματείων στον επαγγελματικό χώρο απέβλεπε σε μια σφαιρικότερη και πιο ολοκληρωμένη ταύτιση με τις αρχές της. Αν ένα μέλος των σωματείων συμμετείχε στη ΧΕΕΛ ως επιστήμονας, συμμετείχε στη ΓΕΧΑ ως γονέας κλπ. Έτσι, η καθοδήγηση εισερχόταν πλουραλιστικότερα σε πολλούς από τους

¹⁹⁰ *Δελτίον* της ΧΕΕΛ έτος Α'/1, Αθήνα 1948, σ. 2.

¹⁹¹ Μαυροσκούφης Δ., *Χριστιανικά Σωματεία κ αι Εκπαιδευτική Πολιτική (1964-1969): Η εξέγερση του "καλού νοικοκύρη" ως στοιχείο κανονικότητας*, στο Επίκαιρα θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα, 26-30 Σεπτεμβρίου 2000.

¹⁹² Κολιτσάρας 1980, σ. 207.

κοινωνικούς ρόλους του καθοδηγούμενου, δημιουργώντας μια πολύπλευρη επαφή σε καθημερινή βάση¹⁹³.

Χριστιανική Ένωση "Αγία Ευνίκη"

Από το 1939 ξεκινά δραστηριότητα στον χώρο της περίθαλψης. Γυναίκες νοσοκόμες και επισκέπτριες ασθενών προσφέρουν, εκτός από περίθαλψη, και τη διάδοση του λόγου του Ευαγγελίου. Το 1949 συγκροτούν τη γυναικεία αδελφότητα "Αγία Ευνίκη" και αριθμούν το 1959 500 μέλη. Το μεγαλύτερο μέρος της πνευματικής και εκκλησιαστικής παιδείας και τη γενική πνευματική διεύθυνση των νοσοκόμων αυτών αναλαμβάνουν γυναίκες θεολόγοι της προϋπάρχουσας αδελφότητας "Ευσέβεια". Με την προσθήκη αυτή, επεκτείνεται η ιεραποστολική δραστηριότητα της "Ζωής" και στα νοσοκομεία.

Κέντρο Ελληνικής Μορφώσεως της Ελληνίδος

Ιδρύεται το 1950 από τον καθηγητή ψυχιατρικής Αρίστο Ασπιώτη. Το κέντρο απευθύνεται σε γυναίκες, φοιτήτριες και μαθήτριες, οι οποίες εισάγονται σε σεμινάρια για τις απαιτήσεις και υποχρεώσεις της γυναίκας στον σύγχρονο κόσμο. Ως όργανο χρησιμοποιεί το περιοδικό "Ο Κόσμος της Ελληνίδος", το οποίο φτάνει το 1959 σε έκδοση 10.000 αντιτύπων. Παρατηρούμε ότι τη δεκαετία του 1940 η "Ζωή" "ανακαλύπτει" και αναβαθμίζει τον ρόλο της γυναίκας στους κόλπους της, ιδρύοντας διάφορα σωματεία, κέντρα και συλλόγους που απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναικείο κοινό.

Ινστιτούτο Ιατρικής Ψυχολογίας και Ιατρικής Υγιεινής

Άλλο ένα ινστιτούτο που ιδρύεται το 1951 από τον Αρίστο Ασπιώτη και διοργανώνει κυρίως σεμινάρια ιατρικού περιεχομένου. Ταυτόχρονα ο ψυχίατρος ιδρύει ένα "Κέντρο Επαγγελματικού Προσανατολισμού" που απευθύνεται κυρίως σε νέους, και

¹⁹³ Γουσίδης Α., *Οι Χριστιανικές οργανώσεις: Η περίπτωση της Αδελφότητας Θεολόγων η "Ζωή"*, Αθήνα 1993, σσ. 86-90.

ένα "Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο". Το εγχείρημα υποστηρίζεται από την εκδοτική σειρά "Ψυχολογία και Ζωή", οι οποίες μετρούν ως το 1959 37 τίτλους. Τα περισσότερα βιβλία πραγματεύονται την ψυχολογία της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και αποτελούν συγγράμματα του Ασπιώτη ή μεταφράσεις πραγματειών ξένων συγγραφέων.

Τα έντυπα και η εκδοτική δραστηριότητα

Όπως ήδη είδαμε, στις διάφορες οργανώσεις ο έντυπος λόγος έπαιζε έναν ολοένα αυξανόμενο ρόλο. Εφημερίδες των συλλόγων και ετήσιες εκθέσεις, εξειδικευμένα περιοδικά, ειδική λογοτεχνία και γενικού χαρακτήρα ιεραποστολικές πραγματείες βρίσκονταν διάσπαρτα στο έργο της Αδελφότητας. Τα βασικά έντυπα της "Ζωής" τα έχουμε ήδη αναφέρει διάσπαρτα, ας τα δούμε όμως εν συντομία συγκεντρωμένα. Όργανο και βασικό έντυπο της αδελφότητας είναι η εβδομαδιαία «θρησκευτική εφημερίς» *Ζωή*, η οποία επέχει ρόλο «γραπτού κηρύγματος» και το πρώτο της φύλλο κυκλοφορεί το 1911. Τα άλλα δύο σημαντικά έντυπα, που σχετίζονται με τη «Ζωή» (έμμεσα το πρώτο, ευθέως το δεύτερο) θα ακολουθήσουν αρκετά χρόνια αργότερα. Το μηνιαίο¹⁹⁴ περιοδικό *Ακτίνες*, όργανο της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, πρωτοεκδίδεται τον Οκτώβριο του 1937, με τον υπότιτλο «Επιστήμη-Φιλοσοφία-Κοινωνικά Ζητήματα-Γράμματα-Τέχνη». Το 1946, με ευθύνη της γυναικείας αδελφότητας Η Ευσέβεια, ξεκινάει την έκδοσή του το δεκαπενθήμερο παιδικό περιοδικό *Η Ζωή του Παιδιού* και, τα επόμενα χρόνια, δυο περιοδικά με στενότερη και πιο εξειδικευμένη απεύθυνση: το *Δελτίον* της Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών, το 1948 (το οποίο το 1957 μετονομάζεται σε *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*)¹⁹⁵ και ο *Κόσμος της Ελληνίδος*, έκδοση του Κέντρου Κοινωνικής Μορφώσεως της Ελληνίδος, το 1954.

Αρκετά νωρίς, το 1929, ξεκινάει τη δραστηριότητά του και οι εκδόσεις της αδελφότητας, με το όνομα, και αυτές, «Ζωή». Ένας δεύτερος εκδοτικός οίκος, η «Δαμασκός», συνδεόμενες στενότερα με τις *Ακτίνες*, ιδρύονται το 1947. Στα

¹⁹⁴ Μηνιαίο, στο μεγαλύτερο διάστημα της έκδοσής του. Το περιοδικό ξεκινάει ως μηνιαίο το 1937, μετατρέπεται σε διμηνιαίο το 1938-1940, ενώ από το 1941 χαρακτηρίζεται ξανά μηνιαίο, παρόλο που στα χρόνια της Κατοχής δεν κυκλοφορούν πάνω από πέντε-έξι τεύχη ετησίως.

¹⁹⁵ Στη βιβλιογραφία γίνεται συνήθως ένα διπλό σφάλμα: το περιοδικό εμφανίζεται να ξεκινάει την έκδοσή του ένα χρόνο νωρίτερα, το 1947, με τον μεταγενέστερο τίτλο του (*Ελληνοχριστιανική Αγωγή*).

μεταπολεμικά χρόνια, βιβλιοπωλεία της «Ζωής» λειτουργούν στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, τον Βόλο, το Ηράκλειο, καθώς και στη Λευκωσία.¹⁹⁶ Στα βιβλιοπωλεία της "Ζωής" έβρισκε κανείς ένα πλούσιο έργο που απαρτιζόταν από βιβλία απολογητικά, ιστορικά, βιβλικά, ερμηνευτικά και λειτουργικά, συγγράμματα παιδαγωγικά, κοινωνικά και ψυχολογικά, έργα για παιδιά και νέους, για ενήλικες και για οικογένειες. Οι εκδόσεις της "Ζωής" μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα εξελίχθηκαν στον μεγαλύτερο εκδοτικό θρησκευτικό οίκο της χώρας¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Σήμερα (2015), όπως φαίνεται και από τον τιμοκατάλογο των εκδόσεων, βιβλιοπωλεία της «Ζωής» εξακολουθούν να λειτουργούν στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα και τη Λευκωσία. Όπως σημειώνει ο Maczewski (σ. 300), αλλά και διαπιστώνει κανείς ευχερώς με μια επίσκεψη, στα βιβλιοπωλεία, εκτός από θρησκευτικά βιβλία και έντυπα (της «Ζωής» και γενικότερα) διατίθενται και «εκκλησιαστικά προσευχητικά αντικείμενα», όπως λιβάνι, καρβουνάκια, λιβανιστήρια, κομποσκοίνια κ.ά.

¹⁹⁷ Maczewski C., *Η Κίνηση της "Ζωής" στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 61.

Κεφάλαιο 2

Ιδεολογία

“Getting history wrong is an essential part of being a nation”

Ernest Renan

2α. Η πάγια θεματογραφία

Ο πιο εύκολος τρόπος να εντοπίσουμε την πάγια θεματογραφία της οργάνωσης είναι από τις εκδόσεις της. Η μακροβιότερη εκδοτική προσπάθεια της αδελφότητας είναι το ομώνυμο εβδομαδιαίο περιοδικό, το οποίο επικεντρώνεται κυρίως σε απολογητικά κείμενα. Κατά τα έτη 1940-41, οι στήλες που επικρατούν στην αφήγηση τιτλοφορούνται: “Απολογητικάί μελέται”, “Λαϊκόν κήρυγμα από την Αγίαν Γραφήν”, “Λόγοι Χρυσοί”, “Στήλη διά του νέους”, “Το διήγημά μας”.

Στη στήλη “Απολογητικάί μελέται”¹ γίνεται μια απόπειρα συγκερασμού θρησκείας και επιστήμης. Συνήθως αναφέρονται γεγονότα από τη ζωή του Ιησού (σε πολλά συνεχόμενα άρθρα στις αρχές του 1940 η στήλη ασχολείται με τα “Θαύματα του Κυρίου”), τα οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει με επιστημονικό τρόπο. Για να προσδώσει κύρος στο όλο εγχείρημα, κάνει επίκληση σε ξένες αυθεντίες, συνήθως επιστήμονες, οι οποίοι επιβεβαιώνουν καταρχάς την εγκυρότητα του εκάστοτε θαύματος και αναλύουν την επίδρασή του στη διαμόρφωση της χριστιανικής πίστης. Ένα μόνο παράδειγμα αρκεί για να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα της στήλης:

1 Η στήλη συνεχίζει με παρόμοιο περιεχόμενο κατά τα έτη 1940-1941, αλλάζοντας μόνο ελαφρά τον τίτλο το 1941 σε “Απολογητικά ζητήματα”.

Αλλά και ο P.W. Schmiedel² έχων υπόψει τον στενόν σύνδεσμον, τον υπάρχοντα μεταξύ των περί θεραπειών του Ιησού αφηγήσεων και των προφανώς αυθεντικών λόγων ή διδασκαλιών αυτού, απεδέχθη την αυθεντικότητα των θεραπειών τούτων, ομολογήσας ότι: “Κρινομένη κατά τας μεθόδους της κριτικής η ενέργεια των θεραπειών βασίζεται επί ιστορικού εδάφους εξ ίσου στερεού, όσον τα τμήματα της διδασκαλίας του Σωτήρος, τα πλέον αξιόπιστα... Εις τας πλείστας περιπτώσεις η θεραπευτική δράσις του Ιησού διακόπτεται υπό λόγων αναμφισβητήτως αυθεντικών, ώστε καθίσταται αδύνατον να διαχωρίσωμεν τα δύο στοιχεία αυτά”. Αλλά και κατά τον Traub³ ο Κύριος ενήργησε αδιαμφισβητήτως “θαυμασίας θεραπείας εις έκτασιν αισθητώς σοβαράν”. Τας θεραπείας ταύτας απεδέχθησαν μεταξύ άλλων και οι J. Weiss⁴, P. Wernle⁵, A. Neumann⁶ κλπ., εξ ου και ονομάζεται υπ'αυτών ο Κύριος ιατρός θαυμάσιος (Wunderdoktor, Wunderarzt, docteur medecin merveilleux).⁷

Κρατήσαμε ακόμα και τις αυθεντικές υποσημειώσεις του κειμένου για να δείξουμε ότι η στήλη αυτή αποτελεί το πιο κοντινό εγχείρημα του περιοδικού σε επιστημονικό άρθρο. Στο σύντομο αυτό απόσπασμα, η "Ζωή" ξεδιπλώνει όλη της τη φιλοσοφία περί συγκεκρισμού θρησκείας και επιστήμης. Αυτό που την ενδιαφέρει είναι να αποδείξει και στη συνέχεια να πείσει ότι θρησκεία και επιστήμη είναι έννοιες όχι μόνο συμβατές αλλά και αλληλοσυμπληρούμενες, και αυτό το καταφέρνει με επίκληση σε διάφορους (ξένους κυρίως) επιστήμονες και συγγράμματα. Η στρατηγική αυτή αναπτύσσεται περισσότερο στο περιοδικό *Ακτίνες*, το οποίο απευθύνεται ούτως ή άλλως στην κατηγορία των μορφωμένων Ελλήνων. Εδώ μας

2 Ev Cheyne, Encyclop. Biblica, τόμ. II, στηλ. 2445. Πρβλ. και Weizsaecker, Untersuchungen ueber die evangelische Geschichte, έκδοσις δευτ. σ. 231, και Sanday, Outlines of the Life of Christ, σ. 105-109. Για τις υποσημειώσεις 209-213 βλ. επεξήγηση στην υποσημείωση 214.

3 Die Wunder im N.T., σ. 41.

4 Die Schriften des N.T., τόμος I, σ. 112.

5 Die Anfaenge unserer Religion, εκδ. B' σ. XIII.

6 Jesus wie er geschichtlich war, σ. 100.

7 Ζωή, αρ. 1410, 01.01.1946. Οι υποσημειώσεις 2-6 προέρχονται από το αυθεντικό άρθρο της Ζωής, για αυτό και διατηρήθηκαν ως έχουν, ελλιπείς και χωρίς τη δυνατότητα να ελεγχθούν. Στόχος είναι να καταδειχθεί η προσπάθεια που κάνει το περιοδικό να προσδώσει επιστημονικότητα στο κείμενο.

εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ενώ συνήθως το περιοδικό κατακλύζεται από απλοϊκά άρθρα για τον μέσο Έλληνα της εποχής, αφιερώνει και μία του σελίδα κάθε εβδομάδα σε επιστημονικοφανή θέματα, τα οποία δεν είχαν πολλές ελπίδες να αγγίξουν την καρδιά των αναγνωστών, αλλά περισσότερο να τους εντυπωσιάσουν με την παράθεση ξένων ονομάτων και θεωριών. Αυτό που θα μείνει στον αναγνώστη δεν είναι ούτε τα ονόματα, ούτε οι θεωρίες τους, αλλά η γενική εντύπωση ότι τα συμπεράσματα της οργάνωσης περί θρησκείας αποτελούν πόρισμα επιστημονικής μελέτης και όχι δεισιδαιμονίας.

Η θέση αυτή είναι απολύτως σύμφωνη με τη γενικότερη αμηχανία της "Ζωής" για τη λαϊκή, ορθόδοξη παράδοση. Η δυτική επιστήμη ως φορέας προόδου και πίστης ήταν η μοναδική πυξίδα που θα μπορούσε να ακολουθήσει ο σύγχρονος άνθρωπος. Εξ' ου και όλες οι αναφορές του περιοδικού σε θαύματα δεν αναφέρονται ποτέ σε θαύματα της λαϊκής πίστης (με εικόνες που δακρύζουν, εμφανίσεις Αγίων σε πιστούς κλπ), αλλά με τα εύλογα "θαύματα" που μπορεί να προκαλέσει η δύναμη της πίστης και οδηγούν σε χειροπιαστά αποτελέσματα υπεροχής, επικράτησης, νίκης, επιτυχίας κλπ. Την αμηχανία της οργάνωσης απέναντι στη λαϊκή πίστη περιγράφει ο Ιωάννου:

Τώρα που το σκέφτομαι, βρίσκω ότι μας κρατούσαν όσο μπορούσαν πιο μακριά από την ορθόδοξη παράδοση, την προερχόμενη από τον μοναχισμό. Ουδέποτε έγινε λόγος για συναζάρια, για βίους αγίων, για συλλογές θαυμάτων, για θαυματουργές εικόνες, για υπερφυσικές εμφανίσεις, εκτός βέβαια από αυτές που βεβαιώνονται από τη Γραφή. Μολονότι βρισκόμασταν σε μια ταραγμένη εποχή, που οι εφημερίδες ανάγγελλαν κάθε τόσο την εμφάνιση της Παναγίας ή άλλων αγίων, ακόμα και την αποτύπωσή τους πάνω σε πόρτες ή τζάμια, στα κατηχητικά μέσα ουδέποτε έγινε έστω και νύξη για όλα αυτά, πράγμα που εσήμαινε τέλεια δυσπιστία, για όσους ήταν σε θέση να το εννοήσουν. Ήταν δύσκολη η θέση τους, δεν μπορούσαν να βγουν να μας πουν, μην πιστεύετε σ' αυτά τα καμώματα, είναι ψεύτικα ή ψυχοπαθολογικά. Κι έτσι σιωπούσαν. Τότε που είχε δημιουργηθεί εκείνος ο σάλος με τις εμφανίσεις δήθεν πάνω στα τζάμια, ιδίως των καταστημάτων, αγίων μορφών, που κάπως ιρίδιζαν, και έτρεχε ο παραλοϊσμένος κοσμάκης να προσκυνήσει, ν' ανάψει κεριά και λιβάνια μπροστά στα πατσατζήδικα της Εγνατίας, οι ιθύνοντες των κατηχητικών είχαν χάσει τη λαλιά τους

*και το χρώμα τους. Όχι μόνο δεν μας έλεγαν τίποτε, αλλά και μας ανέχονταν να διατυπώνουμε ειρωνικά σχόλια ενώπιόν τους και να παρουσιαζόμαστε έτσι εμείς τα νέα στελέχη των κατηχητικών ως τελείως άπιστοι προς τη λαϊκή θρησκεία.*⁸

Ο Ιωάννου καταλήγει σ' ένα συμπέρασμα το οποίο μας βρίσκει πέρα για πέρα σύμφωνους: “Δεν ήταν, βέβαια, άπιστοι οι πνευματικοί μας ηγέτες, αλλά πρέσβευαν ξεκάθαρα και αταλάντευτα ένα χριστιανισμό βασισμένο στη λογική και την επιστήμη. Μόνον τα βασικά δόγματα εδέχοντο ότι προσεγγίζονται διά της πίστεως. Όλα τα άλλα, με την επιστήμη και τη λογική”⁹. Γι’ αυτό, ακόμα και τα θαύματα που αναφέρονται στις Γραφές, η “Ζωή” προσπαθεί μεθοδικά και στοχευμένα να τα εξηγήσει επιστημονικά. Είναι η μόνη προσέγγιση με την οποία νιώθει άνετα να υποστηρίξει το δόγμα της πίστης, όπως ακριβώς δείχνει και η μεθοδικότητα των κινήσεών της. Με οργάνωση που θα τη ζήλευαν και οι πιο πειθαρχημένοι στρατοί, θεωρεί ότι μόνο με λογική, σύνεση και μέθοδο μπορεί ο Χριστιανισμός να κατακτήσει την κοινωνία, όχι με άγιες εικόνες και λιτανείες. Έτσι, αφιερώνει μεγάλο μέρος της συγγραφικής της ενέργειας στο “πάντρεμα” θρησκείας και επιστήμης, όπως είδαμε και στο πιο πάνω απόσπασμα, ενδεικτικό της στάσης της οργάνωσης σε θέματα πίστης.

Το “Λαϊκόν κήρυγμα από την Αγίαν Γραφήν” διηγείται με εύληπτο τρόπο (“λαϊκό”, όπως αναγράφεται και στον τίτλο) επεισόδια από την Αγία Γραφή, για να εξοικειώσει τον αναγνώστη με το θρησκευτικό σύγγραμμα, σε γλώσσα κατανοητή και με νοήματα απλά. Οι “Λόγοι χρυσοί” είναι συνήθως παραινήσεις και συμβουλές ηθικοπλαστικού χαρακτήρα, που στόχο έχουν να καταδείξουν την ενδεδειγμένη στάση του χριστιανού απέναντι σε συμπεριφορές και χαρακτήρες της καθημερινότητας. Κάποιο άρθρο για παράδειγμα με τίτλο “Οι Ευτράπελοι” ασχολείται με τις μορφές του γέλιου και κατά πόσον αυτές είναι συμβατές με τη μετρημένη ζωή του χριστιανού¹⁰. Σε άλλο άρθρο με τίτλο “Ολίγαι λέξεις, πολλή δύναμις” γίνεται αναφορά στον Χριστό¹¹. Αν Εκείνος βρίσκεται στην ψυχή του

⁸ Ιωάννου Γιώργος, “Ο Χριστός Αρχηγός μας...”, στο *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος 1984, σ. 156

⁹ Στο ίδιο, σ. 157

¹⁰ *Ζωή*, αρ. 1412, 20.01.1940, σ. 20

¹¹ *Ζωή*, αρ. 1414, 10.02.1940, σ. 38

χριστιανού, αυτός δεν έχει να φοβάται τίποτα και μπορεί να αντεπεξέλθει σε όλες τις δυσκολίες της ζωής. Η “στήλη διά τους νέους” απευθύνεται στο νεότερο, κυρίως εφηβικό αναγνωστικό κοινό, το οποίο παροτρύνει να φέρεται πιστά και χρηστά, επικαλούμενη κάθε φορά διαφορετικά παραδείγματα και προβλήματα που μπορούν να παρασύρουν ένα νέο άνθρωπο στην ακολασία. Το τσιγάρο, το ποτό, η έλλειψη σεβασμού στην οικογένεια, η αλαζονεία, η αμετροέπεια είναι όλα θέματα που απασχολούν τη στήλη και στηλιτεύονται ανάλογα. Ενδεικτικά μόνο παραθέτουμε κάποιους τίτλους της στήλης για να γίνει πιο σαφές το περιεχόμενο και η θεματολογία που απευθύνεται σε εφήβους και νέους ενήλικες: “Καλλωπισμοί και φιλαρέσκειαι”¹², “Η ώρα του πειρασμού”¹³, “Περιέργεια ένοχος”¹⁴, “Ο δρόμος προς την φυλακήν”¹⁵, “Ευχάριστα αλλά επικίνδυνα”¹⁶, “Ασφαλής θεραπεία”¹⁷, και πολλά αντίστοιχα. Δεν θα εμμείνουμε στην ανάλυση του περιεχομένου, από τους τίτλους και μόνο διαφαίνεται η φιλοσοφία της στήλης. Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου και της κατοχής (1940-1944), καμία αναφορά δεν γίνεται στην πολιτική κατάσταση από τη στήλη αυτή.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στήλη “Το διήγημά μας”. Πρόκειται για ένα ολοσέλιδο συνήθως, αυτοτελές τις περισσότερες φορές, διήγημα (σπανιότερα δημοσιεύεται ένα μεγαλύτερο διήγημα σε συνέχειες) ηθικοπλαστικού περιεχομένου. Οι ιστορίες είναι πάντα φανταστικές, απλοϊκά γραμμένες, και στόχο έχουν να δώσουν το παράδειγμα της σωστής συμπεριφοράς στον αναγνώστη. Είτε πρόκειται για παραστρατημένους που επανέρχονται στον σωστό δρόμο μέσω της πίστης, είτε για πιστούς που ανταμείβονται (ηθικά πάντα) λόγω της πίστης τους, πρόκειται για ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που ωθεί τους αναγνώστες να ακολουθήσουν το λαμπρό παράδειγμα των ηρώων. Οι ήρωες τώρα είναι πάντα απλοί άνθρωποι του μόχθου, οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο “ανακαλύπτουν” τα αγαθά της πίστης και της θρησκείας, με αποτέλεσμα να εξάγουν ηθικά διδάγματα και να βελτιώνουν τη ζωή τους. Η στήλη αυτή υφίσταται για πολλά χρόνια, και σπάνια έχει χαρακτήρα πολιτικό ή επικαιρότητας. Συνήθως αναπαράγει το ίδιο μοτίβο με διαφορετικές ιστορίες-

12 Ζωή, αρ. 1420, 10.04.1940, σ. 94

13 Ζωή, αρ. 1426, 10.06.1940, σ. 142

14 Ζωή, αρ. 1430, 20.07.1940, σ. 174

15 Ζωή, αρ. 1452, 10.03.1941, σ. 62

16 Ζωή, αρ. 1456, 20.04.1941, σ. 93

17 Ζωή, αρ. 1470, 01.01.1942, σ. 6

παραβολές. Λαμπρή εξαίρεση αποτελούν τα διηγήματα της εποχής του Εμφυλίου, τα οποία εξαίρουν την έμφαση στην πίστη ενός λαού χειμαζόμενου από το άθεο πνεύμα των κομμουνιστών. Τέτοια παραδείγματα θα δώσουμε στην αντίστοιχη ενότητα.

Το πιο ενδιαφέρον κομμάτι της στήλης διαχρονικά είναι οι χαρακτήρες που σκιαγραφεί. Το μοτίβο είναι ο “αδύναμος” (κοινωνικά, οικονομικά, ιεραρχικά) να προβάλλει με σθένος την πίστη του και να προσηλυτίζει με την αδαμάντινη θέλησή του τον “δυνατό”. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα, όπου ένας άνδρας αποπειράται να σκοτώσει τη γυναίκα και την κόρη του επειδή διαβάζουν τη «Ζωή» και εκείνες στέκονται, ως μάρτυρες του χριστιανισμού, μπροστά στο μαχαίρι προασπίζοντας την επιλογή τους αυτή. Ο άνδρας, θίγοντας την πράξη της ανάγνωσης της εφημερίδας, θίγει την χριστιανική τους πίστη, ενώ η άρνηση της εφημερίδας θα σήμαινε για αυτές άρνηση της πίστης τους¹⁸. Παραδείγματα με γυναίκες, παιδιά, αγρότες, φτωχούς, αμόρφωτους (καταφρονεμένους γενικά) που ως μόνο όπλο ως προς τους έχοντες (εξουσία, φυσική και οικονομική ισχύ, μόρφωση κλπ) είναι η πίστη.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πίστη των αγροτικών τάξεων. Οι «αρετές του Έλληνος χωρικού», τονίζονται διαρκώς και τίθενται σε αντιδιαστολή με την ηθική κατάπτωση στην οποία έχουν περιέλθει τα ανώτερα αστικά στρώματα¹⁹. «Συ, με την μόρφωσιν ίσως και την δήθεν ανωτερότητα που δίδει το γεγονός ότι κατοικείς εις την πόλιν, είσαι και μένεις μία ύπαρξις άχρηστος και βλαβερά. Ενώ η χωρική γυναίκα η αγράμματη και απλοϊκή, με τας παραδόσεις όμως τας χριστιανικάς και την θερμήν πίστιν και ευσέβειαν, είναι το δημιουργικόν στοιχείον της κοινωνίας²⁰». Στην ελληνική επαρχία, στον «απλοϊκό» λαό αποδίδεται η τήρηση των ελληνοχριστιανικών

18 *Ζωή*, αρ. 1625, 19 Αυγούστου 1948, σ. 215.

19 Ο Έλληνας αγρότης/ χωρικός αποτελεί μορφή που εξάιρεται κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου από το σύνολο του επίσημου λόγου, στα πλαίσια της προσπάθειας να αποφευχθεί η περαιτέρω ερήμωση των αγροτικών περιοχών, ερήμωση που είχε ξεκινήσει με την απομάκρυνση των «ανταρτόπληκτων» πληθυσμών της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας προς τις πόλεις και κινδύνευε να λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω του αποκλεισμού ορεινών κυρίως περιοχών της βόρειας Ελλάδας που θεωρούνταν επικίνδυνες αναφορικά με τον ανεφοδιασμό των ανταρτών. Άλλωστε, ο Έλληνας/ χωρικός, σε αντίθεση με τον κάτοικο των πόλεων, βρισκόταν στις εμπόλεμες ζώνες, γεγονός που ίσως επέβαλλε την «στήριξη του φρονήματός» του, προκειμένου να αποφευχθεί η σύνταξή του με την κομμουνιστική πλευρά.

20 *Ζωή*, αρ. 1603, 02.02. 1948, σ. 37.

εθίμων²¹, άρα και η διατήρηση του χριστιανικού ήθους στον ελληνικό χώρο. Παράδειγμα προς μίμηση γίνεται πάντοτε η ζωή του «απλοϊκού» λαού, σε αντιδιαστολή με εκείνη των αστικών στρωμάτων, που αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή- καθώς αυτά φαίνονται να ακολουθούν τα υλιστικά ευρωπαϊκά/ ξενόφερτα ήθη: "...εις φιλικάς συγκεντρώσεις των, εις τα σαλόνια και τας εξοχάς, ως επί το πλείστον, κυριώτερον σκοπόν των θέτουν την σύναψιν σχέσεων ουχί ηθικών".²²

Και βέβαια, καμία υφιστάμενη κοσμική τάξη δεν θέλει να διασαλεύσει η "Ζωή", ούτε να ανατρέψει την υπάρχουσα ιεραρχία σε οποιονδήποτε τομέα. Θέλει τη διάδοση του χριστιανικού λόγου σε όλα τα στρώματα και ο μόνος τρόπος να συμβεί αυτό είναι μέσω του προσηλυτισμού. Ο φτωχός δεν παύει να είναι φτωχός, ούτε μπορεί να συναγωνιστεί σε οτιδήποτε τον πλούσιο, παρά μόνο σε θρησκευτική, ακλόνητη πίστη στο δίκαιο του Θεού. Και αυτό είναι το μόνο που μπορεί να τον κάνει να υπερέχει, να ξεχωρίζει, να ανέβει κοινωνικά και να έχει μια αίσθηση συνανήκειν σε μία θρησκευτική, φαντασιακή κοινότητα. Σύμφωνα με τον Γιανναρά, «η τυπικά πιετιστική αστική ευπρέπεια που κυριαρχούσε στους κύκλους των εξωεκκλησιαστικών (η τεχνητή ευγένεια συμπεριφοράς, η σεμνή και σοβαρή αμφίεση [...]), δημιουργούσε στους εντασσόμενους την αίσθηση της κοινωνικής αναγνώρισης, την αίσθηση ότι επιτέλους κάπου ανήκουν κοινωνικά, ότι η συμμετοχή τους στην οργάνωση είναι κοινωνικός τίτλος, αφετηρία γνωριμιών και ανόδου σε αξιοπρεπέστερο (sic) κοινωνικό επίπεδο.²³». Άλλωστε, αυτή καθ' αυτή η συμμετοχή σε μία συλλογικότητα/ «σύναξη» που μάχεται για να προασπίσει ή να διαδώσει το λόγο του Θεού, ή γενικότερα ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών, μπορεί να προσδίδει, πέρα από το αίσθημα της ευθύνης, αξιοπρέπεια και ηθικό κύρος²⁴.

Είναι ο μόνος τρόπος να αποκτήσει κάποιου είδους ανωτερότητα στον κόσμο τούτο (και όχι στο επέκεινα), να νιώσει δικαιωμένος και για πρώτη φορά κυρίαρχος. Άρα το μήνυμα της Ζωής είναι το αντίθετο της ανατροπής του συστήματος. Ουσιαστικά συντηρεί το υπάρχον σύστημα, χωρίς να αμφισβητεί ή να μετακινεί ούτε χαλίκι ιδεολογικό, απλώς το κάνει πιο ανεκτό για τους μη έχοντες και τους προσφέρει παρηγοριά, δίνοντάς τους μια αίσθηση κοινότητας και ανωτερότητας στον μοναδικό

21 Βλ. στήλη «Από τα Ελληνικά Έθιμα» (1947-1948).

22 Ζωή, αρ. 1605, 18.02.1948, σ. 49.

23 Γιανναράς Χ., ό.π., σ. 358.

24 βλ. Τερλεξής Π., *Max Weber: Κριτική και συγκριτική θεώρηση*, τ. 1, «Το ξεμάγεμα του κόσμου», Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1999.

τομέα που θα μπορούσαν να αναδειχθούν με απλή κατήχηση: αυτόν της πίστης. Η μη διασάλευση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων δεν διαμορφώνεται φυσικά λόγω της αντικομμουνιστικής της έξαρσης. Προϋπάρχει ως φιλοσοφία ακόμα και του αντικομμουνισμού της. Ο ιδρυτής της "Ζωής", Ευσέβιος Ματθόπουλος, υποστηρίζει μόλις το 1914 ότι οι άρχοντες και οι αρχόμενοι οφείλουν σεβασμό και υπακοή ο ένας στον άλλον, όχι ανατροπή των μεταξύ τους σχέσεων: "Οφείλουσιν οι άρχοντες να ενδιαφέρονται πατρικώς υπέρ των αρχομένων [...] Καθήκον κύριον των αρχόντων είνε να φροντίζωσι και διά την ηθικοποίησιν του λαού, συντρέχοντες εις τούτο και τους εκκλησιαστικούς άρχοντας, και ενισχύοντας πάσαν εν γένει προσπάθειαν υπέρ της ηθικής μορφώσεως των αρχομένων"²⁵. Οι αρχόμενοι από την πλευρά τους, είχαν ως πρώτιστο καθήκον "να τρέφωσι σεβασμόν προς τους άρχοντας θεωρούντες εαυτούς ως πατέρες των"²⁶. Αν λοιπόν η "Ζωή" έχει ένα χαρακτηριστικό, αυτό είναι η σταθερότητα, μέχρι του βαθμού της εμμονής, στις ιδέες της, οι οποίες βρίσκουν κάθε φορά διαφορετικό τρόπο και αφορμή έκφρασης.

Το μόνο που δικαιούται να επιζητεί ο σωστός Χριστιανός είναι μια ηθική συμπεριφορά από τους ανθρώπους γύρω του (ο εργάτης από τον εργοδότη, η γυναίκα από τον άντρα κλπ). αμοιβαίο συμφέρον που έχουν από την πρακτική εφαρμογή του χριστιανισμού. Ο εργοδότης τυχαίνει τίμιων και εργατικών/ χριστιανών εργατών και ο εργάτης, από την πλευρά του, διασφαλίζει, μέσω της πίστης του εργοδότη, και άρα της αίσθησης δικαιοσύνης που τον διακρίνει, ότι δεν θα δέχεται εκμετάλλευση και θα έχει πάντοτε – εφ' όσον είναι εργατικός- «τα μέσα για να ζη, αυτός και η οικογένειά του²⁷». Οι απόψεις αυτές θυμίζουν έντονα τις θέσεις του Μακράκη για την κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Μακράκης, όπως άλλωστε και η "Ζωή", δεν αρνείται την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων, ούτε τις μεταξύ τους συγκρούσεις. Πιστεύει όμως ότι αυτό ισχύει επειδή οι ανώτερες τάξεις δείχνουν αλαζονεία και υπερηφάνεια, οι δε κατώτερες φθόνο και μίσος: "Οι ευγενείς και οι αγενείς, οι πλούσιοι και οι πένητες, οι ελεύθεροι και οι δούλοι εισί τάξεις ανθρώπων φύσει αλλήλας απεχθανόμενοι, ανάγκη τινί μόνον ανεχόμεναι αλλήλων, αι μεν επηρμέναι και υπερήφανοι, αι δε φθονεροί και επίβουλοι"²⁸. Υπάρχει όμως λύση: "Πρώτον λοιπόν γενικόν καθήκον των ελευθέρων προσώπων, εκ της κοινωνικής τάξεως προερχόμενον, εστί τούτο, μένειν έκαστον εν

²⁵ Ματθόπουλος Ευσέβιος, *Ο προορισμός του ανθρώπου*, Αθήνα 1938, σ. 145.

²⁶ Οπ.π., σ. 145.

²⁷ *Ζωή*, αρ. 1560, 07.02.1947, σ. 33.

²⁸ Μακράκης Α., *Η πόλις Σιών, Κωνσταντινούπολη* 1863, σ. 73.

τη εαυτού τάξει, και ποιείν το εαυτού έργον, και μηδαμώς τα αλλότρια και μη προσήκοντα επιχειρείν, δεύτερον καθήκον εστί πειθαρχείν τους υποδεεστέρους εις τους ανωτέρους, καθ' όσον και ούτοι πειθαρχούσιν εις των πάντων ανώτατον άρχοντα. Τρίτον λοιπόν καθήκον των ελευθέρων προσώπων εκάστης τάξεως σέβεσθαι και τιμάν τα δικαιώματα των εν ταις άλλες τάξεσιν ελευθέρων προσώπων και την προσήκουσαν εκάστω απονέμειν πειθαρχίαν και τιμήν"²⁹.

Αυτό που η "Ζωή" αποκαλεί "δύναμη ανατροπής" είναι στην πραγματικότητα δύναμη συντήρησης της υπάρχουσας κατάστασης. Ο φτωχός απεκδύεται για λίγο τον μανδύα της ένδειας, η γυναίκα ξεχνάει για λίγο την απόλυτη υποταγή της στον άντρα, ο αγρότης για λίγο δεν ζηλεύει τον αστό, ο αμόρφωτος τον μορφωμένο κλπ. Γιατί στο θέμα της πίστης, οι φαινομενικά αδύναμοι υπερτερούν σε σχέση με τους δυνατούς, έχουν κάτι πολύτιμο που θέλουν να επικοινωνήσουν στον υπόλοιπο κόσμο, κάτι που δεν μετριέται με υλικά αγαθά, κοινωνική θέση ή μορφωτικό επίπεδο. Καμία εξουσία, όπως και καμία ανατροπή δεν είναι προαπαιτούμενα της πίστης. Το αντίθετο μάλιστα, η μη-ανατροπή εγγυάται την απόλυτη αλήθεια. Γιατί το πνεύμα του Θεού βρίσκεται έμφυτα σχεδόν, στους απλούς ανθρώπους, τους απλοϊκούς, αυτούς που δεν κατέχουν πολλά ούτε από υλικά, ούτε από πνευματικά αγαθά. Αν αυτό αλλάξει, αν απολέσουν τη δεινή κοινωνική, οικονομική, μορφωτική τους θέση, το πνεύμα τους κινδυνεύει να διαβρωθεί, ο χαρακτήρας του να αλλοιωθεί και ο λόγος του Θεού να μην ακούγεται πια στην απλοϊκή αλλά σοφή ψυχή τους. Γι' αυτό η παρότρυνση δεν είναι να επιδιώκει κανείς περισσότερα αγαθά, περισσότερα δικαιώματα, περισσότερες πολιτικές αξίες, αλλά το αντίθετο. Να εμμένει στην χριστιανική πίστη που μεταφυσικά κατοικεί στην ψυχή του απλού ανθρώπου. Την πίστη αυτή πρέπει ο χριστιανός να διαδώσει και στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, όποια κι αν είναι αυτά, όσο ψηλά κι αν βρίσκονται, όσο εδραιωμένα κι αν είναι η θέση τους. Γιατί εκεί υπερτερεί κι αυτό θα έπρεπε να του αρκεί για να συνεχίσει να διάγει τον ήρεμο και αφανή βίο που του επιφύλαξε η μοίρα.

Καμία λοιπόν από τις παραπάνω στήλες δεν αφήνει χώρο σε πολιτικές αναφορές, όλες τους όμως σκιαγραφούν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο πτυχές της πίστης και του θρησκευτικού δόγματος. Μέσα όμως από τους ήρωες, τις πηγές, τους χαρακτήρες, αναδεικνύουν πολύ ζωντανά και κάτι ακόμα: τον ιδανικό άνθρωπο που

²⁹ Μακράκης Α., *Η φιλοσοφία και αι φιλοσοφικά επιστήμαι*, β' τόμος,: Φιλοσοφική Ηθική, Αθήνα 1883, σ. 378.

θα φτιάξει την ιδανική κοινωνία. Το μόνο συμπέρασμα που μπορούμε εύκολα να εξάγουμε είναι ποια χαρακτηριστικά οφείλει να έχει ο ιδανικός άνθρωπος και να τα προσαρμόσουμε στην εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα. Άρα ο χώρος που απομένει για αναφορές στον πόλεμο είναι λίγος και η "Ζωή" απρόθυμη να τον καταναλώσει για να πάρει ενεργή θέση. Οι λίγες αναφορές που κάνει είναι γενικόλογα περί αρετής των Ελλήνων και πολέμου, και αυτό είτε στο πρωτοσέλιδο, είτε στην τελευταία σελίδα που τιτλοφορείται "Επί των γεγονότων" και αναφέρει σε λίγες γραμμές διάφορα θέματα της επικαιρότητας. Για να δώσουμε από ένα παράδειγμα για τα παραπάνω, στην τελευταία σελίδα του φίλου 1416, αναφέρεται στον Αμερικανό πρέσβη στην Ελλάδα ως εξής:

Ο ενταύθα πρεσβευτής της Αμερικής, κ. Μακ Βέϋ, γνωστός διά τον φιλελληνισμόν του, επωφελήθη ωρισμένης ευκαιρίας, αφ'ενός μεν να χαρακτηρίση δεόντως την πρόοδον και τον πολιτισμόν της αποστασίας:

"Εσυνηθίσαμεν εις το παρελθόν, είπε, να να φανταζώμεθα ότι υπάρχει πρόοδος και πολιτισμός. Και όμως αντιλαμβανόμεθα σήμερον ότι ο κόσμος δεν εγνώρισε ποτέ τόσην κακίαν και σκληρότητα, όσην εμφανίζει η δική μας γενεά. Και ότι ουδείς εκ των πολέμων υπήρξε τόσον καταστρεπτικός, όσον οι σημερινοί".

Αφ'ετέρου δε ο κ. Πρεσβευτής ετόνισεν ότι ημείς οι Έλληνες είμεθα κληρονόμοι του μεγαλυτέρου πολιτισμού εις την ιστορίαν. Και ακόμη ότι Έλληνες και Αμερικανοί "αναθρεμμένοι εις την λογικήν και γαλουχημένοι από το Ευαγγέλιον, δεν έχομεν καμίαν διάθεσιν να ίδωμεν ένα μέλλον διανοητικώς σκοτεινόν και συναισθηματικώς κτηνώδες".

Αλλ'εις την χώραν μας, δυστυχώς, επί μακρόν χρόνον εκαλλιεργείτο η περιφρόνησις προς τον ελληνικόν πολιτισμόν και την αληθώς εκπολιτιστικήν δύναμιν του Ευαγγελίου, διά να αντιγράφεται κακοζήλως ο δυτικός πολιτισμός της αποστασίας.³⁰

Στο απόσπασμα αυτό πάλι βρίσκεται ο "καταστρεπτικός πόλεμος" στο υπόβαθρο της είδησης, στο προσκήνιο όμως υπάρχει ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Σε λίγες γραμμές, η "Ζωή" χρησιμοποιεί διάφορες από τις μεθόδους πειθούς στις οποίες μας

³⁰ Ζωή, αρ. 1416, 01.03.1940.

έχει συνηθίσει. Επίκληση στην αυθεντία, μέσω των λόγων ενός σημαίνοντος προσώπου, του Αμερικανού πρεσβευτή. Τα αγαπημένα της στοιχεία, τη λογική και την πίστη, τα οποία συνδυαστικά οδηγούν σε έναν ανώτερο πολιτισμό. Την ανώτερη προέλευση των Ελλήνων, την οποία έχουμε τελευταία παραμελήσει και καλό θα ήταν να επανέλθουμε αν θέλουμε να βγούμε από το τέλμα της αποστασίας και του στείρου δυτικού πολιτισμού. Η "Ζωή" βασίζεται σε σταθερά μοτίβα, τα οποία επαναλαμβάνει με κάθε ευκαιρία, και τα προσαρμόζει στην εκάστοτε συγκυρία. Εδώ ο πόλεμος γίνεται ένα από τα πολλά ισοδύναμα στοιχεία της είδησης, χωρίς να κατέχει κάποια ιδιαίτερη θέση σε σχέση με τις υπόλοιπες παρεχόμενες πληροφορίες.

2β. Η έξοδος της Ζωής στην πολιτική

Η οργάνωση ξεκινά τη δράση της ως μοναστική κοινότητα το 1907, αλλά με τα χρόνια εξελίσσεται σε ένα τεράστιο δίκτυο ιδεολογικής και πολιτικής στράτευσης, με πανελλήνια δράση στα κοινωνικά και πολιτικά τεκταινόμενα, με αποκορύφωμα την άμεση εμπλοκή της στην πολιτική σκηνή την ταραχώδη δεκαετία του 1940. Ως προς την πολιτική της εμπλοκή, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στο έργο της "Ζωής". Η πρώτη είναι από την ίδρυσή της ως το 1946, η οποία χωρίζεται σε δύο υποπεριόδους (1907-1924 και 1924-1946). Η δεύτερη, που τη θεωρούμε περίοδο ακμής της οργάνωσης είναι τα χρόνια 1946-1954, ενώ από το 1954 και μετά ξεκινά η σταδιακή φθορά που οδηγεί στη διάσπασή της στη "Ζωή" και τον "Σωτήρα" το 1960, η οποία οδήγησε και στη συρρίκνωση της αδελφότητας σε μια σκιά του παλιού της εαυτού χωρίς καμιά πια επίδραση στην κοινωνία και τα ζητήματά της.

Στην πρώτη αυτή περίοδο, η "Ζωή" συγκροτεί την ιδεολογία της χωρίς να τη συστηματοποιεί απαραίτητα εναντίον ενός και μοναδικού ιδεολογικού ρεύματος. Αντίθετα, εκφράζεται μια γενικότερη αντίθεση στις σύγχρονες ιδέες που εισάγονται σε όλα τα επίπεδα, από την εκπαίδευση και το γλωσσικό ζήτημα, μέχρι θέματα ισότητας των δύο φύλων και υλιστικές ιδέες. Για την ακρίβεια, η "Ζωή" πολεμάει τις αλλαγές αυτές συλλήβδην, αποδίδοντάς τους τον χαρακτηρισμό του "ψευδοπολιτισμού". Η κριτική αυτού του "ψευδοπολιτισμού" μπορεί να ομαδοποιηθεί σε τρεις κατηγορίες: α) στη μεταβολή των κοινωνικών, οικογενειακών και έμφυλων σχέσεων που οδηγούν σε έκλυση των ηθών, β) στους νέους τρόπους ζωής που περιελάμβαναν νέες μορφές κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας και γ) στην "αθεΐα του υλισμού", η οποία θα μετουσιωθεί αργότερα σε αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Οι

κύριοι συντάκτες των κειμένων με τις αντίστοιχες θεματικές στη *Ζωή* ήταν ο κληρικός Διονύσιος Φαραζουλής³¹ και ο επίσης κληρικός και επικεφαλής της "Ζωής" Σεραφείμ Παπακώστας³². Ο Φαραζουλής συγκεκριμένα, εισήγαγε μια νέα στήλη στο περιοδικό με τίτλο "Οικογένεια και Θρησκεία", μέσα από την οποία προσπαθεί να τοποθετήσει τον άνθρωπο ως σωστό χριστιανό στο νεωτερικό κόσμο. Η θρησκεία είναι η απάντηση του Φαραζουλή στα δεινά του "ψευδοπολιτισμού": "Δεν είχε ποτέ δυνατόν να ευημερήσει και να ευτυχήσει οικογένεια, εντός της οποίας δεν λειτουργεί το Ευαγγέλιον του Χριστού"³³, καθώς και "οι οικογενειάρχες ας το κατανοήσουν και ας το συνασθανθούν. Εάν θέλουν να προλάβουν την ηθικήν παραλυσίαν [...] ας συνδέσουν αρρήκτως την οικογένειαν μετά της θρησκείας"³⁴. Αντίστοιχη προσέγγιση έχει η οργάνωση, πάντα διά στόματος Φαραζουλή, σε ό,τι έχει να κάνει με ζητήματα χειραφέτησης και φεμινισμού, θέματα που απασχολούσαν ιδιαίτερα την κοινωνία: "Η χειραφέτησις καθώς την εννοεί ο σημερινός ψευδοπολιτισμός και ουχί όπως την εννοεί το Ευαγγέλιον [...] αν ήθελε ποτέ επικρατήσει [...] θα συντελέσει [...] εις την κατάρπτωσιν της γυναικός εν τω οικογενειακώ και κοινωνικώ βίω [...] η γυνή υπολείπεται του ανδρός υπό την έποψιν του νου και της κρίσεως [...] εδόθη εις τον άνδρα υπό του Θεού ως βοηθός [...] Πόσην ταλαιπωρίαν θα έχουν να δοκιμάσουν τότε οι άνδρες;"³⁵. Τα αποσπάσματα αυτά είναι χαρακτηριστικά της αρθρογραφίας του Φαραζουλή για τα θέματα του οικογενειακού βίου και τη θέση της γυναίκας, θέματα στα οποία συχνότατα επανέρχεται. Ως προς το θέμα της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας, ιδιαίτερα των νέων, η οργάνωση παραμένει αδαμάντινη στην καταδίκη κάθε νέας συνήθειας που φέρνει μαζί της η νεωτερική, αστική κοινωνία στα νεοσυσταθέντα μικροαστικά στρώματα: "Άθεα και υλιστικά βιβλία κατέκλυσαν από τινός χρόνου τα βιβλιοπωλεία της πρωτευούσης. [...] Οι κινηματογράφοι πληθύνονται καθημερινώς. [...] Το θέατρον εκπέμπει μύδρους κατά της οικογενειακής ηθικής"³⁶. Τα μοτίβα που συνιστούν στοιχεία του "ψευδοπολιτισμού" για τη "Ζωή" θα

³¹ Για τη βιογραφία του Δ. Φαραζουλή βλ. *Διονύσιος Φαραζουλής (1882-1920)*, Αθήνα Αδελφότης Θεολόγων η "Ζωή", 1950.

³² Η βιογραφία του Σ. Παπακώστα κυκλοφορεί από ένα ακόμα εξέχον μέλος της "Ζωής", βλ. *Σεραφείμ Παπακώστας (1892-1954)*, Αδελφότης Θεολόγων η "Ζωή", Αθήνα 1980.

³³ *Ζωή*, φ. 136, 06.02 1914, σ. 46.

³⁴ *Ζωή*, φ. 141, 13.03. 1914, σ. 86.

³⁵ *Ζωή*, φ. 145, 01.05.1914, σ. 142.

³⁶ *Ζωή*, φ. 200, 30.04.1915, σ. 137.

παραμείνουν στο πρόγραμμά της σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, αλλάζοντας μόνο θέση στις προτεραιότητες της οργάνωσης ανάλογα με τη συγκυρία και τις θεματικές της επικαιρότητας.

Το χριστιανικό χρονογράφημα που καθιερώνει ο Φαραζουλής, οι ηθικοπλαστικές ιδέες που διέπουν τον λόγο του και η ρητορική του δεινότητα τον καθιστούν εξαιρετικά δημοφιλή και την πρώτη επιλογή της «Ζωής» για να κατακτήσει τον αστικό κόσμο. Δεν είναι τυχαίο που ο πρόωρος θάνατός του προσέλκυσε το ενδιαφέρον των μεγαλύτερων εφημερίδων της εποχής, οι οποίες μεταφέρουν την εικόνα του πλήθους που είχε συρρεύσει στην κηδεία του χαρακτηρίζοντας τη ζωή του «ένα είδος μοντέλλου απάνω στο οποίο ο νεότερος κλήρος θα μπορούσε να πάρη την διαμόρφωσίν του προς όφελος της καλώς εννοούμενης θρησκείας»³⁷. Η "Ζωή" αντίστοιχα, τον χαρακτηρίζει «ακριβή γνώστη όχι μόνον των θείων αληθειών, αλλά και της συγχρόνου καταστάσεως των σημερινών μας κοινωνιών».³⁸

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής της, η «Ζωή» εντάσσει τον λόγο περί κομμουνισμού στο απολογητικό της κήρυγμα, πλάι στο λόγο για τις «υλιστικές» αντιλήψεις του Δαρβίνου, του Φρόντ, των Διαφωτιστών και των «άθεων» επιστημόνων εν γένει. Έτσι, ρίχνοντας μια ματιά στο ευρετήριο του κεντρικού περιοδικού της αδελφότητας, θα διαπιστώσουμε αναφορές στον κομμουνισμό ήδη από το 1921. Οι περισσότερες από αυτές αφορούν τον υπαρκτό σοσιαλισμό, τον «μπολσεβικισμό», όπως αποκαλείται από την ίδια την αδελφότητα. Σύμφωνα, λοιπόν, με το θεματικό ευρετήριο των ετών 1911- 1930, συναντάμε συνολικά εβδομήντα άρθρα στην κατηγορία «μπολσεβικισμός» και πέντε άρθρα ως «κομμουνισμός». Στην πλειοψηφία τους τα άρθρα αφορούν την εναντίωση του συστήματος προς τη χριστιανική θρησκεία- σε θεωρητικό επίπεδο- και τα χριστιανικά ήθη – σε πρακτικό επίπεδο, ενώ κάποια αφορούν την ανικανότητα του συστήματος να εδραιωθεί ή την αδυναμία του να εκριζώσει τη θρησκευτική πίστη από τον ρώσικο λαό.³⁹ Μέχρι τη

³⁷ Πατρίς, 4 Μαρτίου 1920.

³⁸ Ζωή, φ. 439, 03.03.1920, , σ. 65 – 66. Στον θάνατό του αναφέρονται ακόμη οι εφημερίδες «Εμπρός» και «Αθήναι» πρβλ Έφη Γαζή, 2011, σ. 276 - 280

³⁹ βλ. Ευρετήριο Θεμάτων του περιοδικού «Ζωή», των ετών 1911-1930, Αθήναι, εκδ. Αδελφότης θεολόγων η Ζωή, 1931. Οι περισσότερες αναφορές στον κομμουνισμό γίνονται στα έτη 1927, 1928, 1930. Συναντάμε, κατ' αυτόν τον τρόπο 11 άρθρα το 1927, 15 το 1928, 20 το 1930 έναντι 2 άρθρων του 1921, ενός άρθρου του 1922 και τριών του 1923. Κάποιοι ενδεικτικοί τίτλοι είναι: «Αι κατά της θρησκείας θέσεις του» (1927), «Σπείρει αθείαν και αναρχίαν εις τους μαθητάς» (1925) «Διδάσκει ότι

δεκαετία του 1920 ο κομμουνισμός για τη "Ζωή" ταυτίζεται κυρίως με την αθεΐα. Από τότε και μετά λαμβάνει μια πιο συγκεκριμένη μορφή, κυρίως με τον όρο "μπολσεβικισμός", ο οποίος και ευθύνεται για τα περισσότερα δεινά του τόπου. Η Μικρασιατική Καταστροφή π.χ., οφείλεται στις μπολσεβικικές ιδέες "αι οποίαι διεδίδοντο ευρέως υπο προπαγάνδας, εξεμαύλισαν τας ψυχάς των στρατιωτών και ενέκρωσαν παν αίσθημα θρησκευτικόν και πατριωτικόν. Δι' αυτό και απήλθε το θλιβερόν αποτέλεσμα"⁴⁰. Το μοτίβο του πολέμου, πολύ κοινό στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα, χρησιμεύει ως καμβάς πάνω στον οποίο προβάλλει η οργάνωση την ιδεολογία της, με αποκορύφωμα τον Εμφύλιο.

Παράλληλα, τη δεκαετία του 1920, χωρίς να εγκαταλείπεται η προηγούμενη θεματολογία, η αρθρογραφία εστιάζεται στις γλωσσικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και τους πρωτεργάτες τους. Οι έλληνες δημοτικιστές Αλ. Δελμούζος και Δ. Γληνός περιγράφονται ως "άθεοι κομμουνιστές"⁴¹ και "εν Ελλάδι μπολσεβίκοι" που "αντιγράφουν αβασανίστως παν ό,τι βλέπουν εις τα εκ Ρωσίας συγγράμματα"⁴². Η τελική σύγκρουση στον χώρο του δημοτικισμού, η αναστολή των γλωσσοεκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και η επακόλουθη ακύρωση των συνεπαγωγών τους στον κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο, η κοινωνική και ιδεολογική κρίση που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή, η οικονομική κρίση -ιδιαίτερα μετά το Κραχ του 1929-, οι κοινωνικές αναταραχές και ο αυταρχισμός με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν, επέτρεψαν την "επανεμφάνιση" όσων

η εκκλησία συμμαχεί με την κεφαλαιοκρατίαν» (1923), «Δεν θέλει ηθικήν» (1927), «Πολεμεί την οικογένειαν» (1924), «Δεν είναι φιλόανθρωποι οι οπαδοί του» (1928), «Δεν εδυνήθει να εκριζώσει την πίστιν» (1927, 1928, 1930), «Την αποτυχίαν του εβεβαίωσαν οι αρχηγοί του» (1921, 1924). Ο λόγος που αναπτύσσει η αδελφότητα για τον κομμουνισμό κατά την περίοδο αυτή, συνάδει με τις κυρίαρχες προσεγγίσεις του αντικομμουνιστικού λόγου στον ελλαδικό χώρο, όπως τις διαπιστώνει ο Στρ. Μπουρνάζος: «Έχουμε να κάνουμε είτε με αντιμαρξιστικές πραγματείες, είτε με έργα που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για τα τεκταινόμενα στη «χώρα των σοβιέτ» [...] Η κριτική είναι συνήθως ηθικού τύπου, στηλιτεύεται δηλαδή η ανηθικότητα των μπολσεβίκων, η διάλυση της πατρίδας, της θρησκείας, κ.ο.κ.» (Μπουρνάζος Στρ., «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο, 1925- 1967, Μία πρώτη προσέγγιση», Αρχαιοτάξιο, τχ. 5, Μάιος 2003, σ. 55).

⁴⁰ Ζωή, φ. 565, 13.09.1922, σ. 279.

⁴¹ Makrides V., "Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Greek Civil War", στο Carabott Ph. και Sfikas Th. (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silence*, Λονδίνο 2004, σ. 159-174.

⁴² Ζωή, 5 Ιουνίου 1923, φ. 601, σ. 167.

ευαγγελίζονταν την αναμόρφωση μέσω της θρησκείας⁴³. Η εποχή του μεσοπολέμου λειτουργεί άλλωστε ως προνομιακός χώρος ανάπτυξης συντηρητικών ιδεολογιών, μέσα στις οποίες η "Ζωή" κατέχει προεξάρχοντα ρόλο, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1920, στον χώρο της χριστιανικής κοινωνικής αναμόρφωσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στον Μεσοπόλεμο η "Ζωή" βρίσκει τις κατάλληλες συνθήκες για να εκπληρώσει τον αρχικά διακηρυγμένο της στόχο, που δεν ήταν άλλος από το να «επιδιώξ[ει] την αναβίωσιν της θρησκευτικής ζωής» και να γνωστοποιήσει το κήρυγμα του Θεού σε «όλα τα επαγγέλματα και όλες τας τάξεις των ανθρώπων»⁴⁴. Το 1911 βέβαια που διακηρύσσει τις επιδιώξεις της, απλώς αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της δημόσιας, κοινωνικής παρέμβασης. Στον Μεσοπόλεμο το κάνει πράξη.

Στον Μεσοπόλεμο, δηλαδή στη δεύτερη υποπερίοδο της πρώτης αυτής φάσης, η "Ζωή" γιγαντώνεται και στη διαδικασία αυτή παίζουν ρόλο διάφοροι παράγοντες:

α) Βελτιώνονται οι σχέσεις της με την επίσημη Εκκλησία σε μια περίοδο ανασυγκρότησης και αναβάθμισης του ρόλου της δεύτερης. Ημερομηνία-ορόσημο αποτέλεσε το 1923, όταν ο Μητροπολίτης Αιγιαλείας και Καλαβρύτων Τιμόθεος

⁴³ Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*, όπ.π., σ. 260-261. Την περίοδο εκείνη έδρασαν διάφορες θρησκευτικές ομάδες, όπως η "Χριστιανική Αδελφότης Νέων" (XAN) και η "Χριστιανική Ένωσις Νεανίδων" (XEN), που ιδρύονται στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ το 1922 ιδρύθηκαν οι "Ορθόδοξες Χριστιανικές Ενώσεις Νέων, Κυριών και Κορασίων" (OXE) του Άγγελου Νησιώτη. Για τις θρησκευτικές οργανώσεις βλ. Αλεξανδρίδης Απ., "Ένα φαινόμενο της νεοελληνικής θρησκευτικής ζωής: οι χριστιανικές οργανώσεις", *Σύνορο* 39, Αθήνα 1966, σ. 193-204, Καραμούζης Π., *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2004, Ματθαϊακάκης Τίτος Εμμ., *Άγγελος Κ. Νησιώτης. Μεγάλη εκκλησιαστική μορφή, 1890-1970*, Αθήνα 1972.

⁴⁴ *Ζωή*, 7 Ιουλίου 1911. «Εντεύθεν διά των στηλών του ημετέρου Περιοδικού θέλομεν προσπαθήσει να μεταδώσωμεν, κατά το μέτρον των δυνάμεών μας, την γνώσιν σωτηρίων αρχών του χριστιανισμού, να καταστήσωμεν γνωστόν εις τους αγνοούντας το ύψος της ηθικής του Ευαγγελίου διδασκαλίας και, με την ζείδωρον πνοήν των λόγων του Υιού του Θεού, να επιδιώξωμεν την αναβίωσιν της θρησκευτικής ζωής. Θέλομεν συνεργήσει, το γ'εφ'ημόν, εις το να καταδεχθή και να νοηθή παρά πάντων ότι ο Χριστός είναι η δύναμις και η ζωή των οικογενειών και κοινωνιών, ότι δε οικογένεια και κοινωνία άνευ Χριστού είναι πλοίον άνευ πηδαλίου εν μαινομένη θαλάσση. Ποθούμεν τέλος, ώστε, εάν είναι δυνατόν, όλα τα επαγγέλματα και όλαι αι τάξεις των ανθρώπων να γνωρίσουν και να αγαπήσουν τον Χριστόν και να πειθαρχήσουν εις το θέλημά Του. Και εις τον σκοπόν τούτον θέλομεν αφιερώσει τας στήλας της Ζωής». Αναφέρεται σε Maczewski Christoph, «Η κίνηση της 'Ζωής' στην Ελλάδα», Αθήνα 2002, σ. 258.

συγκρούστηκε με τον Ζωικό Π. Τρεμπέλα και προσήψε στην εφημερίδα *Νεολόγος* της Πάτρας ότι η Αδελφότητα απαρτιζόταν από "αιρετικίζοντες και πεπλανημένους"⁴⁵. Η Αδελφότητα απευθύνθηκε στην Ιερά Σύνοδο η οποία αποφάνθηκε για την αθωότητά της, με εγκύκλιο που υπέγραφε ο νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος. Τα μέλη της "Ζωής" Ματθόπουλος, Κολιόπουλος, Παπακώστας, Τρεμπέλας και Παναγιωτόπουλος απολογήθηκαν ενώπιον της Ιεράς Συνόδου, η οποία αποφάνθηκε «ότι οι αρχιμανδρίται Ευσέβιος Ματθόπουλος [...] και λοιποί κληρικοί και λαϊκοί θεολόγοι συντάκται και συνεργάται του θρησκευτικού περιοδικού «Ζωή», είναι αθώοι των αποδοθεισών αυτοίς κατηγοριών και ότι, υγιώς περί την πίστιν έχοντες, ορθοδόξως διδάσκουσι, θεωρεί δε αξίους επαίνου και ενισχύσεως εν τω έργω, ο υπέρ της Εκκλησίας επιτελούντι, ως τίμιοι του αμπελώνος του Κυρίου εργάται»⁴⁶. Οι σχέσεις της Αδελφότητας και της Εκκλησίας βελτιώνονται αισθητά, καθώς ο Χρυσόστομος ήταν λιγότερο επιφυλακτικός απέναντι στις θρησκευτικές οργανώσεις σε σχέση με τους προκατόχους του, ενώ σε καιρούς με πολλά ανοιχτά μέτωπα⁴⁷, η Εκκλησία μάλλον ήθελε να αποφύγει νέες αντιπαραθέσεις. Οι θέσεις και οι πρωτοβουλίες της "Ζωής" άρχισαν να παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την Εκκλησία, η οποία απέβλεπε σε νέες συμμαχίες μέσα στις νέες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες⁴⁸. Η "δικαίωση" της οργάνωσης από την Ιερά Σύνοδο αντιμετωπίστηκε ως θρίαμβος από την πλευρά της Αδελφότητας, η οποία "έπρεπε να

⁴⁵ Γαζή Έ, ό.π., σ. 281.

⁴⁶ βλ. Παπακώστας Σ., 1980, σ. 72.

⁴⁷ Ένα από τα μεγάλα ζητήματα που ταλάνιζαν τότε την Εκκλησία ήταν το "παλιοημερολογίτικο ζήτημα". Με το Νομοθετικό Διάταγμα της 18ης Ιανουαρίου 1923, η επαναστατική κυβέρνηση Στυλιανού Γονατά αποφάσισε την εισαγωγή του νέου, του «Γρηγοριανού», ημερολογίου «εν ταίς πολιτικαίς σχέσεσι», ενώ διατήρησε «εν ισχύ το Ίουλιανον Έμερολόγιον όσον άφορα εν γένει την Έκκλησίαν και τάς θρησκευτικούς έορτάς». βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ. Α', άρ. 24, 25 Ιανουαρίου 1923. Έτσι στην Ελλάδα άρχισαν να ισχύουν παράλληλα δύο ημερολόγια: ένα πολιτικό και ένα θρησκευτικό. Η διχοστασία αυτή έμελλε να διατηρηθεί για έναν χρόνο, όποτε ή υπό τον νέο Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, «Αριστίνοδην Σύνοδος» της Εκκλησίας αποφάσισε το 1924 «την διόρθωσιν του Ιουλιανού ημερολογίου, καθ' ην η 10 Μαρτίου του εορτολογίου θα λογισθη και θα όνομασθή 23», ενώ «το Έορτολόγιον και το Πασχάλιον της Όρθοδόξου Έκκλησίας μένουσιν αμετάβλητα», σύμφωνα δηλαδή με το παλαιό ημερολόγιο. *Εκκλησία*, Έπίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1 (1923-1924), 374- 375. Για μια κοινωνικοπολιτική προσέγγιση του θέματος βλ. Μαλέσης Δ., "Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα", *Μνήμων* 2000, σ. 135-169.

⁴⁸ Γαζή Έ, ό.π., σ. 282.

πολεμάει διαρκώς για την επιβίωσή της λόγω μη αντικειμενικών και κακόβουλων συκοφαντιών από την πλευρά ορισμένων Επισκόπων"⁴⁹.

β) Η επίσημη Εκκλησία βγαίνει πιο δυναμικά στο προσκήνιο, διεκδικώντας να καθορισθεί η θέση της ως επικρατούσας θρησκείας στην πράξη και όχι μόνο στη θεωρία⁵⁰. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε την ιδεολογική σύγκλιση "Ζωής" και Εκκλησίας επί τη βάσει των νέων εθνικών προκλήσεων και του αναβαθμισμένου ρόλου της θρησκείας στον οποίο αυτές αναπόδραστα οδηγούν. Οι διανοούμενοι της θρησκείας θα διαμορφώσουν σε συνεργασία με τους διανοούμενους του εθνικισμού τη «νόμιμη» και επίσημα επιτρεπτή ιδεολογική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας, αφήνοντας κάθε άλλη οικειοποίηση του έθνους από τρίτους, έκθετη. Με αυτό τον τρόπο δινόταν η εντύπωση ότι η θρησκεία υπάρχει για να αποτελεί το θεματοφύλακα μιας παράδοσης, η οποία χαρακτηρίστηκε ως εθνική, χωρίς όμως να μπορεί να ενσωματώσει τις νέες ιδεολογίες, τις οποίες έβλεπε αντιθετικά, ως αμφισβήτηση δηλαδή του δικού της κύρους, που απέρρεε από το θεσμικό της ρόλο στη νεοελληνική κοινωνία. Η παράδοση δηλαδή γινόταν αντιληπτή ως παγιωμένη ιδεολογικοπολιτική κοινωνική συγκρότηση, με εμφανή την αδυναμία ενσωμάτωσης της κοινωνικής αλλαγής⁵¹.

Στο πλαίσιο αυτό, η Εκκλησία ζητούσε να έχει λόγο στην ψήφιση των εκκλησιαστικών νόμων, στο διορισμό των θεολόγων καθηγητών, κυρίως αυτών που θα διδάσκουν στις ξένες σχολές που βρίσκονται στην Ελλάδα, οι οποίες θα απαγορεύονταν αμέσως όταν θα διαπιστώνονταν προσηλυτισμός εις βάρος της επικρατούσας θρησκείας. Για το σκοπό αυτό είχε ζητήσει από την κυβέρνηση να μην εισέρχεται κανένας έλληνας μαθητής σ' αυτές τις σχολές αν προηγουμένως δεν έχει αποφοιτήσει από ελληνικό σχολείο και δεν γνωρίζει την ελληνική γλώσσα. Επίσης είχε ζητήσει και την απομάκρυνση των δασκάλων εκείνων που προσβάλουν την επικρατούσα θρησκεία, ενώ οι κατά τόπους Ιεράρχες θα είχαν επιφορτισθεί με την ευθύνη της παρεμπόδισης αντιθρησκευτικών και ανήθικων ιδεών, οι οποίες μέσω του κινηματογράφου, του θεάτρου και της κάθε είδους προπαγάνδας θα διέστρεφαν το πνεύμα του ελληνικού λαού⁵². Οι θέσεις δηλαδή Εκκλησίας και "Ζωής" συγκλίνουν

⁴⁹ Maczewski C., *όπ.π.*, σ 45.

⁵⁰ Καραμούζης Π., *όπ.π.*, σ. 180.

⁵¹ Καραμούζης Π., 2004, σ. 109 - 110

⁵² Έγγραφο της Δ.Ι.Σ. προς τη Βουλή (αριθμ. Πρωτ. 1161/3274/11.4.1927). στο Στράγκας Θεοκλ., *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αμειψιών (1817-1967)*, τ. Γ' , Αθήναι 1970.. σσ.1514-1515.

όλο και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, με αποτέλεσμα την αμοιβαία ενίσχυση και των δύο.

Η υιοθέτηση ενός επιστημονικού λόγου από το κηρυκτικό έργο της "Ζωής" ολοκληρώνεται το 1938 με την εισχώρηση στους κύκλους της μιας ομάδας νέων επιστημόνων, με επικεφαλής τον καθηγητή Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αλέξανδρο Τσιριντάνη⁵³. Η ομάδα εκδίδει το περιοδικό *Ακτίνες*, του οποίου το περιεχόμενο εστιάζεται κυρίως στην απολογητική, θέτοντας στην υπηρεσία της χριστιανικής πίστης την επιστήμη, τη φιλοσοφία και τις τέχνες. Την ίδια χρονιά η εκδοτική ομάδα του περιοδικού ιδρύει τη "Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων" (ΧΕΕ)⁵⁴. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1946, εκδίδει τη "'Διακήρυξη" της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων προς τον Ελληνικόν Λαόν", η οποία αποτελεί αντιπαράθεση με το "αντιχριστιανικό πνεύμα της καθαρής επιστήμης και του λαϊκιστικού υλισμού"⁵⁵.

Ο αντικομμουνιστικός λόγος της "Ζωής" δεν ξεκινάει στον Εμφύλιο, απλώς τότε συστηματοποιείται και κλιμακώνεται. Με κάθε αφορμή όμως η οργάνωση στηλιτεύει τον κομμουνισμό και τις άσωτες πρακτικές του. Τρανό παράδειγμα η δολοφονία Τρότσκι, ένα γεγονός που λόγω της φύσης του δεν θα λέγαμε ότι προσφέρεται για αντικομμουνιστικά σχόλια. Η *Ζωή* όμως επιχαίρει για τη δολοφονία και βρίσκει ευκαιρία να κεραυνοβολήσει τις κομμουνιστικές πρακτικές:

Όσον και αν η θεωρία των συμπτώσεων φαίνεται πιθανή, δεν μπορεί κανείς να μην ιδή κάποιον συμβολισμόν εις τον διά σφυρίου φόνον του διαβόητου και αιμοσταγούς άλλοτε ηγέτου του εν Ρωσία κομμουνισμού Τρότσκυ.

Το σφυρίν και το δρεπάνι έθεσεν ο κομμουνισμός ως σύμβολό του. Και εις το σύμβολον αυτό του Λένιν και του Τρότσκυ η επί εικοσαετιών

53 Γιανναράς Χρήστος, Καταφύγιο Ιδεών, Δομός 1990, σ. 373.

54 Φαίνεται ότι επικρατεί σύγχυση στη βιβλιογραφία ως προς την ημερομηνία ίδρυσης της ΧΕΕ. Ο Maczewski και άλλοι ερευνητές δίνουν ημερομηνία ίδρυσης το 1946, ίσως επηρεασμένοι από την ημερομηνία έκδοσης της "Διακήρυξης", που δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 1946. Όπου και να οφείλεται το λάθος, πρέπει να τονίσουμε ότι η ΧΕΕ ιδρύεται το 1938. Οι *Ακτίνες* άλλωστε, περιοδικό σε κυκλοφορία από το 1938, γράφουν στην πρώτη σελίδα τους "Όργανον της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων". Η ΧΕΕ ξεκίνησε με 20 μέλη, ενώ έως το 1959 είχε προσεγγίσει τα 1450 μέλη.

55 Maczewski C., *ό.π.*, σ. 58.

δοκιμαζομένη Ρωσία είδε ποίαι μανιώδεις επιθέσεις έγιναν διά να κρημνισθή ο σταυρός και λάβη την θέσιν του το σφυρί. Να κρημνισθή η αγάπη και λάβη την θέσιν της το μίσος. Να κρημνισθή η αλήθεια του Χριστιανισμού, η ηθική, η οικογένεια και λάβη την θέσιν των το ψεύδος, η εξαχρείωσις, η κοινωνική αποσύνθεσις. Και διά να επιτευχθούν αυτά εσφυροκόπησαν την ψυχήν μυριάδων ανθρώπων, εθέρισαν εκατομμύρια χριστιανών.

Τι το παράδοξον ότι το σφυρί του τυφλού μίσους και της συντριβής θα έπιπτεν επί τέλους συντριπτικόν και εις την κεφαλήν εκείνου που το εχρησιμοποίησε μυριάκις πραγματικώς και μεταφορικώς; Το ότι αυτός και όσοι άλλοι όμοιοί του, άπιστοι και διώκται, αρνούνται να δώσουν προσοχήν εις τους λόγους του Χριστού, αυτό δεν εμποδίζει την άνευ εξαιρέσεως εφαρμογήν και τούτου του λόγου Του: “πάντες οι λαβόντες μάχαιραν εν μαχαίρα απολούνται”.⁵⁶

2γ. (Ελληνο)Χριστιανισμός

Μέσα από τις σελίδες της, Η Ζωή εμφανίζει ένα πολύ οικείο σχήμα σε σχέση με τη φυλή, το έθνος και τον προορισμό του ανθρώπου. Το σχήμα αυτό είναι πολύ κοντά στον γνωστό Ελληνοχριστιανισμό, την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η οργάνωση όμως δίνει πολύ μεγαλύτερη βάση στο δεύτερο συνθετικό της λέξης, αποφεύγοντας προσπερνώντας ή ερμηνεύοντας εκ νέου την μέχρι τότε κυρίαρχη έννοια του Ελληνισμού. Αρχικά πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η Ζωή είναι πρώτα απ' όλα θρησκευτικό περιοδικό και η θεματολογία της εστιάζεται πρωτίστως σε θέματα θρησκευτικού/θεολογικού περιεχομένου. Δεν μπορούμε δηλαδή να περιμένουμε άρθρα ιστορίας ή πολιτικοϊδεολογικής στράτευσης στην πρώτη γραμμή της θεματολογίας, καθώς κάτι τέτοιο θα ακύρωνε τον κύριο στόχο της οργάνωσης, που δεν είναι άλλος από την προώθηση και εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας στην ελληνική κοινωνία. Η Ζωή λοιπόν δεν είναι ιστορικό περιοδικό ούτε φιλοδοξεί να δρέψει δάφνες επίσημης ιστοριογραφίας και αυτό το ξεκαθαρίζει μέσα από τις σελίδες της:

⁵⁶ Ζωή, φ.. 1434, 01.09.1940, σ. 208.

*Δεν πρόκειται φυσικά να κάμωμεν πολιτικήν ιστορίαν, αλλ' ούτε και εκκλησιαστικήν ιστορίαν, με στενήν έννοιαν, δηλαδή ιστορία της διοικούσης Εκκλησίας.*⁵⁷

Παρόλ' αυτά, δεν είναι λίγες οι αναφορές σε θέματα ιστορικά, ακόμα και διετή ή τριετή αφιερώματα σε χρονικές περιόδους τους παρελθόντος. Και δεν είναι σπάνιο το κύριο άρθρο του περιοδικού να καταπιάνεται με κάποιο ιστορικό θέμα, κυρίως κατά τις δύο εθνικές εορτές, αλλά και σε άλλες περιστάσεις. Ακόμα και άρθρα όμως που φαινομενικά αναφέρονται στην επικαιρότητα (Κυπριακό ζήτημα, αντικομμουνισμός, ανάπτυξη κλπ), συχνά κάνουν αναδρομές στο "ένδοξο παρελθόν" του έθνους. Αλλά και στην τελευταία σελίδα κάθε τεύχους, που τιτλοφορείται "Επί των γεγονότων" και φιλοξενεί σύντομα σχόλια για διάφορα θέματα συνήθως της επικαιρότητας, δεν είναι σπάνιες οι ιστορικές αναφορές.

Μεθοδολογικά επιλέξαμε να απομονώσουμε κατ' αρχάς τα "αμιγώς ιστορικά" άρθρα, δηλαδή εκτενή αφιερώματα στο παρελθόν, όπως αυτά που αναφέραμε πιο πάνω, και μετά άρθρα (συχνά πρωτοσέλιδα) σε σχέση με τις εθνικές εορτές, καθώς και ιστορικές αναφορές σε κατά τα λοιπά μη αμιγώς ιστορικά άρθρα. Η περίοδος μελέτης είναι τα χρόνια 1949-1960, περίοδος κατά την οποία η οργάνωση έχει κατασταλάξει ιδεολογικά και έχει τελειοποιήσει το ιστορικό σχήμα που θέλει να προωθήσει. Θεωρούμε το 1949 σταθμό στην ολοκλήρωση του θεωρητικού σχήματος του ελληνοχριστιανισμού στη "Ζωή", καθώς τότε εκδίδεται η μονογραφία του Τσιριντάνη "Προς έναν Χριστιανικό Πολιτισμό"⁵⁸, βιβλίο το οποίο μεταφράστηκε στα αγγλικά⁵⁹ και αποτέλεσε την ιδεολογική βίβλο της αδελφότητας. Ο Τσιριντάνης δίνει σαφή προτεραιότητα στον Χριστιανισμό, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η έννοια του Ελληνισμού καταργείται ή εγκαταλείπεται πλήρως από την αδελφότητα. Αντίθετα, παραμένει παρούσα σε ένα σχήμα όπου ο Ελληνισμός περιγράφει το παρελθόν και ο Χριστιανισμός το μέλλον. Πρόκειται για την ιδεολογία εκείνη η οποία εκφράζεται ως πολιτική πραγματικότητα που νομιμοποιήθηκε στην

⁵⁷ Ζωή, φ. 1732, 11.01.1951, σ. 15.

⁵⁸ Τσιριντάνης Α., *Προς έναν Χριστιανικό πολιτισμό*, τόμος Ι, *Γενικάί αρχαί*, Αθήναι 1949.

⁵⁹ Tsirintanis A., *Towards a Christian Civilization: A Draft Issued by the Christian Union of Professional Men of Greece*, χ.ε, Αθήνα 1948.

Ελλάδα με το σύνταγμα του 1952⁶⁰. Η εποικοδομητική φάση, συνδεδεμένη με το όνομα Ευσέβιος Μαθόπουλος, τελειώνει με τον Τσιριντάνη, και ξεκινά μια νέα φάση, μια φάση στράτευσης σε ολόκληρη την κοινωνία. Με την αναζωπυρωμένη στην πρώτη φάση πίστη, πρέπει τώρα να αναδιοργανωθεί όλο το κοινωνικό σύστημα της Ελλάδος. Σ' αυτό χρησιμεύει το όραμα του μεγάλου βυζαντινού παρελθόντος ως κυρίαρχη εικόνα. Και η μεταμορφωτική για το παρελθόν μνήμη της δήθεν αρμονίας του αρχαίου πολιτισμού με τη χριστιανική πίστη οδήγησε τον ορμητικό ενθουσιασμό της "Ζωής" στο όραμα ενός συγχρόνου χριστιανικού πολιτισμού και κοινωνίας στην Ελλάδα. Νεοελληνικός εθνικισμός και μια ήδη ενθουσιώδης ορθοδοξία συνενώθηκαν εδώ σε μια πολιτική ουτοπία⁶¹.

Αυτό που επισήμως ορίζουμε ως "παρελθόν" είναι, και προφανώς πρέπει να είναι, μια συγκεκριμένη επιλογή από το άπειρο που κάποιος θυμάται ή είναι ικανός να θυμάται⁶². Η αντίληψη που αναπτύσσει κάποιος περί Ιστορίας σηματοδοτείται από το προφανές: τα γεγονότα-σταθμούς που επιλέγει να κρατήσει, να αναφέρει και να φτιάξει έτσι μια συνεκτική αφήγηση ιστορικής συνέχειας. Η *Ζωή* συγκροτεί μια γραμμική εθνική αφήγηση βασιζόμενη στους εξής "σταθμούς" ιστορικά: Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ελληνική Επανάσταση, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Εμφύλιος. Η αξία και η σημασία που δίνει σ' αυτά τα γεγονότα-ιστορικές περιόδους δεν είναι ούτε ισοβαρής, ούτε ισότιμα κατανεμημένη. Βλέπουμε για παράδειγμα ότι η *Ζωή* κάνει διετή ή τριετή αφιερώματα σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Το 1948, 1949 και 1950 υπάρχει ένα αφιέρωμα με τον τίτλο "Από την ζωή της Αρχαίας Εκκλησίας", ενώ το 1951-1952 άλλο ένα με τίτλο "Από τον Βυζαντινόν Πολιτισμόν". Και στη συνέχεια, κατά τα έτη 1957-1958, αφιερώνει μία σελίδα την εβδομάδα στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με τίτλο "Από την εποχήν της Τουρκοκρατίας". Παρόλ' αυτά είναι δυνατόν να

⁶⁰ «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», παράγραφος 2, του 16^{ου} άρθρου του συντάγματος του 1952. Πρβλ. Πέτρου Ι., *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 236.

⁶¹ Maczewski C., *Η κίνηση της «Ζωής» στην Ελλάδα. Συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας*, μετάφραση π. Γεώργιος Μεταλληνός, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2002, σ. 135.

⁶² Hobsbawm E., «The Social Function of the Past: Some Questions», *Past and Present*, τ. 55 (1), σ. 3-17, σ. 3.

ξετυλίξουμε ένα ιδεολογικό μοτίβο της εθνοθησκευτικής αφήγησης, έτσι όπως μας το δίνει η *Ζωή*.

Σε τρεις βασικούς άξονες μπορούμε να καταλήξουμε από τις πηγές. Θα αναφερθούμε και στους τρεις εν τάχει, και αφού δούμε αναλυτικά τι μας λέει η οργάνωση για κάθε θεματική, θα τους αναλύσουμε στη συνέχεια. Ο πρώτος άξονας έχει να κάνει με τη γραμμική αφήγηση της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Από την επιλογή και μόνο των βασικών ημερομηνιών-σταθμών, η *Ζωή* αγωνιά να αναδείξει ένα ιστορικό μοτίβο πολύ κοινό για την εποχή: αυτό της Εθνικής Ιστορίας μέσω της γραμμικής συνέχειας του έθνους. Εξ' αυτού και το παπαρρηγοπούλειο σχήμα Αρχαία Ελλάδα - Βυζάντιο - Τουρκοκρατία - Επανάσταση - Σύγχρονη Ελλάδα. Δεν είναι άλλωστε λίγες οι φορές που το περιοδικό επικαλείται τους μεγάλους εθνικούς ιστορικούς Παπαρρηγόπουλο και Ζαμπέλιο για να προσδώσει επιστημονικότητα στις θέσεις του⁶³.

Το αρραγές και ενιαίο της εθνικής συνέχειας δεν εντοπίζεται μόνο σε σκόρπια άρθρα για την Αρχαία Ελλάδα ή σε αφιερώματα στο μεγαλείο του Βυζαντίου. Αντίθετα, τονίζεται με κάθε ευκαιρία, ακόμα και σε πρωτοσέλιδα (editorials) του περιοδικού. Για να σταθούμε σε ένα μόνο παράδειγμα, στο κύριο άρθρο της 22ης Μαρτίου 1956 γίνεται αναφορά στην εθνική εορτή της απελευθέρωσης της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό. Το άρθρο τιτλοφορείται "Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος" και μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε αντιπροσωπευτικό της αντίληψης της *Ζωής* για τη συνέχεια του έθνους.

*Όταν προ δυόμισυ χιλιάδων ετών οι Πέρσαι εξεκινούσαν από την μακρυνήν των χώρα, διά να υποδουλώσουν, βάρβαροι αυτοί, την πολιτισμένην και ελευθέραν Ελλάδα, οι Έλληνες συνηνωμένοι ενώπιον του τρομερού κινδύνου ηγωνίζοντο κατά του κοινού εχθρού "υπέρ βωμών και εστιών".*⁶⁴

Το ίδιο αυτό επανελήφθη και όταν η χριστιανική βυζαντινή αυτοκρατορία υφίστατο ας επιδρομάς απίστων και απολίτιστων εθνών, τα οποία εξεστράτευαν κατά του Βυζαντίου, διά να θύσουν και

⁶³ Πέρα από σκόρπιες αναφορές των δύο ιστορικών σε διάφορα άρθρα, βλέπε και "Χριστιανισμός και Ελληνισμός κατά τον Ζαμπέλιον", *Ζωή*, φ. 1909, 25.03.1954, σ. 90.

⁶⁴ *Ζωή*, φ. 1993, 22.03.1956..

*απολέσουν. Ηγωνίζοντο και οι Έλληνες του Βυζαντίου κατά των Αράβων και των Αβάρων και των Τούρκων και άλλων βαρβάρων λαών, "υπέρ πίστεως και πατρίδος" πολεμούντες.*⁶⁵

Όσο πιο σύγχρονα τα γεγονότα, τόσο πιο γλαφυρή η περιγραφή, τόσο μεγαλύτερος ο ηρωισμός του υπόδουλου έθνους:

*Και η ιστορία συνεχίζεται. Ήλθε το 1821, τέσσαρες αιώνες "πικρής σκλαβιάς, χειροπιαστό σκοτάδι", τέσσαρες αιώνες διωγμών, κατά τους οποίους το αίμα των νεομαρτύρων εχύθη άφθονον, τέσσαρες αιώνες φρίκης και τρόμου. Το υπόδουλον γένος εδοκίμαζεν ασφυξίαν [...] Δεν εστερούντο μόνον της εθνικής των ελευθερίας. Το χειρότερο, εξηναγκάζοντο να απαρνηθούν την χριστιανικήν των πίστιν. Αλλά και πάλιν τότε το υπόδουλον γένος ανέλαβε τον ιερόν αγώνα "υπέρ πίστεως και πατρίδος". Και ήτο τότε υπέρ ποτέ ιερός ο αγών, διότι ήτο θυσία διά την πίστιν του αληθινού Θεού, η οποία επαρηγόρει τους καταδυναστευομένους και τους έδινε την δύναμιν να υπομένουν καρτερικώς, έως ότου ανέτειλεν η μέρα της ελευθερίας.*⁶⁶

Είναι σαφές καθώς επαναλαμβάνεται σε κάθε σταθμό της εθνικής ιστορίας ότι η πίστη κι η ιερότητα του σκοπού καθιστούν κερδοφόρους όλους τους αγώνες του ελληνισμού. Το πεπρωμένο των Ελλήνων οδηγεί στη νίκη, ένα πεπρωμένο αναπόφευκτο και προκαθορισμένο.

Και μετά από την ιστορική ανασκόπηση ερχόμαστε στο σήμερα, το τέλος της ιστορικής αναδρομής, σ' ένα παρόν που έχει γίνει ιερό λόγω του βαρέος παρελθόντος.

*Το παράδειγμα των δε και η αυτοθυσία των, εμπνέουν και ενισχύουν εις τους υπέρ ανεξαρτησίας και ελευθερίας αγώνας και τους Έλληνας αδελφούς μας της Κύπρου.*⁶⁷

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ Στο ίδιο.

Τι σκοπό έχουν όμως οι συστηματικές ιστορικές αναφορές, όπως τα αφιερώματα στο Βυζάντιο και στην Αρχαία Ελλάδα, οι περιγραφές της Ελληνικής Επανάστασης και πολλά άλλα γεγονότα; Από ποιες κοινές αξίες εμφορούνται; Δεν χρειάζεται να διαβάσουμε πίσω από τις γραμμές για να καταλάβουμε. Η ίδια η οργάνωση το λέει ουκ ολίγες φορές και με μεγάλη σαφήνεια:

*Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η ιστορία του Χριστιανισμού
εις το Βυζάντιον ή, καλύτερα, της εφαρμογής του Χριστιανισμού.⁶⁸*

Και εδώ ερχόμαστε στον δεύτερο βασικό άξονα της ιστορικής αφήγησης. Αν ο πρώτος άξονας έχει να κάνει με την αδιάλειπτη συνέχεια του έθνους από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, ο δεύτερος βασίζεται στο κυρίαρχο στοιχείο συνοχής αυτού του έθνους, που δεν είναι άλλο από τον Χριστιανισμό. Δεν αφήνει αμφιβολία ότι σκοπός της ιστορικής αναφοράς δεν είναι η ιστορία καθ' εαυτήν, αλλά η εφαρμογή του Χριστιανισμού μέσα σ' αυτήν.

Η επιθυμία αυτή μπορεί να φαίνεται δικαιολογημένη ακόμα και θεμιτή για μια Χριστιανική Αυτοκρατορία, όπως η Βυζαντινή, δύσκολα όμως θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι θα πάρει σάρκα και οστά σε περιπτώσεις όπου ο Χριστιανισμός είχε μικρή ή και καθόλου παρουσία (όπως στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ή στην Αρχαία Ελλάδα αντίστοιχα). Τον μηχανισμό προβολής του Χριστιανισμού θα τον δούμε στη συνέχεια. Προς το παρόν θα αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι οι ιστορικές αξίες που προβάλλει η Ζωή εμφορούνται σε κάθε περίπτωση από τη χριστιανική ηθική.

Ο τρίτος άξονας σχετίζεται κι αυτός με τη θεματολογία της αφήγησης, καθώς παρατηρούμε ότι η χρονική γραμμή/ακολουθία ξεκινά από την Αρχαία Ελλάδα και καταλήγει στο σήμερα, στο εδώ και στο τώρα. Το τέλος της γραμμικής αφήγησης είναι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος κι ο Εμφύλιος, δηλαδή το παρόν. Το ίδιο το περιοδικό συνδέει τα γεγονότα του παρελθόντος με το παρόν, γι' αυτό και επιλέγουμε να τα εντάξουμε στη θεματική της Ιστορίας (παρόλο που ο Εμφύλιος θα αναλυθεί εκτενώς στο κεφάλαιο περί αντικομμουνισμού).

Άλλη έκταση και αναφορά έχει η Αρχαία Ελλάδα στο περιοδικό και άλλη ο Εμφύλιος. Παρόλ' αυτά, όλη η εθνική ιστορία διαποτίζεται από τα ίδια ιδανικά, άχρωνα και απαράλλακτα. Και για να αναλύσουμε το προφανές, θα δούμε με ποιοι

⁶⁸ Ζωή, φ. 1732, 11.01.1951, σ. 15.

είναι οι βασικοί ιδεολογικοί άξονες της Αδελφότητας, έτσι όπως αυτοί ξετυλίγονται στο χρονικό βάθος μιας δεκαετίας.

2δ. Το παρελθόν ως γραμμική συνέχεια

Όπως ήδη αναφέραμε, η *Ζωή* αντιμετωπίζει την ελληνική ιστορία ως αδιάλειπτη συνέχεια, με αρχή την Αρχαία Ελλάδα (συχνές οι αναφορές στις ρίζες του Ελληνισμού και στους ένδοξους προγόνους μας), το Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία ως ενδιάμεσους σταθμούς, την Ελληνική Επανάσταση ως σημείο αναφοράς, και τη σύγχρονη εποχή ως κατάληξη ενός περιούσιου λαού. Ακόμα και να μη γίνεται πάντα εκτενής αναφορά σε αυτήν τη συνέχεια, κάποιοι από τους παραπάνω σταθμούς της ιστορίας χρησιμοποιούνται κάθε φορά, όταν η περίπτωση το επιτρέπει. Ιδανικά άρθρα για να γίνει αντιληπτή η γραμμική αντίληψη της *Ζωής* για την ιστορία είναι αυτά που αναφέρονται στις εθνικές εορτές. Και τα 11 χρόνια που μελετήσαμε το περιοδικό, γίνεται ετήσια αναφορά και στις δύο εθνικές εορτές (28η Οκτωβρίου και 25η Μαρτίου) στις αντίστοιχες ημερομηνίες. Καθότι εβδομαδιαίο περιοδικό, η *Ζωή* αφιερώνει το κύριο άρθρο της στην εκάστοτε εθνική εορτή στην πιο κοντινή σε αυτήν ημερομηνία (πριν ή μετά την εορτή).

Η εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου δεν συμπίπτει μόνο με την αρχή της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και με τη θρησκευτική εορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Σ' αυτό το σημείο είναι απαραίτητη μια παρέκβαση να διευκρινίσουμε ότι η σύμπτωση και ο κοινός εορτασμός των δύο εορτών κάθε άλλο παρά τυχαίο γεγονός είναι. Ενώ η Επανάσταση ξεκίνησε το 1821 και αυτή η ημερομηνία εορτάζεται, ίδια η γιορτή καθιερώθηκε αρκετά αργότερα, το 1838, χωρίς την ακρίβεια που επέβαλλε η ιστορική έρευνα και τα πραγματικά γεγονότα. Η αναμενόμενη επιλογή θα ήταν είτε η 14η Φεβρουαρίου, με την εκ"Δήλωση" του κινήματος του Υψηλάντη, είτε η 23η Μαρτίου, όταν ξεσπά η επαναστατική δράση στην Πελοπόννησο. Παρόλ' αυτά, το Βασιλικό Διάταγμα του 1838 που καθιέρωνε την 25η Μαρτίου ως "εθνική εορτή", επικαλείται το γεγονός ότι τη μέρα αυτή το 1821 έγινε η έναρξη του "υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος του ελληνικού έθνους"⁶⁹. Ως δεύτερο λόγο αναφέρει τη λαμπρότητα της μέρας λόγω της γιορτής του Ευαγγελισμού. Φαίνεται ότι από τους δύο λόγους ισχύει μόνον ο δεύτερος, η σύνδεση δηλαδή της εθνικής επετείου με τη

⁶⁹ Κουλούρη Χριστίνα, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1995, σ. 25.

θρησκευτική εορτή και τους συμβολισμούς για το έθνος που συνεπαγόταν ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Ενώ τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας ουδέποτε έδειξαν οποιαδήποτε σχέση της Επανάστασης με την 25η Μαρτίου, η σύνδεση των δύο εορτών και ο μεταξύ τους συμβολισμός επικρατεί μέχρι σήμερα.

Λόγω της διαδεδομένης και κοινά αποδεκτής σύμπτωσης των εορτών, η μέρα αποτελεί ιδιαίτερο σημείο αναφοράς για τη Ζωή και πρωτοσέλιδο αφιέρωμα γίνεται στη διπλή γιορτή κάθε χρόνο. Όπως είναι αναμενόμενο, η απελευθέρωση των Ελλήνων από τον τουρκικό ζυγό συνδέεται άμεσα με τη βοήθεια του Θεού.

*Είναι επόμενο η 25^η Μαρτίου εκάστου έτους να συγκινή ιδιαίτερα το ελληνικόν έθνος. Διότι την ημέραν αυτήν, κατά το ιστορικόν έτος 1821, με πίστιν εις την βοήθειαν του Αντρωτού, ανέλαβε με άκαμπτον αποφασιστικότητα τον άνισον και σκληρόν αγώνα διά την απελευθέρωσίν του από έναν καταθλιπτικόν ζυγόν. Τότε ανεπέτασε η σημαία της ελευθερίας, η οποία έφερε εις το μέσον τον σταυρόν και γύρω από αυτόν την δάφνην. [...] Και βραβεύων ο Θεός την πίστιν και την αυτοθυσίαν των Ελλήνων, έδωσε την ελευθερίαν εις το Έθνος μας. Έτσι η 25 Μαρτίου είναι η επέτειος της ηθικής και εθνικής ελευθερίας μας, αλλά και συγχρόνως πρέπει να είναι και ημέρα ευγνωμοσύνης προς τον ελευθερωτήν μας Κύριον.*⁷⁰

Ο λόγος αυτός που συνδέει αγώνες και νίκες με τη βούληση του Θεού είναι κοινός στις αναφορές της Ζωής, αλλά την 25η Μαρτίου η σύνδεση μεταξύ θείκου και εγκοσμίων τονίζεται ακόμη περισσότερο. Όλα τα άρθρα σε κάθε εθνική επέτειο κάνουν λόγο για τον ηρωισμό των προγόνων ο αγώνας των οποίων εμπνεύστηκε από το ανώτερο ιδανικό της ελευθερίας και το χέρι τους κινήθηκε από τον Θεό. Ταυτόχρονα γίνεται λόγος για φυσική ροπή του έθνους προς το ένδοξο και το μεγάλο σε όλες τις φάσεις της ιστορίας του Ελληνισμού.

Πάντοτε η Ελλάς ήτο ο τόπος της ευσεβείας και της ελευθερίας, ιδιαίτερος όμως αφοτου έλαμψεν εις αυτή το "Φως του Κόσμου". Μετά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνας, οι οποίοι υπήρξαν αιώνες

⁷⁰ Ζωή, φ. 1789, 22.03.49, σ. 84.

*μαρτυρικού αίματος και ιεραποστολής διά την Ελλάδα [...] προβάλλει
ως αδιάσπαστος συνέχεια το ελληνοχριστιανικόν Βυζάντιον.*⁷¹

Εμφανώς η Ζωή υιοθετεί την αντίληψη της αδιάλειπτης συνέχειας του έθνους, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται από τον πατέρα της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας, τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Με την πρώτη του δημοσίευση το 1842, *Περί της Εποικίσεως Σλαβικών Φύλων τινων εις την Πελοπόννησον*, ο μεγάλος ιστορικός επιχειρεί να δώσει μια απάντηση στον Fallmerayer, αρνούμενος τον ισχυρισμό του τελευταίου ότι οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονται από Σλάβους και Αλβανούς. Το βιβλίο αυτό δίνει μια πρόγευση των θέσεων του ιστορικού και εισάγει την γενικότερη οπτική του για τη συνέχεια του ελληνικού γένους. Το magnum opus του εκδίδεται 17 χρόνια αργότερα, με την έκδοση του πρώτου από τους έξι τόμους της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, που ολοκληρώνεται το 1877. Ο Παπαρρηγόπουλος υιοθέτησε την περιοδολόγηση της Ελληνικής Ιστορίας, που είχε πρωτοεισαγάγει ο ιστορικός Σπυρίδων Ζαμπέλιος, και που ουσιαστικά διέκρινε τρεις σαφείς περιόδους στην ιστορία του Ελληνισμού: τον αρχαίο, τον μεσαιωνικό και τον σύγχρονου Ελληνισμό. Καινοτομία ήταν ότι εισήγαγε το Βυζάντιο στην ελληνική ιστοριογραφία, συγκροτώντας έτσι τη σύνθεση ενός Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Μελετώντας διεξοδικά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο Παπαρρηγόπουλος θεώρησε ότι αυτή αποτέλεσε μια ξεχωριστή περίοδο στην εξέλιξη του Ελληνισμού ως αποτέλεσμα ενός ιδιότυπου πολιτισμικού συγκρητισμού Ελληνικότητας και Χριστιανισμού. Σύμφωνα με τον ιστορικό, παρόλο που από το 1830 αρκετά βιβλία ιστορίας είχαν γραφτεί στην Ευρώπη για την ιστορία της Αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας, αυτά είχαν ελλιπή και μονομερή αντίληψη της ενότητας του Ελληνισμού. Για τον ίδιο, η παρουσία του Ελληνισμού στα παράλια του Αιγαίου ήταν συνεχής και αδιάλειπτη. Παρόλο που η κλασική Αρχαιότητα συνιστούσε μια σημαντική περίοδο στην ιστορία του Ελληνισμού, δεν αποτελούσε παρά μία από τις πολλές καθοριστικές στιγμές, στις οποίες προστέθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Με αυτή την αναδιάρθρωση, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποκαταστάθηκε ως μέρος της συνεχούς παρουσίας του Ελληνισμού στην περιοχή⁷². Το πνευματικό κίνημα που ενέπνευσε ο

⁷¹ Ζωή, φ. 1732, 11.01.1951, σ. 15.

⁷² Sofos S. και Ozkırımlı U., "Colonising' The Past: History and Memory in Greece and Turkey", στο Carvalho S., Gemenne F. (επιμ.), *Nations and their Histories, Constructions and Representations*, Palgrave Macmillan 2009, σ. 50.

Παπαρρηγόπουλος βλέπει το έθνος ως μια μυστικιστική και άχρονη οντότητα που επιβιώνει μέσα από διάφορους μετασχηματισμούς, προσπερνώντας τους πραγματικούς ανθρώπους που συγκροτούν την εθνική κοινότητα και αμφισβητώντας την κυριαρχία τους. Κυρίαρχη γίνεται μόνο η παρελθοντική και μελλοντική αποστολή ενός ιδεατού Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, ο οποίος εκτοπίζει κάθε ίχνος ελληνικής ταυτότητας του πολίτη (civic identity) ⁷³.

Η αναφορά αυτή στον Παπαρρηγόπουλο μας βοηθά να καταλάβουμε το ιστορικό πρότυπο της Ζωής και την αναπαραγωγή του. Ιδεατά για την οργάνωση, κάθε γενιά αντιγράφει την προηγούμενη και αναπαράγει τις αξίες, τον τρόπο ζωής, την ιδεολογία των προγόνων της στο μέτρο του εφικτού, ενώ η αδυναμία αναπαραγωγής αυτού του μοντέλου θεωρείται αποτυχία εκπλήρωσης της πιο πάνω αποστολής. Σε αυτή την αγωνιώδη προσπάθεια επιβολής και αναπαραγωγής συγκεκριμένων αναπαραστάσεων του παρελθόντος, αυτό που μένει καίριο και αμετάβλητο είναι η πεποίθηση και η αναπαράσταση του έθνους ως μυστικιστικής, άχρονης, σχεδόν μεταφυσικής οντότητας, η επιβίωση της οποίας είναι πολύ πιο σημαντική από την επιβίωση των μελών που την απαρτίζουν σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή ⁷⁴. Η ίδια η οργάνωση συνοψίζει εξάισια την εθνική συνέχεια του έθνους ως εξής:

Παρελθόν είχομεν, βέβαια, και τόσον εύγλωττον! Αλλά παρελθόν δεσμού και ενότητος θαυμαστής, συνεργασίας επάνω εις την οποίαν εστηρίχθη η επιβίωσις του έθνους μέσα εις τόσους αιώνας και τόσες φουρτούνες. Υπόδουλος πολιτειακώς κάτω από τον ζυγόν της Ρώμης, φερόμενος προς την αποσύνθεσιν ως έθνος, με άμεσον την απειλήν να υποκύψη εις τον ζυγόν αυτόν, ο Ελληνισμός συναντά αίφνης εμπρός του τον Χριστιανισμόν, και με αυτόν, παίρνει πάλιν αποστολήν, ζωήν, την πνευματικήν κυριαρχίαν μέσα εις τον κόσμον ολόκληρον. Νέος πολιτισμός αρχίζει, πολιτισμός που διαρκεί περισσότερον από χίλια χρόνια, αλλά μεταδίδεται ακόμη παραπέρα, είναι και σήμερον ζωντανός, όπως θα είναι και αύριον και μεθαύριον. Και κατόπιν, ύστερα από χίλια πεντακόσια ολόκληρα χρόνια, η μεγάλη εκείνη δοκιμασία της σκλαβιάς. Και όμως τότε ακριβώς φαίνεται η δύναμις. Εις τα χρόνια εκείνα της

⁷³ Στο ίδιο, σ. 50-51.

⁷⁴ Στο ίδιο., σ. 59.

δουλείας, η πίστις αυτή εστάθηκε η μοναδική παρηγορία, το στήριγμα, το φως, διετήρησε την ζωήν, τον πολιτισμόν, την σπίθα εκείνη την κρυμμένη στη στάχτη, και το τέλος έδωσε -μάλιστα αυτή το έδωσε! - το 1821.⁷⁵

2δι. Βυζάντιο: Οι χριστιανικές αξίες ως το υπέρτατο κληροδότημα του παρελθόντος

"Το ελληνικό έθνος μεγαλούργησε γιατί η ιστορία του έβριθε ανέκαθεν χριστιανικών αξιών". Αυτή η φράση θα μπορούσε να συνοψίσει την άποψη της Ζωής για το παρελθόν και την προσπάθειά της να το αποδείξει σε κάθε ιστορική αναφορά. Πιο έντονες αναφορές και παραδείγματα αυτής της στάσης βρίσκουμε σε άρθρα που σχετίζονται περισσότερο με το Βυζάντιο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η περίοδος που προσφέρεται κατεξοχήν για την ανάδειξη των ιδεών αυτών δεν είναι άλλη φυσικά από τη Βυζαντινή. Δευτερευόντως, τον ίδιο στόχο εξυπηρετούν και οι αναφορές στην "Τουρκοκρατία" που θα δούμε στη συνέχεια.

*Το Βυζάντιον είναι η σπουδαιότερα περίοδος του έθνους μας, όχι μόνον διά λόγους εδαφικούς και χρονικούς, διότι δηλαδή η Ελλάς ως κράτος είχε τότε την μεγαλυτέραν έκτασιν και ζωήν υπερχιλιετή. Το Βυζάντιον είναι κυρίως λαμπρόν διά την μεγάλην αποστολήν, την οποίαν διεδραμάτισε κατά τα χίλια αυτά έτη. διά την μεγάλην ζωτικότητα που παρουσίασε χάρις εις τον Χριστιανισμόν, από τον οποίον ενεπνέετο.*⁷⁶

Το Βυζάντιο λοιπόν είναι εποχή μεγαλουργίας και λαμπρότητας, υλικής και πνευματικής χάρη στον Χριστιανισμό. Οι αναφορές στο Βυζάντιο πέρα από πολυπληθείς είναι και ιδιαίτερα ενθουσιώδεις, σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο της εθνικής ιστορίας. Και αυτό γιατί πρόκειται για τη μοναδική περίοδο κατά την οποία μια αχανής αυτοκρατορία συνδυάζει τα δύο σημαντικότερα χαρακτηριστικά που θα επιτρέψουν πολλούς αιώνες αργότερα τη σύνδεση της

⁷⁵ Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, Χριστούγεννα 1946, σ. 23.

⁷⁶ Ζωή, φ. 1732, 11.01.1951, σ. 15.

αρχαίας Ελλάδας με τη σημερινή: τον Ελληνισμό με τον χριστιανισμό. Πρόκειται για την περίοδο που προσφέρεται πιο πολύ από κάθε άλλη για ανάδειξη των αξιών που θέλει να προωθήσει η Ζωή, γι' αυτό και δεν φείδεται εγκωμιαστικών σχολίων για τη λειτουργία της Αυτοκρατορίας.

Και εν πρώτοις το Βυζάντιον είναι ένας κυματοθραύστης, ένας εθνικός και θρησκευτικός κυματοθραύστης. Πλήθος βαρβάρων λαών εισορμούν κατά καιρούς εις αλλεπάλληλα κύματα, διά να το καταπίουν και να το συντρίψουν. Και το Βυζάντιον, με τους γενναίους αυτοκράτορας και με τον φιλόχριστον λαόν, τους απωθεί και τους εκμηδενίζει.

Ταυτοχρόνως παρουσιάζονται και άλλοι εχθροί, εσωτερικοί αυτοί και περισσότερον ύπουλοι. Οι πρώτοι, που ωνομάζοντο Γότθοι και Άβαροι και Άραβες, εξήτουν να υποτάξουν το έθνος. Οι δεύτεροι, που ονομάζονται Αρειανοί και Πνευματομάχοι και Μονοφυσίται, προσπαθούν να νοθεύσουν την Ορθόδοξον θρησκείαν, και τοιουτοτρόπως να εξαφανίσουν την πίστιν. Αλλ' όπως εναντίον των εισβολέων το Βυζάντιον αντεπεξήλθε με τους γενναίους στρατιώτας, έτσι και εναντίον των αιρετικών η Εκκλησία παρουσιάζει τους ηρωικούς προμάχους της Ορθοδοξίας, οι οποίοι ως στρατόπεδον έχουν τας Συνόδους και ως όπλον την αλήθειαν. Και το Βυζάντιον επι ένδεκα περίπου αιώνας πολεμεί και νικά. Και μας παραδίδει αγνόν τον εθνισμόν και αλώβητον την πίστιν.

Έτσι βλέπομεν ότι το Βυζάντιον δεν υπήρξε μόνον ο κυματοθραύστης του ψεύδους, αλλά και ο άμβων της αληθείας. Επί χίλια έτη δεν σταματούν οι σύνοδοι να νομοθετούν σπουδαίας αποφάσεις. Δεν σταματούν οι άμβωνες των Εκκλησιών να μεταδίδουν το χριστιανικόν φως. Δεν σταματούν οι Πατέρες να γράφουν τα πολύτιμα έργα των, που περιλαμβάνονται εις τους 166 ογκώδεις τόμους της ελληνικής Πατρολογίας, ενώ συγχρόνως το μοναστήρια δεν παύουν να αντιγράφουν συγγράμματα και να ερμηνεύουν τα ιερά και τα αρχαία κείμενα. Έτσι το Βυζάντιον μας εκληροδότησε τρις σπουδαίους θησαυρούς: τα συγγράμματα των Πατέρων, τα πρακτικά των Συνόδων, που καθώρισαν τα δόγματα, αλλά και την ιεράν λειτουργίαν, η οποία

τελείται ανά πάσαν Κυριακήν και εορτήν εις τους ναούς μας. Τρεις πνευματικοί θησαυροί αιώνιοι και παγκόσμιοι.

Η τελευταία αυτή λέξις έχει ιδιαιτέραν σημασίαν, διότι μας παρουσιάζει το τρίτον σπουδαίον χαρακτηριστικόν του Βυζαντίου. Το Βυζάντιον είναι ένας φάρος των εθνών. Ένας πνευματικός φάρος, που ακτινοβολεί τα γράμματα, τας επιστήμας, τας τέχνας, τα ήθη, και γενικώς την πίστιν και τον πολιτισμόν εις τα γύρω του βάρβαρα έθνη. Η εκπολιτιστική και ιεραποστολική δράσις του Βυζαντίου διαρκεί, όπως και η κηρυκτική, χίλια έτη και εκτείνεται προς βορράν, προς νότον, προς ανατολάς και δυσμάς.

Εφόσον λοιπόν η πατρίς μας επί τόσους αιώνας τόσον εφωτίσθη από τον Χριστιανισμόν και τόσον εφώτισε χάρις εις αυτόν, αξίζει να προσέξωμεν την περίοδόν της αυτήν. Την ελληνοχριστιανικήν άλλως τε παράδοσιν του Βυζαντίου ακολουθούμεν και ημείς σήμερον. Έργα ζητεί σήμερον ο βασανισμένος και ανήσυχος κόσμος. Και έργα καλά και φωτεινά ζητεί να διδαχθή από τους προηγούμενους αιώνας. Τοιαύτα καλά έργα πολιτισμού και ευποιΐας έχει να μας παρουσιάση πολλά το Βυζάντιον, χωρίς βέβαια να λείπουν από τας σελίδας τους τα λάθη και αι υπερβολαί. Με τον φανόν λοιπόν της ιστορίας ανά χείρας, ας ερευνήσωμεν την μεγάλην αυτήν ιστορικήν εποχήν. κατά την οποίαν τόσα κατειργάσθη ο Θεός.⁷⁷

Στο εκτενές αυτό απόσπασμα, τρία χαρακτηριστικά αποδίδονται στο απαστράπτον Βυζάντιο. Πρώτον, η εθνική επαγρύπνηση (το επίθετο "εθνικός" χρησιμοποιείται από τη Ζωή σε όλες τις περιόδους στις οποίες αναφέρεται). Το Βυζάντιο αποκρούει βάρβαρες επιθέσεις εξωτερικών εχθρών. Δεύτερον, το Βυζάντιο αποκρούει πνευματικές επιθέσεις στο εσωτερικό του, δηλαδή χριστιανικές αιρέσεις όπως ο Αρειανισμός και ο Μονοφυσιτισμός. Τρίτον, το Βυζάντιο νομοθετεί για να διασφαλίσει την απρόσκοπτη λειτουργία του κράτους και να προωθήσει τα γράμματα και την επιστήμη. Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά τού επιτρέπουν να λάμψει σε όλον το γνωστό κόσμο. Αυτή είναι η περιγραφή της Ζωής για το Βυζάντιο, το οποίο στο ίδιο άρθρο αποκαλεί "Φως του κόσμου". Εντελώς φυσικά λοιπόν μια τέτοια λαμπρή

⁷⁷ Ζωή, φ. 1732, 11.01.1951, σ. 15.

εποχή δεν μπορεί παρά να δώσει τα φώτα της και στους ένδοξους απογόνους (τους Έλληνες του 1950 δηλαδή) για να δοξάσουν και να συνεχίσουν τα επιτεύγματά της.

Μελετώντας τα αφιερώματα για το Βυζάντιο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μπορούμε εύκολα να σκιαγραφήσουμε την κεντρική ιδέα που τα διαπερνά: πρόκειται για την χριστιανικής ιδέα της φιλανθρωπίας. Οι περίοδοι βέβαια, παρουσιάζουν διαφορές ως προς την περιγραφή. Στο Βυζάντιο φιλάνθρωπο ήταν το κράτος, οι δημόσιοι λειτουργοί, η Εκκλησία και ο κόσμος, στο βαθμό που παραδειγματίζεται από τους θεσμούς. Όλα τα άρθρα για το Βυζάντιο αναφέρονται σε χριστιανικές αξίες και σε μια αगाστή συνεργασία όλων των μελών της Αυτοκρατορίας για την ενίσχυση των ιδεών του Χριστιανισμού, τη διάδοση και την πίστη τους εφαρμογή. Η κυρίαρχη έννοια δηλαδή είναι αυτή της εθνικής αλληλεγγύης που διαπερνά κάθετα όλα τα κοινωνικά στρώματα. Το Βυζάντιο περιγράφεται ως ιδεατή κοινωνία, χωρίς συγκρούσεις, εσωτερικούς διαχωρισμούς και συμφέροντα, αλλά σαν ένα σώμα ομογενές και αδιαφοροποίητο, με μόνο χαρακτηριστικό ότι εμφορείται από κοινές αξίες προς την εμπέδωση των οποίων λειτουργεί. Το κράτος γίνεται ένα με το έθνος και σαν καλοκουρδισμένη μηχανή, δουλεύουν μαζί για την πραγμάτωση του μοναδικού κοινού σκοπού. Στην ουσία το Βυζάντιο περιγράφεται ως η χρυσή εποχή του παρελθόντος, στην οποία πρέπει να επιστρέψει το παρόν αν θέλει να ξαναζήσει ένα λαμπρό παρόν. Ο Τσιριντάνης πολύ εύγλωττα ταυτίζει τις έννοιες χριστιανισμός και πολιτισμός, όχι τόσο γιατί θέλει να αποκαταστήσει τη φήμη του χριστιανισμού στο παρελθόν, αλλά πολύ περισσότερο γιατί στοχεύει στην κατάκτηση ενός χριστιανικού μέλλοντος. Αν σε κάτι χρησιμεύει το Βυζάντιο, αυτό είναι να λειτουργήσει ως παράδειγμα για τις να οικοδομηθεί το πολυπόθητο χριστιανικό μέλλον:

«Εκείνο που επιτακτικά χρειάζεται ο κόσμος είναι να κυβερνηθή η όλη ζωή του από τους χριστιανικούς κανόνες που πηγάζουν από την χριστιανικήν πίστιν. Τούτο ισχύει όχι μόνον δια την ζωήν των ατόμων, αλλά και δια την ζωήν του κοινωνικού συνόλου. Και επεκτείνεται εις κάθε πλευράν της ζωής. Υπό γενικωτέραν έννοιαν, τούτο ισχύει δια τον πολιτισμόν ως σύνολον ή, όπως είπαμεν (...) δι όλας τας αξίας του πολιτισμού, λαμβανομένας ως οργανικόν σύνολον.

Το χρέος της εποχής μας είναι να οικοδομήση ένα Χριστιανικόν Πολιτισμόν. Τον ονομάζομεν χριστιανικόν, διότι πρέπει να καθοδηγηθή

από μίαν χριστιανικήν θεώρησιν του κόσμου και να αντλήση δύναμιν από την χριστιανικήν πίστιν. Τον ονομάζομεν πολιτισμόν, διά να δείξωμεν δύο πράγματα: Πρώτον την γενικήν εφαρμογήν του εις όλες τας εκφάνσεις της ζωής, όπως ήδη είπαμε. Και δεύτερον τον τρόπο της εφαρμογής του, που δεν είναι εξαναγκασμός και πολιτική δύναμις (πολιτειακή επιβολή), αλλά αναγέννησις της ζωής διά της δυνάμεως του πνεύματος και της ελευθερίας.

Το αίτημα αυτό του Χριστιανικού Πολιτισμού είναι επιτακτικόν υπό δύο εννοίας. Υπό την έννοιαν μιας αυταποδείκτου χριστιανικής αληθείας και υπό την έννοιαν μιας επιτακτικής ανάγκης του ανθρώπου που υποφέρει, μέσα εις ένα αποτυχημένον πολιτισμόν, ο οποίος δεν εθεμελιώθη επί χριστιανικού εδάφους.

Είτε ξεκινήσετε ως πραγματικός Χριστιανός από τον γνήσιον χριστιανισμόν, θα φθάσετε εις το συμπέρασμα ότι αυτό το έργον πολιτισμού είναι αναγκαίος καρπός του γνησίου χριστιανισμού, περί του οποίου έγινε λόγος εις προηγούμενα κεφάλαια. Είτε ξεκινήσετε από τα ερείπια που έχουν πλημμυρίσει την Ευρώπην, από το ναυάγιον του σημερινού ανθρώπου, θα αναγνωρίσετε πάλιν ότι θέλομε πολιτισμόν. Και επειδή, θα καταλήζετε πάλιν εις τον χριστιανικόν πολιτισμόν. Όλαι αι αξίαι του πολιτισμού πρέπει να είναι θεμελιωμέναι εις τον Χριστιανισμόν, διά να έχωμε γνήσιον πολιτισμόν. Όλαι αι αξίαι του χριστιανισμού πρέπει να εκφαίνωνται εμπράκτως εις τον πολιτισμόν διά να έχωμε γνήσιον χριστιανισμόν.

Αν αυτό δε γίνη, θα έχωμε από το ένα μέρος χριστιανισμόν άκαρπον και από το άλλο πολιτισμόν χιμαιρικόν. Αυτό είναι το συμπέρασμα εις το οποίον καταλήγουν και ο χριστιανισμός και ο δυστυχισμένος άνθρωπος της εποχής μας»⁷⁸

2δii. "Τουρκοκρατία"

Η ονομασία και μόνο της περιόδου βρίσκεται σε απόλυτη σύμπνοια με την εθνική αφήγηση της εποχής. Ελάχιστες αναφορές θα δούμε στον ιστορικά ουδέτερο όρο

⁷⁸ Τσιριντάνης Α., *Προς ένα Χριστιανικόν πολιτισμόν*, τόμος Ι Γενικάί αρχαί, σ. 116-117.

"Οθωμανική Αυτοκρατορία" ή "Οθωμανοί". Ο συνήθης χαρακτηρισμός είναι ο εθνικά φορτισμένος "Τουρκοκρατία", "Τουρκικός ζυγός" και "Τούρκοι"⁷⁹. Αναφερθήκαμε ήδη στο αφιέρωμα με τον τίτλο *"Από την εποχήν της Τουρκοκρατίας"*, το οποίο κάθε φορά αναδεικνύει διαφορετικά θέματα. Τα θέματα αυτά αφορούν πάντα το ορθόδοξο μιλλέτ, που ονομάζεται πάντα "ελληνική κοινότητα" στις σελίδες της *Ζωής*, και η θεματική περιλαμβάνει το εκάστοτε θέμα το οποίο σχετίζεται με κάποιον τρόπο με την Εκκλησία, το ρόλο των ιερωμένων, την αντίσταση στον "τουρκικό ζυγό" και την ανάδειξη χριστιανικών αξιών. Η επιλογή της θεματολογίας όμως, ακόμα και στο πλαίσιο της "ελληνικής κοινότητας", πέρα από γενικόλογες αναφορές στον καταπιεστικό δυνάστη και στον τουρκικό ζυγό, εξαντλούνται συνήθως σε ηθικοπλαστικές περιγραφές του τρόπου ζωής και σε παραινέσεις για συνέχιση των χρηστών ηθών στη σύγχρονη εποχή. Στην πλειονότητά τους τα άρθρα ασχολούνται με το θέμα της φιλανθρωπίας και τις διάφορες μορφές που αυτή παίρνει. Κοινά παραδείγματα είναι η φιλανθρωπία των εθνικών ευεργετών, η συμπαράσταση στους φυλακισμένους, τα πτωχοκομεία, τα ορφανοτροφεία, τα νοσοκομεία, τα λεπροκομεία κλπ. Παρόμοια μοτίβα παρατηρούμε και σε παλαιότερα αφιερώματα του περιοδικού.⁸⁰ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίστοιχα, η φιλανθρωπία μοιάζει εξίσου διαδεδομένη, με μια διαφορά κλίμακας: φιλάνθρωπο δεν είναι πια το κράτος, το οποίο δεν μπορεί πλέον να ταυτιστεί με τον Χριστιανισμό, αλλά η ελληνική κοινότητα, το ρωμείο μιλέτι. Η ελληνική κοινότητα περιγράφεται σαν μικρογραφία του Βυζαντινού κράτους, με τον ανώτατο κλήρο και τους μεγάλους ευεργέτες να δίνουν το παράδειγμα της φιλανθρωπίας, ένα κράτος εν κράτει δηλαδή, όπου η μόνη διαφορά που μπορούμε να εντοπίσουμε σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο είναι διαφορά μεγέθους. Όχι πια ολόκληρη η Αυτοκρατορία, αλλά το κομμάτι που παρέμεινε χριστιανικό επιδίδεται σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες.

Για παράδειγμα, η στήλη στις 7 Νοεμβρίου 1957 τιτλοφορείται *"Κοινότητες και Φιλανθρωπία"* και μας ενημερώνει για την ύψιστη αξία και σημασία της φιλανθρωπίας μέσα στην ελληνική κοινότητα.

⁷⁹ [ήσαν εις θέσιν] να αντιτάξουν κάποιαν αντίδρασιν εις τας αυθαιρεσίας του πρώτου τυχόντος Τούρκου [...] Οι κοινοτικοί άρχοντες της Τουρκοκρατίας [...] *Ζωή*, 07.11.1957, σ. 335.

⁸⁰ "Από την ζωήν της Αρχαίας Εκκλησίας", *Ζωή*, 1948, 1949, 1950 και "Σελίδες από τον Βυζαντινόν Πολιτισμόν", *Ζωή*, 1951-1952.

*Η αυταρχική και τυραννική διοίκησις του κατακτητού, η έλλειψις ασφαλείας της ζωής και της περιουσίας του Έλληνος, είχαν ως φυσικήν συνέπειαν την συσπείρωσιν των υποδούλων αδελφών μας γύρω από εκείνους, που ήσαν εις θέσιν να αντιτάξουν κάποιαν αντίδρασιν εις τας αυθαιρεσίας του πρώτου τυχόντος Τούρκου.*⁸¹

Στις δύο πρώτες προτάσεις ξεδιπλώνονται όλα τα βασικά, επαναλαμβανόμενα μοτίβα που χαρακτηρίζουν την Τουρκοκρατία. Αυταρχική και τυραννική διοίκηση, το δίπολο θύμα-κατακτητής, η ανασφάλεια κι η αυθαιρεσία ενός βάρβαρου δυνάστη, οι σωτήρες που θα ανακουφίσουν τον πονεμένο Έλληνα, η Εκκλησία ως από μηχανής Θεός και οι τοπικοί άρχοντες ως αρωγοί της. Σε δύο μόλις προτάσεις αποκαλύπτεται όλη η εικόνα που έχει η οργάνωση για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η περιγραφή του εκάστοτε θέματος, εντός πάντα του συγκεκριμένου ιδεολογικού πλαισίου, νομιμοποιείται ως άχρονη και σταθερά επαναλαμβανόμενη σε όλη την ιστορία του Ελληνισμού. Η περιγραφόμενη ιδέα ή πρακτική δηλαδή ενισχύεται με την αναγωγή της σε καθολικό δόγμα άχρονο και λειτουργικό από πάντα. Τα περισσότερα άρθρα της στήλης "Από την εποχήν της Τουρκοκρατίας" ξεκινούν λέγοντας ότι το προς ανάλυση θέμα λειτουργούσε με τον ακριβώς ίδιο τρόπο σε όλο το χριστιανικό παρελθόν.

*Από την εποχήν των διωγμών, από τότε που αι ρωμαϊκαί φυλακαί εγέμιζαν από αθώα θύματα, ήρχισε να εκδηλώνεται εκ μέρους κλήρου και λαού το ενδιαφέρον και η φροντίς υπέρ των "εν δεσμοίς" αδελφών. Και κατόπιν, κατά τους χρόνους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συνεχίσθη η ιερά αυτή παράδοσις [...] Αλλά και κατά την εποχήν της τουρκοκρατίας, το ιερόν αυτό καθήκον παρουσιάσθη επιτακτικόν εις τους πιστούς. Διότι και τότε αι φυλακαί ήσαν πάντοτε γεμάται. Χιλιάδες Ελλήνων που δεν εδέχοντο να αλλαξοπιστήσουν, ερρίπτοντο εις φυλακάς [...] Εις όλους αυτούς ο κλήρος και ο λαός υπήρξε βοηθός και συμπαραστάτης.*⁸²

⁸¹ Ζωή, φ. 2069, 07.11.1957, σ. 335.

⁸² Ζωή, φ. 2071, 12.12.1957, σ. 375.

Στο απόσπασμα αυτό βλέπουμε την κλασική δομή ενός άρθρου που σχετίζεται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για αρχή περιγράφεται η καθολικότητα των διωγμών, που χωρίς να κατονομάζονται ρητά, ωστόσο είναι σαφές ότι πρόκειται για θρησκευτικούς διωγμούς. Τα "αθώα θύματα" της Ρωμαϊκής εποχής δεν είναι ασφαλώς εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, αλλά Χριστιανοί που εκδιώχθηκαν λόγω της πίστης τους. Κατόπιν πληροφορούμαστε ότι η Εκκλησία ήταν πάντα παρούσα, σταθερά και αδιάλειπτα από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι την Τουρκοκρατία, στο πλευρό των θυμάτων. Και αφού "*χιλιάδες Ελλήνων που δεν εδέχοντο να αλλαξοπιστήσουν, ερρίπτοντο εις φυλακάς*", η Εκκλησία τους συμπαρίσταται δίνοντας το παράδειγμα και στο ποίμνιο, σε έναν λαό που ακολουθεί το παράδειγμα της πεφωτισμένης πνευματικής του ηγεσίας. Η έννοια του λαού έχει επίσης μια ενδιαφέρουσα αν και όχι εκτενή θέση στην εθνική αφήγηση. Χωρίς να διευκρινίζονται με σαφήνεια τα επιμέρους χαρακτηριστικά του, ο λαός παραδοσιακά ακολουθεί τον ηγέτη, παραδειγματίζεται από τη σοφή ηγεσία που έχει φροντίσει από πριν να κάνει τις σωστές επιλογές και τη μιμείται στην κατεύθυνση που αυτή του υποδεικνύει έργω και λόγω. Η ηγεσία αυτή είναι κυρίως, αλλά όχι μόνο θρησκευτική:

*[ήσαν εις θέσιν να αντιτάξουν κάποιαν αντίδρασιν εις τας αυθαιρεσίας του πρώτου τυχόντος Τούρκου] οι Αρχιερείς και γενικώτερον ο κλήρος και εκτός αυτών οι πλέον επιφανείς ως προς την καταγωγήν, τον πλούτον και την μόρφωσιν, οι δημογέροντες δηλαδή οι κοινοτικοί άρχοντες.*⁸³

Στην έννοια της ηγεσίας εντάσσονται ξεκάθαρα άνθρωποι με κριτήρια καταγωγής, πλούτου και μόρφωσης, δηλαδή οι κοινοτικοί άρχοντες.

Στη συνέχεια περιγράφονται διάφοροι τρόποι ανακούφισης των φυλακισμένων για να καταλήξει το άρθρο σε παραίνεση για το σήμερα και το παρόν.

*Αλλά και σήμερον οι φυλακισμένοι ζητούν στοργήν και αγάπην [...]
Επισκέψεις πολλάί οργανώνονται, ειδικαί εξορμήσεις γίνονται εις*

⁸³ Ζωή, φ. 2068, 07.11.1957, σ. 335.

διαφόρους φυλακάς. Αλλά ας μην τα περιμένωμεν όλα από μερικούς ανθρώπους. Όλοι πρέπει να σκεπτόμεθα τους φυλακισμένους και να τους βοηθώμεν, όπως ο καθένας μας μπορεί. Ένα μικρόν δέμα ή χρηματική βοήθεια, ή και απλή επίσκεψις, σταλάζει ανακούφισιν και παρηγορίαν εις τας δυστυχισμένας αυτάς καρδίας. Αλλά συγχρόνως σταλάζει χάριν και ευλογίαν εις εκείνον που ενδιαφέρεται διά τους "εν φυλακαίς" αδελφούς.⁸⁴

Το άρθρο λοιπόν προτρέπει τους σωστούς Χριστιανούς να ακολουθήσουν το παράδειγμα της πάντα πεφωτισμένης πνευματικής ηγεσίας να βοηθά τους φυλακισμένους. Η Ζωή χρησιμοποιεί ιστορικά παραδείγματα για να ευαισθητοποιήσει κοινωνικά αλλά και να κινητοποιήσει τους αναγνώστες της να δράσουν. Άλλο ένα μοτίβο που βλέπουμε συχνά σε ιστορικά άρθρα είναι ο σκοπός της κινητοποίησης στο παρόν.

Άλλο παράδειγμα αναφοράς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι άρθρο του 1957 για τη φιλανθρωπία στις ελληνικές κοινότητες. Το άρθρο ακολουθεί την πάγια τακτική να δίνει παραδείγματα φιλανθρωπικής δραστηριότητας στο ορθόδοξο μιλλέτι και εξάγει την πρακτική αυτή ως υπέρτατη χριστιανική αξία. Καταλήγει δε ως εξής:

[...] φιλανθρωπική εργασία εγένετο και εις άλλας κοινότητας της τουρκοκρατούμενης πατρίδος μας [...] Αλλά και σήμερον πολλά έργα αγάπης και φιλανθρωπίας γίνονται από κρατικούς και ιδιωτικούς οργανισμούς. Εν τούτοις όμως θα μπορούσε ακόμη περισσότερον να τονωθή η κοινωνική πρόνοια [...] Όλοι πρέπει να εμπνευσθώμεν από τους σκλάβους αδελφούς μας και να προσπαθήσωμεν να τους μιμηθώμεν εις το ενδιαφέρον και την στοργήν προς τον πτωχόν.⁸⁵

Φυσικά και το άρθρο μάς ενημερώνει για τη χριστιανική πρακτική της φιλανθρωπίας σε έναν συγκεκριμένο χωροχρόνο. Ο βασικός του στόχος όμως δεν είναι να εμπλουτίσει ο αναγνώστης τις γνώσεις τους για την Οθωμανική

⁸⁴ Ζωή, φ. 2071, 12.12.1957, σ. 375.

⁸⁵ Ζωή, φ. 2068, 07.11.1957, σ. 335.

Αυτοκρατορία, ούτε να καταλάβει πως λειτουργούσε ένας άλλος κόσμος εκεί και τότε, αλλά να παραδειγματιστεί από τη χρηστή πρακτική του παρελθόντος και να την εφαρμόσει στο παρόν, στο εδώ και στο τώρα. Το παρελθόν δηλαδή διδάσκει, υποβάλλει και τελικά φτάνει στο σημείο να επιβάλλει τη χριστιανική ηθική στο σήμερα. Υπό το βάρος της πρακτικής τόσων ετών, δεν είναι δυνατόν η σύγχρονη εποχή να μην εμφορείται από τις παραδοσιακές αξίες που διαπότισαν εκατοντάδες γενιές Ελλήνων, οι οποίοι κατάφεραν να επιβιώσουν και να πετύχουν όσα πέτυχαν χάρη στις αξίες αυτές.

Το παρελθόν διδάσκει, παραδειγματίζει, επιβάλλει. Άλλο ένα παράδειγμα προβολής στο παρελθόν αξιών που πρέπει να εφαρμοστούν στο σήμερα. Στη στήλη "Απο την εποχήν της Τουρκοκρατίας", σε άρθρο με τίτλο "Πατέρες πτωχών" γίνεται αναφορά στους μεγάλους ευεργέτες του έθνους και στη φιλανθρωπική τους δράση ως προς τους φτωχούς συνανθρώπους τους. Αφού δίνονται διάφορα παραδείγματα ευεργετών, όπως αυτό του Βαρβάκη, του Σίνα, του Καπλάνη, των αδερφών Ζωσιμάδων, η στήλη προτρέπει τους σημερινούς πλούσιους ν' ακολουθήσουν το ίδιο παράδειγμα:

*Το ίδιον ενδιαφέρον και την ιδίαν στοργήν έδειχνε προς τον πτωχών συνάνθρωπόν του και ο Σίνας, όταν εξούσε εις την Αυστροουγγαρίαν. Ιδίως εφρόντιζε διά κάθε ατομικόν και οικογενειακόν πρόβλημα των εργατών και υπαλλήλων του, οι οποίοι ειργάζοντο εις τας επιχειρήσεις και τα κτήματά του. Τι υπέροχον παράδειγμα διά τους σημερινούς πλούσιους, που έχουν εις τας επιχειρήσεις των πτωχούς εργάτας, πολυτέκνους υπαλλήλους!*⁸⁶

Διαβάζοντας όλο το άρθρο βλέπουμε ότι όλες οι πληροφορίες οδηγούν στο ένα και μοναδικό συμπέρασμα: την παραίνεση στους σημερινούς πλούσιους και τη στάση που αυτοί οφείλουν να έχουν προς την υπόλοιπη κοινωνία.

Η ανάγνωση αυτή της ιστορίας ως διδαχής για το παρόν δεν είναι καθόλου φυσικά εύρημα της "Ζωής", ούτε καν νέα για την εποχή της. Το αντίθετο μάλιστα, είναι βαθιά αναχρονιστική. Μας θυμίζει τον ορισμό του Johann Theodor Jablonski "οι ιστορίες είναι ο καθρέφτης αρετών και αμαρτιών, μέσω των οποίων, από μια τρίτη

⁸⁶ Ζωή, φ. 2069, 14.11.57, σ. 342.

(εξωτερική) εμπειρία, μπορούμε να μάθουμε τι θα πρέπει να κάνουμε ή να αφήσουμε να συμβεί. Πρόκειται για το μνημείο πράξεων κακών και πράξεων αξιέπαινων"⁸⁷. Μέσα από τους πολλούς και εντελώς διαφορετικούς ορισμούς που μπορούμε να συναντήσουμε για την Ιστορία, ανάλογα με την εποχή, τη χρήση και τη σχολή σκέψης που αυτή εκπροσωπεί κάθε φορά, επιλέξαμε τον συγκεκριμένο με κριτήριο την οπτική της *Ζωής* για το παρελθόν. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο ορισμός αυτός χρονολογείται από το 1748.

Σε μια οποιαδήποτε αναφορά στο εθνικό παρελθόν υπάρχει μια κεντρική ιδέα. Η ιδέα μοιάζει εν πρώτοις να σχετίζεται με την εποχή στην οποία αναφέρεται - και αυτό προφανώς ισχύει σε ένα βαθμό. Η σημαντικότερη λειτουργία της όποιας θεματικής όμως δεν αφορά τόσο μια περιγραφή της εποχής από την οποία προέρχεται, αλλά σκιαγραφεί λεπτομερώς τη σύγχρονη εποχή, το παρόν και την αξία που η εκάστοτε ιδέα έχει στον σημερινό κόσμο. Το παρελθόν δηλαδή λειτουργεί κυρίως διδακτικά, ως ένα ηθικό παράδειγμα και σημείο αναφοράς που όλοι πρέπει να μιμηθούμε. Η ιστορική γραφή, η ιστορική αποτύπωση του παρελθόντος, μας πληροφορεί και για το παρόν από το οποίο παράγεται. πολλές φορές μάλιστα, μας πληροφορεί αποκλειστικά για το παρόν και καθόλου για το παρελθόν, το οποίο διαθλάται και παραμορφώνεται μέσα από τις διόπτρες του παρόντος. Έτσι, η πρόσληψη της ιστορίας μοιάζει να βρίσκεται σε αντίφαση με την οντολογία της, με αυτά καθ'αυτά τα ιστορικά συμβάντα⁸⁸. Με άλλα λόγια, όπως ακριβώς κάνουν οι Γερμανοί Ρομαντικοί ιστορικοί του 18ου αιώνα, η *Ζωή* μιλώντας για ιστορία δεν αναφέρεται στο παρελθόν και στο πώς αυτό ήταν, αλλά στο παρόν και στο πώς αυτό θα έπρεπε να είναι.

2δiii. Παρελθόν και παρόν

Οι περισσότερες ιστορικές αναφορές της *Ζωής* καταλήγουν στο παρόν. Η αλήθεια είναι ότι φαίνεται οξύμωρο να ασχολούμαστε με το παρόν σε ένα κεφάλαιο που στόχο έχει τη σκιαγράφηση του παρελθόντος. Αν δεχτούμε τον ορισμό του Hobsbawm για το παρελθόν ως "την εποχή πριν τα γεγονότα καταγραφούν

⁸⁷ Jablonski J.T., *Allgemeines Lexicon der Künste und Wissenschaften*, Königsberg-Leipzig, 1748, τ. 1, σ. 386.

⁸⁸ Κουλούρη Χ., *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1995, σ. 14.

αδιαμεσολάβητα στη μνήμη κάποιου ατόμου"⁸⁹, το παρόν προφανώς δεν συμπεριλαμβάνεται στη θέαση του παρελθόντος. Το ζήτημα στην περίπτωση της *Ζωής* όμως παραμένει η σύνδεση των γεγονότων ενός ατομικά ξεχασμένου παρελθόντος με ένα ζωντανό και υπό διαμόρφωση παρόν, και ακόμα περισσότερο, ο καθορισμός αυτού του παρελθόντος από τις δυναμικές του παρόντος. Ο χρονικός σύνδεσμος των δύο είναι τόσο στενός που δεν μπορούμε να τον αγνοήσουμε, πολύ περισσότερο που η αναφορά της *Ζωής* στην ιστορία και στο παρελθόν έχει ως στόχο τη διαμόρφωση του παρόντος και μέσα απ' αυτό τον επαναπροσδιορισμό της ίδιας της ιστορίας. Η χρονική ακολουθία δηλαδή έχει ως εξής: το παρελθόν μάς οδηγεί στο παρόν και αυτό με τη σειρά του αναδιαμορφώνει το παρελθόν. Ο Maurice Halbwachs έχει επισημάνει, ήδη από το μεσοπόλεμο, την κοινωνική κατασκευή της μνήμης ως μιας επιλεκτικής διαδικασίας διαμεσολαβημένης από την ερμηνεία⁹⁰. Η μνήμη δεν στηρίζεται σε μια απτή, αντικειμενική και ευρέως αναγνωρίσιμη εμπειρία αλλά σε επιλεγμένες καταστάσεις που προκύπτουν μέσα από μηχανισμούς που εδράζονται στο παρόν που τις κατασκευάζει και όχι στο παρελθόν, στο οποίο αναφέρονται. Η μυθοποίηση της μνήμης ως αφετηρίας διεκδίκησης του παρελθόντος προϋποθέτει τη λήθη, την απώθηση διαφορετικών σημείων του παρελθόντος μη συμβατών με το σχήμα που εξυπηρετεί. Με άλλα λόγια οι κοινωνίες συνήθως θυμούνται, μνημονεύουν, ένα παρελθόν που δεν έχουν ζήσει. Ωστόσο έχουν τη δυνατότητα να μιλούν για το παρελθόν αυτό, να το οικειοποιούνται, να δρουν και να διεκδικούν με βάση αυτό⁹¹.

Για να ξεδιαλύνουμε λίγο αυτές τις πολύπλοκες σχέσεις, αρκούν δύο παραδείγματα που ορίζουν πολιτικά το μετεμφυλιακό κράτος: ο Εμφύλιος και το Κυπριακό. Ξεκινώντας από το πιο πρόσφατο, τον Εμφύλιο, πρέπει να σημειώσουμε ότι η *Ζωή* όχι μόνο παίρνει ξεκάθαρα θέση υπέρ του εθνικού στρατού λόγω και έργω, αλλά παίζει και πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου, στο πλευρό του επίσημου κράτους και σε αγαστή σύμπνοια με την κρατούσα ιδεολογία της εθνικοφροσύνης⁹². Παραθέτουμε ένα μικρό απόσπασμα, το οποίο μας ξεκαθαρίζει τη χρονική ακολουθία που περιγράψαμε. Το παρελθόν εκλαμβάνεται ως

⁸⁹ Hobsbawm E., «The Social Function of the Past: Some Questions», σ. 3.

⁹⁰ Halbwachs M., *On Collective Memory*, Σικάγο, 1992.

⁹¹ Εξερχόζογλου Χ., "Μνήμη και Γενοκτονία", *Χρόνος*, τ. 31, Νοέμβριος 2015.

⁹² Για την έννοια της εθνικοφροσύνης, βλ. Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006.

νομιμοποιητικός παράγοντας του σημερινού πολέμου αλλά και το αντίστροφο. Ο σημερινός πόλεμος λαμβάνει χώρα μόνο για να εκπληρώσει την αιώνια αποστολή της Ελληνικής φυλής, που δεν είναι άλλη από τον αφανισμό των εχθρών της θρησκείας.

Ο ελληνικός λαός, ο γαλουχημένος από την χριστιανική πίστιν ελληνικός λαός, διησθάνθη κατά ένα αλάνθανστον τρόπον τον θανάσιμον κίνδυνον που ενέκρυπτε η κομμουνιστική επιβουλή. Και καθ'όν χρόνον κατά τα σκληρά έτη της κατοχής προέβαλλε την θαυμασίαν αντίστασίν του κατά των ξένων βαρβάρων κατακτητών, ηγωνίζετο και κατά των ξενοκινήτων τυράννων, οι οποίοι επιζητούσαν τον διά παντός τρόπον εξανδραποδισμό. Και μετά την ελεεινήν φυγήν των κατησχυρ(...) του ναζισμού, ανέλαβε με την πίστιν εις τον Ύψιστον τον αγώνα κατά των πολεμίων της πίστεως και της πατρίδος, διά να δημιουργήση έτσι το θαυμαστό κατόρθωμα του Δεκεμβρίου του 1944.⁹³

Πέρα από την εμφανή αποπολιτικοποίηση του Εμφυλίου με την απόδοση σε αυτόν χαρακτηριστικών άχρονων και αρχέγονων, παρατηρούμε άλλο ένα μοτίβο, το οποίο θα αναλυθεί περαιτέρω στο κεφάλαιο περί αντικομμουνισμού. Πρόκειται για τη στέρηση από μια μερίδα του πληθυσμού, όχι μόνο της θρησκευτικής του υπόστασης, αλλά κυρίως της εθνικής τους ταυτότητας. Ο εχθρός εδώ, που δεν είναι άλλος από τους Έλληνες κομμουνιστές, δεν κατονομάζεται καν ως τέτοιος, σχεδόν εξισώνεται με τους "ξενοκίνητους τυράννους", που ο λαός έπρεπε να πολεμήσει λίγο πριν. Ό,τι ρόλο δηλαδή είχαν οι Γερμανοί ως εχθροί λίγα χρόνια νωρίτερα, τώρα έχουν οι εσωτερικοί εχθροί, τους οποίους πολεμάει "ο λαός". Ο "λαός", ως όρος σχεδόν μεταφυσικός, αφορά, απευθύνεται σε και απονέμεται ως σύγχρονο τρόπαιο μόνο στους υγιώς σκεπτόμενους Χριστιανούς που συμπεριφέρονται με τρόπο αποδεκτό από τη Ζωή. Οι υπόλοιποι, δηλαδή οι κομμουνιστές, δεν ανήκουν στο σώμα των Ελλήνων, στερούνται το δικαίωμα να ανήκουν στη φαντασιακή και υπερφυσική οντότητα που αποδίδεται με τον όρο "λαός".

Όσο απομακρυνόμαστε από τον Εμφύλιο και με την οριστική επικράτηση του εθνικού στρατού εναντίον των κομμουνιστών, οι αναφορές της Ζωής στο γεγονός μειώνονται ποσοτικά και ποιοτικά. Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας (1950), ο

⁹³ Ζωή, φ. 1650, 22.03.49, σ. 84.

Εμφύλιος έχει ήδη ενταχθεί στη γραμμική αφήγηση περί χριστιανικών αξιών και συνέχειας του έθνους. Έχει σηματοδοτηθεί ως ο τρίτος αγώνας που με τη βοήθεια του Θεού, έγειρε προς την πλευρά των πιστών και κατατρόπωσε τους άπιστους.

Οι τρεις μεγάλοι αγώνες που έγιναν κατά τα τελευταία 130 έτη και εις τους οποίους η Ελλάς χρεωστά τον ευαγγελισμόν και την πραγματοποίησιν της ελευθερίας της ήσαν αγώνες καθαντό ιεροί, αγώνες τόσον υπέρ Πίστεως όσον και υπέρ Πατρίδος, αγώνες οι οποίοι ενεπνεύσθησαν από εκείνον τον Ευαγγελισμόν, τον Ευαγγελισμόν του αγγέλου προς την Παρθένον. Αλλά το θαύμα του 1821 το εξήσαμεν και εις τας ημέρας μας. Επανελήφθη κατά το 1940 και κατά το 1949. Επανελήφθη με τας ιδίας σχεδόν αναλογίας και την ιδίαν βιβλικήν έννοιαν. Σαφώς χριστιανικός ήτο διά το έθνος μας ο αγών του 1940. «Με πίστιν εις τον Θεόν» είχε διακηρύξει τότε ο βασιλεύς «το Έθνος θα αγωνισθή υπέρ βωμών και εστιών». Κατά του αθέου φασισμού και προς υπεράσπισιν της πίστεως και τη «πληγωμένης Παναγίας» της Τήνου ήσθάνοντο όλοι ότι επολεμούσαν.⁹⁴

Μένοντας στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, βλέπουμε ότι για τη Ζωή τρεις ήταν οι καθοριστικές μάχες που έθεσαν τα ιδεολογικά όρια του σύγχρονου κράτους: η Επανάσταση του 1821, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η έκβαση του Εμφυλίου υπέρ του εθνικού στρατού. Όλες διεξήχθησαν για την ελευθερία και είχαν αίσιο αποτέλεσμα καθώς ο Θεός αντάμειψε τη βαθιά πίστη των αγωνιστών. Πέρα από τον κοινό παρονομαστή της πίστης, παρατηρούμε ότι και οι τρεις ιστορικές στιγμές αντιμετωπίζονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Λες και δεν υπάρχει καμία διαχωριστική γραμμή στις συνθήκες, στον εχθρό, στα αιτήματα και πάνω απ' όλα στον χρόνο. Ένα γεγονός που έλαβε χώρα πριν από 130 χρόνια μοιάζει σαν να έγινε μόλις χτες και το αντίστροφο. Το μετεμφυλιακό παρόν βλέπουμε ότι ορίζει και το προεμφυλιακό παρελθόν. Οι μάχες, όλες οι μάχες, σύμφωνα με την περιγραφή της Ζωής, επαναλαμβάνονται "με τας ιδίας σχεδόν αναλογίας και την ιδίαν βιβλικήν έννοιαν". Ο μικρός Δαβίδ κατατροπώνει τον γίγαντα Γολιάθ σε κάθε ιστορική ευκαιρία και ανεξαρτήτως άλλων συνθηκών. Το σημαντικό είναι το πολιτικό

⁹⁴ Ζωή, φ. 1698, 23.03.1950, σ. 89.

πρόταγμα στο παρόν (ο Εμφύλιος), το οποίο εντάσσεται αλλά και καθορίζει τη φύση του παρελθόντος (Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Ελληνική Επανάσταση).

Η αντικομμουνιστική προπαγάνδα όμως δεν είναι το μόνο παράδειγμα πολιτικής εμπλοκής της Ζωής στα κοινά. Η Ζωή υπήρξε η κυρίαρχη παρα-εκκλησιαστική οργάνωση που βρέθηκε στην ακμή της την δεκαετία του 1950, και αυτό δεν συμπίπτει μόνο χρονικά με το τέλος του Εμφυλίου. Συμπίπτει κυρίως ιδεολογικά με την επικράτηση του αστικού κράτους έναντι των κομμουνιστών, μια έκβαση την οποία η Ζωή όχι μόνο ευχόταν ολόψυχα, αλλά στήριζε με όλες της τις δυνάμεις. Στο πλευρό των νικητών, μπορούσε να προβάλλει τις διεκδικήσεις της πολύ πιο δυναμικά, γνωρίζοντας τόσο την απήχηση που θα είχε στον κόσμο, όσο και σε σύμπνοια όχι μόνο με το κράτος, αλλά και με την επίσημη Εκκλησία. Το Κυπριακό ήταν το θέμα που σχεδόν μονοπώλησε τις σελίδες της οργάνωσης ως πολιτικό διακύβευμα.

*Η Κύπρος, το είπαμε και άλλοτε, είναι και θα είναι ψυχικώς ηνωμένη μαζί μας κατά ένα τρόπο αδιάρρηκτο. Σαρξ εκ της σαρκός μας και οστούν εκ των οστών μας, αποτελεί με μας ένα ελληνοχριστιανικό σώμα. Ζωογονείται από την ίδια ψυχή και εμπνέεται από τα ίδια ιδανικά. Όταν λέμε ελληνικόν έθνος αυτομάτως εννοούμε και την ελληνικωτάτην Κύπρον.*⁹⁵

Αυτή η ενασχόληση της Ζωής με θέματα πολιτικής επικαιρότητας δεν είναι ιδίον μόνο της Αδελφότητας. Ακόμα και η επίσημη Εκκλησία έμοιαζε να επιβεβαιώνει την ταύτιση Ορθοδοξίας και έθνους. Ξεκινώντας την ιδεολογική εκστρατεία το 1950, ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων δήλωνε ότι η Ένωση της Κύπρου με τη μητέρα-πατρίδα αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα του ελληνικού λαού και καλούσε όλους τους Έλληνες "να πετύχουν την απελευθέρωση και να ενδυναμώσουν την ανεξαρτησία του Ελληνισμού"⁹⁶. Η "ιστορική αποστολή" του Ελληνισμού αποτελούσε κοινό τόπο για την εποχή (και όχι μόνο για τις αντιδραστικές εκφάνσεις του κράτους), ενώ συχνά συμπληρωνόταν από το επιχείρημα της θείκης επιλογής. Ο φυλετικός ντετερμινισμός αναφερόταν συχνά στη ρητορική του δημόσιου λόγου, του τύπου, ακόμα και των

⁹⁵ Ζωή, φ. 1683, 01.12.49. σ. 326.

⁹⁶ Stefanidis I., *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*, Ashgate 2007, σ. 259.

γελοιογραφιών της εποχής. Η διεκδίκηση της ελευθερίας από "μαύρους", "νοητικά καθυστερημένους" ή "ημιπολιτισμένους" λαούς, γινόταν αντικείμενο περιφρονητικών σχολίων, τη στιγμή που οι "λευκοί" Κύπριοι, απόγονοι των ιδρυτών του λαμπρότερου πολιτισμού, ζούσαν υπό αποικιακό ζυγό.

Το Κυπριακό λοιπόν, ως πολιτική διεκδίκηση που προκύπτει στις αρχές της δεκαετίας του 1950, αποτελεί το αναντίρρητο χρονικό παρόν. Το παρόν αυτό διαμορφώνει αναχρονιστικά την οπτική της ιστορίας. Η Κύπρος (και η Ελλάδα μαζί της) δεν διεκδικεί την απελευθέρωση από τους Άγγλους και την Ένωση με την Ελλάδα αυθαίρετα, αλλά ως "σαρξ εκ της σαρκός μας και οστόν εκ των οστών μας, αποτελεί με μας ένα ελληνοχριστιανικό σώμα". Η ελληνική ιστορία διαστέλλεται για να χωρέσει στους κόλπους της τους Κύπριους αδελφούς, οι οποίοι υπήρχαν στην εθνική αφήγηση από πάντα και για πάντα. Η ιστορία και το βαρύ κοινό παρελθόν που σηματοδοτεί, έρχεται με τη σειρά της να νομιμοποιήσει τις επιδιώξεις των Κυπρίων στο παρόν, στο εδώ και στο τώρα. Επομένως, συναντάμε μια ιστορική αφήγηση όπου η αίγλη του παρελθόντος συνεχίζει να διαμορφώνει το παρόν, αλλά και αντίστροφα, η διεκδίκηση του όποιου παρόντος νομιμοποιείται από το βαρύ παρελθόν.

Και για να δώσουμε ακόμα ένα παράδειγμα κατάργησης των διαχωριστικών μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, κατάργησης δηλαδή του ιστορικού χρόνου και συγχώνευσης των δύο, θα παραθέσουμε το κύριο άρθρο που αφιερώνεται στην εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου το 1957. Το κύριο άρθρο ξεκινά με τα καθιερωμένα λόγια εορτασμού της εορτής:

Με την ανατολήν της 25ης Μαρτίου οι καμπάνες θα σημάνουν και εφέτος πανελλήνιον προσκλητήριο. Ένας ύμνος ευχαριστίας θα υψωθή και πάλιν προς τον ουρανόν, ειδικώτερον από την ελευθέραν Ελλάδα και τον απόδημον ελληνισμόν.⁹⁷

Ήδη από τη δεύτερη πρόταση το άρθρο μάς προϊδεάζει για την κατεύθυνση του: τον απόδημο ελληνισμό. Η νύξη αναφέρεται με μεγάλη σαφήνεια στην Κύπρο. Ας μην ξεχνάμε ότι το αίτημα της Ένωσης είναι ήδη εδραιωμένο σε διάφορους κύκλους στην Ελλάδα και στην Κύπρο, ενώ η Εκκλησία και η Ζωή αποτελούν τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του. Όλο το άρθρο αναφέρεται παραδοσιακά στον

⁹⁷ Ζωή, φ. 2042, 21.03.1957, σ. 89.

Ελευθερωτή Χριστό, αλλά ταυτόχρονα προλειαίνει το έδαφος για το πολιτικό αίτημα της εποχής. Έτσι ο Χριστός "μισεί τη δουλεία της αμαρτίας. Αποστρέφεται όμως και την δουλείαν, που επιβάλλουν οι ισχυροί εις τους αδυνάτους λαούς". Και αφού το άρθρο κάνει μια σύντομη μνεία στην Επανάσταση και στην έμπνευση των οπλαρχηγών που είχαν "αδάμαστον την πίστιν εις την κραταιά ενίσχυσιν των ουρανών" , καταλήγει στο διακύβευμα της εποχής:

Συγκρατημένη όμως εφέτος είναι η χαρά μας. Την επισκιάζουν τα σύννεφα του πόνου διά την δουλείαν αδελφών μας, οι οποίοι κάτω από την απειλήν του δυνάστου θα εορτάσουν τον Ευαγγελισμόν. Με κίνδυνον της ζωής των θα ψάλουν τον ύμνον της ελευθερίας. Αλύτρωτοι ακόμη. Αδούλωτον όμως παραμένει το εθνικόν των φρόνημα, αλύγιστον το αγωνιστικόν των πνεύμα. Η οικουμένη τούς θαυμάζει. Πώς είναι δυνατόν να μη κάμψουν τελικώς την υλικήν δύναμιν, την ωμήν βία του κατακτητού; Συντόμως θα διαλυθούν τα σύννεφα της δουλείας από την ακτινοβολίαν του ηλίου της ελευθερίας. Οι δούλοι αδελφοί μας, όπως το 1821 οι πρόγονοί μας, έχουν με το μέρος των τον Κύριον των δυνάμεων", τον κραταιόν ελευθερωτήν. Μαζή των είναι ο Θεός που "εξήγαγε" τον λαόν του "χειρί κραταιά εξ οίκου δουλείας". Μαζή των είναι η Ελλάς. Πανελλήνιος ο πόθος διά την ελευθερίαν των αλυτρώτων αδελφών μας. Αγωνίζονται εκείνοι. Εις το πλευρόν των και ημείς. Ολόψυχος η πνευματική και η ηθική μας συμπαράστασις. Όλοι οι ελεύθεροι Έλληνες ας μείνωμεν ηνωμένοι εις μίαν ισχυράν, φλογεράν, επίμονον παράκλησιν προς τον αιώνιον Ελευθερωτήν. Αγώνα προσευχής απαιτεί η ελευθερία των αλυτρώτων Ελλήνων. Αυτός ο αγών θα επιταχύνη την χρυσήν ανατολήν της ελευθερίας των. Τότε πλέον η ημέρα του Ευαγγελισμού θα είναι και εορτή της απελευθερώσεως όλων των υποδούλων αδελφών μας.⁹⁸

Η εθνική εορτή συγχωνεύεται στο τέλος του άρθρου με το σύγχρονο πολιτικό πρόταγμα της Ένωσης. Οι (Ελληνο)Κύπριοι παρομοιάζονται με τους υπόδουλους Έλληνες του 1821, οι αξίες που τους διέπουν είναι κοινές, με προεξάρχουσα την

⁹⁸ Ζωή φ. 2042, 21.03.1957, σ. 90.

ελευθερία. Οι Κύπριοι του σήμερα όπως το 1821 οι πρόγονοί μας, έχουν με το μέρος των τον Κύριον των δυνάμεων", τον κραταιόν ελευθερωτήν. Μαζή των είναι ο Θεός που "εξήγαγε" τον λαόν του "χειρί κραταιά εξ οίκου δουλείας". Με την πρόταση αυτή οι Κύπριοι του εδώ και του τώρα μεταφέρονται νοερά στο αξιακό περιβάλλον του περασμένου αιώνα και διεκδικούν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο την ελευθερία τους από τον ίδιο δυνάστη, αλλά και με τα ίδια μέσα: αυτά της πίστης.

Οι Κύπριοι δεν είναι απλώς "εν Χριστώ αδελφοί" που προτάσσουν μια πολιτική διεκδίκηση λόγω συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών, αλλά μεταλλάσσονται στους ίδιους τους ήρωες του 1821, πολεμούν με τα ίδια μέσα για τον ίδιο σκοπό, τα δίκαιά τους είναι ιερά (ή ιεροποιούνται μέσω της ταύτισης) και γι' αυτό και θα δικαιωθούν. Και τελικά δεν παρομοιάζονται απλώς με τους ήρωες της Επανάστασης, αλλά καταλήγουν να ενσαρκώνουν τους ήρωες αυτούς. Στο σημείο αυτό ο χρόνος για τη *Ζωή* συμπυκνώνεται σε μια ατελείωτη στιγμή, όλες οι μάχες ανάγονται στη μία και μοναδική αιώνια μάχη του Καλού εναντίον του Κακού, που η χειρ του Κυρίου την κατευθύνει και την ευλογεί.

Στο ιδεολογικό αυτό πλαίσιο, ο αγώνας των Κυπρίων δεν είναι ούτε πρωτοφανής ούτε μοναδικός. Ο αγώνας τους έχει ξαναλάβει χώρα στο παρελθόν και έχει οδηγήσει σε λύτρωση το έθνος, σε αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Άρα το αποτέλεσμα είναι και αυτή τη φορά προκαθορισμένο. Με μόνο προαπαιτούμενο την πίστη στον Κύριο, δεν υπάρχει περιθώριο διαφορετικής έκβασης, γιατί η υπέρτατη μάχη μπορεί να έχει μόνο ένα αποτέλεσμα: τη νίκη. Ο ιστορικός χρόνος λοιπόν αποκτά πλαστικότητα κι ευελιξία, καθώς ο αγώνας είναι κοινός σε όλη τη χρονική διάρκεια του Ελληνισμού, και κινείται προς δύο κατευθύνσεις. Από τη μια διαστέλλεται, όπως επιτάσσει η γραμμικότητα της ιστορικής συνέχειας, που ξεκινάει από τους τιμημένους μας προγόνους στην Αρχαία Ελλάδα για να καταλήξει μέσα από πολλούς αγώνες στο σήμερα, στη διεκδίκηση της ιερής ελευθερίας των Κύπριων αδελφών. Ταυτόχρονα όμως, όλες οι μάχες σε όλο το μήκος του γραμμικού αυτού και διεσταλμένου χρόνου συμπυκνώνονται σε μία και μόνη στιγμή, ανάγονται στην υπέρτατη, άχρονη και μεταφυσική αιώνια μάχη, την αντιπαράθεση Φωτός και Σκότους. Από αυτή την οπτική ο χρόνος συστέλλεται σε μία στιγμή που δεν μετριέται, δεν έχει αρχή και τέλος, γίνεται άχρονη. Χρόνος και μη χρόνος, συστολή και διαστολή, τα δύο αντιθετικά και αλληλοαναιρούμενα φαινόμενα ισχύουν ταυτόχρονα στην ιδεολογία της *Ζωής*.

Ο χρόνος, αυτή η πολύπλοκη έννοια, διαστέλλεται και συστέλλεται ανάλογα με το πολιτικό πρόταγμα που βρίσκεται στο εδώ και στο τώρα, δηλαδή στο παρόν. Το παρόν επιτάσσει και το παρελθόν ακολουθεί, προσαρμοσμένο κατάλληλα στις τρέχουσες ανάγκες. Το κύριο άρθρο του τεύχους 2042 δεν είναι πραγματικά αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, ούτε στην Επανάσταση του 1821. Δεν μας δίνει πληροφορίες ούτε μας ενημερώνει απλώς για τη διπλή εορτή. Μας διδάσκει όμως και μας υπενθυμίζει ότι η μάχη είναι μία και κερδίζεται πάντα με τη βοήθεια του Θεού. Ο αγώνας του κυπριακού λαού είναι μόνο μια έκφανση της μάχης αυτής, η έκφραση του αιώνιου στην προσωρινότητα της στιγμής, αυτής της συγκεκριμένης στιγμής του 1957. Η εκάστοτε μάχη δίνεται πάντα στο σήμερα, είτε πρόκειται για μάχη εναντίον των "συμμοριτών", είτε για την απελευθέρωση των "Κυπρίων αδελφών", είτε ακόμα και για εθνικές εκλογές.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα χαρακτηριστικά των δύο χρόνων, θα λέγαμε ότι ο χρόνος που διαστέλλεται είναι ο εθνικός/ιστορικός, ο χρόνος κατά τον οποίο λαμβάνουν χώρα γραμμικά και σε αυστηρή αλληλουχία όλα εκείνα τα συμβάντα που απαρτίζουν τον ελληνισμό. Ο δεύτερος είναι ο θεολογικός/οντολογικός, ένας χρόνος συμπτυκνωμένος στη στιγμή της υπέρτατης μάχης, μιας μάχης πάντα παρούσας και γι' αυτό άχρονης, μιας μάχης που δεν μετριέται, δεν μπορεί να μετρηθεί με τα ανθρώπινα μέτρα. Ο χρόνος γίνεται αντιληπτός ως μία «δυναμική πορεία προς το πλήρωμα, ανάμεσα από ποικίλα συναπαντήματα»⁹⁹, που καθιστά το εκάστοτε παρόν μία προσωρινή -«αναμεταξύ»- περίοδο μέχρι την πλήρη έλευση της Βασιλείας του Θεού στο μέλλον¹⁰⁰. Η γραμμή επομένως της ιστορίας-χρόνου δεν θεωρείται τέλεια ευθεία, αλλά με «ανεβοκατεβάσματα» και «σκαμπανεβάσματα»¹⁰¹, δίχως ωστόσο να αναιρείται ο γενικός προσανατολισμός. Η θέση αυτή είναι ανάλογη του ευαγγελικού θεολόγου Cullmann: «αν σήμερα εγώ μιλώ για γραμμή, δείχνοντας τη γενική κατεύθυνση μέσα στην οποία κινείται η ιστορία, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι δεν πρόκειται για ευθεία, αλλά για κυματοειδή γραμμή, στην οποία είναι δυνατόν να

⁹⁹ Αγουρίδης Σ., *Ερμηνευτική των Ιερών Κειμένων: Εγχειρίδιο για τους Σπουδαστές*. Αθήνα 1979, χ.ε., σ. 326.

¹⁰⁰ Αγουρίδης Σ., «Θρησκευτική Εσχατολογία και Κρατική Ιδεολογία στην Παράδοση του Βυζαντίου, της μεταβυζαντινής περιόδου και του Νέου Ελληνικού κράτους», στο Σ. Αγουρίδης (1996) *Θεολογία και Επικαιρότητα* (Μελέτες και Άρθρα). Αθήνα 1996, σ. 49-50.

¹⁰¹ Βλ. Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 505, και Αγουρίδης Σ., *Θεολογία και Επικαιρότητα, Μελέτες και Άρθρα*, Αθήνα 1996, σ. 256.

υφίστανται μεγάλες παρεκκλίσεις»¹⁰². Με τον τρόπο αυτό κατανοούνται καταστάσεις πολέμου και αδικίας, οι οποίες διαφορετικά θα κλόνιζαν την πίστη στην πορεία της σωτηρίας, αλλά εξίσου σημαντικά εισάγεται η έννοια της ευθύνης του ανθρώπου, ο οποίος πρέπει ενεργητικά να συμβάλλει στην προώθηση του «σχεδίου του Θεού»¹⁰³. Συνοψίζοντας, ο χρόνος είτε ως παρελθόν, είτε ως παρόν αποκτά ενότητα χάρη στην ιδιαίτερη σημασία που έχει ο χρονικός ορίζοντας 'μέλλον', που δεν είναι άλλη από την εσχατολογική προοπτική της εγκαθίδρυσης της βασιλείας του θεού μέσα στον κόσμο. Με άλλα λόγια, παρελθόν-παρόν-μέλλον είναι άρρηκτα συνδεδεμένα χάρη στη σωτηριακή προοπτική του χριστιανικού μηνύματος: «το μέλλον είναι το 'σημείο' από το οποίο θεάται κανείς το παρελθόν και το παρόν. Δηλαδή αυτό που περιμένει η Εκκλησία του Θεού είναι η ουσιαστική αφετηρία για την κατανόηση παρελθόντος και παρόντος. Η οποιαδήποτε 'σύνθεση' έχει εσχατολογικό χαρακτήρα»¹⁰⁴.

Η ιστορία αποτελεί την πρώτη ύλη για εθνικιστικές ή φονταμενταλιστικές ιδεολογίες. Το παρελθόν δεν είναι απλώς ένα ουσιώδες στοιχείο, είναι *το* ουσιώδες στοιχείο. Αν δεν υπάρχει κατάλληλο παρελθόν, πάντα μπορεί να εφευρεθεί. Και συνήθως, στη φύση των πραγμάτων δεν υπάρχει ένα απόλυτα κατάλληλο παρελθόν για να βασιστεί πάνω του η σύγχρονη ιδεολογία, γιατί το φαινόμενο που η εκάστοτε ιδεολογία ισχυρίζεται ότι ερμηνεύει, δεν είναι αιώνιο ή αρχαίο, αλλά μια ιστορική καινοτομία της υπό μελέτης περιόδου. Το παρελθόν, όπως είδαμε, νομιμοποιεί. Το παρελθόν προσφέρει ένα λαμπρό υπόβαθρο σε ένα παρόν που δεν έχει πολλά να διαφημίσει¹⁰⁵. Το μέλλον αποτελεί και εδώ την κεντρική κατηγορία του χρόνου, καθώς τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν φωτίζονται στην προοπτική του μέλλοντος, το μεν παρελθόν ως θετική μορφή γνώσης, το δε παρόν ως το πλαίσιο αγωνιστικής προετοιμασίας του οράματος της ανθρώπινης κοινωνίας¹⁰⁶. Η εργαλειοποίηση της ιστορίας τελικά για τη "Ζωή" δεν διαφέρει πολύ από την ιδεολογικοποίησή της από άλλες θρησκευτικές, εθνικές ή εθνοτικές ομάδες. Η ερμηνεία του παρελθόντος μέσα από τους φακούς ενός "αναπόδραστου πεπρωμένου", δεν καταργεί μόνο την ίδια την έννοια της ιστορίας. Προσφέρει ταυτόχρονα το

¹⁰² Cullman, O., *Heil als Geschichte. Heilsgeschichtliche Existenz im Neuen Testament*, Τυβίγγη 1967.

¹⁰³ Αγουρίδης 1979, σ. 313.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 56.

¹⁰⁵ Hobsbawm E., *On History*, Abacus, London 1997, σ. 6.

¹⁰⁶ Πάλλας, Δ., *Ορθοδοξία και Παράδοση: Δοκιμή Αυτοβιογραφίας. Με ένα παράρτημα για τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967*, Ηράκλειο 2005, σ. 173.

μοναδικό πλεονέκτημα να δικαιολογεί τις νίκες και να συμφιλιώνει τους ανθρώπους με τις ήττες: μια αποστολή που στηρίζεται από τη θεία βούληση πρέπει στο τέλος να πετύχει.

Σε σχέση με τη θέαση αυτή θα κατατάσσαμε την προσέγγιση της "Ζωής" στην αντικειμενιστική θεολογία, όπως την περιγράφει ο Αγουρίδης¹⁰⁷. Ο πιστός δεν μπορεί να αρκεστεί στην παθητικότητα μιας δοξολογικής στάσεως, αντιμετωπίζοντας την Εκκλησία ως καταφύγιο και αδιαφορώντας για τις εξελίξεις στο ιστορικό γίνεσθαι. Αντίθετα, σκοπός της Εκκλησίας θεωρείται το άνοιγμα στην κοινωνική πραγματικότητα με τελική επιδίωξη το μετασχηματισμό της σύμφωνα με θεμελιώδεις χριστιανικές αξίες, όπως ισότητα, δικαιοσύνη και ειρήνη. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή του πιστού μέσα στην κοινωνία σε όλες τις εκδηλώσεις της: «Η Λειτουργία δεν είναι ατομικό καταφύγιο και ανάπαυση σε κάποιο παρελθόν... κάτι τέτοιο θα ήταν φυγή και απώλεια σε αρχαϊστικές φαντασιώσεις... Η Λειτουργία είναι κάτι που γίνεται δυναμικά από το συλλογικό πρόσωπο, που λέγεται λαός του Θεού, έχει αφετηρία στο παρελθόν, δυναμική παρουσία στο παρόν και ολοκλήρωση στο μέλλον... Αυτά σημαίνουν πολύ απλά δυναμική παρουσία της ευχαριστιακής κοινότητας μέσα στην όλη ζωή (πνευματική, κοινωνική, οικονομική, κτλ.) του παρόντος, και συγχρόνως... ως βεβαιότητας της ελπίδας για γνήσια ανθρώπινη κοινωνία στο μέλλον»¹⁰⁸. Η ιστορία, επομένως, δεν αντιμετωπίζεται εκ προοιμίου αρνητικά. Αντίθετα θεωρείται το πεδίο δραστηριότητας του ανθρώπου, συγκεκριμένα καθήκον και ευθύνη του πιστού να συμβάλλει μέσω της δράσης του στην πορεία της εσχατολογικής τελείωσης¹⁰⁹. Γι' αυτό το λόγο, εξυψώνεται η Ιεραποστολή ως «δραστηριότητα της ευχαριστιακής κοινότητας μέσα στον κόσμο σαν ιστορική πραγματικότητα» με απώτερο σκοπό την «ένταξη της ανθρώπινης ιστορίας στην ιστορία της σωτηρίας, της ανθρώπινης κοινότητας στην κοινωνία της Βασιλείας του Θεού»¹¹⁰. Η σωτηρία, σε αυτή την περίπτωση, δεν

¹⁰⁷ Καθηγητής θεολογίας, ο Αγουρίδης υπήρξε συν τοις άλλοις «και ο άλλος πόλος της Σχολής της Θεσσαλονίκης, το αντίπαλο δέος του καθηγητή Παναγιώτη Χρήστου, δηλαδή της φαινομενολογικής τάσης, γνωστής και ως θεολογία του προσώπου.

¹⁰⁸ Αγουρίδης 1979, σ. 305.

¹⁰⁹ Κεσσαρέας Ε., *Ορθόδοξη Εκκλησία και Κράτος στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Κοινωνιολογική Ανάλυση των Ιδεολογικών Αντιπαραθέσεων*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2010, σ. 38.

¹¹⁰ Αγουρίδης Σ., 1979, σ. 306.

αναφέρεται σε μία κατάσταση μυστικονηπτικής ή ερωτικής έκστασης, αλλά σε συνάφεια με την ιστορία καθεαυτή. Το ίδιο και η άσκηση και η αγάπη, από κάθαρση των εσωτερικών παθών με σκοπό την παθητική ένωση με το θεό («θέωση»), μεταβάλλονται σε εκ"Δήλωση" διαμαρτυρίας, ακόμη και «οργής» ενάντια στις κοινωνικές αδικίες¹¹¹. Ωστόσο, στη ρητορική της Ζωής περιλαμβάνονται και στοιχεία «πολιτικής θεολογίας», δηλαδή μιας προσανατολισμένης προς τον εξωτερικό κόσμο δράσης για αλλαγή ή καλυτέρευση της κοινωνίας, όσο και «συντηρητικού πιετισμού» που αποσκοπεί στην ηθική βελτίωση του ανθρώπου.

2δiv. Αρχαία Ελλάδα

Για το τέλος αφήσαμε την πιο ακανθώδη ίσως σχέση που έχει η "Ζωή" με το παρελθόν. Αυτήν με την Αρχαία Ελλάδα. Καταρχάς οι αναφορές που γίνονται στην Αρχαία Ελλάδα είναι ποσοτικά αισθητά λιγότερες σε σχέση με χριστιανικές περιόδους της ιστορίας. Συνήθως βρίσκουμε παρεμπίπτουσες αναφορές στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό στο πλαίσιο κάποιου άλλου θέματος. Η αρχαία Ελλάδα αναφέρεται προς επίρρωση του επιχειρήματος της συνέχειας ή/και των αρετών του τρισχιλιετούς έθνους, και όχι ως αυτόνομο θέμα. Δεν βρίσκουμε δηλαδή ούτε αφιερώματα (όπως γίνεται για το Βυζάντιο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία), ούτε μεμονωμένα άρθρα με θέμα την Αρχαία Ελλάδα.

Εάν διά τους αρχαίους Έλληνας η ιστορία ήτο "καλλίστη παιδεία προς αληθινόν βίον" (Πολύβιος), δι' ημάς τους Χριστιανούς είναι εις πολύ μεγαλύτερον βαθμόν διδάσκαλος της πείρας των αιώνων. Από τας σελίδας της ημπορεί να αντλήση ο Χριστιανός πολύτιμα διδάγματα διά το παρόν και διά το μέλλον, διότι η ιστορία είναι "φιλοσοφία διά παραδειγμάτων" (Θουκυδίδης).¹¹²

Με το απόσπασμα αυτό ξεκινάει άρθρο με τίτλο "Βυζαντινός Χριστιανισμός", το οποίο συνεχίζει πλέκοντας το εγκώμιο του Βυζαντινού πολιτισμού. Δύο

¹¹¹ Παπαθανασίου Θ., *Κοινωνική Δικαιοσύνη και Ορθόδοξη Θεολογία: Μία προκήρυξη*, Αθήνα 2005, σ. 26.

¹¹² Ζωή, φ. 1737, 11.01.1951, σ. 15.

παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε στο πιο πάνω απόσπασμα. Από την πρώτη κιόλας πρόταση, υπάρχει ένας διαχωρισμός μεταξύ Αρχαίων Ελλήνων και Χριστιανών. Είναι χαρακτηριστικό το δίπολο "διά τους αρχαίους Έλληνας/δι' ημάς τους Χριστιανούς". Η "Ζωή" αναγνωρίζει τη διαφορά και ταυτίζεται με τους Χριστιανούς. Ταυτόχρονα όμως, επιλέγει να εισαγάγει τον αναγνώστη στο αφιέρωμα για τον Βυζαντινό πολιτισμό, επικαλούμενη την αυθεντία του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, καθώς αυτόν αναγνωρίζει ως προγενέστερο και ως φυσική απαρχή του ελληνικού έθνους. Η αντίφαση αυτή ενυπάρχει σε όλες τις αναφορές στην αρχαία Ελλάδα. Από τη μια οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούνται το φυσικό σημείο αναφοράς ως προς τις απαρχές του έθνους, από την άλλη η Ζωή (αλλά και όλη η σύγχρονη εθνική ιστορία) πρέπει να συμφιλιωθεί με την ιδέα ότι "το εθνικό μας κλέος" έχει στη βάση του πολυθεϊστές. Αν αυτό για το κράτος και την επίσημη ιστοριογραφία ήταν μια αντίφαση που έπρεπε να αντιμετωπιστεί, η πρόκληση ήταν σαφώς μεγαλύτερη για μια θρησκευτική οργάνωση η οποία διατυμπάνιζε ακούραστα και αδιάλειπτα ότι όλα τα επιτεύγματα από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα οι Έλληνες τα οφείλουν στον Θεό.

Μια τελευταία παρατήρηση σε σχέση με το πιο πάνω απόσπασμα είναι η εξής: η ακολουθία των δύο προτάσεων είναι αντιπροσωπευτική της αναφοράς στην Αρχαία Ελλάδα. Συνήθως η αναφορά στην Αρχαία Ελλάδα και στους ένδοξους προγόνους μας συνοδεύεται στη συνέχεια με αναφορά και ανάπτυξη των χριστιανικών ιδεωδών που ακολούθησαν. Η Αρχαία Ελλάδα δηλαδή λειτουργεί ενδοκειμενικά ως προπομπός του χριστιανικού κόσμου. Ας δούμε όμως μια αυτοτελή αναφορά στην Αρχαία Ελλάδα με αφορμή την εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου.

Δύο μεγάλας αληθείας φέρει πάλιν εις την μνήμην μας η εθνική εορτή. Ότι ο ελληνικός λαός εμεγαλουργεί και ότι όλα τα μεγάλα κατορθώματά του απέδιδε εις τον Θεόν. Το άξιον πολλής προσοχής είναι, ότι τούτο δεν συνέβαινε μόνον κατά τους χριστιανικούς αιώνας, αλλά και κατά την προ Χριστού εποχήν. Ας ενθυμηθώμεν τα περίφημα εκείνα λόγια που είπεν ο Θεμιστοκλής την επαύριον της μάχης της Σαλαμίνας: «Τάδε γαρ ουχ ημείς κατειργασόμεθα αλλά θεοί...»

Παντοτεινόν λοιπόν γνώρισμα του γνησίου Έλληνος είναι όχι μόνον η μεγαλουργία, αλλά και η ευγνωμοσύνη, η απόδοσις της νίκης και των θαυμάτων εις τον Θεόν. Και εάν αυτό εφρόνουν οι αρχαίοι μας

*πρόγονοι μέσα από το σκότος της ειδωλολατρίας των, ταιριάζει πολύ περισσότερο να το έχουν ως ακλόνητον πεποίθησίν των οι σημερινοί φωτισμένοι από την χριστιανική πίστιν Έλληνες.*¹¹³

Η μάλλον άβολη αλήθεια ότι οι πρόγονοι αυτοί κάθε άλλο παρά Χριστιανοί ήταν, φέρνει τη "Ζωή" σε θέση δέους και αμηχανίας. Το δέος προέρχεται από τα αξεπέραστα επιτεύγματα των αρχαίων μας προγόνων και η αμηχανία από το γεγονός ότι αυτά δεν μπορούν να αποδοθούν στον Χριστιανισμό. Στις περισσότερες αναφορές η "Ζωή" σχολιάζει με θαυμασμό τα φιλοσοφικά και επιστημονικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων. Πώς μπορεί να ξεπεραστεί η αντίφαση; Η γέφυρα που "χτίζεται" για να συνδέσει τις δύο έννοιες είναι σχηματικά η υποβάθμιση της ειδωλολατρίας και η ανάδειξη της πίστης ως αφηρημένης έννοιας σε προαιώνιο ιδανικό. "Αυτό εφρόνουν οι αρχαίοι μας πρόγονοι μέσα από το σκότος της ειδωλολατρίας των". Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες αναφορές στη διαφορετική θρησκεία των Αρχαίων Ελλήνων, η οποία συνήθως υπονοείται ή τις περισσότερες φορές αποσιωπάται εντελώς. Εδώ λοιπόν που αναφέρεται ρητά μπορούμε να διακρίνουμε δύο στοιχεία με εντελώς διαφορετικό ειδικό βάρος: την ειδωλολατρία και την έννοια της πίστης. Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αποδίδει η Ζωή στους Αρχαίους Έλληνες, τα οποία και αξιολογεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Η ειδωλολατρία και το σκότος που αυτή συνεπάγεται, αναφέρεται μεν ειρήσθω εν παρόδω, αλλά επικαλύπτεται από μια αξία ασύγκριτα υψηλότερη και σταθερή (αφού αποδίδεται στον Ελληνισμό ως μόνιμο γνώρισμα): την αξία της πίστης. Τα επιτεύγματα της Αρχαίας Ελλάδας ως μόνιμα σημεία αναφοράς αποδίδονται αποκλειστικά στο επικρατές χαρακτηριστικό, στο υψηλό αυτό ιδανικό που καλύπτει όλα τα υπόλοιπα. Με άλλα λόγια, η ειδωλολατρία έρχεται και παρέρχεται, ο πραγματικός Θεός όμως είναι αιώνιος.

Δεν εγνώριζαν βεβαίως τότε οι αρχαίοι πρόγονοί μας τον αληθινόν Θεόν. Η ήλιος της δικαιοσύνης δεν είχε ακόμη ανατείλει, ώστε να φωτισθούν και αυτοί από τς ακτίνες του. Πάρα ταύτα, διά τον "άγνωστον Θεόν" που εσέβοντο και ελάτρευαν, ήσαν πρόθυμοι να θυσιασθούν, διά να προλάβουν την βεβήλωσιν των ναών των και διά να υπεραμυνθούν του πατρίου εδάφους. Και επειδή το ιδανικόν αυτό

¹¹³ Ζωή, φ. 1698, 23.03.1950, σ. 89.

εφλόγιζε τα στήθη και ενεύρωνε τας ψυχάς των και εχαλύβδωνε τα σώματα, δι' αυτόν τον λόγον ήδη από της εποχής εκείνης επανελαμβάνετο και εις την Ελλάδα το θαύμα του περιουσίου λαού, διά το οποίον όλοι εξεπλήττοντο: "ώς διώζεται εις χιλίους και δύο μετακινήσουσι μυριάδας;"¹¹⁴

Το θαύμα της πίστης είναι αυτό που θα δώσει φτερά στις ψυχές των Ελλήνων, οι οποίοι ενσαρκώνουν τον Δαβίδ της εποχής άπαξ διά παντός και όσα χρόνια κι αν περάσουν δεν θα σταματήσουν ποτέ να έχουν αυτόν το ρόλο. Ο "περιούσιος λαός", με όλο του το χριστιανικό ειδικό βάρος, εννοεί αυτό ακριβώς: τον λαό που λόγω της φλογερής του πίστης έχει προδιαγεγραμμένη στα κύτταρά του τη νικηφόρα μοίρα και τον Θεό προστάτη. Ο "άγνωστος Θεός" που λατρεύουν και εμπιστεύονται δεν είναι στην πραγματικότητα καθόλου άγνωστος. Πρόκειται για τον Θεό των Χριστιανών, που οι Αρχαίοι μέσα στην άφατη σοφία τους δεν τον έχουν μεν ανακαλύψει, διαισθάνονται όμως την ύπαρξή του και σ' αυτόν προστρέχουν μέσα στην άγνοιά τους. Η άγνοια εδώ δεν έχει την έννοια του cahil στο Ισλάμ, δεν υπονοεί την προ-Προφήτη εποχή, όταν οι άνθρωποι ζούσαν χωρίς τη θεία φώτιση και την αρωγή του Θεού μια ζωή απολίτιστη και μάλλον ανάξια λόγου. Η μεγάλη διαφορά είναι ότι η Αρχαία Ελλάδα εντάσσεται στη γραμμική αφήγηση περί έθνους, ενώ στην Τουρκία η προϊσλαμική εποχή εξαιρείται από το εθνικό σώμα. Ας προσέξουμε το πιο κάτω απόσπασμα, όπου επιχειρείται η αποδόμηση του επιχειρήματος "της αρνήσεως" περί μη χριστιανικής θρησκείας των αρχαίων Ελλήνων:

Η προχριστιανική εποχή δεν μπορεί να χρησιμεύση ως επιχείρημα της αρνήσεως, διά τον λόγον, ότι εις την εποχήν αυτή η ανθρωπότης δεν απέρριπτε την χριστιανικήν διδασκαλίαν, αλλ' απλώς την ηγνόει. Από απόψεως της χριστιανικής διδασκαλίας η αρχαιότης είναι εποχή αγνοίας, όχι εποχή αρνήσεως. [...] Όντως δε, επιμελής μελέτη εφ' ενός της χριστιανικής διδασκαλίας, αφ' ετέρου της νοοτροπίας που εκράτει εις την αρχαιότητα και εκ τρίτου της νοοτροπίας της αποστασίας και της αρνήσεως αποδεικνύει, ότι η αρχαιότης όχι μόνο δεν ευρίσκετο εις αντίθεσιν, έστω ανεπίγνωστον, προς ό,τι κατόπιν απετέλεσε την

¹¹⁴ Ζωή, φ. 1993, 22.03.1956, σ. 169.

*χριστιανικήν διδασκαλίαν, αλλά αντιθέτως είναι πολύ πλησιεστέρα προς τον χριστιανικόν κόσμον ιδεών και την χριστιανικήν κοσμοθεωρίαν παρά προς τον κόσμον της αρνήσεως και της αποστασίας. [...] Η προχριστιανική εποχή έχει με την χριστιανικήν κοινήν την πίστιν εις το θείον, και επομένως (τούτο μας ενδιαφέρει από απόψεως των θεμελίων του πολιτισμού) την ευσέβειαν. Ο προχριστιανικός πολιτισμός ήτο πέρα για πέρα **θεοκεντρικός**. [...] Την σφραγίδα του θείου έχει κάθε εκδήλωσις του πολιτισμού, αυτού του οποίου ο θεοσεβής χαρακτήρ εκίνησε τον θαυμασμόν ακόμη και μορφών κατ' εξοχήν θρησκευτικών, όπως του Αποστόλου Παύλου. Και δεν ημπορεί να αντικρύσει οιανδήποτε πηγήν διά την έρευναν του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, χωρίς να ιδή ζωντανήν εμπρός του την επίδρασιν της πίστεως εις το θείον.*¹¹⁵

Εδώ η άγνοια δεν προσάπτεται ως μειονέκτημα, αλλά συγχωρείται και αντιμετωπίζεται σχεδόν με συμπάθεια καθώς υπονοεί συγκεκαλυμμένη γνώση. Η ευσέβεια και ο θεοκεντρικός πολιτισμός προβάλλονται ως αρετές πολύ σημαντικότερες από οτιδήποτε άλλο. Το βήμα των θεοσεβούμενων αρχαίων Ελλήνων από τη θρησκευτική ευσέβεια μέχρι την οριακή επίγνωση του ενός και μοναδικού Θεού που φωτίζει τον Χριστιανισμό, είναι πολύ μικρό. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν στον έναν και μοναδικό Θεό, όπως ακριβώς και οποιοσδήποτε μελλοντικός Χριστιανός, χωρίς όμως να τον κατονομάζουν. Τα χαρακτηριστικά της πίστης τους όμως και οι αξίες που προκύπτουν μέσα από αυτήν είναι πανομοιότυπα με αυτά της χριστιανικής πίστης, γι' αυτό άλλωστε τους αποδίδεται από τη Ζωή επάξια ο χαρακτηρισμός του περιούσιου λαού. Η Ζωή μπορεί και διακρίνει την πραγματική φύση της πίστης των Αρχαίων και αυτήν αναδεικνύει με τις περιγραφές της. Γι' αυτό κι οι έννοιες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και του χριστιανισμού δεν παρουσιάζονται ως αντιφατικές, αλλά αντίθετα ως συμπληρωματικές. Παραφράζοντας τον ορισμό του Braudel "δεν υπάρχει άθεος, υπάρχει Χριστιανός που έχει χάσει την πίστη του", θα μπορούσε να πούμε κατ' αναλογία ότι για τη Ζωή δεν υπάρχουν ειδωλολάτρες, υπάρχουν Χριστιανοί που δεν έχουν ακόμα ανακαλύψει

¹¹⁵ Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, Χριστούγεννα 1946, σ. 139-140. [Η έμφαση του κειμένου]

τον Χριστό. Στην ανάγνωση αυτή οι Αρχαίοι Έλληνες ουσιαστικά προετοίμαζαν το έδαφος για την έλευση του Χριστιανισμού, σαν να ήξεραν τι θα επακολουθούσε και όχι μόνο το σχεδίαζαν προσεκτικά αλλά το δημιουργούσαν πριν καν αυτό γεννηθεί. Κατά μία έννοια η Ζωή τούς αποδίδει τον χαρακτηρισμό των πρώτων προφητών του Χριστιανισμού. Και από μία άποψη αυτό ίσχυε καθώς προλειαίνουν το έδαφος και προαναγγέλλουν καρμικά και με θρησκευτικούς όρους την άφιξη των Χριστιανών.

Το αποτέλεσμα δεν μπορεί να είναι τίποτα διαφορετικό από τη γνωστή σύνθεση του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, μια σύνθεση με βάση τον Χριστιανισμό και μια αμήχανη αναγνώριση της αρχαίας Ελλάδας. Ο ελληνοχριστιανισμός τον οποίο η Ζωή ευελπιστεί να θέσει ως βάση στη νέα κοινωνία που οραματίζεται, δεν μπορεί παρά να έχει τα χαρακτηριστικά ενός αφηρημένα ελληνικού πνεύματος και μιας απόλυτης χριστιανικής αλήθειας:

Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, η αρμονική δηλαδή σύνθεσις του ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής αληθείας, αποτελεί το ιδεώδες θεμέλιον, την αδαμάντινην βάσιν, επάνω εις την οποίαν ημπορεί να στηριχθή και να οικοδομηθή η ατομική, η οικογενειακή και η κοινωνική ζωή των ανθρώπων.¹¹⁶

Στον ιδεολογικό συγκερασμό Ελληνικότητας και Χριστιανισμού, η θρησκεία παίζει τον ρόλο της συνεκτικής ουσίας που κρατάει όρθιο το οικοδόμημα. Πνευματικά, κοινωνικά και πολιτικά, κανένας άλλος συνδυασμός δεν μπορεί να επιφέρει το αντίστοιχο αποτέλεσμα. Ο ελληνικός πολιτισμός είναι με τη σειρά του απαραίτητος στη σύνθεση του "περιούσιου λαού", καθώς η λατρεία της κλασικής αρχαιότητας και η οικειοποίηση μιας προνομιακής και αποκλειστικής σχέσης με έναν "ανώτερο" πολιτισμό, οδηγεί αναπόδραστα μια διογκωμένη αυτοεικόνα¹¹⁷. Η Ζωή αναπαράγει τον επίσημο λόγο της προγονολατρίας, η οποία ιδεολογικά επιτρέπει τη διαιώνιση μιας εικόνας που παρουσιάζει το ελληνικό έθνος μικρό αλλά περήφανο, μόνιμο υπερασπιστή του πολιτισμού και της ελευθερίας έναντι οποιωνδήποτε ξένων ή εγχώριων "βαρβάρων".

¹¹⁶ Ζωή, φ. 2003, 07.06.1956, σ. 179.

¹¹⁷ Stefanidis I., *Stirring the Greek Nation*, όπ.π., σ. 12.

Εδώ βλέπουμε και την ειδοποιό διαφορά μεταξύ της "Ζωής" και του Μακράκη. Ο Μακράκης θεωρούσε απαραίτητη τη μελέτη των αρχαίων ποιητών και συγγραφέων, για λόγους που σχετίζονταν πρωτίστως με την εκμάθηση της γλώσσας. Η γλώσσα άλλωστε αποτελεί για τον Μακράκη το σημαντικότερο στοιχείο διαφοροποίησης του ελληνικού έθνους από τα υπόλοιπα. Η μεγάλη του διαφορά με τη "Ζωή" έγκειται στη συνέχεια της σκέψης του. Η μελέτη των αρχαίων Ελλήνων οδηγεί στη γνώση της κακοδαιμονίας τους, στην περιγραφή μιας ζωής που βίωναν σε πνεύμα απάτης και ψεύδους, έχοντας άγνοια του Θεού. Συγκρίνει τον Όμηρο και τα έπη του με την Αγία Γραφή και τα βρίσκει πολύ κατώτερα:

*"Ο Ζευς λοιπόν της Ιλιάδος, είναι ο Όφρις και Διάβολος ο στηλιτευόμενος εν τη Αγία Γραφή και τα ακάθαρτα πνεύματα των δαιμονίων, ους θεούς ενόμιζον οι αρχαίοι Έλληνες και τα άλλα της ειδωλολατρείας (sic) έθνη. Διά τούτο οι αρχαίοι ημών πρόγονοι ήσαν κακοδαίμονες, ως ζώντας κατά τον ούλον νουν του ανθρωποκτόνου Διαβόλου και τερπόμενοι εν ταις φαύλαις ηδοναίς του ακάθαρτου πνεύματος."*¹¹⁸

Εδώ λοιπόν διακρίνουμε το δίπολο καλού-κακού και παρατηρούμε πώς αυτό μετουσιώνεται σε έννοιες αντίθετες, ανάλογα με την εποχή και τον εκφραστή της. Ενώ η "Ζωή" επαινεί τους αρχαίους Έλληνες γιατί είχαν ανακαλύψει την πίστη, δικαιολογώντας τους μεγάλωψυχα την άγνοια του πραγματικού Θεού, θεωρώντας τον Άγνωστο Θεό των αρχαίων τον αληθινό θεό των Χριστιανών που δεν είχε ακόμα αναγνωριστεί και κατονομαστεί ως τέτοιος, ο Μακράκης αντίθετα βδελύσσεται με την ίδια ειδωλολατρία των αρχαίων και τη θεωρεί λατρεία του Διαβόλου. Ανάλογα δηλαδή με τις ανάγκες της εποχής, οι αρχαίοι γίνονται φορείς πρωτογενούς και ενστικτώδους σοφίας, ή τρυφηλής ακολασίας, επειδή λατρεύουν τους δικούς τους θεούς. Ο συντηρητισμός του Μακράκη, από την άλλη, φτάνει σε τέτοιες υπερβολές ώστε να εκλαμβάνει τις αρχαιολογικές ανασκαφές που γίνονται, ως μια προσπάθεια επαναφοράς του ειδωλολατρικού παρελθόντος και τη θεματική χρήση της αρχαιότητας από τους ποιητές ως επαναφορά αυτής της πίστης¹¹⁹. Ωστόσο, ο

¹¹⁸ Μακράκης Α., *Νέον εκπαιδευτικόν σύστημα, Γ' μέρος Λογομάθεια*, Αθήνα 1882, σ. 329-330.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 348.

Μακράκης δεν απορρίπτει τους αρχαίους Έλληνες συλλήβδην. Θαυμάζει φιλοσόφους όπως ο Πλάτωνας και ο Σωκράτης (ας μην ξεχνάμε ότι η περιγραφή της ιδεατής πλατωνικής πολιτείας βρίσκεται πολύ κοντά στο δικό του όραμα της Χριστοκρατίας), και τους θαυμάζει με τον ίδιο τρόπο που η "Ζωή" θαυμάζει τη σοφία των αρχαίων επειδή προλειαίνουν το έδαφος για την έλευση του πραγματικού Θεού. Με τα δικά του λόγια:

Η Σωκρατική και Πλατωνική φιλοσοφία και διαλεκτική εκρήμνιζον το παλαιόν καθεστώς, και προητοίμαζαν το έργον της σοφίας του Χριστού, την εν Χριστώ αναγνώρισιν της αληθούς θρησκείας τε και πολιτείας.¹²⁰

Και για τον ίδιο η Ιστορία λειτουργεί μεσσιανικά και ιεραποστολικά. Οι αρχαίοι Έλληνες ζούσαν στην πλάνη της ψευδοθρησκείας τους, όμως οι φιλόσοφοί τους, μέσα στην άφατη σοφία τους, προετοιμάζουν την έλευση του αληθινού Θεού που θα οδηγήσει την ανθρωπότητα στην ιδανική Πολιτεία. Ο αρχαίος Ελληνισμός, από το επίπεδο της παντελούς άγνοιας και δεισιδαιμονίας, όπως αυτή εκφράζεται από τον Όμηρο, φτάνει στη φιλοσοφία του Πλάτωνα που προετοιμάζει την έλευση της μίας και αληθινής θρησκείας¹²¹.

¹²⁰ Στο ίδιο., σ. 346.

¹²¹ Αργυρόπουλος Ν., *Ο θρησκευτικός πολιτικός λόγος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1997, σ. 43.

Κεφάλαιο 3

Ο Αντικομμουνιστικός λόγος της "Ζωής"

If you go to Harlan County,
There is no neutral there,
You'll either be a union man,
Or a thug for J. H. Blair.

Which side are you on?
Which side are you on? [Sam Reece, 1972]

Η υπό εξέταση περίοδος μελετά τις όψεις του αντικομμουνισμού που παρουσιάζει η "Ζωή" κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Ενώ η ιδεολογία της αδελφότητας μπορεί άφοβα να χαρακτηριστεί αντικομμουνιστική σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, δεν λείπουν ωστόσο επιμέρους εκφάνσεις της ιδεολογίας αυτής, τόσο σε ένταση όσο και σε συχνότητα. Ενώ, για παράδειγμα, στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο οι αντικομμουνιστικές αναφορές παραμένουν λίγες και καλυμμένες, μετά την απελευθέρωση και όσο οδεύουμε προς τον Εμφύλιο, οι αναφορές πυκνώνουν και συνδυάζονται με ενεργή δράση που εντείνεται όλο και περισσότερο όσο συνεχίζεται ο Εμφύλιος. Η κλιμάκωση του αντικομμουνιστικού λόγου και έργου συνδυάζεται με την πολιτική αναβάθμιση της "Ζωής", η οποία γίνεται ο κατ' εξοχήν κρατικός συνομιλητής ως προς την ανάληψη και τον συντονισμό της αντικομμουνιστικής δράσης.

3α. Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος

Σύμφωνα με τον Πάλλα, η "Ζωή" κρατά επίσημα μάλλον παθητική και περιορισμένη στάση κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου και της γερμανικής κατοχής¹. Στα χρόνια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, σύμφωνα με μια πληροφορία, τεύχη της *Ζωής* και των *Ακτίνων*, καθώς και θρησκευτικά βιβλία μοιράζονται στους

¹ Πάλλας Δ., *Ορθοδοξία και Παράδοση: Δοκιμή Αυτοβιογραφίας*, Ηράκλειο 2005, σ. 202-203.

στρατιώτες.² Γενικότερα, κατά τη διάρκεια Ελληνοϊταλικού Πολέμου και της Κατοχής η δράση της «Ζωής» εστιάζεται κυρίως στο φιλανθρωπικό έργο, με έμφαση στην περίθαλψη των τραυματιών, τη στήριξη άπορων οικογενειών και τη διοργάνωση συσσιτίων³. Ωστόσο, και κατά τη διάρκεια του πολέμου, παρουσιάζεται διαφοροποίηση στον λόγο του περιοδικού. Μεσούντος του Ελληνοϊταλικού πολέμου, στήλες της *Ζωής* εξαίρουν τον ηρωισμό των Ελλήνων στρατιωτών στην Αλβανία, ενώ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η οργάνωση κρατά πιο χαμηλούς τόνους, γεγονός που εξηγείται τόσο από τον φόβο της λογοκρισίας που αντιμετώπιζε σύσσωμος ο ελληνικός Τύπος, όσο και από τη βαριά ήττα που υπέστη η χώρα. Ταυτόχρονα η οργάνωση συνεχίζει την πάγια θεματογραφία της περί θρησκείας, ήθους και οικογένειας.

Σε επίπεδο πολιτικού σχολιασμού, η *Ζωή* αντιμετωπίζει τον ελληνοϊταλικό πόλεμο όρους προαιώνιας μάχης του καλού με το κακό, ενώ δεν λείπει και ο προσήκων ενθουσιασμός από την πρώτη κιόλας μέρα. Στο κύριο άρθρο της 1ης Νοεμβρίου 1940, με εθνική ανάταση και υπερηφάνεια, το περιοδικό παραθέτει το διάγγελμα πρωτίστως του Βασιλιά και δευτερευόντως του Μεταξά⁴. Αυτό που κρατάει το

² Την πληροφορία δίνει ο Κολιτσάρας Ι., *Από την ιστορίαν της αδελφότητος Θεολόγων «Ζωή» κατά την περίοδον 1940-1944 (του ελληνοϊταλικού πολέμου και της γερμανικής κατοχής)*, Αθήνα χ.χ., σ. 9-10 και την αναφέρει ο Makrides V., *ό.π.*, σ. 162.

³ Στις 11 Νοεμβρίου του 1940 με πρωτοβουλία των μελών της «χριστιανικής κίνησης» και υπό την αιγίδα του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου Φιλιππίδη ιδρύεται η «Υπηρεσία Πρόνοιας Στρατευομένων». Οι άνθρωποι του «χριστιανικού έργου» είναι ο βασικός πυλώνας της κίνησης. Έρχονται σε επικοινωνία με 60.000 οικογένειες στρατευμένων στην περιοχή Αθηνάς – Πειραιά αναλαμβάνοντας ψυχολογική (επισκεπτόμενοι τις αντίστοιχες οικογένειες), ιατροφαρμακευτική και υλική υποστήριξη. Συστάθηκε ειδικό τμήμα περιθάλψεως θυμάτων αερεπιδρομών. Συνεργασία έχουν και με το ίδρυμα «Φανέλα του Στρατιώτου». Στέλνει στο μέτωπο 100.000 βιβλία και περιοδικά και επιπλέον 75.000 αντίτυπα του εντύπου «Ένα γράμμα προς τους στρατιώτες μας». Βλ. Καραγιάννης Γ., 2001, σ. 104, Κολιτσάρα Ι.ς, *χχ.* σ. 16 – 21.

⁴ Τα δύο διαγγέλματα βρίσκονται στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής. Ενδεικτικά από το *Έθνος* της 28ης Οκτωβρίου 1940, το διάγγελμα του Ι. Μεταξά: "Η στιγμή επέστη που θα αγωνισθώμεν διά την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος, την ακεραιότητα και την τιμήν της. Μολονότι επεδείξαμεν την πλέον αυστηράν ουδετερότητα και ίσην, προς όλους, η Ιταλία μη αναγνωρίζουσα εις ημάς το δικαίωμα να ζώμεν ως ελεύθεροι Έλληνες μου εξήτησεν σήμερον την 3ην πρωινήν ώραν, την παράδοσιν τμημάτων του εθνικού εδάφους κατά την ιδίαν αυτής βούλησιν ότι προς κατάληψιν αυτών η κίνησις των στρατευμάτων της. θα ήρχιζε την 6ην πρωινήν. Απήντησα εις τον Ιταλόν Πρέσβυν ότι θεωρώ και το αίτημα αυτό καθ' εαυτό και τον τρόπον με τον οποίον γίνεται τούτο ως κήρυξιν πολέμου της Ιταλίας

περιοδικό είναι η φράση του Γεωργίου ότι το έθνος θα αγωνιστεί υπέρ βωμών και εστιών "με πίστιν εις τον Θεόν", καθώς και την αντίστοιχη του Μεταξά "Ο Θεός σώζει την Ελλάδα". Η σύνδεση γίνεται σχεδόν αυτόματα:

*Αι φράσεις δε αὐταί των "ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμένων ἐξουσιῶν" παραπέμπουν τὸν λαὸν εἰς τὸ ἄλλο ἐκεῖνο διάγγελμα, τὸ παλαιὸν μὲν διὰ τὸν χρόνον, αἰωνίως δε νέον διὰ τὸ ἀθάνατον περιεχόμενόν του, τὸ ὑπεράνω παντός βαναύσου ἰσχύος τῆς γαυριώσεως ἐμπρὸς εἰς τὸν μικρόν και ἀθῶον. Καὶ τὸ διάγγελμα τοῦτο εἶναι τὸ **διάγγελμα τοῦ ουρανίου Βασιλέως!**⁵*

Στο απόσπασμα αυτό ενημερωνόμαστε ότι οι πολιτικές δυνάμεις του τόπου είναι οι επί γης εκπρόσωποι του Θεού, άρα το μήνυμα δεν μπορεί να είναι άλλο παρά η βούληση του Θεού διά στόματος των εκπροσώπων του. Έναν μήνα αργότερα, στο φύλλο της 1ης Δεκεμβρίου 1940, ο πόλεμος προκηρύσσεται άνισος και άδικος, μεταξύ ενός σύγχρονου Δαβίδ και Γολιάθ, αλλά η Ελλάδα προορίζεται να θριαμβεύσει για άλλη μια φορά στην τριςχιλιετή ιστορία της. Αρκεί να ακολουθήσει το παράδειγμα του Ισραήλ, του περιούσιου λαού των αρχαίων χρόνων (καθώς οι νεότεροι χρόνοι διασφαλίζουν τον ρόλο αυτό αποκλειστικά στους Έλληνες) που διασώθηκε από όλα τα δεινά λόγω της πίστης του:

κατά της Ελλάδος. Έλληνες, τώρα θα αποδείξωμεν εάν είμεθα άξιοι των προγόνων μας και της ελευθερίας, την οποίαν μας εξησφάλισαν οι προπάτορές μας. Όλον το Έθνος ας εγερθή σύσσωμον, αγωνισθήτε διὰ την Πατρίδα, τας γυναίκας, τα παιδιά σας, και τας ιεράς μας παραδόσεις. Νυν υπέρ πάντων ο αγών. Ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Ιωάννης Μεταξάς". Και το αντίστοιχο διάγγελμα του Γεωργίου Β' από την ίδια πηγή: "Ο πρόεδρος της Κυβερνήσεως ανήγγειλε προ ολίγου υπό ποιους όρους ηναγκάσθημεν να κατέλθωμεν εἰς πόλεμον κατά της Ιταλίας, επιβουλευθείσης την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος. Κατά την μεγάλην αυτήν στιγμήν είμαι βέβαιος, ότι κάθε Έλληνα και κάθε Ελληνίς θα επιτελέση τὸ καθήκον μέχρι τέλους και θα φανή αντάξιός της ἐνδόξου ἡμῶν ιστορίας. Με πίστιν εἰς τὸν Θεόν και εἰς τὰ Πεπρωμένα της φυλῆς, τὸ Έθνος σύσσωμον και πειθαρχούν ως εἰς ἄνθρωπος θα αγωνισθῇ υπέρ βωμών και εστιών μέχρι της τελικῆς νίκης. Ἐν τοῖς ἀνακτόροις των Ἀθηνῶν τῇ 28ῃ Ὀκτωβρίου 1940, Γεώργιος Β'".

⁵ *Μεταπολεμικά, Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν*, Αδελφότης Θεολόγων η "Ζωή", Αθήνα 1947, σ. 8. Η έμφαση του κειμένου.

Διότι ο ισραηλιτικός λαός, μικρός μεν λαός, αλλά ο μόνος μεταξύ των τότε λαών λατρεύων τον αληθινόν Θεόν, είναι αιώνιον παράδειγμα λαού, που καθωδηγείτο διά μακράς σειράς θαυμάτων υπό της παντοδυνάμου του Θεού δεξιάς· καθώς επίσης αιώνιον παράδειγμα τιμωρίας της αγνωμοσύνης και της αποστασίας που έδειξε κατόπιν. Διά την Ελλάδα λοιπόν τώρα δεν υπάρχει καθήκον ιερώτερον από του να εκδιηγείται καθ' όλην την εφεξής ζωήν της και να ομολογή ευγνωμόνως το δι' αυτήν θαύμα Θεού.⁶

Όπως το Ισραήλ, λοιπόν, η Ελλάδα έχει το συγκριτικό πλεονέκτημα στον πόλεμο αυτό λόγω αληθινής πίστης. Μέσα στην αισιοδοξία του ντετερμινισμού του, το απόσπασμα υποκρύπτει και την κεκαλυμμένη απειλή ότι το πλεονέκτημα αυτό δεν θα το έχει δια παντός. Αν η Ελλάδα απομακρυνθεί από την πίστη της, από τον αληθινό Θεό, αν δείξει αγνωμοσύνη στη μεγαλοσύνη του, θα χάσει τα πρωτεία του περιούσιου λαού, θα βαδίζει δηλαδή τον άδοξο δρόμο της πτώσης, όπως ακριβώς και το Ισραήλ. Προς το παρόν βέβαια, δεν κινδυνεύει από τέτοια ατοπήματα, καθώς οι νίκες διαδέχονται η μία την άλλη στο Αλβανικό μέτωπο και το Γενικό Στρατηγείο με τα επίσημα ανακοινωθέντα του επιδεικνύει αρετές μοναδικές για τη Ζωή, "λακωνικότητα, φιλαλήθεια, μετριοφροσύνη, σεμνότητα. [...] Αρεταί, δηλαδή, που φανερώνουν την βαθείαν συναίσθησιν της σημασίας του σημερινού ελληνικού αγώνος. Αρεταί που αρμόζουν εις ήρωας έχοντας το φρόνημα ότι "η ικανότης αυτών εκ του Θεού"⁷. Σε όλη τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου, η Ζωή είναι διάσπαρτη με αναφορές στο πνευματικό μέρος του αγώνα, δηλαδή την πίστη. Μένοντας μόνο στις αναφορές του περιοδικού, θα έλεγε κανείς ότι ο πόλεμος δεν κρίνεται σε κανένα άλλο επίπεδο (στρατιωτικό, υλικό, πολιτικό κλπ), παρά μόνο σε επίπεδο πίστης και θεϊκής βούλησης.

Γιατί όμως ο Θεός δοκιμάζει την Ελλάδα και επιτρέπει σε έναν τόσο άδικο πόλεμο να επεκταθεί σε μια μικρή και απροστάτευτη χώρα; Ο λόγος δεν είναι άλλος από την "αναζωπύρωσιν της πίστεως του ελληνικού λαού γενικώς. Και ιδιαιτέρως την αναστήλωσιν των πνευματικών αξιών εις την ψυχήν της μερίδος που τας είχε

⁶ Στο ίδιο, σ. 14.

⁷ Στο ίδιο, σ. 16.

κρημνίσει"⁸. Ο πόλεμος και γενικά όλα τα δεινά που κατατρύχουν μια χώρα σχετίζονται άμεσα με τις ηθικές της αξίες και το επίπεδό τους. Οι άξιοι δοκιμάζονται και οι ανάξιοι ανακαλούνται στην τάξη. Ο ελληνικός λαός πρέπει να καταλάβει ότι τιμωρείται για την αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών, τιμωρείται επειδή αφέθηκε να παρασυρθεί από πολλούς που "ειργάσθησαν εντατικά, διά να δηλητηριάσουν και του λαού την ψυχήν με το δραστικόν δηλητήριον της απιστίας, να παρασύρουν δε και αυτόν εις την ιδικήν των αποστασίαν από τον Θεόν". Όποιος τολμούσε προπολεμικά να διακηρύξει την πίστη του άκουγε "ειρωνίας και εμπαιγμούς", χαρακτηριζόταν "οπισθοδρομικός, αμόρφωτος, αμαθής. Διότι τα δείγματα της δήθεν ανωτερότητας τα είχαν περιορίσει εις την επίδειξιν απιστίας και υλιστικής ζωής"⁹. Καταφανώς εδώ η "Ζωή" δεν αναφέρεται στην απιστία των επιτιθεμένων (παρόλο που σε άλλα άρθρα στηλιτεύεται και αυτή), αλλά στον εσωτερικό εχθρό, στους "υλιστές" εκείνους που προσπαθούσαν να σπείρουν καινά δαιμόνια, να φέρουν νέα ήθη και έθιμα στη χώρα, και να αλλοιώσουν τον εθνικό και πνευματικό της χαρακτήρα. Αυτούς εκδικείται ο Θεός με τον πόλεμο. "Όπως η ιατρική επιστήμη, όταν θέλη να απαλλάξη έναν οργανισμό από κάποια αρρώστεια επικίνδυνον, δημιουργεί έναν τεχνητόν πυρετόν, χρησιμοποιεί την πυρετοθεραπείαν ή την αφαίμαξιν, διά να αποτινάξη ο οργανισμός την θανατηφόρον ασθένειαν και αναζωογονηθεί, έτσι τώρα και ο Θεός. Διά να μην χαθή η Ελλάς, διά να μην βυθισθή και αποθάνη αδόξως εις τα τέλματα της απιστίας, το πρωί της 28ης Οκτωβρίου εβρόντησεν απ' ουρανού. [...] Ιδού λοιπόν προς ποίον σκοπόν, μέγαν και υψηλόν, επέτρεψεν ο Θεός να φθάση και εις την Ελλάδα η εξαγνιστική φωτιά του πολέμου"¹⁰. Από τις αρχές κιόλας του Ελληνοϊταλικού πολέμου διαφαίνεται ένας διπλός εχθρός για τη "Ζωή": ο εξωτερικός, που επιτίθεται με όλο του τον στρατιωτικό οπλισμό λυσσαλέα στην πατρίδα, και ο εσωτερικός, που οδήγησε με τον πνευματικό του εξοπλισμό τη χώρα στην ανηθικότητα και την έφερε στο σημείο να ξεπεράσει το όριο εκείνο πέραν του οποίου μόνη αρμόδια για τη σωτηρία είναι η θεία τιμωρία· μια τιμωρία που παίρνει απαρέγκλιτα τη μορφή εξωτερικής επίθεσης. Ο λαός θα κερδίσει γιατί ο σκοπός είναι ιερός: η επιστροφή της Ελλάδας στον χρηστό δρόμο. Όσο πιο σκληρός είναι ο πόλεμος, όσο περισσότερες οι δοκιμασίες, τόσο πιο ηχηρό το

⁸ Στο ίδιο, σ. 25.

⁹ Στο ίδιο, σ. 26.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 26-27.

μήνυμα, τόσο πιο μεγαλοπρεπής η επάνοδος στον χριστιανικό πολιτισμό. «Όσαι δοκιμασθείς μάς επεβλήθησαν κατά τους πέντε περίπου μήνες του αγώνος μας· όσαι τυχόν πρόκειται ακόμη να μας εύρουν, ένα θα έχουν αποτέλεσμα: Να προκαλέσουν την οριστική της Ελλάδος επιστροφήν εις τον Χριστόν· να την στρέψουν προς την εκτίμησιν και την οικειοποίησιν των ανεκτιμήτων θησαυρών που περικλείει ο χριστιανικός πολιτισμός, διά τον οποίον η Ελλάς εκλήθη να υπηρετήσει αφ' ότου εφυτεύθη εις την γην ο Χριστιανισμός»¹¹. Αν αποδώσουμε σχηματικά την αντίληψη της Ζωής για τον πόλεμο, θα λέγαμε ότι το τρίπτυχο της ιστορίας είναι αμαρτία → τιμωρία → λύτρωση. Ο λαός αμαρτάνει με κακές πνευματικές επιλογές, ο Θεός τιμωρεί για να συνετίσει και το αποτέλεσμα είναι να επιστρέψει ο λαός στο δρόμο του Θεού. Η μέθοδος που εφαρμόζεται κυρίως από γονείς σε απείθαρχα παιδιά που δεν μπορούν να ξεχωρίσουν το σωστό από το λάθος, ακολουθείται και από τη θεία βούληση, για να συνετιστεί ο «απείθαρχος» λαός. Για να προσδώσει αμεσότητα, πειστικότητα αλλά και δραματικότητα, η Ζωή δημοσιεύει επιστολές στρατιωτών από το Μέτωπο, επιστολές στις οποίες οι γράφοντες ακολουθούν πιστά το προαναφερθέν σχήμα. Τυφλωμένοι από την τρυφή ζώη στο αστικό τοπίο, αντιμετωπίζουν τη ζωή τους στο Μέτωπο σαν θεία αποκάλυψη του σωστού δρόμου, τον οποίον υπόσχονται να ακολουθήσουν και μετά τον πόλεμο. Ο δρόμος προς την αποκάλυψη είναι στρωμένος με θαύματα, θεία χάρη και πολλή πίστη: νάρκες που δεν εκρήγνυνται, Ευαγγέλια που σταματούν τις σφαίρες, κανονιοβολισμοί που αστοχούν και ένα σωρό ακόμα ιστορίες που δεν μπορεί να έχουν άλλη εξήγηση από τη θεία χάρη που προστατεύει το δίκαιο.

Γιατί όμως προορίζεται ο λαός μας να νικήσει στον πόλεμο; Ένας λόγος είναι η επανάληψη της ιστορίας με το αυτό αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, στο φύλλο της Ζωής για τον Ευαγγελισμό και την 25^η Μαρτίου του 1941, τονίζεται το παράλληλο του πολέμου της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό με τον παρόντα πόλεμο: «Άνισος ήτο ο αγών εκείνος από απόψεως αριθμού των αντιπάλων: Ολίγοι Έλληνες με ελάχιστα εφόδια εναντίον μιας αυτοκρατορίας, την οποίαν εφοβείτο και η Ευρώπη. Το αυτό ακριβώς φαινόμενον επανελήφθη και σήμερον. Διά την ανάκτησιν της ελευθερίας εγένετο εκείνος. Διά την διατήρησιν της ελευθερίας ο σημερινός. Παρά πάσαν προσδοκίαν της Ευρώπης, επέτυχεν εκείνος. Προς κατάπληξιν της, επέτυχεν ο σημερινός. Το στοιχείον της χριστιανικής πίστεως των αγωνιστών εβάρυνε κατά

¹¹ Στο ίδιο, σ. 59.

τρόπον θαυμαστόν τότε. Απαράλλακτα σήμερον»¹². Είναι τόσες πολλές οι ομοιότητες των δύο πολέμων για τη Ζωή, που δεν υπάρχει κανένα περιθώριο αποτυχίας του ελληνικού στρατού. Άλλος ένας λόγος όμως που θα νικήσουν οι στρατιώτες μας τον άνισο τούτο πόλεμο είναι ότι κατέχουν το ηθικό πλεονέκτημα. Μακριά από την τρυφή ζωή που έχει κατακλύσει το ελληνικό αστικό τοπίο, θα επιστρέψουν στις ηθικές αξίες που θα τους οδηγήσουν στη νίκη. "Κινηματογράφοι, θέατρα, ψευδοπολιτισμός, άσεμνοι εικόνες και εμφανίσεις, κουραμπιέδες της υψηλής μορφώσεως και άλλοι παρεμφερείς πειρασμοί δεν υφίστανται εδώ εις το Μέτωπον, διά να περισπάται η προσοχή, το μυαλό και η ψυχή των ανδρών μας, ώστε πάντες με φυσικότητα επανέρχονται εις εαυτούς, δηλαδή εις την γνησίαν και εκ παραδόσεως προσήλωσίν των προς το θεϊόν"¹³. Ο σύγχρονος πολιτισμός του άστεος παρασύρει, παγιδεύει και, εν τέλει, καταστρέφει την αγνή ψυχή το σωστού χριστιανού. Η επαρχία πάλι, δεν κινδυνεύει από έναν τόσο βλαπτικό εκσυγχρονισμό. Σε αυτήν πρέπει να στοχεύει ο σωστός χριστιανός, στην καρδιά της αγνής ελληνικής υπαίθρου. Αφού εξαγνισθούν ψυχικά οι ίδιοι, οι φαντάροι θα πρέπει "με τον λόγο και το παράδειγμα των να μεταδώσουν το πνεύμα της ηθικής εγκράτειας και καθαρότητας, το οποίον αυτοί ενεπνεύσθησαν εις το Μέτωπον. Να δείξουν ότι η επάνοδος εις την αυστηρότητα των ηθών, διά την οποίαν διεκρίνετο και εφημίζετο παλαιότερα προ παντός η επαρχία, είναι από τους πρωταρχικούς ρόλους της εθνικής μας ζωής"¹⁴.

3β. Η Κατοχή

Οι λαμπρές νίκες του Αλβανικού Μετώπου δίνουν τη θέση τους στη δοκιμασία της Κατοχής, μιας περιόδου που άλλαξε άρδην τους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς συσχετισμούς στη χώρα, και έθεσε τις βάσεις για ένα μεταπολεμικό τοπίο που ελάχιστη σχέση θα είχε με το αντίστοιχο προπολεμικό. Κανείς δεν έμεινε αλώβητος από τα χρόνια εκείνα. Οι περισσότεροι δοκιμάστηκαν σκληρά, πληρώνοντας συχνά με τη ζωή τους την παρουσία των Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων, είτε γιατί υπέκυψαν στον λιμό τον χειμώνα του 1941-1942, είτε γιατί συμμετείχαν στην Αντίσταση, είτε γιατί εκτελέστηκαν σε αντίποινα για την Αντίσταση. Υπήρξε φυσικά και η κατηγορία εκείνη που συνεργάστηκε με τον εχθρό,

¹² Στο ίδιο, σ. 71.

¹³ Στο ίδιο, σ. 41.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 54.

που έκανε περιουσίες από τον μαυραγοριτισμό, που είδε την κρίση του πολέμου ως ευκαιρία για γρήγορο πλουτισμό και ανάδειξη. Το σίγουρο είναι ότι η Κατοχή οδήγησε σε μικρό χρονικό διάστημα σε τεράστιες ανατροπές σε επίπεδο ατομικό και συλλογικό, ανατροπές που μόνο η συμπυκνωμένη βία μπορεί να επιφέρει τόσο ραγδαία.

Η "Ζωή" στη διάρκεια της Κατοχής, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, ρίχνει πολύ τους τόνους σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Από τη μια πλευρά η λογοκρισία που δεν επέτρεπε αναφορές στην τρέχουσα κατάσταση, από την άλλη ένα παρόν που δεν έχει πολλά να γιορτάσει, οδηγούν το περιοδικό σε αυτό που ήξερε να κάνει καλύτερα: το κηρυκτικό έργο και τη φιλανθρωπία. Οι αναφορές στην επικαιρότητα γίνονται πιο σύντομες και κεκαλυμμένες. Βλέποντας τα περιθώρια της αξιοπρεπούς διαβίωσης να στενεύουν και προϊόντος του χρόνου να πέφτουν στο επίπεδο της οριακής επιβίωσης, η οργάνωση προτρέπει τον κόσμο να πάει στην επαρχία, την ύπαιθρο που τόσο έχει υμνήσει όλα αυτά τα χρόνια για τις αγνές τις αξίες και τους αγαθούς ανθρώπους της. Τώρα η ανάγκη για επανασύνδεση με την επαρχία γίνεται επιτακτικότερη και έχει διπλό όφελος. Πρώτον, ο άνθρωπος θα ξανασυνδεθεί με τις πατροπαράδοτες αξίες του και δεύτερον θα επιβιώσει πιο εύκολα. Αυτό βέβαια που προτάσσει η "Ζωή" δεν είναι ο λιμός, τουλάχιστον όχι στην αρχή της Κατοχής. Οι υλικές δυσκολίες αποτελούν μάλλον την αφορμή για να ξανασυνδεθεί ο άνθρωπος της πόλης με τις ρίζες του, την ψυχικά υγιή επαρχία.

Το ρεύμα της αστυφιλίας, που ανεπτύχθη μετά τον παγκόσμιον πόλεμον, εδημιούργησε πολλά κακά. Απέσπασε τον άνθρωπον από την γην και τα γεωργικά προϊόντα της που κατέχουν πάντοτε πρώτην θέσιν εις την διατροφήν του. Τον απέσπασεν από το υγιεινόν περβάλλον της υπαίθρου και από τα παλαιά καλά έθιμα της επαρχίας. Τον έκαμε παράσιτον της πόλεως, όπου υπέστη φθοράν πολλαπλήν και έγινε όργανον ποικίλων βλαπτικών επιδράσεων. Τώρα η εθνική συμφορά και η δύσκολος ζωή των πόλεων τον [άνθρωπο] εξωθεί πάλιν προς την γην και την ύπαιθρον. Εκεί θα επιζητήσει πόρους βιοτικών και θα εύρη υγιεινοτέρας συνθήκας ζωής. Υγείαν σωματικήν, αλλά και υγείαν ψυχικήν, η οποία είναι η ουσία της ζωής των ατόμων και των λαών.¹⁵

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 97.

Η πραγματικότητα του λιμού, βέβαια, δεν αφήνει πολλά περιθώρια στην οργάνωση. Η "Ζωή" κατονομάζει το πρόβλημα και του δίνει την αναμενόμενη σημασία για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, το επισιτιστικό αποδεικνύεται το πιο σκληρό και δυσεπίλυτο για τη χώρα πρόβλημα, και δεύτερον, το φιλανθρωπικό έργο της "Ζωή" με τα συσσίτια αναδεικνύει ακόμη περισσότερο το προνομιακό πεδίο δράσης της αδελφότητας. Στις 29 Ιουνίου 1941, στη γενική συγκέντρωση των μελών του «Αποστόλου Παύλου» αποφασίζεται η έναρξη φιλανθρωπικής δράσης. Θα πάρει το όνομα «λογία»¹⁶ και θα διευθύνεται από τριμελή επιτροπή μελών (Σ. Παπακώστας, Ι. Κοτσώνης, Δημ. Σταμάτης) και συνεργατών της αδελφότητας¹⁷. Τα Χριστούγεννα του 1941 φτάνουν να συντηρούνται από τη "Ζωή" 800 άτομα ενώ ιδρύεται παράλληλα η «Εστία ασθενών» στην οποία παρέχεται δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι περισσότερες προσπάθειες της Αδελφότητας επικεντρώνονται στα αστικά κέντρα που πλήττονται περισσότερο από την Κατοχή. Από τις 9 Μαρτίου του 1942 μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου 1942 λαμβάνει χώρα κατ' οίκον διανομή συσσιτίου σε 700 άτομα στην περιοχή Αθηνών – Πειραιώς. Εθελοντές φοιτητές διανέμουν καθημερινά φαγητό από την κεντρική εστία της αδελφότητας (στην οδό Καρύτση 14), σε δεκαεννέα εστίες συνοικιών στην Αθήνα και σε έξι στον Πειραιά¹⁸. Τα χορηγούμενα τρόφιμα λαμβάνονται κατά ένα μέρος από τον Ερυθρό Σταυρό και το Υπουργείο Επισιτισμού και από αγορές τροφίμων από την επαρχία¹⁹.

Παρόμοιες κινήσεις καταγράφονται σε όλη σχεδόν την Ελλάδα. Τρίπολη, Πύργο, Αίγιο και Καλάβρυτα, Αγρίνιο, Αιτωλικό, Λαμία, Βόλο, Μυτιλήνη, Σάμο, Χίο, Πτολεμαΐδα, Κατερίνη και Λαγκαδά συγκαταλέγονται στις περιοχές δράσεις της «κίνησης». Το φαινόμενο όμως των συσσιτίων είχε μεγαλύτερη διάδοση από οπουδήποτε αλλού, στη Θεσσαλονίκη²⁰. Μεγάλη μαζικότητα αποκτούν οι φιλανθρωπικές κινήσεις που έγιναν στην Θεσσαλονίκη υπό την καθοδήγηση των μελών της «Ζωής» αρχιμανδρίτη Λεωνίδα Παρασκευόπουλου και θεολόγου

¹⁶ Το όνομα αυτό είχε δώσει ο Απ. Πάυλος σε συσσίτια που οργάνωσε προς συντήρηση των λιμοκτονούντων στην Ιερουσαλήμ (Α' Κορ. Κεφ. 16).

¹⁷ Σταθάκης Β., *Το χριστιανικό έργο στα χρόνια της Κατοχής*, εκδόσεις Χριστ. Φοιτητικής Ένωσης, Αθήνα, 1990, σ. 18-21.

¹⁸ Βαρών-Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, Αθήνα 2009, σ. 370.

¹⁹ Ιωάννης Κολιτσάρας, *χχ*, σ. 41.

²⁰ Κολιτσάρας, *χχ*, 50 – 65, Σταθάκης, 1990, σ. 22-25.

Αθανάσιου Φραγκόπουλου. Ξεκίνησαν από μια μικρή προσπάθεια στις 2 Φεβρουαρίου 1942 και έφτασαν στο σημείο να σιτίζονται 4680 παιδιά σε μόνιμη βάση (συνολικά στα τέσσερα έτη λειτουργίας περί τα 10.000 παιδιά εκ περιτροπής) και 1200 φοιτητές²¹.

Τα αστικά κέντρα πλήττονται περισσότερο, αλλά και η επαρχία έχει προβλήματα. Το 50% των θανάτων που καταγράφονται στο Ληξιαρχείο Αθηνών κατά το χρονικό διάστημα της Κατοχής σημειώθηκε τα έτη 1941-1942. Ο λιμός δεν περιορίστηκε μόνο στην περίοδο εκείνη· αντίθετα, μια σοβαρή επισιτιστική κρίση κυριάρχησε στη χώρα καθ' όλη τη διάρκεια της ξενικής κατοχής. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός σε έκθεσή του μετά την απελευθέρωση της χώρας εκτιμούσε ότι 250.000 άνθρωποι είχαν πεθάνει άμεσα ή έμμεσα από την πείνα²². Οι θάνατοι τριπλασιάστηκαν στους χειμερινούς μήνες του 1941-1942, ενώ σε διάστημα μικρότερο του έτους (από 1.10.1941 μέχρι 20.9.1942) καταγράφηκαν μόνο στην Αθήνα και στον Πειραιά 49.188 θάνατοι, σε αντίθεση με την προηγούμενη χρονιά, όταν στο ίδιο διάστημα οι θάνατοι ήταν 14.566²³. Εύστοχα παρατηρεί ο Φλάισερ ότι περισσότεροι Έλληνες πέθαναν από την πείνα, παρά από τις βόμβες και τις σφαίρες του πολέμου²⁴. Το 1945, οι βρετανικές αρχές υπολόγισαν ότι σε ολόκληρη την πολεμική περίοδο σημειώθηκαν 415.300 θάνατοι πολιτών από διάφορες αιτίες σε όλη την επικράτεια²⁵.

Βέβαια, η "αγνή επαρχία", που τόσο έχει υμνήσει η "Ζωή" ως πρότυπο διαβίωσης και τώρα πια επιβίωσης, αποδεικνύεται πολλές φορές απρόθυμη να προμηθεύσει τις πόλεις με προϊόντα, πρώτον λόγω της επισιτιστικής ανασφάλειας του αγροτικού

²¹ πρβλ. Βαρών-Βασάρ 2009, σ. 217-223.

²² Για λεπτομέρειες βλ. ενδεικτικά Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8^{ος}, Αθήνα 2003, Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», Χρ. Χατζηιωσήφ – Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση*, τόμος Γ2, Αθήνα 2007, Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947, φωτομηχανική επανέκδοση: Αθήνα, Οδυσσέας 1991.

²³ Χόνδρος Γ., "Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή", στο Κλόουζ Ντ. (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα 2000, σ. 45.

²⁴ Fleischer H., *Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941-44. Okkupation, Resistance, Kollaboration*. Lang, Frankfurt am Main 1986, τ.1, σ. 117.

²⁵ Αναφέρεται στο Χόνδρος 2000, όπ.π., σ. 46.

πληθυσμού και δεύτερον λόγω των διαφαινόμενων ευκαιριών κέρδους, οι οποίες ανοίγονταν σε λιγότερο επίσημα κανάλια διακίνησης τροφίμων, κανάλια στα οποία στρεφόταν όλο και περισσότερος κόσμος, παρακάμπτοντας τον ανίκανο να δώσει λύση κρατικό μηχανισμό²⁶. Οι γεωργοί αποφεύγουν το κρατικό πληθωριστικό χρήμα και προτιμούν να πουλήσουν, με ποικίλα ανταλλάγματα, τα πλεονάσματά τους σε ιδιώτες, που τροφοδοτούν, τις περισσότερες φορές, τη μαύρη αγορά. Τα προβλήματα οξύνονταν λόγω των καταστροφών που είχε υποστεί το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο στη διάρκεια του εξάμηνου πολέμου που είχε προηγηθεί, οι οποίες έθεταν σοβαρά εμπόδια στη διοχέτευση της εγχώριας παραγωγής στα μεγάλα καταναλωτικά κέντρα των πόλεων²⁷. Ο Τσολάκογλου προβαίνει σε δηλώσεις για να δείξει ότι μεριμνά για τη σίτιση του πληθυσμού²⁸, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να ελέγξει τους παραγωγούς, οι οποίοι αρνούνται να συμμορφωθούν με τα μέτρα υποχρεωτικής συγκέντρωσης της σοδειάς²⁹. Είναι ίσως η πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία που η καταπιεζόμενη από την πόλη ύπαιθρος μπόρεσε να πάρει την εκδίκησή της³⁰.

Η "Ζωή", μέσα από τις σελίδες του περιοδικού της, προτείνει τρεις λύσεις για το επισιτιστικό πρόβλημα. Η πρώτη έχει να κάνει με την ατομική ευθύνη του καθενός για την κατάστασή του, η οποία θα μπορούσε να βελτιωθεί με οικονομία και χρηστή διαχείριση των πόρων. Οι άνθρωποι δεν υπολογίζουν σωστά τα αποθέματά τους, δεν εκποιούν την περιουσία τους εγκαίρως, δεν ξοδεύουν τις οικονομίες τους περιμένοντας να πέσει το νόμισμα κ.α. Η οργάνωση προτρέπει τους αναγνώστες της να θέσουν ως απόλυτη προτεραιότητα τη σίτιση και μετά το οτιδήποτε άλλο. "Γιατί περιμένεις να εξαντληθεί και η τελευταία σταγόνα του λαδιού και έπειτα να φροντίσης, και μάλιστα σε καιρούς που το χρήμα και το είδος είναι δυσεύρετα; Ή

²⁶ Φραδέλλος Κ., "Κατοχικές Κυβερνήσεις και Έθνος", στο Χατζηιωσήφ Χ, Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ2 Κατοχή - Αντίσταση, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 168.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 167. Για το ίδιο θέμα βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942*, Αθήνα 1993, σ. 59-64.

²⁸ "Η κυβέρνησις είνε αποφασισμένη να εφαρμόσει πρόγραμμα αιματηρών οικονομικών. [...] Η ρύθμις του επισιτισμού και η αποκατάστασις των συγκοινωνιών σημειώνουν προόδους" *Η Πρωία*, 10 Μαΐου 1941. Αντίστοιχα, τον επόμενο μήνα: "Θα αναδιοργανωθούν οι συνεταιρισμοί. Η κυβερνητική μέριμνα διά την γεωργίαν. Δηλώσεις του κ. προέδρου της κυβερνήσεως". *Η Πρωία*, 26 Ιουνίου 1941.

²⁹ "Η κυβέρνησις θα πλῆξει σκληρώς κάθε κερδοσκοπικὴν ἀντίδρασιν των παραγωγών. Δηλώσεις του πρωθυπουργού κ. Τσολάκογλου", *Η Πρωία*, 28 Ιουνίου 1941.

³⁰ Λούκος Χ., "Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις", στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ2 Κατοχή - Αντίσταση, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 231.

γιατί κρατείς το χαρτονόμισμα και περιμένεις να εκπέση η τιμή των τροφίμων, ενώ είδες ότι και το χρήμα χάνει την αξίαν του και τα τρόφιμα δεν ξεπέφτουν; [...] Η νοικοκυρωσύνη επιβάλλει να κάνης οικονομικούς συνδυασμούς [...] Δηλαδή να πωλήσης και κτήματα και κοσμήματα και έπιπλα"³¹.

Δεύτερη μάλιστα που εντοπίζει η "Ζωή" ως προς τον λιμό είναι οι μαυραγορίτες. Παρόλο που δεν τους κατονομάζει ως τέτοιους, το περιοδικό αναγνωρίζει τις οικονομικές και κοινωνικές ανατροπές που επέφερε ο πόλεμος, ενώ στηλιτεύει τον απότομο πλουτισμό αλλά και την αστάθεια που αυτός επιφέρει:

Άνθρωποι που ήσαν προ ολίγου χωμένοι εις το βάθος της κοινωνικής μάζης, ανεβάζονται περίβλεπτοι εις τας λεγομένας ανωτέρας τάξεις, σημερινοί νεόπλουτοι που διαγκωνίζονται τώρα προς τους παλαιούς αριστοκράτας και παίρνουν βιαστικά θέσιν μεταξύ αυτών. [...] Ουδέποτε άλλοτε εις τα ημέρας που εξήσαμεν ημείς δεν παρουσιάσθη τόσον ζωηρά και χειροπιαστά ο Μαμμωνάς της αδικίας, ο μυθομολογούμενος Πλούτος των αρχαίων, με τα χαρακτηριστικά με τα οποία τον εφαντάζοντο εκείνοι. Κουτσός δηλαδή και στρογγυλός ώστε να μη μπορεί να στηριχθή κάπου μονίμως, να κυλάη εύκολα από τα χέρια του ενός εις του άλλου, να εναλλάσση πάντοτε φίλους και να αφήνη όλους εις την απάτην.³²

Το ενδιαφέρον σε αυτό το άρθρο, αλλά και σε άλλα με την ίδια θεματική, είναι ότι στην πραγματικότητα ο μαυραγοριτισμός στηλιτεύεται εμμέσως και παρεμπιπτόντως. Αυτό που πραγματικά καταδικάζεται απερίφραστα και με ζέση είναι τα δεινά που συνεπάγεται ο απότομος πλουτισμός, ο άνθρωπος που επιτρέπει στα υλικά αγαθά να διαφθείρουν τα χρηστά του ήθη. Οριακά θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι η "Ζωή" ενοχλείται περισσότερο από τις συνέπειες της ανήκουστης πράξης του απότομου πλουτισμού για το άτομο, παρά για τις συνέπειες που ο μαυραγοριτισμός επιφέρει στην κοινωνία. Αν δηλαδή οι μαυραγορίτες παρέμεναν σεμνοί και ταπεινοί χριστιανοί, τα αντίστοιχα άρθρα δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης. Στο ίδιο μοτίβο κινείται και η ηθικοπλαστική ιστορία μιας οικογένειας που πλούτισε εν μία νυκτί, καθώς "η

³¹ Μεταπολεμικά, Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν, όπ.π., σ. 131.

³² Στο ίδιο, σ. 148-149.

απότομος υπερτίμησις των προϊόντων της γης, που άλλους ανέβασε και άλλους κατέβασε, αυτή [τους] έκαμε βαθύπλουτους"³³. Πρόκειται για την ιστορία ανθρώπων από την "αγνή επαρχία" που δεν ήξεραν πώς να διαχειριστούν τα πλούτη που απέκτησαν στην Κατοχή, για μια οικογένεια που πούλησε την ψυχή της στο διάβολο για τα υλικά αγαθά, για έναν Μεφιστοφελή της εποχής, που δεν μπορούσε να βάλει φραγμό στην υλική ασυδοσία και στον ηθικό ξεπεσμό. Το πιο καταδικαστικό κείμενο για το φαινόμενο στηλιτεύει τον ατομισμό της εποχής, "ατομισμόν που διαρκώς υπερτιμά τα προϊόντα -και μάλιστα προϊόντα απαραίτητα διά την λιτήν τροφήν του φτωχού- πλεονεκτεί δε και θησαυρίζει, εις βάρος, φυσικά, της ζωής του άλλου. Ατομισμόν που δεν δυσκολεύεται καθόλου να παρουσιασθή αναξιόπιστος, αθετών υποσχέσεις, ψευδόμενος, απατών. Ατομισμόν που κλέβει και αρπάζει, χωρίς συνείδησιν και εντροπήν, όπου εύρη και ό,τι εύρη"³⁴. Μπροστά στα κείμενα της Ζωής για το θέμα, μέχρι και η δωσίλογη κυβέρνηση Τσολάκογλου μοιάζει να κάνει πιο αιχμηρές παρατηρήσεις για το φαινόμενο του μαυραγοριτισμού³⁵.

Τρίτη λύση στην αντιμετώπιση του λιμού και πιο σημαντική, καθώς η οργάνωση ασχολείται ενεργά με την εφαρμογή της, είναι η συνεισφορά τροφίμων, η λεγόμενη "αγία μερίς"³⁶, που προορίζεται για τα συσσίτια που διοργανώνει η Εκκλησία και κατά κόρον η "Ζωή". Από την αρχή κιόλας της Κατοχής, η "Ζωή" προτρέπει τους πιστούς να δίνουν τον οβολό τους στα συσσίτια προς όφελος των φτωχότερων: "Η συνεισφορά μας λοιπόν εις το έργον της περιθάλψεως καθενός ο οποίος έχει περισσοτέραν ανάγκην από ημάς, πρέπει να αποτελέση μέλημά μας καθημερινόν, τόσον όσον και το ενδιαφέρον για τον εαυτόν μας. Μόνον με μίαν τοιαύτην ειλικρινή επιμέλειαν και φροντίδα είναι νοητή η εκπλήρωσις της θείας εντολής, η οποία μας

³³ Στο ίδιο, σ. 152.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 160.

³⁵ Βλ. για παράδειγμα δηλώσεις Τσολάκογλου στον Τύπο της εποχής, όπου χαρακτηρίζει τους μαυραγορίτες "εμπόρους της εθνικής δυστυχίας" οι οποίοι "κατεχόμενοι υπό της μανίας και του ακαθέκτου πόθου του κέρδους [...] εξηκολούθησαν και συνεχίζουν την εγκληματική δράσιν των". *Η Πρωία*, 23 Νοεμβρίου 1941.

³⁶ "Αγία μερίς" είναι, σύμφωνα με τον ορισμό της Ζωής "η προσφορά από το υστέρημα των [Χριστιανών] διά τους στερουμένους. Ο οβολός της χήρας διά τους πεινώντας. Και έλαβεν τόσον συγκινητικήν ύπαρξιν ώστε να συγκινή βαθέως και εκείνους που έζησαν διά της "αγίας μερίδος" και εδόξασαν τον Θεόν διά την ευλογίαν αυτήν που τους εχάρισεν από το πιάτο των "οικείων της πίστεως". *Μεταπολεμικά, Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν*, όπ. π., σ. 101.

ζητά να αγαπώμεν τον πλησίον μας όπως τον εαυτόν μας"³⁷. Μάλιστα, το τεύχος της 11ης Δεκεμβρίου 1941 καλεί τους αναγνώστες να προσφέρουν μία μερίδα φαγητό ανά οικογένεια, που θα την έχουν δημιουργήσει εξοικονομώντας από τις δικές τους μερίδες, και να την προσφέρουν σε κάποιον στην γειτονία τους που την είχε ανάγκη.

Τα συσσίτια της "Ζωής" δεν ξεκινούν μεσούσης της Κατοχής και του μεγάλου λιμού. Προϋπάρχουν και διαφημίζονται αρκούντως από τα προηγούμενα χρόνια. Στις αρχές του 1940, για παράδειγμα, γίνεται από την οργάνωση απολογισμός των μαθητικών συσσιτίων της προηγούμενης χρονιάς:

Ο μέχρι τέλους του λήξαντος έτους απολογισμός των μαθητικών συσσιτίων παρουσιάζει την εξής ευχάριστον εικόνα: Ενώ κατά το προηγούμενον σχολικόν έτος εχορηγήθη συσσίτιον εις 42.520 μαθητάς, κατά το τρέχον παρέχεται εις 93.968 μαθητάς, ήτοι 10 τοις % περίπου επί συνόλου των καθ' όλον το κράτος φοιτώντων 953.625 μαθητών. Επί πλέον δε ανακοινούται ότι τα συσσίτια επεξετάθησαν καθ' όλην την χώραν και ιδιαιτέρως εις περιοχάς όπου ο μαθητικός υποσιτισμός έχει ανάγκην αμέσου αντιμετώπισεως.

*Όπως ορθώς τονίζεται, η επιτυχία των μαθητικών συσσιτίων είναι μεγάλης σημασίας από ηθικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως, διότι κτυπά τας τόσο καταστρεπτικάς διά το έθνος μας συνεπείας του υποσιτισμού. Αλλά και διότι εγχαράττει εις την παιδικήν ψυχήν την ευγνώμονα ανάμνηση της στοργής, την οποία η κοινωνία και το κράτος έδειξε προς αυτά εις την κρίσιμον αυτήν περίοδον της ζωής των και ενπλήρωσε εν τινί μέτρω την περί διατροφής φροντίδα των πτωχών γονέων των.*³⁸

Στο επίκεντρο βρίσκεται η πρωτοβουλία της οργάνωσης να ταΐσει το 10% του μαθητικού πληθυσμού, (πάνω από το διπλάσιο σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά), μιας ιδιαίτερα ευπαθούς αλλά και επιρρεπούς ομάδας. Δύο σύντομες παρατηρήσεις: πρώτον, ανεξάρτητα από την ακρίβεια των αριθμών που παραθέτει η οργάνωση και το πόσο μπορούμε να βασιστούμε σε αυτούς, δεν μπορούμε να

³⁷ Μεταπολεμικά, Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν, ό.π., σ. 99.

³⁸ Ζωή, φ. 1416, 01.03.1940.

αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι ένα διόλου αμελητέο και ολοένα αυξανόμενο ποσοστό παιδιών τρέφεται από συσσίτια που διοργανώνει η "Ζωή" σε πανελλήνια κλίμακα. Η οργάνωση δηλαδή εξαπλώνεται με γοργούς ρυθμούς και στην ελληνική περιφέρεια, επηρεάζοντας ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό παιδιών και κατ' επέκταση και οικογενειών. Δεύτερον, "στοργή" για τα παιδιά επιδεικνύει "η κοινωνία και το κράτος". Μια μικρή λεπτομέρεια η οποία μας υποδεικνύει ότι η "Ζωή" θεωρεί ότι επιτελεί κρατικό έργο, πιθανότατα επειδή υποκαθιστά το κράτος στην ανάγκη βασικής σίτισης του πληθυσμού του, με την ανοχή αν όχι την αρωγή του κρατικού μηχανισμού. Τρίτο και σε συνέχεια του προηγούμενου, οι ίδιοι δηλώνουν ότι επιτελούν, μεταξύ άλλων, "εθνικό" έργο. Αυτό το έργο δεν ερμηνεύεται, ούτε αναλύεται περισσότερο πέρα από το ότι τα παιδιά θα κρατήσουν μια "ευγνώμονα ανάμνησιν στοργής". Διαβάζοντας πίσω από τις γραμμές, φανταζόμαστε ότι ο ευεργετηθείς και ευγνώμων νέος θα είναι και πιο επιρρεπής στις ιδέες της "Ζωής" και τον τρόπο σκέψης της. Άρα η ιδεολογική προπαγάνδα που προσφέρει η οργάνωση αποτελεί για την ίδια "εθνικό καθήκον". Το ίδιο "εθνικό καθήκον" θα συνεχίσει με ακόμα μεγαλύτερη ζέση και μεσούσης της Κατοχής, προσπαθώντας να εξασφαλίσει τρόφιμα από οποιαδήποτε πηγή. Πολλά άρθρα της Ζωής αφιερώνονται στην "ιδιωτική φιλανθρωπία", τα συσσίτια, την "αγία μερίδα" και το χριστιανικό καθήκον τού να μοιράζεται ο κόσμος τα αγαθά του με τον διπλανό του. Η ίδια λογική κυριαρχεί και στην περίοδο της Κατοχής: τον Απρίλιο του 1942, η Ζωή υπενθυμίζει στους αναγνώστες της ότι αποτελεί εθνικό καθήκον να ταΐζουν οι φιλόανθρωποι και κάποιο πεινασμένο παιδί, καθώς το κέρδος θα είναι διπλό:

"Και αυτοί αισθάνονται ότι με το πιάτο φαγητού που δίδουν εις το πεινασμένο παιδάκι τρέφουν και καλλιεργούν ένα φυντανάκι, το οποίον αύριον μπορεί να βγη ένας σπουδαίος κοινωνικός παράγων. Αλλά και το παιδάκι ριζώνει στην ψυχή του εντυπώσεις που θα επιδράσουν σπουδαίως εις την διαμόρφωσιν του χαρακτήρος του. Ότι δηλαδή εις μίαν εθνικήν συμφοράν που συνέβη εις τα παιδικά του χρόνια, ευρέθησαν και φιλόανθρωποι που έσωσαν παιδάκια, μεταξύ των οποίων ευρέθη και αυτό. Και ότι διά την διάσωσιν αυτήν πρέπει να ανταποδώση

και εις τον Θεόν, που φωτίζει τοιούτους φιланθρώπους, και εις την κοινωνίαν που πρέπει να πλουτίζεται από καλούς χαρακτήρες."³⁹

Τι είδους εθνικό καθήκον είναι αυτό μας το αναλύει ο Γιώργος Ιωάννου, ο οποίος ξεκίνησε να σιτίζεται καθημερινά στα συσσίτια της οργάνωσης το 1943 (χωρίς να σχετίζεται καθόλου με την οργάνωση από πριν), κατόπιν συμμετείχε στα κατηχητικά της "Ζωής", έγινε εξέχον στέλεχος της νεολαίας της και εγκατέλειψε την Κίνηση το 1948 με δική του πρωτοβουλία. Την εμπειρία των έξι αυτών χρόνων μας την περιγράφει στο απαράμιλλο διήγημα "Ο Χριστός αρχηγός μας...", η ανάγνωση του οποίου αξίζει και για την λογοτεχνική ευαρέσκεια που προσφέρει, αλλά κυρίως, για το κλίμα της κατοχικής και εμφυλιακής Θεσσαλονίκης μέσα στη "Ζωή".

Για να επανέλθουμε όμως στα συσσίτια και το "εθνικό έργο" που επιτελούν, ας αφήσουμε την μαρτυρία να μιλήσει:

*Το πού έβρισκαν καθημερινά τόσα τρόφιμα οι άνθρωποι των κατηχητικών αποτελούσε μυστήριο. Πρέπει να αγωνίζονταν συνεχώς και με κάθε τρόπο. Πίσω από τους Ζωικούς υπήρχε ένα ολόκληρο επιτελείο εγκρίτων πολιτών της Θεσσαλονίκης, που έδιναν ιδέες, έτρεχαν, παρακαλούσαν, και εν ανάγκη, κουβαλούσαν. [...] Μετά τον πόλεμο μερικοί είπαν πως τρόφιμα στα κατηχητικά έδιναν και οι Γερμανοί, ανταποκρινόμενοι έτσι στις αιτήσεις τους, ότι με το έργο αυτό συγκρατούν ένα πλήθος νέους, που θα πήγαιναν αλλιώς με τους κομμουνιστές. Δεν ξέρω αν είναι αλήθεια αυτά, ξέρω όμως ότι η δυστυχία και ο κίνδυνος για τη νέα γενιά ήταν τέτοιος, που άξιζε να μετέλθεις πολλά μέσα προκειμένου να τη σώσεις. Άλλωστε ποτέ οι χριστιανοί δεν ισχυρίστηκαν ότι συμπαθούν τους κομμουνιστές, αλλά και οι κομμουνιστές το ίδιο.*⁴⁰

³⁹ Μεταπολεμικά, Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν, όπ.π., σ. 125.

⁴⁰ Ιωάννου Γ., "Ο Χριστός Αρχηγός μας...", στο *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος 1984, σ. 129. [Η έμφαση δική μας] Εδώ δεν είναι σαφές αν ο συγγραφέας αναφέρεται μόνο στα συσσίτια από το 1943 και μετά, χρονιά κατά την οποία ο ίδιος άρχισε να συμμετέχει, ή αν εννοεί ότι αυτή η φήμη ίσχυε για όλη τη διάρκεια της κατοχής.

Η πληροφορία που μας παραθέτει ο Ιωάννου είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η φήμη που κυκλοφορούσε την εποχή εκείνη στην Θεσσαλονίκη είχε να κάνει με την ενδεχόμενη συνεργασία της "Ζωής" με τους Γερμανούς κατακτητές, στο επίπεδο της σίτισης. Προς επιβεβαίωση της φήμης, παραθέτουμε άρθρο της εφημερίδας *Πρόοδος* του Κιλκίς, το οποίο αναφέρεται στην ίδια εποχή με τον Ιωάννου:

*"Την πρωΐαν της 5ης Σεπτεμβρίου εδόθη εις την αίθουσαν του Κινηματογράφου της πόλεώς μας καλλιτεχνική παράστασις υπέρ των Παιδικών Συσσιτίων των Κατηχητικών Σχολείων Κιλκίς. Την παράστασιν παρηκολούθησαν ο Φρούραρχος κ. Λάνκεναου μετά του Υποφρουράρχου και τινών αξιωματικών του Φρουραρχείου του, ο Ανώτερος Διοικητικός Σύμβουλος Τομέως Κιλκίς, Λορ Μάρξεν, ο Νομάρχης κ. Θωμαΐδης μετά της κυρίας του, πολλοί προϊστάμενοι δημοσίων υπηρεσιών και μέγα πλήθος κόσμου. Η κοινωνία της πόλεώς μας λόγω της ιερότητος του σκοπού της παραστάσεως συνέδραμεν προθύμως ταύτην"*⁴¹.

Τα παραπάνω αποσπάσματα δεν αποδεικνύουν ακριβώς ότι η "Ζωή" (ή η Εκκλησία) συνεργάζονται επίσημα με τους Γερμανούς, όμως αποτελούν αναμφισβήτητο τεκμήριο ότι τα Κατηχητικά και τα συσσίτιά τους τελούν υπό την αιγίδα της κατοχικής εξουσίας. Ακόμα και να μην ίσχυε η απευθείας παροχή τροφίμων από τους Γερμανούς στη "Ζωή", ωστόσο ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν θα εξέπληττε κανέναν, καθότι δεν αντίβαινε στις βασικές αρχές της οργάνωσης. Είτε δηλαδή η πληροφορία ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, είτε πρόκειται απλώς για μεγαλοποίηση της ανοχής των Γερμανών απέναντι στα Κατηχητικά και τα συσσίτιά τους, η κίνηση της συνεργασίας και το επιχείρημα υπέρ αυτής ανταποκρίνεται πλήρως στην ιδεολογία της "Ζωής" για την εποχή. Και αποκαλύπτει τον πραγματικό εχθρό για την οργάνωση: ο θεωρητικός κίνδυνος του κομμουνισμού είναι χειρότερος από τον υπαρκτό κατακτητή και "εθνικό έργο" συνιστά η καταπολέμησή του. Καταφανώς ο κομμουνιστικός κίνδυνος αποτελεί μεγαλύτερη απειλή από τη ναζιστική πραγματικότητα, σε βαθμό τέτοιο που θα μπορούσε να ωθήσει τη "Ζωή" να συμμαχήσει με τους Γερμανούς εναντίον του κοινού εχθρού στη

⁴¹ εφ. *Πρόοδος*, 3 Οκτωβρίου 1943. Η έμφαση δική μας.

βάση του επιχειρήματος της ιδεολογικής διολίσθησης της νεολαίας. Ο Ιωάννου επισημαίνει την αντιπάθεια που υπήρχε μεταξύ χριστιανών και κομμουνιστών, γεγονός άλλωστε που δεν κρύβει κι η ίδια η "Ζωή" με κάθε ευκαιρία. Άλλωστε, σύμφωνα και με τον Ζωικό Κολιτσάρα, κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου διαμοιράζονταν στους στρατιώτες αντίτυπα της *Ζωής* και των *Ακτίνων* σε μια προσπάθεια να εξουδετερωθεί το ενδεχόμενο κομμουνιστικής επιρροής⁴². Η ίδια η εκκλησιαστική ιεραρχία άλλωστε είχε σε πολλές περιπτώσεις συνταχθεί με τους κατακτητές, καταδικάζοντας τον "μπολσεβικισμό". Οι ιεράρχες της Μακεδονίας ιδιαίτερα αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα σύμπλευσης με τους Γερμανούς και τους εν Ελλάδι συμμάχους τους⁴³. Ο αντικομμουνισμός της Κατοχής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη θεωρία του "μικρότερου κακού", υπονοώντας ότι οι Γερμανοί είναι μικρότερο κακό από τους κομμουνιστές. Την άποψη αυτή συχνά ακολουθούν εκκλήσεις αποτροπής πράξεων δολιοφθοράς και αντίστασης, λόγω του φόβου των γερμανικών αντιποίνων⁴⁴.

⁴² Κολιτσάρας Ι., *Από την ιστορίαν της Αδελφότητος Θεολόγων "Ζωή" κατά την περίοδον 1940-1944, του ελληνοϊταλικού πολέμου και της γερμανικής κατοχής*, Αθήνα, χ.η., σ. 9-10.

⁴³ Ο Μητροπολίτης Φλώρινας Βασίλειος δήλωνε το 1943: "Καθώς όπως άλλοτε η Θεία Πρόνοια εν τω προσώπῳ του Μεγάλου Κωνσταντίνου εθριάμβευσε κατά των διωγμών της ειδωλολατρείας, τοιουτοτρόπως σήμερον, εν τω προσώπῳ του ενδόξου γερμανικού έθνους θα θριαμβεύση και κατά του διωγμού τούτου. Και η τιμή και δόξα του μεγάλου γερμανικού έθνους και η προς αυτό ευγνωμοσύνη των λαών και ιδιαίτέρως του ελληνικού λαού, θα είναι όντως αιωνία". Στην ίδια γραμμή και ο Μητροπολίτης Εδέσσης Παντελεήμων: "Ενεκα τούτου τάσσεται ο ελληνικός λαός παρά το πλευρόν των δυνάμεων (σ.σ. του Άξονος) και ελπίζει ότι ούτω θα επιτύχη να εξασφαλίση έν ελεύθερον και ευτυχές μέλλον εν των πλαισίων της Νέας Ευρώπης". Παρατίθενται στον Καραγιάννη Γ., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, όπ.π., σ. 31.

⁴⁴ Βλ δηλώσεις του τότε Μητροπολίτη Ιωαννίνων και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνα το 1943: "Από της 9ης τρέχοντος μηνός (σ.σ. Σεπτεμβρίου) την Στρατιωτικήν Διοίκησιν της Ηπείρου ανέλαβον αι Γερμανικαί Αρχαί Κατοχής. Υπεύθυνοι αντιπρόσωποι αυτών διεκήρυξαν ότι ο γερμανικός στρατός αναλαμβάνει την φύλαξιν του νομιμόφρονος και φιλησύχου πληθυσμού, αλλά ότι θεωρούσι τους αντάρτας εχθρούς όχι μόνον του γερμανικού στρατού, αλλά και των φιλησύχων πολιτών, εις βάρος των οποίων θα επιπέση αμείλικτος η τιμωρία, διότι θα ευρεθή εις την ανάγκην να λάβη σκληρά μέτρα άνευ διακρίσεως αθώων και ενόχων. Επί τη ευκαιρία ταύτη απευθυνόμεθα διά μίαν ακόμην φοράν προς τους χριστιανούς μας διά να υπομνήσωμεν την κρισιμότητα των καιρών και απευθύνωμεν πατρικήν προτροπήν και σύστασιν όπως και αυτοί αποφύγωσιν οιανδήποτε έκνομον ενέργειαν και τους περί αυτούς απλοϊκότερους πείσωσι όπως απόσχωσι πάσης μετά των ανταρτών συνεργασίας και ενισχύσεως προς αποτροπήν ολοκαυτωμάτων αθώων...". Όπ. π., σ. 32.

Επιστρέφοντας στα συσσίτια, μπορούμε να βγάλουμε έμμεσα και ένα ακόμα συμπέρασμα. Αφού τα συσσίτια είχαν και την ιδεολογική προέκταση της προστασίας από τους κομμουνιστές, προφανώς και δεν απευθύνονταν στους κομμουνιστές. Παρόλο που, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννου, δεν ζητούνταν χριστιανικά διαπιστευτήρια για να συμμετέχει κανείς στα συσσίτια, ούτε και προαπαιτούνταν η εγγραφή στα Κατηχητικά της Αδελφότητας, τα συσσίτια καταφανώς δεν απευθύνονταν σε άτομα αριστερών πολιτικών φρονημάτων (με εξαίρεση τις περιπτώσεις στις οποίες τα άτομα αυτά ήταν διατεθειμένα να αποκηρύξουν τις πρότερες θέσεις τους ως αμαρτωλές και να προσχωρήσουν στο δρόμο του Θεού). Ενώ η χριστιανική ταυτότητα οριζόταν θεωρητικά από την αγάπη στον συνάνθρωπο, περιείχε ταυτόχρονα και τον αποκλεισμό του συνανθρώπου. Ο (συν)άνθρωπος δηλαδή έπρεπε να πληροί συγκεκριμένες προϋποθέσεις για να εμπίπτει στο πεδίο προστασίας της οργάνωσης, και τελικά, για να διατηρεί τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του. Αλλά την πορεία κατά την οποία ο κομμουνιστής χάνει τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του για τη "Ζωή" θα τη δούμε πιο αναλυτικά στον Εμφύλιο.

Άλλη μια παρατήρηση ως προς τα συσσίτια και τα Κατηχητικά που τα διοργανώνουν είναι ότι η υλική τροφή συνδέεται άμεσα ή επιδιώκεται να συνδεθεί με την πνευματική τροφή που προσφέρει το κήρυγμα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από γνωστή εφημερίδα της εποχής που περιγράφει τη δράση της "Ζωής" στη Θεσσαλονίκη και την προσφορά της στον εθνικό αγώνα:

Εις τα χρόνια της δουλείας οι δύο κληρικοί ιεροκήρυκες της Μητροπόλεως, θεολόγοι της Αδελφότητος "Ζωής" και οι δύο λαϊκοί της ίδιας Αδελφότητος, με την έγκρισιν και το παράδειγμα το ζωντανόν του Μητροπολίτου μας κ. Γενναδίου, εστήριζαν τον πληθυσμόν της Θεσσαλονίκης με το κήρυγμα, το πρωινόν και το απογευματινόν της Κυριακής, και με την όλην δε πνευματικήν ζωήν, την οποίαν εδημιούργησαν μεταξύ της νεότητος, κατώρθωσαν να κρατήσουν ένα μεγάλο μέρος της ξένον από κάθε επίδρασιν αντεθνικήν, ήτις ήτο δυστυχώς τόσον δυνατήν κατά τα χρόνια της κατοχής και η οποία προήρχετο από ωρισμένην γνωστήν πολιτικήν κατεύθυνσιν. Το κήρυγμα έπαιρνε εθνικόν χρώμα πλούσιον και κάθε συγκέντρωσις θρησκευτική είχε και το εθνικόν της περιεχόμενον. Ο γέρων

Μητροπολίτης εκήρυττε ακούραστος και με θάρρος εις κάθε ευκαιρίαν και κατά πόδας οι ως άνω ιεροκήρυκες του. Οι ιεροκήρυκες αυτοί περιώδενσαν κατά καιρούς και εις το εσωτερικόν, το οποίον ελυμαίνοντο Γερμανοί και Βούλγαροι και Ιταλοί και ετόνωσαν το φρόνημα του λαού της υπαίθρου. Κατώρθωσαν οι ίδιοι να δημιουργήσουν μέσα εις την Θεσσαλονίκην κατά την περίοδον του μεγαλύτερου λιμού εξ Εστίας συσσιτίου, αι οποίαι εμοίραζαν πέντε χιλιάδας πιάτα φαγητού την ημέραν εις εργαζόμενα παιδιά και εις μαθητάς και εις πεντακοσίους φοιτητάς του εδώ Πανεπιστημίου. Η τιμία διαχείρισις και η άνευ αμοιβής εργασία πάντων των εργαζομένων συνετέλεσαν εις το να κερδηθή εξ ολοκλήρου η εμπιστοσύνη της κοινωνίας, η οποία πλουσίως υπεστήριζε το έργον και να δίδεται τοιουτοτρόπως ένα πιάτο πλουσίας και εκλεκτής τροφής. Ό,τι όμως είναι σημαντικό είναι τούτο: **Αι Εστίαι είχαν γίνει κέντρα, όπου κοντά εις το πιάτο προσεφέρετο πλουσία πνευματική τροφή, εθνική και θρησκευτική κάτω από τα μάτια του κατακτητή.** Αι Εστίαι ήσαν κέντρα εθνικά και από εκεί, από τας χριστιανικάς αυτάς Εστίας, διά πρώτην φοράν ηκούσθησαν μέσα εις τον ζόφον της δουλείας τραγούδια εθνικά, και μέσα από εκεί ξεπήδησε μία πλουσία χριστιανική κίνησις, η οποία απλώνεται όλο και περισσότερον ελπιδοφόρος και μέσα εις την εργαζομένην νεότητα και εις την νεότητα του σχολείου και του Πανεπιστημίου. Όλα αυτά τα παιδιά της χριστιανικής κινήσεως έχουν τα κέντρα των, την βιβλιοθήκην των, τας αιθούσας συγκεντρώσεως⁴⁵.

Μια τελευταία αλλά όχι λιγότερο σημαντική παρατήρηση είναι η εξής: το γεγονός ότι η "Ζωή" θεωρεί τον κομμουνιστικό κίνδυνο μεγαλύτερη απειλή από τους Ναζί εν έτει 1943, πέρα από την ιδεολογική της εγγύτητα ή απόσταση από τις δύο ιδεολογίες, καταδεικνύει εμμέσως και την ανάδειξη του ΚΚΕ και της ευρύτερης ίσως Αριστεράς στο πλευρό του ΕΑΜ και της Αντίστασης. Πρόκειται δηλαδή για μια έμμεση παραδοχή της κυριαρχίας της Αριστεράς στο κατοχικό προσκήνιο. Κι ενώ η Αντίσταση ως έννοια έχει θετικό πρόσημο για την οργάνωση (φαίνεται και από το πώς την αντιμετωπίζουν αμέσως μετά την απελευθέρωση), η ηγεμονική θέση της

⁴⁵ εφ. Εμπρός, 13.10.1946. Η έμφαση δική μας.

Αριστεράς μέσα σ' αυτήν δημιουργεί ποιοτική αντίφαση και αμηχανία. Μια έννοια ευρέως αποδεκτή μονοπωλείται σε μεγάλο βαθμό από μια ιδεολογία μη αποδεκτή για τις κυρίαρχες δυνάμεις εξουσίας. Η αντίφαση αυτή θα οδηγήσει αργότερα στην ανάδειξη του όρου "Εθνική Αντίσταση", με έμφαση στην καθολικότητα της Αντίστασης, ανεξάρτητα από το πολιτικό της πρόσημο. Ταυτόχρονα, ο Άξονας έχει τους δικούς του λόγους να συμπράξει με οποιονδήποτε ιδεολογικό σύμμαχο τάσσεται κατά του μεγάλου, κοινού εχθρού. Και η "Ζωή", όπως μας λέει κι ο Ιωάννου, "δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι συμπαθεί τους κομμουνιστές".

3γ. Απελευθέρωση

Όσο φαινόταν να πλησιάζει η απελευθέρωση, όλες οι προπολεμικές αστικές δυνάμεις, αλλά και όσες αναδείχθηκαν μέσα στον πόλεμο, συνασπίζονται γύρω από τον κοινό στόχο της πολιτικής απομόνωσης "αντεθνικών" στοιχείων. το Φθινόπωρο 1943 κι έπειτα, είναι πραγματικά εντυπωσιακή η ομοιότητα των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούν όλες οι παραπάνω δυνάμεις, όταν αναφέρονται στις «αντεθνικές» προθέσεις των κομμουνιστών. Η μέχρι τότε μετριοπαθής Πανελλήνιος Ένωσης Αγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ), για παράδειγμα, καταγγέλλει, το Νοέμβριο του 1943 ότι «άρχισε από τις 11 Οκτωβρίου στην ύπαιθρο και στις πόλεις ο Εθνοκτόνος πόλεμος, η κομμουνιστική δηλαδή επίθεση ενάντια σε κάθε έναν που δεν συμφωνεί με το ΚΚΕ»⁴⁶, ενώ 2 μήνες αργότερα, ο Γεώργιος Παπανδρέου «αποκαλύπτει» τις ύπουλες μεθόδους με τις οποίες το ΕΑΜ παρέσυρε το λαό και τη νεολαία να το ακολουθήσουν. Συγκεκριμένα, κατηγορεί το ΕΑΜ ότι «επροκάλεσε, με την εμφάνισίν του την μέθην της απελευθερώσεως και εστηρίχθη [...] εις τον ενθουσιασμόν [...] του Λαού, και ιδίως της Νεότητος», ωστόσο υποστηρίζει ότι, έστω και με μικρή καθυστέρηση ο λαός «αντιλαμβάνετο ότι η σημαία του Εθνικού Αγώνος εχρησιμοποιείτο υπό της κομμουνιστικής ηγεσίας του ΕΑΜ [...] δια την βιαίαν κατάληψιν της εξουσίας εκ μέρους του Κομμουνιστικού Κόμματος»⁴⁷, και το εγκατέλειψε καθιστώντας το «την ένοπλον οργάνωσιν της ελαχίστης μειοψηφίας, η οποία ασκεί απηνή, αιματηράν τρομοκρατίαν εναντίον της μεγάλης πλειοψηφίας»⁴⁸. Στο ίδιο

⁴⁶ Δόξα, Όργανο της ΠΕΑΝ, Φ.29 - 20 Νοέμβριος 1943.

⁴⁷ «Προς την ελληνικήν κυβέρνησιν και το Συμμαχικόν Στρατηγείον», 8 Γενάρη 1944, στο Παπανδρέου Γεώργιος, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Εκδόσεις ΑΛΦΑ Ι. Σκαζίκη, Αθήνα 1945, σ. 25.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 26.

ακριβώς πνεύμα κινείται τον Σεπτέμβριο του 1943 άρθρο της *Ακροπόλεως*, μιας εφημερίδας που, καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, υπήρξε ανοιχτά όργανο των δοσιλογικών κυβερνήσεων. Αφού καταγγέλλει ότι ο κομμουνισμός απέκτησε δύναμη «εκμεταλλευόμενος τα ιερά και τα όσια της πατρίδος», καταλήγει ότι πρέπει η «υγιής» μερίδα του ελληνικού λαού να αγωνιστεί «ίνα μη αποκτήση η Ελλάς τέτοιον παράδεισον [μπολσεβικικόν] ο οποίος θα περιλαμβάνη τόσους διαβόλους [υπονοώντας τους κομμουνιστές]»⁴⁹.

Άλλο ένα σχόλιο προς την ίδια κατεύθυνση κάνει ο Ιωάννου για την απελευθέρωση:

*Σε τρεις τέσσερις μέρες όμως έγινε ένα πρωί στην Αγία Σοφία η δοξολογία για την απελευθέρωση και το μνημόσυνο για τα θύματα, η αίθουσά μας ήταν ανοιχτή και μπήκα κι εγώ μέσα. Αρκετοί δικοί μας ανεβασμένοι στους πάγκους κοίταζαν έξω, πάνω από το σημείο που ήταν βαμμένα τα τζάμια. Πάτησα κι εγώ κι έβλεπα το πλήθος των ανθρώπων και των λαβάρων. Αλλά σε λίγο άρχισα ν' ακούω από τους διπλανούς μου: "Κι άλλη κόκκινη, κι άλλη!". Μετρούσαν τις κόκκινες σημαίες, που ήταν πραγματικά πάρα πολλές και έμοιαζαν πολύ πικραμένοι αντί να χαίρονται, όπως εγώ, για την απελευθέρωση. Αυτό δεν μου άρεσε καθόλου και βγήκα έξω με τον κόσμο που γονάτιζε. Ωστόσο εκ των υστέρων βρίσκω δίκαιη την αγανάκτηση και δεν θεωρώ διόλου διπλωματική γκάφα τις πολλές μη ελληνικές σημαίες.*⁵⁰

⁴⁹ *Ακρόπολις*, 2 Σεπτεμβρίου 1943.

⁵⁰ Ιωάννου, ό.π., σ. 140. Αντίστοιχη για την Αθήνα προσφέρει ο Καπετάνιος του Α' Σώματος Στρατού του ΕΛΑΣ, Σπύρος Κωτσάκης (Νέστορας), για την πρώτη δοξολογία της Απελευθέρωσης που έγινε στη μητρόπολη της Αθήνας στις 14 Οκτωβρίου 1944: "Η Μητρόπολη γεμάτη κόσμο. Μαύρα επίσημα ρούχα και μεγάλες στρατιωτικές στολές. Πού ήταν όλος αυτός ο μπιχλιμιπιδωτός κόσμος στην Κατοχή; Τώρα πόζαρε και έπαιρνε επίσημα τη "θέση του" σαν ηγεσία του έθνους εδώ μέσα. Και να μας κοιτάνε τους Ελασίτες όλοι εχθρικά, αλλά και σαν απορημένοι... Ο Δαμασκηνός πελώριος στην Ωραία Πύλη ψέλνει βροντερά τον ειδικό δοξαστικό ύμνο, που έχουν συνθλεσει για την περίπτωση στη γλώσσα του. Τελειώνοντας η λειτουργία συνθήματα "Ζήτω η Ελλάς", "Ζήτω η Μεγάλη Ελλάδα", φώναζαν μερικοί και κάποιοι "Ζήτω ο Βασιλιάς". Δεξιά μας βρίσκονταν ο Γιάννης Ιωαννίδης, ο Φάνης (Βασίλης Μπαρτζιώτας) και ο Β. Μαρκεζίνης, αντιπροσωπεία του κόμματος και αρχίζουν να φωνάζουν μαζί ρυθμικά: "Ζήτω το ΕΑΜ - ΚΚΕ - Λαοκρατία". Αναφέρεται από τον Καραγιάννη, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2001, σ. 18-19.

Παρατηρούμε κι εδώ ότι τη χαρά της απελευθέρωσης επισκιάζει για τη "Ζωή" η παρουσία κομμουνιστών ή φίλα προσκείμενων στους κομμουνιστές. Οι κόκκινες σημαίες που αναφέρει ο Ιωάννου αρκούν για να υποβαθμίσουν το σημαντικότερο γεγονός της εποχής. Η αντιπαράθεση με την αντίπαλη ιδεολογία υποβόσκει στους κόλπους της "Ζωής" σαφώς πριν την Απελευθέρωση, αλλά και στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ αυτής της περιόδου και της έναρξης του Εμφυλίου, η "Ζωή" παγιώνει την αντικομμουνιστική της θέση χωρίς πια να κρατάει τα προσχήματα.

Χρήσιμη είναι και η μαρτυρία του Γιανναρά για την απελευθέρωση, όπως ο ίδιος τη βίωσε σε Κατηχητικό της Αθήνας:

Είχα αρχίσει κιόλας να ζω τα γεγονότα μέσα από το πρίσμα της στράτευσής μου στο Κατηχητικό. Η απελευθέρωση από τους Γερμανούς δεν σήμαινε, για μας τα κατηχητόπουλα, ούτε πολιτική ελευθερία ούτε κοινωνικές ανακατατάξεις – αγνοούσαμε τελείως μια τέτοια προβληματική. Σήμαινε την απαρχή για την πραγματοποίηση του οράματος της «καινούργιας Ελλάδας», της «Ελλάδας του Χριστού».⁵¹

Με βάση την περιγραφή του Γιανναρά, αντιλαμβανόμαστε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα της Κατοχής για τη "Ζωή" (πέρα από την υλική ένδεια που προκαλεί ο πόλεμος) ήταν η παρεμπόδιση του χριστιανικού έργου και της διάδοσής του. Στο επίπεδο αυτό η "Ζωή" εξισώνει Γερμανούς και κομμουνιστές, καθώς οι πρώτοι αδιαφορούν και οι δεύτεροι εχθρεύονται ανοιχτά την "Ελλάδα του Χριστού". Ο πόλεμος είναι για τη "Ζωή" άλλη μία θεόσταλη δοκιμασία για να συνετιστούν οι παραστρατημένοι Χριστιανοί και να επιστρέψουν στον δρόμο του Θεού. Όποιος παρεμποδίζει το έργο αυτό αποτελεί αυτόματα ιδεολογικό εχθρό της οργάνωσης. Η απελευθέρωση αποτελεί για τη "Ζωή" άλλο ένα επεισόδιο στη μακρά τιμωρητική πορεία ενός έθνους που δεν συμμορφώνεται με το θείο κάλεσμα παρόλα τα δεινά που το βρίσκουν. Η άποψη του περιοδικού συνοψίζεται στο εξής απόσπασμα την επαύριο της απελευθέρωσης:

⁵¹ Γιανναράς, ό.π., σ. 18.

Όταν προ εκατόν είκοσι ετών το έθνος μας απηλευθερώνετο από δουλείαν τεσσάρων αιώνων, εκλήθη και τότε να κάμει μίαν τέτοιαν εκλογήν. Και έκαμε την χειροτέραν. Αντί ν' ακολουθήση τον Χριστόν εις την αληθινήν ελευθερίαν, εις την ηθικήν ελευθερίαν, εχρησιμοποίησεν ως "επικάλυμμα της κακίας την ελευθερίαν". Ηκολούθησεν "τους εν πλάνη αναστρεφόμενους", οι οποίοι "ελευθερίαν επαγγέλονται, αυτοί δούλοι υπάρχοντες της φθοράς", όπως λέγει δι' αυτούς ο απόστολος Πέτρος. Οι γραμματισμένοι του έθνους κατά την μεγάλην πλειονότητα, οι περισσότεροι πολιτικοί άρχοντές του, οι "πνευματικοί καθοδηγηταί" του, όπως αυτοετιτλοφορήθησαν, παρουσίασαν ως σήμα κατατεθέν της ανωτερότητός των τον ορθολογισμόν, την απιστίαν. την από του Χριστού αποστασίαν. Και ωδήγησαν τον λαόν εις την δουλείαν. εις όσα δεινά μας ευρήκαν έως τώρα. Αλλά διά μίαν ακόμη φοράν η μακροθυμία του Σωτήρος μας χαρίζει την ελευθερίαν, εις την χριστιανικήν αλήθειαν, η οποία εξασφαλίζει κάθε αληθινήν ελευθερίαν. Ευτυχής και ένδοξος ο ελληνικός λαός, εάν πεποίθησιν και ζωή και ομολογίαν και καύχημά του κάμει αυτήν την θεόπνευστον αλήθειαν: "Τη ελευθερία η Χριστός ημάς ηλευθέρωσε, στήκομεν και ου πάλιν ζυγώ δουλείας ενεχόμεθα".⁵²

Στην τροχιά της εκπλήρωσης αυτού του οράματος κινούνται και τα τραγούδια που μάθαιναν τα παιδιά στα Μέσα και Ανώτερα Κατηχητικά (μαθητές δηλαδή μεταξύ 12 και 18 χρονών). Παραθέτουμε ένα τέτοιο ως παράδειγμα, μαζί με το σχόλιο του Γιανναρά:

Της λευτεριάς ο ήλιος πάλι λάμπει
Του πόνου μας τα σύννεφα σκορπά
Χριστός ανέστη! Ανθίζουν όλοι οι κάμποι
Το κάθε πλάσμα γύρω μας γελά

.....

⁵² Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν, εκδόσεις "Ζωή", χ.σ., Αθήνα 1947, σ. 236. Το βιβλίο αυτό είναι πολύ χρήσιμο, καθώς συγκεντρώνει τα περισσότερα κύρια άρθρα της Ζωής, καθώς και κάποια αποσπάσματα από τη στήλη "Επί των Γεγονότων", κατά τα έτη 1940-1945. Δυστυχώς σε λίγα άρθρα αναφέρεται η ημερομηνία δημοσίευσης, το συγκεκριμένο πάντως εντάσσεται στην κατηγορία "Απελευθέρωσης".

για μια καινούρια Ελλάδα, εμπρός!

Για μια χριστιανική Ελλάδα

Που οδηγητής θαν' ο Χριστός

*Και μεις η θεία Του λαμπάδα.*⁵³

*Τα τραγούδια ετοιμάζονταν για να τραγουδηθούν στους δρόμους της Αθήνας. Σε όλα τα Μέσα και Ανώτερα κατηχητικά μάθαιναν τα ίδια τραγούδια. Άκουγα για δεκάδες χιλιάδες παιδιών σε όλη την Ελλάδα, κι ακόμα για χριστιανικές οργανώσεις φοιτητών, εργατών, επιστημόνων. Πρώτη φορά συνειδητοποιούσα ότι μετέχω σε ένα πελώριο «κίνημα» που εργάζεται για τη σωτηρία και αναγέννηση της Ελλάδας.*⁵⁴

Ο Γιανναράς περιγράφει ανάγλυφα στο βιβλίο του την μονόπλευρη παρουσίαση των γεγονότων, τη σαφή στράτευση με το κυβερνητικό στρατόπεδο, την παρουσία των κομμουνιστών ως αιμοδιψών τεράτων που έσφαζαν, βασάνιζαν και ξεκλήριζαν αθώους. Η αποσιώπηση των εγκλημάτων της Δεξιάς αλλά και η ολοφάνερη συγκάλυψή τους αποτελούσε κοινή πρακτική για το στρατόπεδο αυτής της πλευράς. Σε πολλές άλλες μαρτυρίες έχουμε την ίδια παρατήρηση για τη λεκτική προπαγάνδα, αλλά και για την εκ διαμέτρου αντίθετη αντιμετώπιση αξιόποινων πράξεων από τις Αρχές, με γνώμονα το ιδεολογικό ποιόν του θύτη⁵⁵. Βία είναι μόνο η βία της μίας πλευράς. Η βία της άλλης πλευράς δεν αποσιωπάται απλώς, εξανεμίζεται μπροστά στην αναγκαιότητα καταστολής του εχθρού.

⁵³ Το αναφέρει ο Γιανναράς Χ., ό.π., σ. 18.

⁵⁴ Γιανναράς Χ., ό.π., σ. 18.

⁵⁵ Η μαρτυρία μελών μιας βρετανικής επιτροπής ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που ήρθε στην Ελλάδα για επιτόπια έρευνα, αφηγείται: "Αυτό που πραγματικά μας σοκάρε ήταν ο ρόλος της Χωροφυλακής. Όχι μόνο δεν επέβαλλε το νόμο και την τάξη ούτε τιμωρούσε τους παραβάτες, αλλά στην πραγματικότητα έπαιρνε την πρωτοβουλία στους ξυλοδαρμούς και την τρομοκρατία. Τα θύματά της ήταν σχεδόν πάντα δημοκρατικοί. Κανένας από τους αριστερούς που συναντήσαμε δεν είχε την παραμικρή εμπιστοσύνη πως θα μπορούσε να βρει το δίκιο του στη Χωροφυλακή και τα δικαστήρια. Αυτό που μας εξέπληξε ήταν πως δεν ήταν περισσότεροι [οι αριστεροί] που έπαιρναν το νόμο στα χέρια τους. Αν δολοφονούνταν ένας δεξιός, γίνονταν συλλήψεις δημοκρατικών για μίλια ολόγυρα· όταν δολοφούνταν ένας αριστερός, οι δολοφόνοι συχνά έμεναν ελεύθεροι και οπλισμένοι". Dodds N., Tiffany S., Solley L., *Tragedy in Greece. An Eye-witness Report*, Λονδίνο, χ.χ. [1946], σ. 9.

Η οργάνωση άλλωστε οραματιζόταν την απελευθέρωση αλλά και τη νέα Ελλάδα που αυτή συνεπαγόταν από τις αρχές κιόλας του πολέμου. Ήδη από τα τέλη του 1940, το περιοδικό *Ζωή* καθοδηγεί τους Έλληνες στρατιώτες να αναλάβουν ενεργό δράση με την επιστροφή τους από τον πόλεμο. Τους παρότρυνε "να αναλάβουν κατά την επιστροφή των οι σημερινοί του Μετώπου αγωνιστάι να γίνουν οι 'καλοί του Χριστού στρατιώται'· να γίνουν η ζύμη της φωτεινής πίστεως και ευσεβείας που θα ζυμώσει όλον το ελληνικόν φύραμα· να συντελέσουν ώστε η Ελλάς να γίνη κράτος υποδειγματικόν εις ευσέβειαν και να καταταχθή εις την πρωτοπορίαν της ειρηνικής εκστρατείας διά πολιτισμόν πράγματι χριστιανικόν. Εάν ο σημερινός αγών προς διατήρησιν της ελευθερίας μας γίνη αφορμή προς ανάκτησιν και της πνευματικής του ελληνικού λαού απελευθερώσεως από την αμαρτίαν, τι ανώτερον και ιερώτερον; Εάν η ειρήνη που θα επακολουθήση τον σημερινόν φοβερόν πόλεμον εύρη αποκατεστημένη εις τας ψυχάς των Ελλήνων και την προς τον Θεόν ειρήνην, τι πολυτιμότερον; Μόνον δε όταν προηγηθή η προς τον Θεόν ειρήνη - η κατάλυσις της προς τον Θεόν έχθρας, την οποίαν ο αμαρτωλός δημιουργεί διά της αμαρτίας - μόνον τότε και η ειρήνη μεταξύ των λαών θα είναι μόνιμος και εις μεγάλα αγαθά γόνιμος"⁵⁶

Μέσα στην πολιτική και ιδεολογική τρικυμία της εποχής, η "Ζωή" μοιάζει, προσωρινά τουλάχιστον, να ασπάζεται την ιδεολογία των δύο άκρων:

*Η μία τάξις -'αστική' επεκράτησε να λέγεται, 'ανωτέρα τάξιν', 'ιθύνουσα τάξιν' επιδεικνύει η ιδία τον εαυτόν της- η τάξις λοιπόν αυτή παρουσιάζεται ως τάξις συντηρητικήν, τάξις των 'νοικοκυραίων', τάξις 'δεξιά'. Και όμως η τάξις αυτή είναι ξένη προς τον Χριστιανισμόν. [...] Δεν δημιουργεί, βέβαια, ζητήματα πίστεως, ως σύνολον, δεν πολεμάει ανοιχτά την χριστιανικήν πίστιν. Αλλά και δεν πιστεύει πραγματικά. [...] Ζη αντιχριστιανικά. Είναι κατά πράξιν υλιστική τάξις. **Εις πλείστα σημεία της ζωής της δεν διαφέρει από την 'άκρα αριστερά'.**"⁵⁷*

Το άρθρο είναι αφιερωμένο στην αστική τάξη και δεν κάνει καμία μνεία στην Αριστερά, πέρα από την τελευταία πρόταση της εξίσωσης των δύο τάσεων. Είναι

⁵⁶ *Μεταπολεμικά, ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν*, Αδελφότης Θεολόγων η "Ζωή", Αθήνα 1947, σ. 20-21.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 189. Η έμφαση δική μας.

τόσες οι φορές άλλωστε που έχει στηλιτευθεί η "άρνησις" μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, ώστε δεν μας κάνει εντύπωση η απουσία της σύγκρισης. Αν παραφράσουμε τη θεωρία των δύο άκρων που υποστηρίζει, σε αδρές γραμμές, ότι η άκρα Αριστερά και η άκρα Δεξιά πλευρά του πολιτικού φάσματος ταυτίζονται, καθώς αποτελούν πανομοιότυπα βίαιες εκφράσεις του ολοκληρωτισμού⁵⁸, με διαφορετικό πρόσημο, στην περίπτωση της "Ζωής" θα λέγαμε ότι η Αριστερά και η Δεξιά ταυτίζονται καθώς αποτελούν πανομοιότυπα παραδείγματα ηθικής πτώσης και συνακόλουθης απομάκρυνσης από τον Χριστιανισμό. Το αποτέλεσμα είναι η ανεπάρκεια στη διακυβέρνηση της χώρας και η θεϊκή τιμωρία που δεν θα λήξει με την απελευθέρωση, αλλά θα συνεχιστεί μέχρι να συνειστωθούν οι υπαίτιοι⁵⁹. Η τοποθέτηση αυτή θα μοιάζει με όαση μετριοπάθειας και νηφαλιότητας σε λιγότερο από δύο χρόνια, όταν η αδελφότητα θα στηλιτεύει με τέτοια σφοδρότητα τον κομμουνιστικό κίνδυνο, ώστε να μην υπάρχει κανένα περιθώριο παρερμηνείας των απόψεών της. Η στάση αυτή τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο συνάδει, βέβαια, με το γενικότερο κλίμα εξομοίωσης των δύο καθεστώτων, με κύριο στόχο την αποδόμηση του ισχυρού σοβιετικού μπλοκ και των συμμάχων του, στην περίπτωση της "Ζωής" όμως, ενδεχομένως να υποκρύπτει και μια άλλη διάσταση, πολύ πιο τοπική: τη διερεύνηση της εισόδου στο πολιτικό προσκήνιο. Αμέσως μετά τον πόλεμο έκαναν την εμφάνισή τους στην Ευρώπη ισχυρά χριστιανοδημοκρατικά κόμματα. Σε χώρες όπως η Γερμανία, η Ιταλία και το Βέλγιο, τα κόμματα αυτά απορρόφησαν τις παλιές συντηρητικές δυνάμεις, που δεν βαρύνονταν με την κατηγορία τη συνεργασίας με τους Ναζί, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του κέντρου. Αυτοί οι πολιτικοί σχηματισμοί αποτέλεσαν τον κύριο πόλο στην αντιμετώπιση των κομμουνιστικών

⁵⁸ Για μια από τις πρώτες συνεξετάσεις των ολοκληρωτικών συστημάτων φασισμού και κομμουνισμού βλ. Arendt H., *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, Αθήνα 1988. Για μια κριτική της θεωρίας αυτής βλ. Ενδεικτικά Adler L και Paterson T.: «Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism 1930's-1950's», *American Historical Review*, τ. 75, 1970 σ. 1046-1064.

⁵⁹ "Ο Θεός ανέχεται μεν και εκμεταλλευτάς. [...] Αλλά η ανοχή του έχει όρια. Και όταν αυτά εξαντλούνται, αλλοίμονον, η οργή του ξεσπάει κατά τρόπον τρομερόν, κατά τρόπον που μας έδωκε μέσα εις το ήμισυ του τρέχοντος αιώνα δύο παγκοσμίους και ολεθρίους πολέμους. Αι, λοιπόν. Η φρικτή παιδαγωγία των δύο αυτών πολέμων, δεν είναι αρκετή διά να δώση εις την τάξιν την αστικήν μίαν στροφήν οριστικήν, ειλικρινή, πραγματικήν προς τον Χριστόν, ορις τον Σωτήρα, προς την αλήθειάν του, προς την ζωήν του; Μήπως χρειάζεται να δοκιμάση και άλλα δείγματα της οργής του;" *Μεταπολεμικά*, όπ. π., σ. 190.

κομμάτων και διεκδίκησαν πρωτεύοντα ρόλο στην πολιτική ζωή των χωρών τους⁶⁰. Η "Ζωή" δεν προχώρησε ποτέ στη σύσταση χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα, σύμφωνα όμως με μαρτυρία του Μαρκεζίνη, επικράτησε για ένα διάστημα έντονο πολιτικό παρασκήνιο, με τον Βασιλιά Παύλο στη συνέχεια να προετοιμάζει πρωθυπουργικό θώκο στον Τσιριντάνη⁶¹. Το ίδιο σχόλιο κάνει και ο Γιανναράς, μόνο που τοποθετεί την πιθανότητα για μια ενδεχόμενη ανάμιξη της οργάνωσης στην πολιτική τα πρώτα χρόνια μετά τον εμφύλιο, θεωρώντας την έκδοση της "Ζωής" "Για μια καινούργια Ελλάδα", μια πρόταση για τη διαχείριση της εξουσίας⁶². Η πληροφορία πρέπει να έχει βάση αλήθειας, καθώς για την "Καινούργια Ελλάδα" (σίγουρα με όρους ιδεολογικής, αλλά πιθανότατα και πολιτικής επικράτησης) προετοιμάζονταν και τα παιδιά της Κίνησης, τα οποία ονειρεύονταν "χριστιανική" ραδιοφωνία, "χριστιανικούς" κινηματογράφους, ακόμα και μετονομασίες οδών: Η Πανεπιστημίου θα μετονομαζόταν σε "λεωφόρο Ευσεβίου Ματθοπούλου" και η Σταδίου σε "λεωφόρο Καινούργιας Ελλάδας"⁶³.

Η "Ζωή" σκληραίνει τη στάση της με την πάροδο του χρόνου. Ενώ στην αρχή υπήρχε ανοχή στο ΕΑΜ, όσο περνάει ο καιρός και οδεύουμε προς τον Εμφύλιο, τα πράγματα αλλάζουν:

Οι γενικές συγκεντρώσεις βρίσκονται στις μεγάλες δόξες τους. Τα πολιτικά υποβόσκουν και όλοι αυτοί που είχαν οργανωθεί στο Εάμ ωθούνται τεχνηέντως σε αποχώρηση. Δεν τους διώχνουν, γιατί είναι ντροπή ακόμα να διώχνεις έναν που ήταν στην Αντίσταση, αλλά τους οδηγούν σε αδιέξοδο. Το νέο δόγμα είναι: "Χριστιανισμός και πολιτική είναι ασυμβίβαστα". Πολύ περισσότερο, βέβαια, χριστιανισμός και κομμουνισμός. Ή επί το φιλοσοφικότερο, μαρξισμός και κομμουνισμός.⁶⁴

⁶⁰ Για την ιστορία της Χριστιανοδημοκρατίας στην Ευρώπη βλ. Gehle M., Kaiser W., Wohnout H. (επιμ.), *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*, Βιέννη 2001, Lamberts E. (επιμ.), *Christian Democracy in the European Union, 1945-1995*, Leuven 1997, Sturzo L., 'The Philosophic Background of Christian Democracy', *The Review of Politics*, τ. 9, 1947, σ. 3-15.

⁶¹ Καραγιάννης Γ., 2001, ό.π., σ. 118.

⁶² Γιανναράς Χ., 1987, ό.π., σ. 90.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 91.

⁶⁴ Ιωάννου Γ., ό.π., σ. 148.

Συνοψίζοντας, η "Ζωή" έχει ελάχιστες αντικομμουνιστικές αναφορές στην προεμφυλιακή περίοδο, κρατάει ωστόσο τις αποστάσεις της τόσο από τον "Δυτικό πολιτισμό" όσο και από τον "υλισμό". Ενώ το περιοδικό αποφεύγει τα πολιτικά άρθρα αιχμής (και επικεντρώνεται ξεκάθαρα στη θρησκευτική του αποστολή), μπορούμε ωστόσο να εντοπίσουμε δύο σημεία στα οποία η οργάνωση εκφράζει εμφανώς την αντίθεσή της στην κομμουνιστική ιδεολογία. Το πρώτο σημείο είναι και το πιο πρόδηλο και σχετίζεται με τη δράση της "Ζωής" πριν και κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Διοργανώνοντας συσσίτια, στήνοντας κατηχητικά σχολεία και φτιάχνοντας έναν "γαλαξία σωματείων"⁶⁵, προσπαθεί να διοχετεύσει στον κόσμο την ιδεολογία της. Η ιδεολογία αυτή έχει μεν ένα θρησκευτικό/ηθικοπλαστικό εφελτήριο, στοχεύει όμως στην αναμόρφωση μια εκκοσμικευμένης κοινωνίας. Τα διαχρονικά θεολογικά θεμέλια δηλαδή πρέπει να προσαρμοστούν και να εφαρμοστούν σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Και αυτό οδηγεί την οργάνωση στο να πρέπει να πάρει αναπόφευκτα θέση στα πραγματικά, πέρα από τα μεταφυσικά ζητήματα. Η διαδικασία αυτή μας οδηγεί στο δεύτερο και πιο έμμεσο σημείο εκφοράς αντικομμουνιστικού λόγου. Είδαμε ότι μέσα από τις σελίδες της *Ζωής* περιγράφεται λεπτομερώς ο ιδανικός άνθρωπος και η ιδανική κοινωνία. Τα στοιχεία αυτά έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα ιδεώδη του κομμουνισμού. Η περιγραφή αυτή θα αποτυπωθεί στη συνέχεια σε ένα κείμενο το οποίο εκδίδεται το 1946 και "κωδικοποιεί" τα ατάκτως ερριμμένα στις σελίδες της χαρακτηριστικά των προηγούμενων ετών. Πρόκειται για τη ""Διακήρυξη" της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων", την οποία θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

3δ. Οδεύοντας προς τον Εμφύλιο

Στον Εμφύλιο βρίσκουμε τη "Ζωή" να διευθύνει ένα πολυπληθές δίκτυο θρησκευτικών οργανώσεων, τις οποίες κατευθύνει σε αντικομμουνιστική δράση και προπαγάνδα: Ομιλίες υπέρ του "εθνικού αγώνα", διάδοση έντυπου αντικομμουνιστικού υλικού, υλική και ηθική συμπαράσταση στον εθνικό στρατό. Φαίνεται, μάλιστα, ότι αναδεικνύεται σε κυρίαρχο φορέα αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, καθώς το 1948, το ίδιο το Παλάτι τής αναθέτει επίσημα την

⁶⁵ Τον όρο αυτόν τον οφείλουμε στον Στρατή Μπουρνάζο.

“πνευματική καθοδήγηση του αντικομμουνιστικού αγώνα”⁶⁶. Η πορεία όμως αυτή, ενώ είναι γραμμικά και σταθερά ανοδική, δεν έχει την ίδια ποιότητα και ένταση σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Ιδιαίτερα στις αρχές του Εμφυλίου (κυρίως κατά το έτος 1946), η "Ζωή" αντιμετωπίζει τον κομμουνισμό θεωρητικά και ιδεολογικά. Δεν ασχολείται δηλαδή με τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ή την εν γένει επιρροή του στους ανθρώπους. Οι αναφορές στον κομμουνιστικό κίνδυνο δεν έχουν τίποτα το εξατομικευμένο, λες και η θεωρία δεν αφορά ανθρώπους στο εδώ και στο τώρα, αλλά αφηρημένες ιδέες φιλολογικής συζήτησης. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία για τη συνέχεια του Εμφυλίου, καθώς από το 1947 κ.ε. (όταν ο πόλεμος μαίνεται σε όλη του την ένταση), η "Ζωή" θα κορυφώσει τις ρητορικές της επιθέσεις, εξαπολύοντας μύδρους εναντίον όχι πια της αφηρημένης θεωρίας, αλλά των επί γης φορέων της. Θα επιτεθεί με τη μεγαλύτερη σφοδρότητα στα άτομα που προσχώρησαν στον κομμουνισμό και σταδιακά θα τους αφαιρέσει ακόμα και την ανθρώπινη υπόσταση. Γι' αυτό η φαινομενικά νηφάλια στάση που θα κρατήσει στις αρχές του Εμφυλίου αξίζει σχετικής μνείας.

Αρχικά η "Ζωή", σε συνέχεια της τακτικής προηγούμενων ετών, μοιάζει να κρατά ίσες αποστάσεις τόσο από τον Διαφωτισμό και τον ορθολογισμό, όσο και από τον κομμουνισμό, θεωρίες στις οποίες η οργάνωση διαμοιράζει, φαινομενικά τουλάχιστον, ισότιμα την ευθύνη για παραμέληση της θρησκείας και ως εκ τούτου την ηθική κατάπτωση του ανθρώπινου είδους.

Αλλά ως προς τον κίνδυνον δια τον χριστιανικόν πολιτισμόν, η αλήθεια απαιτεί να λεχθούν τα εξής: Πολύ προτού φανεί ο Μάρξ και ο υλιστικός κομμουνισμός του, η Δύσις ήρχισε να αποστατή από τον χριστιανισμόν. Μέσα εις τα αστικά καθεστώτα πρώτον εκαλλιεργήθησαν εντατικά οι διάφοροι “ορθολογισμοί” και “υλισμοί” και “μηχανικοί πολιτισμοί”. Εφευρέθη η δήθεν σύγκρουση θρησκείας και επιστήμης, ανεπτύχθη η άρνησις και η απιστία εις την Θεωρίαν, καθ’ ον χρόνον εις την πράξιν, εις την ζωήν των αστικών τάξεων, περιφρονείτο και καταπατείτο

66 Σιγανού Μαρία, *Ο αντικομμουνιστικός λόγος της «Ζωής» στον εμφύλιο πόλεμο (1946-1948)*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας- Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2004.

*συστηματικώς, πολυειδώς δε και πολυτρόπως η χριστιανική ηθική. Αυτήν έπειτα την κατά θεωρίαν και πράξιν απιστίαν ο μαρξισμός υπό τη μορφή του υλισμού έθεσεν ουσιώδες άρθρο του προγράμματός του.*⁶⁷

Ο στραβός δρόμος που έχει πάρει η Δύση, το συνολικό παραστράτημα του πολιτισμένου κόσμου έχει ξεκινήσει πολύ πριν τον Μαρξ και τις θεωρίες του. Ο υλισμός και ο ορθολογισμός απομακρύνουν αρχικά τον Χριστιανό από τις ρίζες της πίστης του, ενώ ο κομμουνισμός έρχεται μεταγενέστερα να βάλει την οριστική ταφόπλακα της αθεΐας. Χαρακτηριστικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι και απόσπασμα από έκδοση της ΧΦΕ το 1946, το οποίο περιγράφει τα μέλη της Ένωσης ως «νέους που σιωπηρά αγωνίστηκαν στο εσωτερικό της πατρίδος για να γλυτώσουν από τα μικρόβια του διχασμού, του υλισμού και του εκφυλισμού, που ήθελαν να την πνίξουν περισσότερο κι' απ' τον κατακτητή»⁶⁸.

Στο πλαίσιο αυτό εκδίδεται και η “Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων” τον Δεκέμβριο του 1946, η οποία συνοδεύεται από ένα τρισέλιδο παράρτημα που τιτλοφορείται “Δήλωσις Ελλήνων Επιστημόνων, Λογοτεχνών και Καλλιτεχνών”. Τα δύο κείμενα δεν πρέπει να συγχέονται: η “Διακήρυξη” αποτελεί μια αναλυτική παρουσίαση της χριστιανικής κοσμοθεωρίας της “Ζωής”, ενώ η “Δήλωση”, η οποία κυκλοφορεί και ανεξάρτητα, αποτελεί μια συνοπτική αλλά σαφή συσχέτιση του “αληθινού πολιτισμού” με την χριστιανική πίστη⁶⁹. Χαρακτηριστικό το εξής απόσπασμα της “Δήλωσης”:

⁶⁷ Ζωή, αρ. 1528, 14 Μαρτίου 1946.

⁶⁸ Οι νέοι στον πόνο και την δράση, ΧΦΕ, 1999, σ. 56

⁶⁹ Και τα δύο κείμενα είναι ανυπόγραφα, αλλά είναι γνωστό ότι ο συντάκτης τους δεν είναι άλλος από τον Αλέξανδρο Τσιριντάνη. Σύμφωνα με τον Maczewski μάλιστα, η “Διακήρυξη” αποτελεί “το πρώτο από τα τρία έργα του νομικού [...], που σφράγισαν την κοσμοθεωρία της Ζωής” (Maczewski Christoph, *Η κίνηση της “Ζωής” στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 58). Τα άλλα δύο έργα-σταθμοί του Τσιριντάνη είναι: *Προς έναν χριστιανικόν πολιτισμόν* (1950) και *Για ν' ανοίξη ο δρόμος* (1957). Το δεύτερο έργο του ο Maczewski το χαρακτηρίζει “ένα είδος κοινωνικοπολιτικού μανιφέστου της “Ζωής”, ενώ η εξέχουσα σημασία του φαίνεται και από το γεγονός ότι μεταφράζεται στα αγγλικά (Towards a Christian Civilization). Ο Μαστρογιαννόπουλος χαρακτηρίζει τα έργα “τρίλογία” (Μαστρογιαννόπουλος Ηλίας, στις *Ακτίνες*, αρ. 289, Μάρτιος 1968, σ. 112), η οποία αποτελεί την ιδεολογική βάση της Ένωσης Επιστημόνων και μέσω αυτής βάση εν πολλοίς της σκέψης της “Ζωής”.

Το μέλλον και της ανθρωπότητας αλλά και της χώρας μας ειδικότερον, εξαρτάται κατά πρώτον λόγον από την ορθήν και ακλόνητον πνευματικήν θεμελίωσιν της ζωής του συγχρόνου ανθρώπου, με την οποίαν και μόνον είναι δυνατόν να υπάρξῃ αληθινός πολιτισμός.

Τοιαύτη θεμελίωσις δεν είναι δυνατή, αν ο σημερινός άνθρωπος δεν χρησιμοποιήσῃ τον θησαυρόν των αξιών, τας οποίας του προσφέρει ο Χριστιανισμός, η χριστιανική Πίστις, η χριστιανική ηθική. Απομάκρυνσις από τας αξίας αυτάς είναι απομάκρυνσις από από κάθε βάσιμον ελπίδα, ότι η ανθρωπότης θα δυνηθῇ να οικοδομήσῃ μέλλον καλύτερον από το παρόν.⁷⁰

Τη "Δήλωση" (στο παράρτημα της "Διακήρυξη"ς του 1946) υπογράφουν 222⁷¹ προσωπικότητες της εποχής, μεταξύ των οποίων ο αρχιτέκτονας Δ. Πικιώνης, ο ζωγράφος Σπ. Παπαλουκάς, οι λογοτέχνες Π. Χάρης και Άγγ. Τερζάκης, ο καθηγητής φιλοσοφικής Σπ. Μαρινάτος, ο ακαδημαϊκός Α. Ορλάνδος, ο καθηγητής ιατρικής Ν. Λούρος κλπ. Αντίθετα, δεν υπέγραψαν προσωπικότητες όπως ο Φώτης Κόντογλου, ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης και ο Γιώργος Θεοτοκάς. Πέρα από τα ηχηρά ονόματα των υπογραφόντων, η πλειοψηφία ήταν πανεπιστημιακοί. Μετρήσαμε 116 καθηγητές πανεπιστημίου, χωρίς να συμπεριλαμβάνουμε τους υφηγητές, και μόλις 12

70 "Δήλωσις Ελλήνων Επιστημόνων, Λογοτεχνών και Καλλιτεχνών" [Παράρτημα "Διακήρυξη"ς], *Ακτίνες*, Χριστούγεννα 1946.

71 Η *Δήλωσις* κυκλοφορεί πρώτα ανεξάρτητα συνοδευόμενη μάλλον από 178 υπογραφές, ενώ αναδημοσιεύεται ως παράρτημα της "Διακήρυξη"ς τα Χριστούγεννα του ίδιου έτους, με 222 υπογραφές. Το σύνολο εκδίδεται από τις *Ακτίνες*, οι οποίες αφιερώνουν όλο τους το περιεχόμενο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1946 σ'αυτά τα δύο κείμενα. Υπάρχει ένα εμφανές ζήτημα σε σχέση με τον αριθμό των υπογραφόντων, καθώς οι ερευνητές δίνουν τελείως διαφορετικά μεταξύ τους νούμερα. Για παράδειγμα ο Γιανναράς, ο Καραγιάννης και ο Κωνσταντέλος αναφέρουν 220 υπογραφές, ο Μακρίδης 181 και 170 ο Βάρναλης σε κείμενό του στον *Ριζοσπάστη* στις 12 Δεκεμβρίου του 1946. Το τρισέλιδο κείμενο της "*Δήλωση*"ς πρωτοκυκλοφόρησε λίγο πριν γίνει παράρτημα στη "*Διακήρυξη*" με λιγότερες υπογραφές, το πιθανότερο 178. Σ'αυτό το κείμενο αναφέρονται πιθανότατα όσοι μετρούν τις λιγότερες υπογραφές. Κάποιος από τους λοιπούς ερευνητές προφανώς μέτρησε τα ονόματα στο παράρτημα της "Διακήρυξη"ς, κατέληξε στον αριθμό 220 και το νούμερο αναπαράχθηκε από εκεί. Εμείς μετρήσαμε 222 ονόματα.

λογοτέχνες⁷². Είναι εμφανές ότι η "Ζωή" θέλει να ρίξει το βάρος των θέσεών της στην επιστήμη. Δεν ήταν όλοι οι υπογράφωντες χριστιανοί, για κάποιους όμως η υπογραφή σήμαινε απάντηση στο καθοριστικό "δύλημμα ανοιχτής πολιτικής τοποθέτησης"⁷³. Σύμφωνα με τον Γιανναρά, μέσα στις 222 υπογραφές υπήρχαν ονόματα ανθρώπων ή εντελώς αδιάφορων για την χριστιανική πίστη, ή που μια ζωή εκπροσωπούσαν στον τόπο -και συνέχισαν να εκπροσωπούν- τις ακριβώς αντίθετες θέσεις από αυτές που διακήρυσσε η ""Δήλωση""⁷⁴. Στο σημείο αυτό επικρατεί σύγχυση ως προς τα δύο κείμενα, καθώς πολλοί υπογράφωντες διατείνονται ότι υπέγραψαν την ολιγοσέλιδη ""Δήλωση"", αλλά είδαν τα ονόματά τους δημοσιευμένα και κάτω από τη "Διακήρυξη". Η "λαθροχειρία" που ενδέχεται να έχει κάνει η "Ζωή" έγκειται στο ότι οι υπογράφωντες φαίνεται ότι ασπάζονται όλη την κοσμοθεωρία της "Διακήρυξης", χωρίς απαραίτητα να έχουν γνώση του εξαντλητικού κειμένου. Ο Δημήτρης Μπαλάνος, καθηγητής της Θεολογικής σχολής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε απαντητική του επιστολή προς τον Ιερώνυμο Κοτσώνη, κατηγορεί ανοιχτά την οργάνωση για λαθροχειρία:

Ως με διαβεβαίωσαν πολλοί των υπογραψάντων την δήλωσιν υπεβλήθη εις αυτούς προς υπογραφήν μόνον η Δήλωσις, ουδεμίαν δ' έλαβον γνώσιν της Διακηρύξεως. Αλλ' η Δήλωσις συνήφθη εκ των υστέρων προς την Διακήρυξιν "σκοπίμως" διά να γεννηθή η εντύπωσις εις το αναγνωστικόν κοινόν ότι οι υπογράψαντες την Δήλωσιν εγκρίνουν και το περιεχόμενον της Διακηρύξεως, ής όμως ουδεμίαν έλαβον γνώσιν, και ούτω δοθή μείζον κύρος εις το περιεχόμενον αυτής, παρισταμένου ότι υπερχίλιοι επιστήμονες την ενέκριναν. Υποθέρων ότι προκληθείς ωμίλησα "καθαρά" και ξάστερα και υπευθύνως.⁷⁵

Στην ανταπάντησή του ο Ιερώνυμος Κοτσώνης διατείνεται ότι οι υπογράψαντες ενημερώθηκαν γραπτώς για την ύπαρξη της "Διακήρυξης", δεν αμφισβητεί όμως ότι

72 Πρόκειται για τους Αλκιβιάδη Γιαννόπουλο, Παύλο Κριναίο, Στέφανο Μπολέτση, Μελής Νικολαΐδη, Τάκη Παπατσώνη, Σωτήρη Σκίπη, Γ. Σταμπολή, Αθηνά Ταρσούλη, Άγγελο Τερζάκη, Παύλο Φλώρο, Πέτρο Χάρη και Δ. Πικιώνη.

73 Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο 2001, σ. 106.

74 Γιανναράς Χ., *ό.π.* σ. 35.

75 Μπαλάνος Δ., "Από τα Απίστευτα", *Ακτίνες*, τ. 72. Σεπτέμβριος 1947, σ. 426.

αυτή ποτέ δεν ετέθη ενώπιον των υπογραψάντων. Συγκεκριμένα γράφει ότι στα πρωτότυπα προς υπογραφή κείμενα, υπήρχε η ακόλουθη ανακοίνωση: "Το παρόν θα καταχωρηθή ως **παράρτημα διακηρύξεως** αναλυτικωτέρας, την οποίαν επί του αυτού θέματος και με τας αυτάς γραμμάς θα εκδώση η 'Χριστιανική Ένωσις Επιστημόνων' περί τα Χριστούγεννα"⁷⁶. Ταυτόχρονα, ισχυρίζεται ότι οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τα δύο κείμενα είναι ουσιαστικά ταυτόσημες, άρα δεν υπάρχει καμία λαθροχειρία από την πλευρά της αδελφότητας.

Τι είδους κείμενο όμως υπέγραψαν αυτοί οι 222 άνθρωποι; Η "Δήλωση" καθόριζε "την κατεύθυνσιν, την οποίαν πρέπει να ακολουθήση ο ελληνικός λαός επί των μεγάλων βασικών προβλημάτων της ζωής, διά να δυνηθή να υπερνικήση τας δυσχερείας των καιρών και να επιτύχη την πνευματικήν αλλά και την υλικήν αναδημιουργίαν του έθνους". Η βασική αυτή κατεύθυνση αναλύεται σε πέντε παραγράφους που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- i. Απαιτείται πνευματική θεμελίωσις της ζωής
- ii. Απαιτείται χρησιμοποίησις του θησαυρού των αξιών τας οποίας προσφέρει ο χριστιανισμός
- iii. Απορρίπτονται οι πλαστοί ισχυρισμοί ότι η χριστιανική Πίστις είναι ασυμβίβαστος με την επιστήμην και την γνησίαν καλλιτεχνικήν δημιουργίαν
- iv. Τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα λύνονται και αι αρχαί της κοινωνικής δικαιοσύνης επιβάλλονται, μόνον αν η ηθική επιταγή, στηριζομένη εις την χριστιανική Πίστην, λάβη εις την ψυχήν του συγχρόνου ανθρώπου την πρέπουσα δύναμιν επιβολής.
- v. Η αγωγή και μόρφωσις της νεότητος, αν δεν στηριχθή εις τα χριστιανικάς αξίας, οδηγεί εις ηθικήν αναπηρίαν.

Τα πέντε σημεία αυτά συνοψίζουν όχι μόνο το πνεύμα, αλλά και το γράμμα του κειμένου. Καταγράφεται μια πνευματική και ηθική έκπτωση στις Δυτικές κοινωνίες, για την οποία ευθύνεται η απομάκρυνση από τα Θεία και την πίστη. Τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα στα οποία αναφέρεται η "Ζωή" δεν αναλύονται περισσότερο και πουθενά δεν υπάρχει αναφορά σε συγκεκριμένα ζητήματα που ταλανίζουν τη χώρα. Αν δηλαδή δεν προστρέξουμε σε εξωγενείς παράγοντες για να

⁷⁶ Κοτσώνης Ι., "Οφειλομένη Απάντησις", στο ίδιο, σ. 429. Η έμφαση του κειμένου.

καθορίσουμε το ιστορικό πλαίσιο, είναι εντελώς αδύνατον να τοποθετήσουμε μια τόσο γενικόλογη και συγκεχυμένη "Δήλωση" στον ελληνικό, μεταπολεμικό χωροχρόνο. Σε διαφορετική χρονική συγκυρία, θα ήταν όχι μόνο αναμενόμενο αλλά και αυτονόητο το ηθικολογικό και διδακτικό ύφος, αντιπροσωπευτικό της θρησκευτικής διδασχής, το οποίο θα παρέπεμπε στην οικεία για τη θρησκεία νηφαλιότητα και, όπως κι η ίδια η "Ζωή" έσπευσε να απαντήσει στις κατηγορίες της Αριστεράς, σε μια ουδέτερη φωνή λογικής. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, σε μια κοινωνία που κυριολεκτικά βράζει και περιμένει με κομμένη την ανάσα την επόμενη ανατροπή που φέρνει μαζί της κάθε νέα μέρα, η τόσο ουδέτερη και άνευρη γλώσσα της "Ζωής" παραμένει ύποπτα χλιαρή και γι' αυτό παραπέμπει στο αντίθετο απ' αυτό που η οργάνωση πρεσβεύει. Σε μια εποχή όπου τα πνεύματα είναι τόσο οξυμμένα, η ουδετερότητα αποτελεί από μόνη της θέση. Κι ενώ η "Ζωή" δεν κατονομάζει κανένα συγκεκριμένο πρόβλημα και καμία εμφανή κατηγορία προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, ουσιαστικά κραυγάζει υπέρ της καθεστηκυίας τάξης.

Ένα στοιχείο στο οποίο χρειάζεται να εμμείνουμε είναι η αντιμετώπιση του κομμουνισμού ως ολοκληρωμένης ιδεολογίας. Η αντίθεση είναι εμφανής σε σχέση με άλλους αντικομμουνιστές της ίδιας εποχής. Στα βιβλία του *Ο Κομμουνισμός, ο Δαρβινισμός και ο Ηθικός Νόμος* και *ο Κομμουνισμός και τα μέσα επικρατήσεώς του*, ο καθηγητής Γενικής Βιολογίας Θρασύβουλος Βλησίδης, επίσης διδάκτωρ Φιλοσοφίας, διευθυντής της Ανώτατης Εκπαίδευσης στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Παιδείας (1937-1940), τόνιζε ότι ο κομμουνισμός ούτε είχε δική του ιδεολογία ούτε παρουσίαζε δικό του φιλοσοφικό, "φυσικο-επιστημονικό ή κοινωνικο-οικονομικό σύστημα", αλλά υπήρξε σε όλες του τις εκδηλώσεις "ένας αχαλίνωτος υλισμός υπό την χαμηλωτέραν και στενωτέραν αυτού έννοιαν"⁷⁷. Άλλος συγγραφέας αρνείτο την ύπαρξη πνευματικότητας στον κομμουνισμό και περιέγραφε το "σιδηρούν παραπέτασμα" ως έναν χώρο συγκέντρωσης δυστυχών ανθρώπων που έπесαν θύματα της προπαγάνδας του κομμουνισμού, αλλά αναγνώριζε τη "μαρξική-λενινική κοσμοθεωρία" ως τέτοια, επιχειρώντας να την αντικρούσει.⁷⁸

Η "Ζωή" επιχειρεί μία κατά μέτωπο επίθεση εναντίον του κομμουνισμού, η οποία δεν οδηγεί μόνο στην καθολική του απαξίωση, αλλά και στην αντικατάστασή του από

⁷⁷ Αναφέρεται από την Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Αθήνα 2006, σ. 203.

⁷⁸ Πρόκος Ε., *Ελληνισμός και Κομμουνισμός*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σσ. 140, 144.

μία ολοκληρωμένη εναλλακτική ιδεολογία, αυτήν του Χριστιανισμού. Η "Ζωή" μοιάζει να έχει συλλάβει την κομμουνιστική απειλή στις σωστές της διαστάσεις: δεν πρόκειται απλώς για μια διαφορετική πολιτική και οικονομική θεωρία, αλλά για έναν άλλο τρόπο ζωής, για ένα σύστημα συνολικής θέασης της ανθρώπινης ύπαρξης και δραστηριότητας. Στο σύστημα αυτό λοιπόν, νιώθει την υποχρέωση να αντιπαραβάλει τη δική της πρόταση, η οποία δεν περιορίζεται σε επιμέρους χαρακτηριστικά του σωστού Χριστιανού, αλλά επεκτείνεται σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής. Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί και εξήγηση για τη συγγραφή της "Διακήρυξης". Το ζήτημα με τη "Διακήρυξη" είναι διπλό: αφενός δεν αναφέρεται πουθενά ο όρος "κομμουνισμός" (παρόλ' αυτά εκλαμβάνεται ως το αντικομμουνιστικό μανιφέστο της "Ζωής" από τους ιδεολογικούς της αντιπάλους) και δεύτερον, καλύπτει όλο το φάσμα της ανθρώπινης ζωής. Η οργάνωση μοιάζει να αντιλαμβάνεται αρκετά νωρίς τον κίνδυνο μιας διαφορετικής προοπτικής για τη χώρα και φροντίζει να χτυπήσει το πρόβλημα στη ρίζα του. Χωρίς να αναφέρει πουθενά τη λέξη κομμουνισμός ή να αναφέρεται στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα, η "Ζωή" προβαίνει σε μια πρόταση: την περιγραφή μιας ιδανικής κοινωνίας που αποτελείται από ιδανικούς ανθρώπους. Τα χαρακτηριστικά αυτά επικαλείται σε όλη τη "Διακήρυξη".

Αυτό που η "Διακήρυξη" δεν κατονομάζει ρητά, παρόλο που όλοι ξέρουν σε τι αναφέρεται, το κατονομάζει προς το τέλος του Εμφυλίου, όταν πια δεν τηρεί κανένα πρόσχημα ουδετερότητας: "Επήρε ο κομμουνισμός το κενόν, που εδημιουργήθη στην ψυχή του συγχρόνου ανθρώπου η άρνησις της χριστιανικής κοσμοθεωρίας, και το εκρησιμοποίησε για να βάλη μέσα στην ψυχή του ανθρώπου αυτού, σαν μοναδική δήθεν απάντηση στη σαπίλα και την αδικία, μιαν άλλη κοσμοθεωρία. Την κομμουνιστική κοσμοθεωρία.⁷⁹". Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι ένα από τα αναρίθμητα παρόμοια αντικομμουνιστικά αποσπάσματα της εποχής. Ο λόγος που το επιλέξαμε είναι γιατί ο συντάκτης (που δεν είναι άλλος από τον Τσιριντάνη) έχει αντιληφθεί κάτι πολύ σημαντικό: ότι ο κομμουνισμός δεν είναι απλώς μια υλιστική θεωρία που μάχεται τη θρησκεία, αλλά μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία, και ως τέτοια επιχειρεί να την αποδομήσει. Συλλαμβάνει δηλαδή το εύρος του κινδύνου που προέρχεται από τον κομμουνισμό, κίνδυνος που δεν είναι άλλος από την

⁷⁹ Μελίτης Π., "Εις τον Αγώνα του Έθνους", *Ακτίνας*, τχ. 90, Μάρτιος 1949, σ. 99. Το ίδιο ακριβώς απόσπασμα ξαναβρίσκουμε έναν χρόνο αργότερα σε έκδοση του "Ελληνικού Φωτός" με τίτλο "Για μια Καινούργια Ελλάδα", κείμενο ανυπόγραφο, αλλά γνωστό ότι ήταν έμπνευσης Τσιριντάνη.

αντικατάσταση ενός ολοκληρωμένου κοινωνικοπολιτικού συστήματος από ένα άλλο. Όπως ο χριστιανισμός δεν αντιμετωπίζεται ποτέ ως θρησκεία αλλά ως κάτι πληρέστερο και ανώτερο, αντάξιο των ολοκληρωμένων κοινωνικοπολιτικών συστημάτων, έτσι και ο κομμουνισμός παρουσιάζει για τον Τσιριντάνη ανησυχητικά παρόμοια χαρακτηριστικά. Αναγνωρίζοντας λοιπόν στον αντίπαλο δομικά χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά που μάχεται να εγκαθιδρύσει στην κοινωνία, από τη μια τον εξισώνει ως δομή, οργάνωση και θεωρία με τη θρησκεία, από την άλλη μπορεί να τον αποδομήσει πιο αποτελεσματικά. Γι' αυτό το συγκεκριμένο απόσπασμα το θεωρούμε τομή στον αντικομμουνιστικό λόγο.

3δι. Το ιδεολογικό μανιφέστο του αντικομμουνισμού;

Παρόλο που στις 208 σελίδες της ουδεμία αναφορά έχει στον κομμουνισμό, η "Διακήρυξη" προκαλεί έντονες αντιδράσεις στον κόσμο της Αριστεράς, η οποία την χαρακτηρίζει συλλήβδην αντικομμουνιστική. Ως εκ τούτου, αντιμετωπίζει άγρια πολεμική από το ΚΚΕ μέσω του *Ριζοσπάστη* και μεγάλων ονομάτων της Αριστεράς⁸⁰. Ο Μάρκος Αυγέρης γράφει:

Και η δική μας Χριστιανική Ένωσις Επιστημόνων με τη "Δήλωσή" της, που με τόσο θόρυβο κυκλοφόρησε τελευταία σε χιλιάδες αντίτυπα, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να παίζει το παιχνίδι της αντίδρασης. Κάτω από τη μάσκα του Χριστιανισμού κάνει μια αντιχριστιανική πράξη και μια πράξη καθαρής ιδιοτέλειας. Για να προστατέψει τα συμφέροντα της κυρίαρχης φατρίας, που κινδυνεύουν από τη δυσaréσκεια και την αναταραχή των λαϊκών μαζών, επιχειρεί να πείσει πως η σημερινή

80 Ενδεικτικά τω θέσεων της Αριστεράς είναι ακόμη τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στον *Ριζοσπάστη* (12.12.46, 7.1.47, 8.1.1947, 15.1.1947, 16.1.1947, 22.1.1947), την *Ελεύθερη Ελλάδα* (5.12.1946, 31.1.1947), τα *Ελεύθερα Γράμματα* (15.12.1946, 15.2.1947), τη *Νέα Γενιά* (Μάιος 1946) και την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (στο άρθρο του Ν. Ζαχαριάδη με τίτλο "Το ιδεολογικό μέτωπο" στο τεύχος Φεβρουαρίου του 1947), την *Ανεξαρτησία* (10.2.1947, 3.3.1947) και τη *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση* (τχ. 2-3, 1947, σ. 4).

εξαθλίωση του ελληνικού λαού πρέπει κυρίως να αναζητηθεί στην έλλειψη χριστιανικής ευλάβειας [...]

Οι Χριστιανικές Εκκλησίες στη Δύση δεν αγωνίστηκαν με κανέναν τρόπο να καλυτερέψουν την τύχη των μαζών, και ακόμη αποκήρυξαν και πολέμησαν και πολεμούν και τώρα κάθε τέτοια λυτρωτική δράση τους. Μόνο σαν άρχισαν να κινδυνεύουν τα ιησουϊτικά καθεστώτα, που έχουν την εύνοιά τους, μόνο τότε οι εκκλησίες έκαμαν μερικές πλατωνικές δηλώσεις, όπως κάνουν σήμερα κι οι δικοί μας χριστιανοί επιστήμονες. Αλλά το Ιερατικόν πνεύμα αυτών των δηλώσεων, η απόκοσμη πλατωνικότητα του είναι σαν τις συμβουλές που δίνει ένας από τη βελουδένια πολυθρόνα του σ' έναν που κάθεται σε κάρβουνα αναμμένα [...]

Εσείς που καλλιεργηθήκατε μέσα σε είκοσι αιώνων χριστιανική ηθική, πέστε μας σε ποια μακρινή Θηβαΐδα ταξιδεύει η χριστιανική σας συνείδηση, ώστε μέσα στη χριστιανική σας "Δήλωση" να μη βρίσκεται ούτε η παραμικρή διαμαρτυρία γι' αυτό το αιματηρό όργιο που συντηρεί στη χώρα μας η σημερινή χριστιανική ελληνική πολιτεία; [...]

Αλλά εδώ και είκοσι αιώνες οι ηγετικές αυτές τάξεις των "Γραμματέων και Φαρισαίων" έχουν οριστικά κριθεί. Και ο Χριστιανισμός που θεμελιώνει όλες τις ηθικές αξίες στην αγάπη, μας δίνει το μέτρο αλάθευτο για να εκτιμήσουμε την αξία ή την αναξιότητα των λειτουργιών του.⁸¹

Σε παρόμοιο πνεύμα κυμαίνονται και οι υπόλοιπες αντιδράσεις μελών του ΚΚΕ που δημοσιεύονται σε αριστερά έντυπα της εποχής. Η Αριστερά θεωρεί αυτομάτως ότι η "Ζωή" στρέφεται καταφανώς εναντίον της και επιδίδεται σε μια λυσσαλέα προσπάθεια αποδόμησης του Χριστιανισμού. Εξίσου δριμεία αλλά πιο εύστοχη προσέγγιση σε άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* έχει ο ποιητής Κώστας Βάρναλης, ο οποίος θέτει το δάχτυλο εις τον τύπον των ήλων όταν αναφέρεται στα τεράστια προβλήματα της εποχής και επισημαίνει ότι η χριστιανική πίστη δεν μπορεί να αποτελεί την απάντηση σε οποιαδήποτε ερώτηση, καθώς τα πολιτικά διακυβεύματα ξεπερνούν κατά πολύ ένα ευχολόγιο περί επιστροφής στην πίστη:

81 Αυγέρης Μ., "Χριστιανική Ρητορεία", *Ριζοσπάστης*, 16.01.1947.

Οι εκατόν εβδομήντα φωστήρες που έχουν βρει τον πάτο της Αληθείας και μαζί τους λογοτέχνες και συγγραφείς, που βλέπουνε τα ορατά και τα αόρατα, δε βρήκανε και δεν είδανε τίποτα στο δράμα του ελληνικού λαού, παρά μερικές "δυσχέρειες". Και δεν καμμιάν άλλη πραχτικότερη λύση των "βασικών προβλημάτων της ζωής", παρά την εσωτερική κάθαρση - και τσιμουδιά για την "εξωτερική"! Λύση θεολογική και όχι κοινωνικοπολιτική.

Δε λένε τίποτα για αποικίες και για σκλάβους λαούς, μαύρους και άσπρους Αραπάδες, δε λένε τίποτα για την ξενική κατοχή, για την προδοσία της πλουτοκρατικής μας ολιγαρχίας, για τον παρασιτικό της ρόλο και τη διαφθορά των ηθών της, για το μαυραγοριτισμό της και για την ληστεία της. Δε λένε τίποτα για την ανεξαρτησία της πατρίδας, για την αποκατάσταση των ελευθεριών του λαού, για την κατάργηση της τρομοκρατίας των φασιστών. Δε λένε τίποτα για τους χιλιάδες σκοτωμένους, για τους χιλιάδες φυλακισμένους και τις χιλιάδες τους εξορισμένους. Δε λένε τίποτα για το διώξιμο των κατακτητών και τη συμφιλίωση του λαού.

Τιποτένια, εφήμερα και διαβατικά πράγματα. Επιφάνεια! Αυτοί πάνε στο ψητό - στην ουσία: "Μετανοείτε και προσεύχεσθε!". "Όταν σας κόβουνε το χέρι να ζητάτε να σας κόβουνε και το κεφάλι"! [...]

Αμ, τους γνωρίσαμε αυτούς τους καλούς χριστιανούς και τους καλούς Λεβίτες. Γνωρίσαμε παπάδες και διάκους με πιστόλια. Δεσποτάδες να συσταίνουνε στο ποίμνιό τους την υποταγή στους Βουλγάρους. Τον αρχηγό της Εκκλησίας, που σαν ανώτατος πολιτικός άρχοντας της χώρας, δεν έδωσε μια χάρη σ' ένα φυλακισμένο πατριώτη.

Αν πρόκειται ο λαός να σωθεί μοιάζοντας σ' αυτούς τους καλούς χριστιανούς και τους καλούς Λεβίτες (λέγε και: "αγνούς πατριώτες"), τότε ας λείψει τέτοια σωτηρία. Μα τους διαβεβαιώνουμε αυτούς τους εκατόν εβδομήντα Φαρισαίους, πώς με τέτοιαν υποκριτική "διαφώτιση" δε θα μπορέσουνε ποτέ έναν τέτοιο λαό, που δεν τον δαμάζει τίποτα, να τονε ρίζουνε τόσο χαμηλά - ίσαμε το ύψος το δικό τους.⁸²

⁸² Βάρναλης Κ., "Γραμματείς και Φαρισαίοι", Ριζοσπάστης, 12.12.1946.

Στην ίδια πολεμική γραμμή βρίσκεται κι ο Ιωάννου, ο οποίος περιγράφει την αδιαφορία και τη σιωπή που επέσειαν οι δολοφονίες κομμουνιστών το 1946.

Στα κατηχητικά δεν γινόταν ποτέ λόγος γι' αυτούς τους σκοτωμούς, ούτε στα κηρύγματα καυτηριάζονταν, έστω και με γενικότητες, αυτές οι εγκληματικές πράξεις. Σαν να μην τις έβλεπαν ή σαν να μην τις πίστευαν. Είχες την εντύπωση ότι ασπάζονται κι αυτοί τη βλακώδη εκείνη εκδοχή, που έλεγε ότι τους κομμουνιστές τους σκοτώνουν οι ίδιοι οι ομοϊδεάτες τους, για να εκθέσουν τους εθνικόφρονες. Πάντως, σιωπούσαν.⁸³

Ο Καραγιάννης χαρακτηρίζει τη "Διακήρυξη" "ιδεολογικό μανιφέστο του αντικομμουνισμού", και μάλιστα σε υπότιτλο κεφαλαίου του για τη "Ζωή"⁸⁴. Σε σχέση με την αντίδραση που συνάντησε η "Δήλωση", διατείνεται ότι: η Αριστερά διαβλέποντας τον ρόλο που θα έπαιζε η "Δήλωση" στην ιδεολογική αντιπαράθεση, την "χτύπησε" με αλληπάλληλα δημοσιεύματα των εφημερίδων και των περιοδικών της⁸⁵.

Ο Γιανναράς μοιάζει να υιοθετεί επίσης τον όρο καθώς γράφει:

Βρισκόμαστε στο 1946, όλοι ξέρουν ότι ο Ζαχαριάδης ετοιμάζει τον "τρίτο γύρο" και οι "κατευθύνσεις" που πρότεινε η "Δήλωση" δεν ήταν δύσκολο να ερμηνευτούν ως το ιδεολογικό μανιφέστο της αντικομμουνιστικής παράταξης.⁸⁶

Ο Ιωάννου αρκείται να χαρακτηρίσει τη "Διακήρυξη" "ένα εξαιρετικά κακοτυπωμένο και προχειρογραμμένο μανιφέστο, που όμως προπαγανδίστηκε φοβερά και διαβάστηκε ως ευαγγέλιο από τους ανίδεους"⁸⁷.

⁸³ Ιωάννου Γ., ό.π., σ. 151.

⁸⁴ Καραγιάννης Γ., ό.π., σ. 107.

⁸⁵ Καραγιάννης Γ., ό.π., σ. 107.

⁸⁶ Γιανναράς Χ., ό.π., σ. 35.

⁸⁷ Ιωάννου Γ., ό.π., σ. 150.

Ο χαρακτηρισμός της "Διακήρυξης " ως "ιδεολογικού μανιφέστου του αντικομμουνισμού" δεν μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Καταφανώς η έναρξη του Εμφυλίου αποτελεί αφορμή για τη συγγραφή και την έκδοσή του την δεδομένη χρονική στιγμή. Παρόλ' αυτά, η ίδια η "Ζωή" δηλώνει έκπληκτη με τις έντονες αντιδράσεις του ΚΚΕ που υποστηρίζει τότε ό,τι και ο Καραγιάννης αργότερα. Ο Καραγιάννης και άλλοι ερευνητές πιστεύουμε ότι ακολουθούν ένα σχήμα πρωθύστερο. Κρίνοντας από τις διαστάσεις που πήρε ο Εμφύλιος στα τρία χρόνια διεξαγωγής του, θεωρούν ότι η "Ζωή" εξ αρχής προσπάθησε να χτυπήσει τη μία μαχόμενη παράταξη στη ρίζα της, στις πολύ αρχές του πολέμου, όταν ακόμα τίποτα δεν ήταν δυνατό να διαφανεί. Ο σφοδρός αντικομμουνισμός της "Ζωής", όπως διαμορφώθηκε και εκφράστηκε με όλους τους δυνατούς τρόπους λόγω και έργω, διαμορφώθηκε σταδιακά και με αυξανόμενο ρυθμό. Η ρητορική όμως και οι χαρακτηρισμοί της οργάνωσης το 1946 για τον κομμουνισμό δεν είχαν καμία σχέση με αυτό που θα επακολουθούσε σε ένταση, σφοδρότητα και μίσος τα επόμενα χρόνια του Εμφυλίου, αλλά και μετεμφυλιακά.

Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης οξύνει περισσότερο τα πνεύματα όταν, σε ομιλία του στη συγκέντρωση των κομματικών στελεχών της Αθήνας, στις 19 Ιανουαρίου 1947, αφιερωμένη στην 23η επέτειο από τον θάνατο του Λένιν, δεν διστάζει να σχολιάσει με αφορμή τη "Διακήρυξη":

Πολύ χαρακτηριστική είναι η πνευματική συγγένεια που παρουσιάζουν οι ψευτοχριστιανοί επικριτές απ' τη "χριστιανική" Ένωση Επιστημόνων με τη χιτλεροφασιστική ιδεολογία. Αρνούμενοι την επιστημονική πρόοδο και προσκολλημένοι αδιόρθωτα στα μεσαιωνικά σκοτάδια κηρύσσουν κι αυτοί με τη Διακήρυξή τους το μύθο της πολιτιστικής και επιστημονικής δημιουργίας του 20ου αιώνα αντιγράφοντας και το θεωρητικό του χιτλερισμού Ρόζεμπεργκ.⁸⁸

Η ομιλία αυτή του Ζαχαριάδη έκανε τόση αίσθηση ώστε να στηλιτεύεται τρία χρόνια αργότερα από το αντικομμουνιστικό σκέλος της "Ζωής", το "Ελληνικόν Φως". Αφού η οργάνωση αναφέρει επιγραμματικά την ομιλία, σημειώνοντας ότι ο Γ.Γ. του

⁸⁸ Η ομιλία δημοσιεύεται στον *Πιζοσπάστη* τρεις μέρες αργότερα, στις 22.01.1947.

ΚΚΕ "κτυπά με πραγματικήν λύσσαν την γνωστήν Διακήρυξιν [...], υβρίζει κάθε ένα ο οποίος την συµµερίζεται"⁸⁹, συνεχίζει µε σφοδρότητα:

Την πνευματικήν δύναμιν, η οποία πηγάζει από τον Χριστιανισµόν, την φοβείται και την πολεµά παντού και πάντοτε ο κομμουνισµός είτε αµέσως είτε µε την σφαγήν και τα σταυρώσεις και τους διωγµούς των εκπροσώπων της είτε εµμέσως µε την συκοφαντίαν και την γελοιοποίησιν. Διότι γνωρίζει καλά ότι μια και βασίζεται στην κοσµοθεωρίαν του υλισµού δεν θα κερδίση τη µάχην, αν δεν χτυπηθή η µοναδική, αληθινά ζωντανή, πνευματική κοσµοθεωρία, ο Χριστιανισµός.⁹⁰

Την ίδια χρονική περίοδο ο Τσιριντάνης αναφέρει στις *Ακτίνες*:

Θυµάται ίσως ο αναγνώστης τι έγινε όταν η ΧΕΕ εδηµοσίευσε την Διακήρυξίν της, ένα κείμενο που δεν είχε τον παραµικρό πολιτικό υπαινιγµό, ήταν όμως χριστιανικό κείμενο. Με τι πείσµα, µε τι λύσσα, θα ελέγαµε, εχτύπησεν τη Διακήρυξιν αυτή το ΚΚΕ! Κάθε τόσο, άρθρα ο Ριζοσπάστης, άρθρα η Ελεύθερη Ελλάδα, άρθρα η Κομμουνιστική Επιθεώρηση και τα διάφορα άλλα κομμουνιστικά φύλλα για να χτυπηθή η Διακήρυξι.⁹¹

Δεν εκλαµβάνουµε φυσικά την αντίδραση των άµεσα εμπλεκοµένων φορέων ("Ζωής" και ΚΚΕ) ως θέσφατο, αλλά αντιµετωπίζουµε τη στάση τους κριτικά. Πράγµατι, δεν είναι τυχαία η επιλογή της ηµεροµηνίας δηµοσίευσης της "Διακήρυξης". Θέση µας όμως είναι ότι εντάθηκε η πρόσληψη της "Διακήρυξης" ως αντικομμουνιστικού µανιφέστου σε µεγάλο βαθµό λόγω της λυσσαλέας αντίδρασης της Αριστεράς. Εδώ πρέπει να επισηµάνουµε βέβαια ότι η βασική θέση της "Διακήρυξης" έγκειται στο ότι για όλα τα δεινά που έχουν βρει το έθνος τα τελευταία χρόνια, υπεύθυνη είναι η άρνηση της πίστης. Η "Ζωή" εδώ εγκαταλείπει την

⁸⁹ *Εις την πνευματικήν συµπαράστασιν του Εθνικού Αγώνος*, χ.σ., Σύλλογος "Το Ελληνικόν Φως", Αθήνα 1949, σ. 7.

⁹⁰ Στο ίδιο.

⁹¹ Μελίτης Π., «Εις τον αγώνα του Έθνους», *Ακτίνες*, τχ. 90, Μάρτιος 1949, σ. 99-100.

παραδοσιακή της προσέγγιση, η οποία, έστω και προσχηματικά, κατηγορεί εξίσου τα δεξιά και τα αριστερά κόμματα για ό,τι συμβαίνει στη χώρα. Στην "κινησιακή" ορολογία, "άρνησις της πίστεως" είναι ευφημισμός για τον κομμουνισμό και η "Διακήρυξη" δεν κάνει καμία προσπάθεια να το κρύψει. Το πολυσέλιδο κείμενο χωρίζεται σε πέντε ενότητες με τους εξής τίτλους: α) η σημερινή πραγματικότητα και οι δημιουργοί της, β) η άρνησις που εκυβέρνησε, γ) η επιστήμη και η θρησκεία και δ) τι λέγει η ιστορία και ε) τι λέγει η πίστις. Η θέση που υποστηρίζεται εξ αρχής είναι ότι η άρνηση της πίστες ευθύνεται για όλα τα σύγχρονα προβλήματα, με ιδιαίτερη έμφαση και αναλυτική αναφορά σε έννοιες κομβικές για την εποχή, όπως είναι ο φροϋδισμός, ο φεμινισμός, η αθεΐα της επιστήμης, η εκπαίδευση, ο πνευματικός κόσμος κ.α. Η θέση της "Διακήρυξης" μπορεί να συνοψιστεί στην εξής πρόταση: "Τίποτε [...] δεν ομοιάζει με την προσπάθειαν που εφάνη εις τον δέκατον ένατον και τον εικοστόν αιώνα, την προσπάθειαν να οικοδομηθή πολιτισμός επάνω εις το ξερρίζωμα της χριστιανικής πίστεως, και μάλιστα από λαούς, οι οποίοι με την πίστιν αυτήν είχαν ιδεί ή είχαν διατηρήσει το φως του πολιτισμού. Η άρνησις αυτή, γυμνή και αποκαλύπτως, ήλθε και επολέμησε την χριστιανικήν πίστην μέσα εις την ψυχήν του νεωτέρου ανθρώπου και ανέλαβε να κυβερνήσῃ αὐτή πνευματικῶς την ανθρωπότητα"⁹².

Στη δική μας θεώρηση η "Διακήρυξη" δεν κρύβει σε κανένα σημείο τον αντικομμουνισμό της, όμως ταυτόχρονα αποτελεί κάτι πολύ ευρύτερο από ένα αντικομμουνιστικό μανιφέστο, καθώς εντάσσεται στη γενικότερη αντίληψη της "Ζωής" περί ιδανικής κοινωνίας. Το ίδιο το κείμενο ασχολείται με όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας (από τον προσωπικό τομέα, μέχρι τον κοινωνικό/πολιτικό και φυσικά τον θρησκευτικό). Υποστηρίζουμε όμως ότι η ιστορική συγκυρία (τέλος Β' ΠΠ, αρχή Εμφυλίου, κρίση σε όλα τα επίπεδα) προσφέρεται για να επιτελέσει η "Ζωή" τον διπλό ρόλο που έχει αναθέσει στον εαυτό της: από τη μια να χτυπήσει τον διαφαινόμενο κομμουνιστικό κίνδυνο στη ρίζα του, και από την άλλη να αδράξει την ευκαιρία για να περιγράψει τη δική της κοσμοθεωρία, που δεν είναι άλλη από μια ζωή με επίκεντρο την πίστη και τον Θεό. Θα ήταν ελλιπές να μείνουμε στον χαρακτηρισμό "αντικομμουνιστικό μανιφέστο" για την "Διακήρυξη". Όχι γιατί δεν είναι, αλλά γιατί πηγαίνει πολύ πέρα από τον συγκυριακό κομμουνιστικό κίνδυνο. Πιο κοντά στην πραγματικότητα πιστεύουμε ότι

⁹² *Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, Αθήνα 1946, σ. 18.

βρίσκεται ο χαρακτηρισμός “ο αντικομμουνισμός ως όχημα για την πραγμάτωση της ιδανικής κοινωνίας”. Η ιδανική κοινωνία αναφέρεται σε μια ουτοπική κοινωνία, τα επιμέρους στοιχεία της οποίας είναι αποκαλυπτικά της ιδεολογίας της οργάνωσης.

Στο σημείο αυτό θέλουμε να υπενθυμίσουμε τον αρχικό στόχο της "Ζωής", τον οποίο υπηρέτησε πιστά από την ημερομηνία ίδρυσής της μέχρι σήμερα, χωρίς να παρεκκλίνει καμία χρονική περίοδο: “Σκοπός της Αδελφότητας είναι αφ'ενός η αμοιβαία βοήθεια των μελών προς ηθική αυτών προαγωγήν εν τη κατά Χριστόν αρετή και προς αρτιωτέραν συγκρότησιν εν τω έργω αυτών. Και αφ'ετέρου η εν τη Ορθοδόξη Εκκλησία καθόλου, και ειδικώτερον εν τη Ελληνική κοινωνία, μετ'αυταπαρνήσεως και αυτοθυσίας διακονία εις το έργον της διαδόσεως των χριστιανικών αρχών και αληθειών μεταξύ του λαού”⁹³. Στο δεύτερο μόλις άρθρο του ιδρυτικού της καταστατικού, η Αδελφότητα ορίζει με σαφήνεια ότι σκοπός της είναι να διεισδύσει στην ελληνική κοινωνία και να διαδώσει σε αυτήν τις χριστιανικές αρχές. Στο τρίτο άρθρο κάνει λόγο για τα μέσα που θα μετέλθει προκειμένου να πετύχει τον σκοπό της, τα οποία δεν είναι άλλα από τα εξής:

- i. Η οργάνωσις κηρυγμάτων και διαλέξεων, λαϊκών και επιστημονικών, ως και η οργάνωσις καθόλου μορφωτικών ευκαιριών, προς υπεράσπισιν και διάδοσιν της χριστιανικής αληθείας και καλλιέργειαν ζωής χριστιανικής παρά τω λαώ.
- ii. Η ίδρυσις Σχολής προς μόρφωσιν ιεροκηρύκων και η οργάνωσις συζητήσεων και μαθημάτων ηθικοθρησκευτικών.
- iii. Η ίδρυσις σχολείων χριστιανικής μορφώσεως διά την παιδικήν και νεανικήν ηλικίαν
- iv. Η παροχή των μέσων της σπουδής και της επαγγελματικής μορφώσεως εις ζηλωτάς σπουδαστάς, ιδία δε της θεολογίας.
- v. Η αυτοτελώς και εν συνεργασία μετ' άλλων παρεμφερή σκοπόν διωκόντων Σωματείων επιδίωξις και προαγωγή της εμπράκτου εμφανίσεως της χριστιανικής αγάπης εν τη κοινωνία, διά της πεφωτισμένης φιλανθρωπίας και κοινωνικής αντιλήψεως και καθ' όλου της διακονίας εις την εξυπηρέτησιν των εχόντων ανάγκην βοήθειας.
- vi. Η ίδρυσις λαϊκών Αναγνωστηρίων, εις τα οποία θα παρέχεται αδαπάνως εις πάντας η ευκολία μελέτης βιβλίων ηθικοπλαστικών.

93 Από το *Καταστατικό της Αδελφότητος " Ζωής"*, επαναδημοσίευση του 1951, άρθρο 2: Σκοπός.

- vii. Η έκδοσις και διάδοσις εντύπων, βιβλίων και παντός είδους δημοσιευμάτων ηθικοπλαστικών, προ πάντων δε η διάδοσις της Αγίας Γραφής εν τω αρχαίω κειμένω ή και μετά καταλλήλου ερμηνείας. Μεταξύ των δημοσιευμάτων τούτων πρωτεύουσα κατέχει θέσιν το εβδομαδιαίον όργανον της Αδελφότητος, υπό τον τίτλον “ΖΩΗ”. [...]
- viii. Παν άλλο μέσον συντελούν εις την ευόδωσιν του σκοπού της Αδελφότητος.⁹⁴

Το ιδρυτικό καταστατικό της οργάνωσης εγκρίνεται αρχικά το 1929 και τροποποιείται το 1933 και το 1950. Το 1951 η "Ζωή" το δημοσιεύει από τις εκδόσεις της. Αντιγράψαμε τον σκοπό και τα μέσα ως έχουν για να δούμε τι επεδίωκε η οργάνωση εξ αρχής και με ποιον τρόπο. Για να δούμε στη συνέχεια αν πέτυχε το στόχο της και πόσα από τα μέσα που περιγράφει χρησιμοποίησε.

Στο κεφάλαιο αυτό θα κρατήσουμε τη διόλου τυχαία ημερομηνία έκδοσης της "Διακήρυξης" (Δεκέμβριος του 1946), αφήνοντας προς το παρόν στην άκρη τα υπερβατικά, σχεδόν μεταφυσικά χαρακτηριστικά που η "Ζωή" αποδίδει στην κοινωνία. Ο κομμουνιστικός κίνδυνος προβάλλει ως το αντίπαλο δέος και δίνει την ευκαιρία στην οργάνωση να αναλύσει τις θέσεις της. Ο Δυτικός πολιτισμός νοσεί. Και η νόσος αυτή εκφράζεται πρώτον και κύριον με την επικράτηση του Ναζισμού στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940. Και εδώ η οργάνωση είναι σαφής. Ήδη από την εισαγωγή της "Διακήρυξης" μας δηλώνει: “Πέραν από το φοβερόν φαινόμενον της βαρβαρότητος, που κατέκλυσε την Ευρώπην κατά τον πόλεμον και ετυραννούσε με ξεχωριστήν σκληρότητα τον τόπον μας [η ΧΧΕ θεώρησε επιβεβλημένον] να εύρη την αιτίαν που έδωκε την ευκαιρίαν να επικρατήση η βαρβαρότης αυτή μέσα εις τον πολιτισμόν, μεσούντος του εικοστού αιώνος”⁹⁵. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το 1946 υπάρχει ακόμα μια σχετική διάθεση τήρησης ίσων αποστάσεων. Δεν υπάρχει φυσικά αμφιβολία της ευθύνης που φέρουν οι κομμουνιστές για τη σύγκρουση. Όμως καταδικάζεται και η πλευρά των «εκδικούμενων»: «Ο εκδικούμενος είναι και αυτός φονιάς. Κάνει εκείνο ακριβώς το έγκλημα δια το οποίο θεωρεί τον πρώτον εγκληματία⁹⁶». «Πληροφορούμεθα την διάπραξιν στυγερών εγκλημάτων, άλλοτε εν

⁹⁴ Στο ίδιο., άρθρο 3: Μέσα.

⁹⁵ *Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, Αθήνα 1946, σ. 4.

⁹⁶ *Ζωή*, αρ. 1524, 25 Ιανουαρίου 1946, σ. 24.

ονόματι αιματοβαμμένων ιδεολογιών, άλλοτε δια λόγους εκδικήσεως ή δια λόγους ασφαλείας και δια πολλές άλλας αιτίας και αφορμάς. Η πραγματική όμως και γενική αιτία της εγκληματικότητας είναι μία: Η απομάκρυνσις από τον Θεόν.⁹⁷»

Και για να κλείσουμε με μια συμπερασματική παρατήρηση: η "Ζωή" δεν ασκεί αντικομμουνισμό για τον αντικομμουνισμό, δηλαδή για την πάταξη μόνο των αντικομμουνιστών, αλλά και για την επικράτηση ενός καθεστώτος, όπου θα υπερισχύσει η χριστιανική ηθική, όπως την αντιλαμβάνεται και την προωθεί η ίδια⁹⁸. Με άλλο λόγια, η "Ζωή" δεν αφυπνίζεται ούτε επεκτείνεται λόγω του κομμουνιστικού κινδύνου αλλά μέσω αυτού. Οι στόχοι της παραμένουν σταθεροί από τις αρχές του 20ου αιώνα. Ο κομμουνισμός και ο Εμφύλιος της προσφέρουν μια άριστη ευκαιρία για να εκδηλωθεί ακόμα πιο δυναμικά, και ίσως τα απρόβλεπτα αυτά γεγονότα να επέσπευσαν μια διαδικασία στην τροχιά της οποίας η "Ζωή" κινούνταν τουλάχιστον τις δύο προηγούμενες δεκαετίες. Η κομμουνιστική απειλή λοιπόν μόνο ως ευτυχής συγκυρία μπορεί να θεωρηθεί για την εκρηκτική ανάπτυξη, τη γιγάντωση της "Ζωής" λόγω και έργω, εξέλιξη την οποία κανείς, ούτε καν η ίδια η οργάνωση δεν θα μπορούσε να προβλέψει στις αρχές του Εμφυλίου. Η εντυπωσιακή της ανάπτυξη της εξασφάλισε μια χρυσή δεκαετία στη συνέχεια. Τα χρόνια του εμφυλίου και η δεκαετία του 1950 θεωρούνται η μεγάλη ακμή της "Ζωής", η περίοδος κατά την οποία μεσουρανούσε ιδεολογικά και κοινωνικά σε ένα κράτος που παρέπαιε και χρειαζόταν όλους τους συμμάχους που θα μπορούσαν να του εξασφαλίσουν την αδιάλειπτη συνέχεια της προπολεμικής του υπόστασης. Η "Ζωή" εδώ έπαιξε έναν ρόλο καθοριστικό που ίσως δεν φανταζόταν τις προηγούμενες δεκαετίες αλλά που και ήθελε και μπορούσε να ενσαρκώσει. Η μεγαλύτερη υπηρεσία που προσέφερε τελικά ο κομμουνισμός ως εχθρός, πραγματικός αρχικά και φαντασιακός στη συνέχεια, ήταν ο ρόλος του σκιάχτρου που θα κρατούσε μακριά τα κοράκια που απειλούσαν να ρημάξουν τη σοδιά της υπακοής σε μια αυταρχική δημοκρατία.

3ε. Κλιμάκωση αντικομμουνιστικού λόγου και δράσης

Για να συνδέσουμε όλα τα γεγονότα που πιο πάνω περιγράψαμε, είναι σημαντικό να τοποθετήσουμε τη "Ζωή" και τη δράση της στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, καθώς

⁹⁷ Ζωή, αρ. 1542, 10 Αυγούστου 1946.

⁹⁸ Σιγανού Μ., "Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: το παράδειγμα της 'Ζωής'", *Τα Ιστορικά*, τ. 48, Ιούνιος 2008, σ. 123.

τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια αποτελούν σταθμό στην εξέλιξη και παγίωση μιας ιδεολογικής ηγεμονίας, η οποία δεν ήταν καθόλου δεδομένη στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια της Αντίστασης και της Κατοχής, ανέδειξαν νέες δυνάμεις, οι οποίες απειλούσαν ευθέως το προπολεμικό μοντέλο εξουσίας. Η εμφάνιση ενός τεράστιου αντιστασιακού κινήματος που, πέρα από την απελευθέρωση της χώρας, απέβλεπε στην ανοικοδόμησή της πάνω σε νέες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές βάσεις, μετέτρεψε αποφασιστικά το αντικείμενο των προγενέστερων συγκρούσεων, μια και για πρώτη φορά στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας οι λαϊκές μάζες διεκδίκησαν έναν αμεσότερο ρόλο στη διακυβέρνηση της χώρας⁹⁹.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι δυνάμεις της αντίστασης, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ, πέρα από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων κατακτητών, κατέβαλλαν μια πλατιά πολιτική, διοικητική και πολιτιστική προσπάθεια για την αναδιοργάνωση των περιοχών που κατείχαν. Η μαρτυρία του Woodhouse, αρχηγού της συμμαχικής στρατιωτικής αποστολής στις αντιστασιακές δυνάμεις στα ελληνικά βουνά, είναι καταλυτική¹⁰⁰:

Έχοντας αποκτήσει τον έλεγχο ολόκληρης σχεδόν της χώρας, με εξαίρεση της σημαντικότερες συγκοινωνιακές αρτηρίες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί, [ο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ] έδωσε στον τόπο πράγματα που δεν είχε γνωρίσει ποτέ στο παρελθόν. Οι επικοινωνίες στα βουνά με ραδιόφωνο, ταχυδρομείο και τηλέφωνο δεν υπήρξαν ποτέ τόσο καλές. Ακόμη και αμαξιτοί δρόμοι κατασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Το δίκτυο των επικοινωνιών τους, συμπεριλαμβανομένου και του ραδιοφώνου, εκτεινόταν ως την Κρήτη και τη Σάμο, όπου ήδη δρούσαν αντάρτες. Τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού και της παιδείας εμφανίζονταν στα βουνά για πρώτη φορά. Σχολεία, τοπική αυτοδιοίκηση, δικαστήρια και δημόσιες υπηρεσίες, που ο πόλεμος είχε διακόψει, λειτουργούσαν και πάλι. Θέατρα, εργοστάσια, αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά. Μια

⁹⁹ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα 1995, σ. 26.

¹⁰⁰ Η περιγραφή του έχει ακόμα μεγαλύτερη αξία αν λάβουμε υπ' όψιν μας την εχθρική του στάση απέναντι στον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

κοινοτική ζωή οργανώθηκε στη θέση του παραδοσιακού ατομικισμού του Έλληνα χωρικού [...] Ακολουθούμενο σε μεγάλη απόσταση από τις μικρότερες οργανώσεις, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δημιούργησε τις προϋποθέσεις γι' αυτό που οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν υποτιμήσει: ένα οργανωμένο κράτος στα βουνά.¹⁰¹

Η κλιμάκωση του αντικομμουνιστικού λόγου της "Ζωής", όπως και όλου του κρατικού μηχανισμού, αποτελεί συνάρτηση της αυξανόμενης επιρροής της κυβέρνησης του Βουνού στην ελληνική κοινωνία. Στον εμφύλιο που ακολούθησε, η "Ζωή" έδρασε στην πρώτη γραμμή του πυρός, τασσόμενη στο πλευρό των εθνικοφρόνων έργω και λόγω.

3ει. Έργω

Όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η "Ζωή" τάσσεται από τα προηγούμενα χρόνια εναντίον του κομμουνισμού αλλά κλιμακώνει τόσο τον λόγο όσο και τη δράση της σταδιακά κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Αν η αντικομμουνιστική τακτική της "Ζωής" τα προηγούμενα περιοριζόταν σε γενικόλογες καταδίκες του ηθικού ξεπεσμού πολιτισμένου κόσμου γενικά και της αποσιώπησης των μεγάλων πολιτικών και κοινωνικών διακυβευμάτων της εποχής. όπως δείχνουν οι μαρτυρίες των Ιωάννου και Γιανναρά, αλλά και η αρθρογραφία στο περιοδικό, με την πάροδο του χρόνου το αντικομμουνιστικό της μένος εκφράζεται όλο και πιο ρητά, και στρέφεται εναντίον προσώπων, πρακτικών και απόψεων, πολύ περισσότερο απ' όσο εναντίον μιας αφηρημένης ιδεολογίας στο παρελθόν.

Για να αποκτήσουμε εικόνα αυτής της κλιμάκωσης, αρκεί να παραθέσουμε τη δράση της με οργανώσεις και αριθμούς. Η αντικομμουνιστική δραστηριότητα της οργάνωσης της "Ζωής" θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια, κυρίως μέσω της άσκησης της φιλανθρωπίας που προσανατολίζεται, τόσο στην ενίσχυση του εθνικού στρατού, όσο και στην πρόνοια για τους «ανταρτόπληκτους» πληθυσμούς. Έτσι, η «Πρόνοια» του 1940 και η «Ευσέβεια» θα προσαρμοστούν στα προτάγματα του πολέμου και θα σπεύσουν να υποστηρίξουν, υλικά και ηθικά, τις οικογένειες των στρατιωτών, τους ίδιους τους στρατιώτες, τους 700.000 ανταρτόπληκτους των χωριών της κεντρικής

¹⁰¹ Woodhouse C.M., *Apple of Discord. A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting*, Hutchinson and Co, 1948.

και βόρειας Ελλάδας που συσσωρεύτηκαν στις πόλεις¹⁰². Στις ομάδες αυτές παρέχεται ρουχισμός και παράλληλα δίδονται έντυπα «διαφωτιστικά» περί του χριστιανισμού. Η «Ευσέβεια» εντάσσει την ίδια περίοδο στη *Ζωή του Παιδιού* άρθρα, αναφορές και θεατρικά έργα αναφορικά με τον εμφύλιο πόλεμο. Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα από το 1946, η "Ζωή" στέλνει δυνάμεις "πνευματικής" ενίσχυσης στη Βόρεια Ελλάδα, για να εμψυχώσει τους εκεί φαντάρους και να τους συνδράμει όπως μπορεί στο έργο τους:

Ένας φωτισμένος Μητροπολίτης, οι δύο κληρικοί ιεροκήρυκες της Ζωής με αυταπάρνησιν και συναίσθησιν της υψηλής αποστολής των, δύο λαϊκοί της ίδιας Αδελφότητος και λίγοι συνεργάται, με την βοήθειαν του Θεού, έκαναν όλα αυτά. Προ ολίγου χρόνου προσετέθη και ένας νέος κληρικός, ο βοηθός Επίσκοπος κ. Σπυρίδων, γεμάτος όρεξιν διά δράσιν. Από της ανασυγκροτήσεως του στρατού μας και εδώ, ο ίδιος αυτό πυρήν, έστρεψε και προς αυτόν την προσοχήν του. Λειτουργία τακτικά και κήρυγμα κατάλληλον εις τας εδώ μονάδας. Μάρτυς το Γ' Σώμα Στρατού και ο λαμπρός διοικητής του. Επίσκεψις των φυλακίων των συνόρων, λειτουργία εις τα φυλάκια και ομιλία. Και όχι μόνο εις τα φυλάκια, αλλά και εις τα χωριά, τα μικρά και τα μεγάλα της μεθορίου, τα οποία έζησαν και ζουν κάτω από την φρίκην του εμφυλίου πολέμου, την εγκατάλειψιν και τον φόβον. Έγινεν από τους εδώ ιεροκήρυκας η επίσκεψις αυτή και όχι μίαν μόνον φοράν, με φοιτητάς Μακεδόνας, οι οποίοι ανήκουν εις την Χριστιανικήν Κίνησιν, αλλά και από 20 φοιτητριάς, και επιστήμονας και άλλους τόσους φοιτητάς, τους οποίους έστειλεν η Χριστιανική Ένωσις Επιστημόνων, ήτις ευρίσκεται εις τας Αθήνας και έχει όργανον τας "Ακτίνας".

Όλοι αυτοί εξεχύθησαν σε πόλεις και σε χωριά ολόκληρον το καλοκαίρι μέχρι των συνόρων και αψηφούντες τα πάντα, ειργάσθησαν με αυταπάρνησιν και ενθουσιασμόν και δι' αυτον έφερεν η εργασία των και πλουσίον καρπούς. Τι να σας γράψω κανείς διά τον τρόπον με τον

¹⁰² Βλ. Λαΐου Α, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου» στο BaerentzenLars- Ιατρίδης Ο. Γιάννης- Smith L. Ole (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο, 1945- 1949*, Αθήνα, 1992.

οποίον τους εδέχθησαν οι κάτοικοι των χωρίων, διά τον ενθουσιασμόν των, διά τα δάκρυά των, διά την ανταπόκρισιν την οποίαν ευρήκαν εις την καρδίαν των; Θα ήτο πολύ, πολύ ολίγο.

Ωστε, πιθανόν να "ξεκόλλησαν" με δυσκολίαν οι κ.κ. Θεολόγοι - κληρικοί των Αθηνών και να μην ησθάνθησαν, όσον έπρεπε το χρέος των. Όμως ένας Μητροπολίτης με επίγνωσιν της θέσεώς του, αψηφών και γήρας και κόπους και κινδύνους και οι εργάται, ιερωμένοι και μη, της Αδελφότητος της Ζωής με το παράδειγμά του και την ευλογίαν του, έκαναν και κάνουν ό,τι ίσως δεν θα επερίμενε κανείς.¹⁰³

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι όλη η Κίνηση επιστρατεύεται στον αντικομμουνιστικό αγώνα: Ιεροκήρυκες, κληρικοί, φοιτητές, επιστήμονες, προσφέρουν με ό,τι μέσο έχουν στη διάδοση του αντικομμουνιστικού λόγου. Προς αυτήν την κατεύθυνση δραστηριοποιούνται και οι υπόλοιπες οργανώσεις της "Ζωής". Το 1947, ιδρύεται από την Χριστιανική Φοιτητική Ένωση η «Πρόνοια του Στρατιώτου». Τα μέλη της αλληλογραφούν με στρατιώτες, στέλνουν στα μέτωπα των μαχών θρησκευτικά βιβλία και περιοδικά, συγκεντρώνουν χρήματα και ρούχα για τον εθνικό στρατό, επισκέπτονται τους τραυματίες στα νοσοκομεία, οργανώνουν ομιλίες και συγκεντρώσεις σε στρατιωτικές μονάδες. Μέλη της Χριστιανικής Φοιτητικής Ένωσης οργανώνουν επίσης περιοδείες σε χωριά της υπαίθρου και επισκέπτονται σχολεία, με στόχο τη μεταφορά του «μηνύματος της αγωνιζόμενης Ελλάδας» που εστιάζεται στην ανάγκη δραστηριοποίησης των νέων πλάι στο «μαχόμενο ελληνισμό»¹⁰⁴.

Παράλληλα με τη Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, επιστρατεύονται για την ενίσχυση του εθνικού μετώπου οι Χριστιανικές Φοιτητικές Ομάδες και τα κατηχητικά σχολεία. Αναπτύσσουν και οι μαθητές αλληλογραφία με στρατιώτες, επισκέπτονται μάχιμες μονάδες, ενώ θεσμοθετούν τον «Κουμπαρά του Στρατιώτη» και το «Γραφείο Τύπου δια τους Στρατιώτας». Σύμφωνα με τον Καραγιάννη, λανσάρεται κάθε χρόνο ένα κεντρικό κατευθυντήριο σύνθημα της δράσης των μαθητικών ομάδων. Το 1945 είναι ο «Αγών δια την κατάκτησιν του γυμνασίου», το 1946 η «Αυτοκαλλιέργεια», το 1947 η «Κατάκτησις της οικογένειας», το 1948 η «Δουλειά για την Χριστιανική Ελλάδα», το 1949 η «Βοήθεια στην Αγωνιζόμενη Ελλάδα μας». Όλη η οργάνωση

¹⁰³ Εφ. Εμπρός, 13.10.1946.

¹⁰⁴ Καραγιάννης, Γ., ό.π., σ. 115.

βρίσκεται σε οργασμό δραστηριότητας και κινητοποίησης όλων των μέσων της στον κοινό στόχο, ο οποίος ορίζεται ως στόχος σύσσωμου του ελληνικού λαού:

Ο υπέροχος αυτός λαός, που έδειξε πάντα, και δείχνει συνεχώς σε τόσα πεδία, την ανωτερότητά του, δεν παρέλειψε και στον στίβο της αγάπης να δείξει πόσες δυνάμεις και πόσες πόσες ανεξάντλητες πηγές κρύβει μέσα του. Θέλεις για τον τραυματία, με τις ακούραστες εθελόντριες αδελφές, με την πρόθυμη αιμοδοσία, με τις στοργικές επισκέψεις, με τις ψυχαγωγίες και τις 1002 εξυπηρετήσεις, θέλεις για τον μάχιμο στρατευμένο, με τα δέματα, τα βιβλία, την τακτική αλληλογραφία, με το συγύρισμα ακόμα του στρατώνος του και του αναρρωτηρίου του από πρόθυμες κυρίες, και με τις επισκέψεις και ως τα ακραία φυλάκια των συνόρων, θέλεις με την φροντίδα για τον ανταρτόπληκτο, και ιδίως για τα παιδιά με τις παιδουπόλεις, θέλεις με τη φροντίδα για την οικογένεια του στρατευμένου και τους δικούς του, για το γάλα και για την εξοχή των παιδιών του, ο ελληνικός λαός –κι όπου το επίσημο Κράτος είναι απόν ή είναι ανίκανο να κάμει κάτι, ή τα κάνει θάλασσα- ο λαός ο ίδιος όπου μπορεί έδειξε πως είναι δυνατόν να μην έχει πολλά υλικά μέσα, συμπόνοια όμως και αγάπη έχει πολλή¹⁰⁵.

Σύμφωνα με τους αριθμούς που παραθέτει ο Καραγιάννης, συνολικά τα μέλη των οργανώσεων της "Ζωής" προχώρησαν, στον εμφύλιο πόλεμο, σε 33.600 ομιλίες «εθνικού πνευματικού αγώνος», 16.000 επισκέψεις στην ύπαιθρο, 1.930.000 επισκέψεις σε οικογένειες μαχόμενων, 500 συγκεντρώσεις που απευθυνόταν σε αξιωματικούς του στρατού¹⁰⁶. Επιπλέον, κατά την ίδρυση των παιδουπόλεων της Φρειδερίκης (1948~), αναλαμβάνουν έργο μαθητείας των παιδιών και τροφοδοτούν τις παιδουπόλεις με θρησκευτικό υλικό.

¹⁰⁵ Κοτσώνης Ι, «Επιστράτευσις Αγάπης», *Ακτίνες*, τχ. 93, Ιούνιος 1949, σ. 258.

¹⁰⁶ Καραγιάννης Γ., ό.π., σ. 114. Οι αριθμοί αναφέρονται με σχετική επιφύλαξη, αν και παρατίθενται από τον συγγραφέα βάσει στοιχείων από έκθεση πεπραγμένων που οργάνωσε η ίδια η αδελφότητα στο Ζάππειο (δεν αναφέρεται η χρονολογία της έκθεσης). Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η ίδια η αδελφότητα δεν υπερέβαλλε στις καταγραφές της κατά την έκθεση, η μεταφορά των αριθμών από τον Καραγιάννη, δεν κρίνεται αξιόπιστη καθώς ο ίδιος φαίνεται να υπερβάλλει στις καταγραφές του. (βλ. και υποσημείωση 40 όπου παρατίθεται ο διαφορετικός αριθμός των υπογραφών της "Δήλωσης").

Αντίστοιχα θεαματική αύξηση σημειώνουν και τα Κατηχητικά σχολεία της "Ζωής". Το χειμώνα του 1926-1927 ιδρύονται τα πρώτα επτά κατηχητικά σχολεία για παιδιά και μέσα σε 10 χρόνια ο αριθμός τους φτάνει τα 300 με 35.000 μαθητές¹⁰⁷, ενώ το 1948 υπολογίζονται σε 1.000 περίπου. Πιο αναλυτικά περιγράφει την έκρηξη αυτή ο Ιερώνυμος Κοτσώνης:

Οι 31.000 μαθηταί κατηχητικών Σχολείων του 1936 έγιναν 120.000 το 1948 και τα 302 τότε Κατ. Σχολεία το 1948 έφτασαν τα 1.000 περίπου. Σημειωτέον δε ότι οι ανωτέρω αριθμοί αφορούν μόνο τα Κατηχητικά Σχολεία που διοργανώνει η Αδελφότης Ζωή¹⁰⁸, ενώ υπάρχουν και πολλά άλλα άλλων οργανώσεων και ατόμων, διά τα οποία δεν έχομεν αριθμούς.¹⁰⁹

Τα κατηχητικά αποτελούν τυπικό παράδειγμα προϋπάρχουσας οργάνωσης (δεν συγκροτήθηκαν, όπως άλλες, με σκοπό την καταπολέμηση του κομμουνισμού), αλλά λειτουργούν πλήρως εναρμονισμένα με το πνεύμα της εποχής. Η ίδια η οργάνωση αρνείται μετά βδελυγμίας την ιδεολογική στράτευση των κατηχητικών.

Και κοντά σ' αυτά, άλλη αδιάκοπη επίθεσις, για να χτυπηθούν τα Κατηχητικά Σχολεία. Δεν έκαναν βέβαια κανενός είδους πολιτική τα σχολεία αυτά, επότιζαν όμως τα παιδιά μας με το γάλα της χριστιανικής πίστεως και γι' αυτό έπρεπε με όλη τη δύναμι να χτυπηθούν από τον κομμουνισμό.¹¹⁰

¹⁰⁷ Καραγιάννης Γ., ό.π., σ. 106.

¹⁰⁸ Ο Κοτσώνης σωστά επισημαίνει ότι τα Κατηχητικά Σχολεία δεν τα ιδρύει αποκλειστικά η "Ζωή", αλλά και άλλες θρησκευτικές οργανώσεις. Αυτό που πρέπει επίσης να επισημάνουμε είναι η δυσκολία να διαχωρίσουμε τα Κατηχητικά της Ζωής από τα υπόλοιπα, καθώς όλα βρίσκονται υπό την αιγίδα της επίσημης Εκκλησίας. Ο μόνος τρόπος που έχουμε να "αποδώσουμε" ένα Κατηχητικό σχολείο σε κάποια οργάνωση είναι τα μέλη που το απαρτίζουν και η δική τους σχέση με την όποια οργάνωση. Γι' αυτό πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με τους αριθμούς. Παρόλ' αυτά γνωρίζουμε ότι η πλειονότητα των Κατηχητικών στελεχώνονται από μέλη της "Ζωής". Βλ. και δεύτερο κεφάλαιο, σ. 61.

¹⁰⁹ Κοτσώνης Ι., «Εργαστήρια πολιτισμού εις την Ελλάδα», *Ακτίνες*, τχ. 91, Απρίλιος 1949, σ. 170.

¹¹⁰ Μελίτης Π., «Εις τον αγώνα του Έθνους», *Ακτίνες*, τχ. 90, Μάρτιος 1949, σ. 99-100.

Η όλη συγκρότηση των κατηχητικών όμως βασιζόταν στη διάδοση του Θείου Λόγου, όχι εν κενώ, αλλά σε αντιδιαστολή με την αθεΐα που πρέσβευε ο κομμουνισμός. Και στους ταραγμένους καιρούς που μελετάμε, όλη η δράση των κατηχητικών εντάσσεται στην υπηρεσία του αντικομμουνισμού, ο οποίος ακόμα κι αν δεν κατονομάζεται πάντα, αποτελεί ωστόσο τον καμβά για την ύφανση της και την ανάδειξη μιας "Καινούργιας Ελλάδας". Σαφής στην περιγραφή του είναι ο Γιανναράς

Θυμάμαι κάποτε που ήρθαν στο κατηχητικό μας τρεις φοιτητές της «κινήσεως», να τονώσουν εμάς τους πιτσιρικάδες στο κοινό ιεραποστολικό έργο που ασκούσαμε – για τον εκχριστιανισμό της Ελλάδας. Ένας απ' αυτούς μας ρώτησε: «Ποιοι είναι οι εχθροί μας σήμερα, ποιοι πολεμάνε τον Χριστό και το έργο του;» Σήκωσα με ενθουσιασμό το χέρι: «Μερικοί δήθεν επιστήμονες, που επιστρατεύουν ξεπερασμένες υλιστικές θεωρίες».¹¹¹

Μεσούντος του πολέμου, η "Ζωή" αποκτά στενές σχέσεις με το Παλάτι και με το βασιλικό ζεύγος προσωπικά. Η απόλυτη ιδεολογική ευθυγράμμιση οφείλεται στη σύγκλιση του συντηρητικού ιδεολογικού τόξου της χώρας για να παταχθεί ο κοινός εχθρός. Ο Γιανναράς το λέει πολύ εύγλωττα:

Στα χρόνια του εμφυλίου ολόκληρη η χριστιανική «κίνηση» ζούσε σε έναν παροξυσμό ενθουσιαστικής στράτευσης στον αντικομμουνιστικό αγώνα. Αργότερα κατάλαβα ότι αυτή η στράτευση ήταν επιμελημένα μεθοδευμένη και συμφωνημένη απευθείας με το παλάτι, το κέντρο τότε όλων των πολιτικών αποφάσεων¹¹².

Σύμφωνα με τον Καραγιάννη, η "χρυσή εποχή" της "Ζωής" άρχισε με την άνοδο στο θρόνο του Παύλου και της Φρειδερίκης. Παραθέτοντας προσωπική μαρτυρία του Σπύρου Μαρκεζίνη, η οργάνωση είχε την "απόλυτο συμπάθεια" του Παύλου, σε αντίθεση με τον Γεώργιο, ο οποίος ήταν ψυχρός απέναντί της¹¹³. Η "Ζωή"

¹¹¹ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 21.

¹¹² Γιανναράς Χ., 1987, σ. 85.

¹¹³ Καραγιάννης Γ., ό.π., σ. 108.

αναπτύσσει και προσωπικούς δεσμούς τους βασιλείς, με τον Παύλο να εκκλησιάζεται κάθε παραμονή Πρωτοχρονιάς στη μικρή εκκλησία της αδελφότητας στο κτήμα της, στην Αγία Παρασκευή και με το ηγετικό της στέλεχος Ιερώνυμο Κοτσώνη να γίνεται πρωθιερέας των Ανακτόρων το 1949. Ο υπασπιστής του Παύλου, Γ. Κανελλάκης, περιοδεύει σε τακτά χρονικά διαστήματα στα κατηχητικά σχολεία της Αθήνας και μεταφέρει στους μαθητές το αμέριστο ενδιαφέρον του βασιλέως για το έργο που επιτελείται εκεί¹¹⁴. Ακόμα και η χορωδία των Χριστιανικών Μαθητικών Ομάδων (ΧΜΟ) μετονομάζεται σε "Παιδική Χορωδία των Βασιλικών Ανακτόρων" και συμμετέχει στις λειτουργίες που γίνονται κάθε Σαρακοστή στο βασιλικό παρεκκλήσι. Λειτουργός ήταν πάντοτε ο Ιερώνυμος και συχνά παρίστατο και ο τότε διάκος και μετέπειτα επικεφαλής της Ζωής, Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος. Στο ίδιο πλαίσιο λαμβάνει χώρα και η βάφτιση της Φρειδερίκης σε χριστιανή Ορθόδοξη. Από την τελετή απουσίαζε ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, και σημειώνεται ότι η Φρειδερίκη κράτησε το όνομά της και είπε το "Πιστεύω" ελληνικά¹¹⁵. Παράλληλα, το κράτος διευκολύνει ποικιλοτρόπως τη δραστηριότητα της οργάνωσης: στρατιωτικά οχήματα και άλλος εξοπλισμός τίθενται στη διάθεση της «Ζωής» για τις κατασκηνώσεις, τις εξορμήσεις και άλλες δραστηριότητές της, ενώ η αδελφότητα απαλλασσόταν από κάθε φορολογία, ακόμα και το χαρτόσημο, καθώς και από την υποχρέωση να καταβάλει ασφαλιστικές εισφορές στο ΙΚΑ για τους εργαζομένους τους.¹¹⁶

Κατά το 1948 ιδρύεται από τον Α. Τσιριντάνη και τον τότε Προϊστάμενο της "Ζωής", Σεραφείμ Παπακώστα, σε συνεργασία με τον βασιλιά Παύλο, ο σύλλογος «Ελληνικόν Φως», προς την «πνευματική καθοδήγηση και τόνωση του εθνικού αγώνος»¹¹⁷. Το "Ελληνικόν Φως", σε αντίθεση με άλλα σωματεία ή οργανώσεις, ιδρύεται με στόχο την αντικομμουνιστική προπαγάνδα και ατονεί σταδιακά μετά το τέλος του Εμφυλίου. Η ίδρυση του "Ελληνικού Φωτός" σφράγισε τη συνεργασία

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 108.

¹¹⁵ Μαρκεζίνης Σπ., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος, 1936-1975*, τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 401.

¹¹⁶ Την πληροφορία δίνει ο Χρήστος Γιανναράς, ο οποίος τη γνωρίζει από πρώτο χέρι. Την επιβεβαιώνει ο Παναγιώτης Τρεμπέλας, στο φυλλάδιό του *Οικτρών φαντασιοκοπημάτων έλεγχος*, χ.ε., Αθήνα 1957. Ο Χρήστος Γιανναράς (*Καταφύγιο ιδεών*, ό.π., σ. 89) προσθέτει μάλιστα ότι «μόνο τρεις οργανισμοί ήταν απαλλαγμένοι ακόμα κι από το χαρτόσημο: το παλάτι, η Αμερικάνικη Πρεσβεία και η "Ζωή"».

¹¹⁷ βλ. Ελληνικόν Φως, *Εις την Πνευματικήν Συμπαραστάσιν του Εθνικού Αγώνος*, Έκθεσις Πεπραγμένων, (Απρίλιος- Σεπτέμβριος 1949), Αθήναι 1949.

"Ζωής" και Παλατιού στον κοινό τους αγώνα εναντίον του κομμουνισμού. Σε ένα συμβολικό επίπεδο στον σύλλογο αυτό συμπυκνώνεται το αντικομμουνιστικό τρίπτυχο της εποχής: κράτος/στρατός, θρησκεία, Παλάτι. Εκπρόσωποι όλων των θεσμών συμμετέχουν στο διοικητικό συμβούλιο του "Ελληνικού Φωτός": από την πλευρά του κράτους συμμετέχει ο Θεόδωρος Μερτικόπουλος, Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών, τον στρατό και το Παλάτι εκπροσωπεί ταυτόχρονα ο Γεώργιος Κανελλάκης, Αντισυνταγματάρχης ε.α. και υπασπιστής του Βασιλιά Παύλου, ενώ το θρησκευτικό σκέλος εκπροσωπεί μεταξύ άλλων ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης, καθηγητής Νομικής και εκδότης του περιοδικού *Ακτίνες*¹¹⁸. Η εθνικόφρων παράταξη δίνει για άλλη μια φορά το παρών, με την αγία τριάδα "στρατός-Παλάτι-θρησκεία", τον μακρύ βραχίονα του κράτους¹¹⁹. Ο Γιανναράς δίνει μια παραστατική περιγραφή της τελετής:

Πιτσιρικάς εγώ, μου έλαχε να παρευρεθώ στην ιδρυτική γιορταστική συνέλευση του καινούργιου Σωματείου. Πρέπει να ήταν στα τέλη του 1948 και ανήκα τότε στην παιδική χορωδία των ΧΜΟ που είχε οργανώσει και διηύθυνε ο Μιχάλης Αδάμης. Κληθήκαμε λοιπόν να ποικίλουμε με τα τραγούδια μας τη μεγάλη γιορταστική συνέλευση. Το καινούργιο σωματείο είχε κιόλας νοικιάσει ένα μεγαλόπρεπο νεοκλασικό κτίριο στην οδό Βασ. Γεωργίου, δίπλα στα ανάκτορα. Θυμάμαι μια εντυπωσιακή αίθουσα κατάμεστη από χρυσοστόλιστους

¹¹⁸ Όλα τα μέλη του Δ.Σ. είναι εννιά: Μαρίνος Γερουλάνος (καθηγητής πανεπιστημίου - Πρόεδρος), Σταύρος Πλακίδης (καθηγητής πανεπιστημίου - Αντιπρόεδρος), Γεώργιος Ράμμος (καθηγητής πανεπιστημίου - Γενικός Γραμματέας), Δημήτριος Κωτσάκης (υφηγητής πανεπιστημίου - Ταμίας), Αλέξανδρος Τσιριντάνης (καθηγητής πανεπιστημίου), Θεόδωρος Μερτικόπουλος (γενικός διευθυντής Υπουργείου Οικονομικών), Γεώργιος Κανελλάκης (αντισυνταγματάρχης ε.α.), Άθως Δάλλας (πολιτικός μηχανικός), Δημήτριος Χαροκόπος (γιατρός).

¹¹⁹ Άλλη μία χαρακτηριστική συνέλευση με την ίδια ιδεολογική σύνθεση μάς δίνει ο Κομνημός Πυρομάγλου στις αρχές του φθινοπώρου του 1943: "Η διάρθρωσις εμφανίζεται περίπου ως εξής: Βασιλική Αυλή του Βασιλέως Γεωργίου εις Κάιρον. Πρώην Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος (εκπρόσωπος του Βασιλέως Γεωργίου εις Αθήνας), πολιτική ηγεσία. Ένωσις Νέων Αξιοματικών (ΕΝΑ) συνομοτική κίνησις εις τας τάξεις των Ενόπλων Ελληνικών Δυνάμεων της Μ. Ανατολής. Εις την Ελλάδα: "Στρατιωτική Ιεραρχία" ιδρυθείσα υπό τον στρατηγόν Παπάγον και κατευθύνουσα τον Πανελλήνιον Απελευθερωτικών Σύνδεσμον. Κυβέρνησις Ράλλη - Τάγματα Ασφαλείας και άλλοι παρεμφερείς σχηματισμοί. Αρχαί κατοχής. Ο συντονισμός είναι πλήρης". Πυρομάγλου Κ., *Ο Γεώργιος Καρταλής και η εποχή του 1934-57*, τ. Α', Αθήνα 1965, σ. 556.

αξιωματικούς, πλήθος επίσημους με μαύρα κοστούμια, μυρωδάτες κυρίες. Στην πρώτη σειρά ο βασιλιάς και η βασίλισσα, υπασπιστές, κυρίες επί των τιμών, και μαζί ο Τσιριντάνης και ο π. Σεραφεΐμ [Παπακώστας], με τους δικούς τους "επιτελείς". Θυμάμαι και τον λόγο του Τσιριντάνη: Με τέλεια άνεση στο βήμα, με ευφρολογήματα και εύστοφες κολακείες για τον βασιλιά, ανέλυσε την ανάγκη πνευματικής θεμελίωσης του αντικομμουνιστικού αγώνα, το χρέος να διαφωτιστεί ο λαός και κυρίως οι αξιωματικοί των Ενόπλων Δυνάμεων. Κατέληξε προσφέροντας την προεδρεία του "Ελληνικού Φωτός" στον βασιλέα Παύλο. Ο Παύλος σηκώθηκε συγκινημένος, ευχαρίστησε με τη βαριά του φωνή και την ξενική προφορά του, δέχτηκε την προεδρεία, αλλά τόνισε πως όλο το βάρος της οργάνωσης και της δουλειάς θα το έχει προσωπικά "ο Καθηγητής". Η αίθουσα χειροκρότησε ενθουσιασμένη - εκείνη η βραδιά ήταν ο προσωπικός θρίαμβος του Τσιριντάνη, αλλά και μια επίσημη αναγνώριση ή κοσμική καταξίωση ολόκληρου του "έργου".¹²⁰

Η ίδρυση του συλλόγου σηματοδοτεί την επίσημη ανάθεση, από την κυβερνητική πλευρά, στην οργάνωση της "Ζωής", ενός μέρους του αγώνα, της «πνευματικής καθοδήγησης», διότι «και ο τελευταίος μαχητής πρέπει να ξέρει γιατί αγωνίζεται»¹²¹. Η δραστηριότητα του «Ελληνικού Φωτός» διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά της καλά οργανωμένης προπαγανδιστικής εκστρατείας¹²². Έτσι, το "Ελληνικό Φως", τυχαίνοντας κρατικής αρωγής, προβαίνει σε πλήθος ομιλιών και σεμιναρίων διαφωτιστικών για τον λαό και τον στρατό, ενώ εκδίδει και διακινεί έντυπα σε τεράστιο αριθμό αντιτύπων. Σύμφωνα πάντα με τις καταγραφές του. Καραγιάννη, το έντυπο με τον τίτλο «Για μία καινούρια Ελλάδα» κυκλοφόρησε σε 200.000 αντίτυπα, το «Εις τον Αγώνα του Έθνους» σε 50.000 αντίτυπα, το «Διατί Αγωνιζόμεθα» σε 155.000 αντίτυπα, το «Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα» σε 155.000 αντίτυπα. Στον «Απολογισμό της Πρώτης Πενταετίας» του Ελληνικού Φωτός, τα

¹²⁰ Γιανναράς Χ., ό.π., σ. 87.

¹²¹ βλ. "Ελληνικόν Φώς", ό.π., σ. 5.

¹²² Μπουρνάζος Στρ., "Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές", στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 32.

ιδρυτικά μέλη του σωματείου, αποδίδουν την «οφειλόμενη αναγνώριση¹²³» για τη συμπαράστασή τους, όχι μόνο στους βασιλείς, στα ελληνικά υπουργεία και στην ανώτατη ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, αλλά και στην επίσημη εκκλησία, στον ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και σε αμερικάνικες οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν στον ελληνικό χώρο.

Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε τον ρόλο της οργάνωσης στον στρατό. Με βασιλικό διάταγμα της 27ης Σεπτεμβρίου 1946 ιδρύθηκε το σώμα των στρατιωτικών ιερέων, το οποίο καλωσορίστηκε ως η πρώτη σοβαρή απόπειρα δημιουργίας εκείνων των προϋποθέσεων για την ίδρυση θρησκευτικής υπηρεσίας στο στράτευμα. Προέβλεπε ότι οι ιερείς που υπηρετούσαν ήδη στο στρατό καθώς και οι κατατασσόμενοι άγαμοι, εντάσσονταν στην Θρησκευτική Υπηρεσία Στρατού, ονομάζονταν λοχαγοί και μπορούσαν να προαχθούν μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη. Στρατιωτικοί ιερείς είναι «οι υπό της Πολιτείας και της Εκκλησίας επιστρατευόμενοι δια την θρησκευτικήν διαπαιδαγώγησιν και προσφοράν των μέσων αγιασμού εις τα τέκνα των ελληνοχριστιανικών οικογενειών, άτινα προσφέρουν τας υπηρεσίας των εις την πατρίδα και την θρησκείαν, ως Έλληνες στρατιώται»¹²⁴. Η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση που θα παρέχουν οι στρατιωτικοί ιερείς προς τους νέους στρατιώτες, δεν θα στοχεύει μόνον στη διατήρηση της θρησκευτικότητάς τους, αλλά είναι απαραίτητο, όταν οι τελευταίοι απολυθούν και λάβουν την κοινωνική τους θέση, να έχουν γίνει «χρήσιμοι πολίται, δημιουργικά στοιχεία, όπερ θα επιτευχθή, αν διατηρηθώσι και καλοί χριστιανοί και καταστώσι ηθικά προσωπικότητες»¹²⁵. Βασικά εργαλεία στην πραγμάτωση αυτών των ιδεωδών είναι το κήρυγμα και η εξομολόγηση. Η φιλοσοφία του σώματος αυτού ήταν ό,τι πιο κοντινό υπήρχε στη φιλοσοφία της "Ζωής". Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη ότι μεγάλο μέρος των στρατιωτικών ιεροκηρύκων προερχόταν από τους κόλπους της αδελφότητας και είχε στόχο τόσο την εμπύχωση του στρατεύματος, όσο και την ανύψωση του νομιμόφρονος ηθικού του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι πολλοί Ζωικοί έγιναν επί Χούντας μητροπολίτες, εκμεταλλευόμενοι αυτήν ακριβώς την ιδιότητά τους στον

¹²³ Σύλλογος το «Ελληνικόν Φως», *Απολογισμός της Πρώτης Πενταετίας*, Αθήνα 1954.

¹²⁴ Μακρής Σπ. Γ., «Στρατιωτικοί Ιερείς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 11, Αθήνα 1967, σ. 495.

¹²⁵ Μακρής Σπ. Γ., *Επίτομος Ποιμαντική*, Αθήνα 1953, σ. 135.

Εμφύλιο¹²⁶, καθώς απ' ό,τι φαίνεται, "η προϋπηρεσία στον στρατό λογιζόταν ως ένα ισχυρό κριτήριο για να προαχθεί κάποιος άγαμος ιερέας σε θέση μητροπολίτη"¹²⁷.

Το πλέγμα των οργανώσεων της "Ζωής" συμπλήρωσαν το 1948 η "Χριστιανική Ένωσις Εκπαιδευτικών Λειτουργών" και το 1949 η "Αδελφότης Γυναικών Νοσοκόμων Ευνίκη", που μαζί με την ήδη δρώσα "Αδελφότητα Ευσέβεια" κάλυψε τον χώρο των γυναικείων οργανώσεων με χιλιάδες μέλη σε όλη τη χώρα¹²⁸.

Είδαμε ότι οι επιμέρους οργανώσεις, τα σωματεία και οι σύλλογοι που κινούνται γύρω από την τροχιά της "Ζωής" δεν παύουν να γιγαντώνονται συστηματικά, ανεξάρτητα από την ημερομηνία ίδρυσής τους. Όλοι οι φορείς έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την απεύθυνση σε διάφορες κοινωνικές ομάδες (μαθητές, φοιτητές, γυναίκες, εργαζόμενους κλπ), με στόχο τη διάδοση του λόγου του Θεού, την ανάπτυξη φιλανθρωπικής δραστηριότητας, την κοινωνική και οικονομική επιμόρφωση. Την τριετία του Εμφυλίου, ένας ακόμα στόχος θα προστεθεί στη δράση των ετερόκλητων αυτών φορέων, που δεν είναι άλλος από την έμπρακτη καταπολέμηση του κομμουνισμού. Γι' αυτό και η δράση τους προσαρμόζεται πλήρως στις συνθήκες του πολέμου. Η φιλανθρωπική δράση είναι ο βασικός καμβάς πάνω στον οποίο θα αναπτύξει τον αντικομμουνισμό της η "Ζωή" (αλλά ταυτόχρονα και το Παλάτι, η Εκκλησία της Ελλάδος, οι Πρόσκοποι, οι Οδηγοί κ.ά.). Δεν πρόκειται για λόγους και πράξεις γενικής φιλανθρωπίας, αλλά για σχεδιασμένη δραστηριότητα επικεντρωμένη στη διεξαγόμενη εμφύλια διαμάχη, αυστηρά οριοθετημένη στο πλευρό του εθνικού στρατού: δεν θα συναντήσουμε ούτε μία ανθρωπιστική αναφορά στους αντάρτες, καμιά έκκληση κατά των εκτελέσεων. Όλη η φροντίδα, η συμπόνια, η αρωγή έχουν απόχρωση: είναι στρατευμένες και αυτές στη μάχη κατά του κομμουνισμού¹²⁹. Ο «Κουμπαράς του Στρατιώτη», το «Γραφείο Τύπου δια τους Στρατιώτας», το "Ελληνικόν Φως", οι ομιλίες «εθνικού πνευματικού αγώνος», οι

¹²⁶ Συγκεκριμένα Ο Νικόδημος Γραικών έγινε μητροπολίτης Θηβών, ο Ιερόθεος Ύδρας, ο Σπυρίδων Τραντέλλης Λαγκαδά (υπήρξε λοχαγός στο Γ' Σώμα Στρατού), ο Απόστολος Ζακύνθου ο Γεώργιος Νικαίας (υπήρξε στρατιωτικός ιερέας στην Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Στερεάς τα έτη 1948-1950), ο Καλλίνικος Εδέσσης (ιεροκήρυκας στους Λόχους Ορεινών Καταδρομών) και ο Σεβαστιανός Ελασσόνας (ιεροκήρυκας της 76ης Ταξιαρχίας και της 8ης Μεραρχίας τα έτη 1947-1950).

¹²⁷ Αρκάδας Δ., "Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις", *Θέσεις*, τ. 130, Ιανουάριος-Μάρτιος 2015.

¹²⁸ Καραγιάννης Γ., 2001, ό.π., σ. 117.

¹²⁹ Μπουρνάζος Στρ., "Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές", *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 33.

επισκέψεις στο μέτωπο, η επάνδρωση των Παιδουπόλεων της Φρειδερίκης και η στοχευμένη φιλανθρωπία προς τη μία μαχόμενη πλευρά, είναι μόνο κάποιες από τις αντικομμουνιστικές δράσεις της "Ζωής". Κάποιες οργανώσεις προσαρμόζουν την μέχρι τότε δραστηριότητά τους (όπως η Χριστιανική Ένωση Φοιτητών, η "Ευσέβεια" και άλλες), ενώ κάποιες άλλες δημιουργούνται στα χρόνια του Εμφυλίου (όπως το "Ελληνικόν Φως" και η "Φανέλλα του Στρατιώτου") για να συστρατευθούν με τις υπόλοιπες δυνάμεις στον αντικομμουνιστικό αγώνα. Πρόκειται δηλαδή για την μοναδική χρονική περίοδο κατά την οποία οι ήδη υπάρχουσες οργανώσεις ευθυγραμμίζονται με τα πολιτικά προτάγματα της εποχής και οι νέες ιδρύονται με μόνο γνώμονα την προσφορά τους στον Εθνικό Στρατό.

3εii. ...και Λόγω

Ο λόγος της "Ζωής" στηρίζει σθεναρά την αντικομμουνιστική της δράση, ενώ ο ίδιος εκφέρεται σε πολλά και διαφορετικά έντυπα, κάποια από τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν αμιγώς αντικομμουνιστικά¹³⁰ και κάποια άλλα συμπορευόμενα με την αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε αναλυτικά το περιοδικό *Ζωή του Παιδιού* και πώς αυτό λειτουργεί ως προπαγανδιστικό περιοδικό κατά την περίοδο 1948-1949. Αντίστοιχη γραμμή κρατά το περιοδικό *Ζωή*, χωρίς όμως να μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε προπαγανδιστικό έντυπο. Η *Ζωή* συγκροτήθηκε ως και παρέμεινε διά μέσου των ετών ένα θρησκευτικό περιοδικό. Εντυπωσιακή είναι η διάρκεια που έχουν οι σταθερές της στήλες, κάποιες από τις οποίες υπάρχουν ακόμα και μετά το 2000 στο περιοδικό: Κύριο άρθρο (συνήθως θρησκευτικού και σπανιότερα κοινωνικού ή εθνικού περιεχομένου), "Εισαγωγή εις τον Χριστιανισμόν", "Βιβλικά μορφαί", "Η Γραφή και ο Λαός της", "Από την Ζωήν της Αρχαίας Εκκλησίας". Οι περισσότερες απ' αυτές τις στήλες δεν αφήνουν ούτως ή άλλως χώρο για μη θρησκευτικό σχολιασμό. Εκ των πραγμάτων λοιπόν, θα ήταν πολύ δύσκολο να υπάρχει έντονη αντικομμουνιστική ρητορική στις στήλες της *Ζωής*. Η μόνη στήλη που αφήνει περιθώρια σχολιασμού της επικαιρότητας είναι και αυτή μια μακροβιότατη στήλη στην τελευταία ή

¹³⁰ Για τα αντικομμουνιστικά έντυπα δεχόμαστε τον ορισμό του Μπουρνάζου: "θεω[ο]ύμε] ως αντικομμουνιστικό το έντυπο που έχει ως κύριο στόχο την καταπολέμηση του κομμουνισμού, και το οποίο ενέχει απαραίτητως στη σύλληψή του τη διάσταση της προπαγάνδας". Μπουρνάζος Σ., "Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο, 1925-1967", *Αρχειοτάξιο*, Μάιος 2003.τ. 5, σσ. 52-63, σ. 53.

προτελευταία σελίδα κάθε τεύχους και λέγεται "Επί των Γεγονότων". Εδώ σχολιάζονται σε μία σελίδα, και σπανιότερα σε δεύτερη, γεγονότα τα οποία αρύεται το περιοδικό είτε από ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα, στον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο, ακόμα και στην "άθρη" Σοβιετική Ένωση. Η σελίδα αυτή είναι από τις λίγες που προσφέρονται για αντικομμουνιστικά σχόλια. Και αυτά είναι πολλά. Η Σιγανού αναφέρει 166 άρθρα τα έτη 1946-1948¹³¹, τα οποία αν τα διαιρέσουμε με τα δημοσιευμένα τεύχη της Ζωής, μας δίνουν περισσότερα από ένα αντικομμουνιστικά σχόλια ανά τεύχος.

Ένα από τα πιο απροκάλυπτα αντικομμουνιστικά και αμιγώς προπαγανδιστικά βιβλιαράκια που εκδίδει η "Ζωή" τιτλοφορείται "Ομιλεί τον Μέτωπον" και αποτελείται από μια συλλογή με περισσότερες από 200 επιστολές στρατιωτών του Εθνικού Στρατού οι οποίοι αλληλογραφούν με μέλη της "Ζωής" από αστικά κυρίως κέντρα¹³². Ενημερωνόμαστε από τον πρόλογο ότι οι επιστολές συνελέγησαν από την αλληλογραφία μεταξύ του μετώπου και της χριστιανικής κίνησης, συγκεκριμένα από την αλληλογραφία της "Προνοίας Στρατιώτου" και της "Χριστιανικής Φοιτητικής Ενώσεως". Το βιβλιαράκι αυτό είναι εξόχως αποκαλυπτικό για τα χαρακτηριστικά του αντικομμουνισμού της Ζωής. Οι στρατιώτες αναπαράγουν στα γράμματά τους ό,τι ακριβώς πρεσβεύει η οργάνωση, πιστοί όχι μόνο στο πνεύμα αλλά και στην ίδια την ορολογία. Για τη "Ζωή" ο αγώνας είναι εθνικός και θρησκευτικός ταυτόχρονα. Η έκδοση ξεκινάει με το απόσπασμα Θ.Χ., στρατιώτη στο Δίστομο: "Ο κάθε ένας μας σήμερα, που φοράει το χακί, δεν είναι στρατιώτης της Πατρίδος μόνο, αλλά και στρατιώτης του Χριστού". Και συνεχίζει με το απόσπασμα κάποιου άλλου φαντάρου στον Γράμμο: "Ευρίσκομαι εις την πρώτην γραμμήν του πυρός μαζί με άλλους συναδέλφους μου και αγωνιζόμαστε διά τα μεγάλα και ιδεώδη ιδανικά, Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια". Και σχολιάζει επ' αυτού η "Ζωή": "Αυτό δεν το λένουν ένας

¹³¹ Σιγανού Μ., "Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: το παράδειγμα της "Ζωής", *Τα Ιστορικά*, τ. 48, Ιούνιος 2008, σ. 122.

¹³² Η οργάνωση ενθαρρύνει τα μέλη της να αλληλογραφούν με άγνωστους στρατιώτες στις διάφορες γραμμές του μετώπου. Συνήθως δίνονται τα στοιχεία ενός φαντάρου σε κάποιο μέλος της "Ζωής" στην Αθήνα ή στη Θεσσαλονίκη, το οποίο αναλαμβάνει να του γράψει λίγα λόγια συμπράστασης και να του στείλει κάποια μικρά δωράκια. (κάλτσες, πουλόβερ, θρησκευτικά βιβλιαράκια, περιοδικά των εκδόσεων της "Ζωής" κλπ). Πολλοί από τους φαντάρους απαντούν στα γράμματα και έχουμε έτσι δείγματα αλληλογραφίας, κάποια από τα οποία αναδημοσιεύει η "Ζωή". Την πρωτοβουλία αυτής της ιδιότυπης αλληλογραφίας με αγνώστους την αναλαμβάνει η "Πρόνοια του Στρατιώτου" και η "Χριστιανική Φοιτητική Ένωση".

ή δύο. Είναι φρόνημα του συνόλου του Ελληνικού Στρατού"¹³³. Σε μία μόλις σελίδα καταδεικνύεται ο εχθρός ως υπονομευτής του ιερού τρίπτυχου "πατρίς-θρησκεία-οικογένεια", αλλά και ταυτίζεται η πατρίδα με τη θρησκεία. Ο στρατιώτης είναι ταυτόχρονα στρατιώτης της πατρίδας και του Χριστού. Οι δύο έννοιες αυτόματα αποκλείουν τον εχθρό από τα δύο κυριότερα χαρακτηριστικά του Ελληνισμού. Κατ' αντιδιαστολή ο εχθρός πολεμάει εναντίον αυτής της πατρίδας, αλλά και εναντίον της θρησκείας. Πρόκειται δηλαδή για ξενοκίνητο εχθρό, ο οποίος στόχο έχει να υποδουλώσει τη χώρα και να την εξαφανίσει από τον χάρτη. Αν λοιπόν ο πόλεμος της αντικομμουνιστικής πλευράς είναι πόλεμος προς την προάσπιση της ελευθερίας της Ελλάδας, που απειλείται από «σκοτεινές δυνάμεις¹³⁴», ο πόλεμος των κομμουνιστών είναι «άδικως επίθεσις» ή «οικτρά ανταρσία». «Μία -αφηνιασμένη- μερίς του λαού», σε συνεργασία με τον «εξωτερικό εχθρό», «επήρε το όπλο και εδημιούργησε πόλεμον εναντίον της μεγάλης πλειοψηφίας της αποτελούμενης από αδερφούς της¹³⁵», καθιστώντας εαυτόν εχθρό της πατρίδας της. Οι «εκ του εξωτερικού εχθρευόμενοι την χώρα¹³⁶», τίθενται πάντοτε πλάι στον εν Ελλάδι κομμουνισμό, ως συνεργάτες, συμπληρώνοντας την αντεθνική του ταυτότητα.

Ο εμφύλιος αναγορεύεται ως ο σημαντικότερος πόλεμος που απείλησε ποτέ τη χώρα: "Αν ο τότε πόλεμος (1940) ήτο ιερός, διότι εκινδύνευε να χαθή η Ελευθερία μας, να υποδουλωθή η γλυκειά μας πατρίδα, ο σημερινός είναι ιερώτερος από εκείνον, διότι κινδυνεύει να χαθή εκτός αυτών των ιδανικών, το μεγαλύτερον απάντων, η Θρησκεία. Ξένοι την συνείδησιν και την ψυχήν Έλληνες, τη υποδείξει ξένων, βάλθηκα τη βοήθεια εκείνω να εξαλείψουν εκ του προσώπου της γης την χώραν της Ελευθερίας και την μητέρα του πολιτισμού Ελλάδα"¹³⁷. Εδώ δεν πρέπει να μας διαφεύγει και η διολίσθηση σε μια ταύτιση του κομμουνισμού με τον εθνικοσοσιαλισμό. Παρόλο που λίγα χρόνια έχουν περάσει από την Κατοχή, η οργάνωση δεν διστάζει να θεωρήσει χειρότερο εχθρό τους κομμουνιστές από τους Ναζί, καθώς μας ενημερώνει ότι ο τωρινός πόλεμος είναι ακόμα σημαντικότερος. Ο ναζισμός δεν απειλούσε τη θρησκεία, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τον κομμουνισμό.

¹³³ *Ομιλεί το Μέτωπον*, χ.σ., Αθήναι 1949, σ. 5.

¹³⁴ Βέβαια, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός του κομμουνισμού εμφανίζεται μία μόνο φορά στο έτος 1947, σε αντίθεση με το έτος 1948, όπου επικρατούν οι «μυθολογικοί» χαρακτηρισμοί.

¹³⁵ *Ζωή*, φ.. 1568, 13.04.1947, σ. 104.

¹³⁶ *Ζωή*, φ.. 1581, 09.08. 1947, σ. 208.

¹³⁷ *Ομιλεί το Μέτωπον*, χ.σ., Αθήναι 1949, σ. 9.

Ήδη από το τέλος του 1946, ο κομμουνισμός περιγράφεται ως εγκληματικός και κακούργος. Αρκεί μόνο να δούμε πώς περιγράφονται τα Δεκεμβριανά στη δεύτερη επέτειό τους: «Αλλ, εις την εποχήν μας ο μήνας αυτός εκηλιδώθη με τόσον αδελφικόν αίμα και τόσον αποτρόπαια εγκλήματα. Είναι πολύ πρόσφατος ακόμη η δεκεμβριανή τραγωδία και η μνήμη της συνοδεύεται με τόσην φρίκην εις μυριάδας ψυχών ελληνικών. Η κόλασις εκείνη της φωτιάς και του σιδήρου, μέσα εις την οποίαν εξήσαμεν επί ένα και πλέον μήνα. Αι ανηλεείς σφαγαί και η άσπλαχνος κακουργία με την οποίαν μυριάδες ευρήκαν τον θάνατον και άλλαι τόσαι εσύρθησαν εις μαρτυρικής ομηρίας. Προ παντός ότι όλα αυτά έγιναν από αδελφικά χέρια και από ομοεθνείς που εκαυτηρίασαν καρδιά και συνείδησιν και εξαπέλυσαν τόσον μίσος κατά του τόπου των, όλα αυτά άφηκαν τόσο απαίσια μνήμην.¹³⁸»

Άλλο ένα χαρακτηριστικό των κομμουνιστών είναι η απέκδυσή τους από την ανθρώπινη υπόσταση και η ταύτισή τους με αδηφάγα τέρατα που δεν ορρωδούν προ ουδενός: "Πηγαίνουν στα χωριά, τα καίνε, παίρνουν από τον πτωχό λαό ό,τι έχει και δεν έχει, σκοτώνουν, αναγκάζουν γυναίκες και άνδρες να τους ακολουθήσουν θέλουν και δεν θέλουν. Παίρνουν τα κορίτσια από τις αγκαλιές των μανάδων, τις τραβάνε στα βουνά, της βάζουν πανταλόνια και τις φέρνουν σε τέτοιο λογαριασμό, που καλύτερα να τις σκότωναν"¹³⁹. Πρόκειται δηλαδή για στυγνούς εγκληματίες, που εξολοθρεύουν αδιάκριτα όποιον βρεθεί στο δρόμο τους, χωρίς λογική, χωρίς ιδεολογία, και τελικά, χωρίς ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Τα γράμματα των στρατιωτών βρίθουν ιστοριών τρόμου από όλα τα μέρη της Ελλάδας, με περιγραφή των ίδιων θηριωδιών, της ίδιας αναλγησίας, του ίδιου παράλογου και ανεξήγητου μίσους. Η περιγραφή αυτή του εχθρού εξυπηρετεί έναν διττό στόχο: από τη μια προκαλεί την απέχθεια για τους κομμουνιστές, από την άλλη ηρωοποιεί την "καλή" πλευρά του πολέμου, τον Εθνικό Στρατό. Οι στρατιώτες είναι απλοί, καθημερινοί άνθρωποι, είναι γιοι, αδέρφια, πατέρες κάποιων από μας, προέρχονται από την "υγιώς σκεπτόμενη" ελληνική κοινωνία. Ο στρατιώτης είναι επίσης οικογενειάρχης: «Με τους εθνοφρουρούς και τους αξιωματικούς μας περνούμε πολύ καλά... Λίγη μελέτη, συζήτησις και το βράδυ κοινή προσευχή με περιεχόμενον και ζητήματα που απασχολούν τους πλείστους ως οικογενειάρχας...¹⁴⁰». Η απόδοση της ταυτότητας του

¹³⁸ Ζωή, φ. 1553, 4.12.1946, σ. 256.

¹³⁹ *Ομιλεί το Μέτωπον*, χ.σ., Αθήναι 1949, σ. 15.

¹⁴⁰ Ζωή, φ. 1612, 14.04.1948, σ. 112.

οικογενειάρχη, πατέρα ή συζύγου ή γιου, στο στρατιώτη, δασκάλου ή γεωργού, σκοπεύει βέβαια πρωτίστως στο να διεγείρει το συναίσθημα. Οι εικόνες των ορφανών παιδιών, των γυναικών που μένουν χήρες, των θλιμμένων γονέων, συνοδεύουν τις περισσότερες φορές την αναφορά στους στρατιώτες. Όμως, επιπλέον, μια τέτοια ταυτότητα- ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τις περιγραφές της ζωής των στρατιωτών στο μέτωπο, που εξοικειώνουν τον αναγνώστη με τον στρατιώτη-, συμβάλλει στην άμεση ένταξη του στρατιώτη στην ομάδα των αναγνωστών. Η ταυτότητα του οικογενειάρχη παραπέμπει σε συγκεκριμένη καθημερινή δραστηριότητα/πράξη, πράξη στην οποία επιδίδονται και οι αναγνώστες «πατέρες» ή «γιοι», ή επιδίδονται οι «σύζυγοι» ή οι «γιοι» των γυναικών αναγνωστριών. Δίνει λοιπόν την αίσθηση ότι ο στρατιώτης είναι, ή θα μπορούσε να είναι, «ένας από εμάς», ενώ ταυτόχρονα η ύπαρξη του ιερού θεσμού της οικογένειας νομιμοποιεί ηθικά το υποκείμενο στα μάτια των αναγνωστών. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι κάνουν τον στρατιώτη του Εθνικού Στρατού αναγνωρίσιμο. Έχει ηλικία, οικογένεια, τόπο καταγωγής, βαθιά πίστη, καθημερινές συνήθειες, στόχους και όνειρα. Είναι αναγνωρίσιμος από το αναγνωστικό κοινό στο πρόσωπο του γείτονα, του φίλου, του συγγενή. Για τον κομμουνιστή δεν έχουμε πάλι καμία τέτοια πληροφορία. Δεν αναφέρονται πουθενά στοιχεία γι' αυτούς τους ανθρώπους, δεν ξέρουμε την καταγωγή τους, την ηλικία τους, την οικογενειακή τους κατάσταση, δεν μπορούμε να τους αναγνωρίσουμε σε κανέναν άνθρωπο του περίγυρού μας, σε κανέναν άνθρωπο γενικά. Τα χαρακτηριστικά τους εξαντλούνται στην εγκληματική τους φύση.

Συγκρίνοντας ενδοκειμενικά την αντικομμουνιστική ρητορική της "Ζωής", μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: αν θέλουμε να βρούμε ένα ορόσημο το οποίο συμπυκνώνει όλο το αντικομμουνιστικό μένος της Αδελφότητας, αυτό δεν είναι η "Διακήρυξη" του 1946, αλλά οι εκδόσεις του "Ελληνικού Φωτός" του 1948. Στα δύο αυτά χρόνια συντελείται η μετατόπιση της "Ζωής" από μετριοπαθή θρησκευτική οργάνωση με κοινωνικό έργο, σε πολιτικό πυλώνα του αντικομμουνιστικού μετώπου. Με άλλα λόγια, ο νηφάλιος και φαινομενικά ουδέτερος αρχικά λόγος της μετατρέπεται σε σφοδρή αντικομμουνιστική ρητορική σε όλα τα επίπεδα (από παραμύθια για μικρά παιδιά μέχρι αλληλογραφία με τους στρατιώτες στο μέτωπο). Οι γραπτές πηγές που άφησε πίσω της η οργάνωση αφηγούνται μια ιστορία ιδεολογικής ριζοσπαστικοποίησης τα χρόνια του Εμφυλίου. Η ποσοτική κλιμάκωση του αντικομμουνιστικού λόγου φαίνεται και από την αρθρογραφία της

Ζωής. Σε σχέση με τις 56 περίπου αναφορές του 1947, κατά τη διάρκεια του έτους 1948 αφιερώνονται γύρω στα 92 άρθρα στον «κομμουνιστικό κίνδυνο»¹⁴¹.

Έτσι, ενώ στην περίοδο της κατοχής η "Ζωή" προχωρεί σε αντικομμουνιστική δράση παράλληλη με αυτή του δεξιού- εθνικιστικού τμήματος, αλλά και αρκετά αυτόνομη από αυτό, καθώς φαίνεται να διατηρεί έναν ρόλο μεσολαβητικό ανάμεσα στις δυνάμεις κατοχής, στη δεξιά πτέρυγα των ελλήνων και τον κομμουνισμό¹⁴², έπειτα από τα τέλη του 1947, μπορούμε να μιλάμε για κοινό – και όχι παράλληλο- αγώνα της "Ζωής" με την κυβερνητική πλευρά¹⁴³.

Η άμεση εμπλοκή της αδελφότητας στον εμφύλιο πόλεμο, δεν συνεπάγεται μόνο την επιπλέον ισχυροποίηση του εθνικού μετώπου- στο βαθμό που οι δυνάμεις της "Ζωής" συνέβαλαν σε μία τέτοια ισχυροποίηση- αλλά και τη σταδιακή ταύτιση των μελών των οργανώσεων της αδελφότητας με το μάχιμο τμήμα του «ελληνισμού». Οι διαδικασίες ταύτισης της θρησκευτικής αδελφότητας με την κυβερνητική πλευρά, στο επίπεδο της δράσης, δεν υπήρξαν αποτέλεσμα μόνο του προσδιορισμού ενός κοινού εχθρού αλλά, κυρίως, της επίταξης από κυβερνητικής πλευράς ενός ελληνοχριστιανικού φρονηματιστικού λόγου ως πεδίο αποκλεισμού των κομμουνιστών. Η ανάδειξη του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος σε κυρίαρχο ιδεολόγημα συσπείρωσης των κυβερνητικών δυνάμεων, επέτρεψε στην κυβερνητική πλευρά να «υιοθετήσει» τη "Ζωή" ως κύριο εκφραστή της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας και στη "Ζωή", από την πλευρά της, να ταυτίσει τη δράση της με εκείνη του αναδυόμενου κυβερνητικού δεξιού καθεστώτος¹⁴⁴. Η σύμπραξη της "Ζωής" με τον κρατικό μηχανισμό, στο πλαίσιο του κοινού αντικομμουνιστικού αγώνα, σηματοδότησε και τη νομιμοποίηση από πλευράς της "Ζωής" ολόκληρου του πλέγματος των κρατικών συμμαχιών, νομιμοποίηση που δεν είναι αυτονόητη αναφορικά με την προεμφυλιακή δραστηριοποίηση της αδελφότητας.

¹⁴¹ Η πλειοψηφία των άρθρων εντοπίζεται και εδώ στη στήλη «Επί των Γεγονότων», ενώ συναντάμε και κατά τη διάρκεια του έτους 1948, στις «Βιβλικές Μορφές» και στη στήλη «Η Γραφή και Λαός της», «βιβλικούς» στασιαστές που τιμωρούνται από το Θεό (άρθρα που δεν εντάσσουμε όμως στις άμεσες «εμπόλεμες» αναφορές) . Από τον Αύγουστο και έπειτα, εμφανίζεται η στήλη «Από την Κίνηση των Νέων», που αναφέρεται στην παράλληλη δράση των νέων- χριστιανών της "Ζωής" με τον εθνικό στρατό. Βλ. Σιγανού Μ., *passim*.

¹⁴² Makrides V., ό.π.

¹⁴³ Σιγανού Μ., ό.π., σ. 37-38.

¹⁴⁴ Σιγανού Μ., ό.π., σ. 37.

Θεωρώντας ότι οι δύο εκφάνσεις του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα είναι η φιλελεύθερη και η συντηρητική, είναι απολύτως σαφές ότι η "Ζωή" μπορεί να θεωρηθεί εκπρόσωπος του συντηρητικού αντικομμουνισμού. Οι φιλελεύθεροι θεώρησαν τον Μπολσεβικισμό ως υπερβολική αντίδραση σε πραγματικές κοινωνικές αδικίες, ενώ οι συντηρητικοί θεωρούσαν ότι αντιπροσώπευε το απόγειο του κολεκτιβισμού και τη φθορά των ηθικών αξιών¹⁴⁵. Οι συντηρητικοί αντικομμουνιστές υποστήριζαν πως υπήρχε άρρηκτη σχέση των μέσων που χρησιμοποιεί ο κομμουνισμός και των στόχων που επιδιώκει, δηλαδή της πολιτικής καταπίεσης και του οικονομικού κολεκτιβισμού, ενώ οι φιλελεύθεροι αντικομμουνιστές έστρεφαν την προσοχή τους στα μη δημοκρατικά μέσα με τα οποία ο κομμουνισμός επιδιώκει να πετύχει στόχους που δεν ήταν εκ προοιμίου απορριπτέοι¹⁴⁶. Επίσης οι φιλελεύθεροι ερμήνευαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο ως επίθεση σε αξίες πολύτιμες για αυτούς, όπως η ακαδημαϊκή ελευθερία, η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης, η προσωπική ελευθερία, οι συνταγματικές εγγυήσεις, ο σεβασμός στην ατομική πρωτοβουλία και ο περιορισμένος ρόλος του κράτους. Αντίθετα, οι συντηρητικοί αντιλαμβάνονταν τον κομμουνισμό ως επίθεση σε αξίες όπως ο πατριωτισμός, η θρησκεία και η οικογένεια¹⁴⁷. Αν ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός υπήρξε ο αντικομμουνισμός των ιδεών, ο συντηρητικός κατέληξε αυτός των αφορισμών, της κινδυνολογίας, των συνθημάτων, της διαίρεσης και του ελέγχου¹⁴⁸. Στην Ελλάδα, στις συνθήκες της ακραίας πόλωσης του Εμφυλίου, εν γένει οι διανοούμενοι, αν εξαιρέσουμε κομμουνιστές και «συνοδοιπόρους», συντάσσονται με το κράτος των εθνοφορώνων, εκδηλώνοντας τη νομιμοφροσύνη τους: πρόκειται μάλλον για συμμόρφωση παρά για πεποίθηση. Η ομάδα που εικονογραφεί παραστατικότερα τη συμμόρφωση αυτή είναι οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, οι οποίοι «σιωπούν φρονίμως», αποστασιοποιούμενοι από την πολιτικοκοινωνική δραστηριότητα, ενώ στην κορύφωση του δράματος, τα έτη 1948-1949, θα ταυτιστούν με τους ταγούς της

¹⁴⁵ Ruotsila M., *British and American Anticommunism before the Cold War*, Λονδίνο 2001, σ. 40.

¹⁴⁶ Powers G. R., *Not without honor, The History of American Anticommunism*, Yale University Press 1998, σ. 296.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 254.

¹⁴⁸ Μητσοπούλου Α., *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον "σύντομο 20ό αιώνα"*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 140.

εθνικοφροσύνης¹⁴⁹. Η διολίσθηση αυτή μπορεί να στοιχειοθετηθεί με πάμπολλα παραδείγματα, επιλέξαμε όμως κάποιο χαρακτηριστικό το οποίο συνοψίζει την κατάσταση της ελληνικής εθνικοφροσύνης, όπως αυτή αποτυπώνεται στον Εμφύλιο: "Εις την Ελλάδα όλοι οι Έλληνες είναι δεξιοί, υπό την έννοιαν ότι όλοι οι αριστεροί δεν είναι Έλληνες"¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Μπουρνάζος Στρ., "Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές", στο Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τομ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 20.

¹⁵⁰ Απόσπασμα ομιλίας του Ν. Ζέρβα, υπουργού Δημοσίας Τάξεως, στη Βουλή. Αναφέρεται στο Σωτηρόπουλος Δ., *Η Πολιτική Εξουσία στην Ελλάδα (1946-1967)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Απρίλιος 2002, σ. 55.

Κεφάλαιο 4

Η Ζωή του Παιδιού

Η Ζωή του Παιδιού είναι απείρως πιο αποκαλυπτική από τη *Ζωή* για την ιδεολογία της Αδελφότητας, γι' αυτό και χρήζει ξεχωριστής μνείας. Το περιοδικό αυτό το μελετάμε στο παρόν κεφάλαιο για δύο λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει με τον χωροχρόνο της κυκλοφορίας του και ο δεύτερος με τον γενικότερο διαχρονικά ρόλο των παιδικών περιοδικών. Αρχής γενομένης από τον ιστορικό χρόνο, το περιοδικό ξεκινάει την έκδοσή το φθινόπωρο του 1946, εποχή που ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος έχει αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά. Όχι πολύ αργότερα, τον Μάρτιο του 1948 ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, στην πιο κρίσιμη καμπή του, θ' αποκτήσει ένα καινούριο πρωταγωνιστή: τα παιδιά. Η εμπλοκή των ελληνόπουλων στον εμφύλιο πόλεμο από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις με σκοπό την προστασία και τη σωτηρία τους δεν αποτελεί παράδοξο. Τα παιδιά, αθώα θύματα μιας τραγικής περιόδου, αποτελούσαν μια αδιαμφισβήτητη αξία την οποία θέλησαν να υπερασπιστούν τόσο η κυβέρνηση της Αθήνας όσο και η κυβέρνηση του Βουνού, με τη μεταφορά τους από τις εκτεθειμένες στον εμφύλιο περιοχές στη νότια Ελλάδα και στις Λαϊκές Δημοκρατίες αντίστοιχα¹. Η άμεση εμπλοκή των παιδιών στον πόλεμο αποτελεί την καλύτερη αφορμή για ένα παιδικό περιοδικό όπως η *Ζωή του Παιδιού*, το οποίο δε μπορεί, ούτε και σκοπεύει να μείνει αδιάφορο μπροστά στους μικρούς πρωταγωνιστές του πολέμου, ήρωες που λειτουργούν ως εφιαλτήριο της αδιαμφισβήτητης πρόσδεσης του περιοδικού στο άρμα του κυβερνητικού μετώπου. Στην ανάλυση της ιδεολογίας του περιοδικού, θα δούμε ότι το περιοδικό ξεκινά την έκδοσή του με ιδεολογικά ουδέτερα και θέματα κατάλληλα για την παιδική ηλικία, ενώ προϊόντος του εμφυλίου, δεν υπάρχει τεύχος χωρίς μία ή περισσότερες άμεσες ή έμμεσες αναφορές στα παιδιά του Εμφυλίου, είτε ως καταδίκη του "παιδομαζώματος" από την πλευρά του Δημοκρατικού Στρατού, είτε ως έπαινο για την πρακτική του "παιδοφυλάγματος" από την πλευρά του Παλατιού.²

¹ Παπαγεωργίου Ε., *Το "παιδομάζωμα" κατά τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008, σ. 3.

² Βλ. πιο κάτω στο ίδιο κεφάλαιο.

Το δεύτερο στοιχείο που κάνει τη *Ζωή του Παιδιού* πολύ πιο αποκαλυπτική από τη *Ζωή* είναι ο ρόλος της ως παιδικού περιοδικού. Τα παιδικά περιοδικά εμπεριέχουν πιο αδιαμεσολάβητα ιδεολογικά μηνύματα σε σχέση με οποιοδήποτε περιοδικό για ενήλικες. Λόγω της φύσης του, το παιδικό ανάγνωσμα έχει δύο διακριτά γνωρίσματα, όπως μας τα καθορίζει η Βίκη Πάτσιου: τον ιδιαίτερο ρόλο του αποδέκτη και τον σκοπό για τον οποίο γράφεται. Ο συγγραφέας των αναγνωσμάτων για παιδιά, έχει διαρκώς υπόψη του το κοινό στο οποίο απευθύνεται προσαρμόζοντας ανάλογα το υλικό του. Ο καθορισμένος (από την άποψη της ηλικίας) δέκτης, προϋποθέτει ή απαιτεί τη διατύπωση καθορισμένου αφηγηματικού μηνύματος. Το μήνυμα αυτό δεν επιλέγεται «ελεύθερα», υπακούει στην ανάγκη της μετάδοσης γνώσεων και της ηθικής και κοινωνικής διαπαιδαγώγησης. Διαπλαστικός και διαμορφωτικός είναι ο ρόλος της παιδικής λογοτεχνίας, που προορίζεται για περιορισμένες και μεταβατικές ομάδες ηλικιών³. Η *Ζωή του Παιδιού* εμπίπτει απόλυτα σ' αυτόν τον κανόνα και γι' αυτό οι σελίδες της περιέχουν όσο γίνεται πιο ξεκάθαρα αναφορές στο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, καθώς και παρότρυνση με πολλούς τρόπους για στράτευση των νεαρών αναγνωστών στο προεπιλεγμένο ιδεολογικό μέτωπο της κυβερνητικής νομιμότητας.

4α. Το περιοδικό

Η *Ζωή του Παιδιού* δε διαφέρει από αντίστοιχα παιδικά αναγνώσματα ούτε ως προς τα τυπικά ούτε προς τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για δεκαεξασέλιδο, δεκαπενθήμερο περιοδικό⁴, με διευκρίνηση “Δεκαπενθήμερο χριστιανικό περιοδικό”, με ύλη και θεματολογία “κατάλληλη” για ηλικίες δημοτικού και πρώτων τάξεων του γυμνασίου (διδασκτικές ιστορίες, παραμύθια, σπαζοκεφαλιές, ιστορικά διηγήματα σε συνέχειες, παιδική ποίηση, σελίδες που περιγράφουν με απλά λόγια φυσικά/επιστημονικά φαινόμενα κλπ). Ο Γιανναράς το χαρακτηρίζει τελικά “ένα

³ Πάτσιου Β., *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σ. 10.

⁴ Στο τυπικό κομμάτι (μέγεθος, συχνότητα κυκλοφορίας), ακολουθεί το παράδειγμα και άλλων παιδικών περιοδικών, όπως η *Διάπλασις των Παίδων*. Δεκαέξι σελίδες είναι και το περιοδικό *Ζωή*, μόνο που αυτό κυκλοφορεί σε εβδομαδιαία βάση.

16σέλιδο φυλλάδιο. Μισό σε μέγεθος από τη *Ζωή*, μονόχρωμο και σε φοβερά χαμηλή ποιότητα ύλης”⁵.

Όλα τα τεύχη έχουν ένα συγκεκριμένο μοτίβο εξωφύλλου, ένα παιδικό σκίτσο που απεικονίζει κάτι σχετικό με τη θεματική του εκάστοτε τεύχους και συνοδεύεται από σχετικό τίτλο. Το εξώφυλλο, με το σκίτσο και τον τίτλο του, μας προϊδεάζει για τη θεματική του τεύχους. Τα τεύχη επίσης είναι δίχρωμα, και ενώ τα πρώτα χρόνια εναλλάσσεται ανά τεύχος το καφέ, μπλε και πράσινο χρώμα σε λευκό φόντο, στη συνέχεια παγιώνεται η εναλλαγή καφέ και μπλε (ίσως για λόγους οικονομίας ή επειδή το πράσινο αποδεικνύεται το πιο αγνό από τα τρία χρώματα). Τα πρώτα πέντε χρόνια της κυκλοφορίας του (1946-1950), το περιοδικό έχει μικρό σχήμα (A5), ενώ αργότερα αποκτά μεγαλύτερο σχήμα που θα κρατήσει ως τις μέρες μας (A4). Λιγοστό χρώμα προστίθεται και σε κάποιες από τις μέσα σελίδες, το χαρτί ωστόσο παραμένει ίδιας, μάλλον χαμηλής, ποιότητας, ενώ το εξώφυλλο γίνεται κι αυτό έγχρωμο από το 1951 και μετά. Σταθερός παραμένει όλα τα χρόνια ο αριθμός των σελίδων (16). Κατά κανόνα το παιδικό περιοδικό επικεντρώνεται σε ζητήματα θρησκείας, ηθικής και συμπεριφοράς, ενώ αισθητά λιγότερες και πιο έμμεσες είναι οι αναφορές του σε θέματα της επικαιρότητας⁶.

4αί. Δομή και περιεχόμενο

Φαίνεται ότι κινητικότητα στους κύκλους της "*Ζωής*" υπάρχει από την άνοιξη του 1946, ιδιαίτερα ανάμεσα στα παιδιά των Κατηχητικών⁷, το πρώτο τεύχος της *Ζωής*

⁵ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 31.

⁶ Το σχήμα αυτό αλλάζει άρδην τα τελευταία χρόνια του Εμφυλίου (1948-1950), όπου το περιοδικό προσαρμόζει τις περισσότερες στήλες του στην πραγματικότητα του πολέμου. Για να γίνει πιο σαφής αυτή η αλλαγή, αρκεί να κάνουμε την εξής απλή νοητική άσκηση: αν υποθετικά δεν γνωρίζουμε την ημερομηνία έκδοσης του τεύχους και διαβάσουμε ένα οποιοδήποτε τεύχος της *Ζωής του Παιδιού* των ετών 1946-1947, είναι αδύνατον να μαντέψουμε έστω και κατά προσέγγιση την ημερομηνία έκδοσής του, καθώς οι αναφορές στην επικαιρότητα είναι από ελάχιστες έως ανύπαρκτες. Το αντίθετο ισχύει για την επόμενη τριετία. Υπάρχουν τεύχη που μπορούν να μας παραπέμψουν με ακρίβεια στον πραγματικό ιστορικό χρόνο, καθώς αναφέρονται σε συγκεκριμένες μάχες ή γεγονότα που κατά κανόνα σχετίζονται με τον εμφύλιο.

⁷ Όπ.π., σ. 31.

του *Παιδιού* ωστόσο εκδίδεται στις 15 Οκτωβρίου 1946⁸. Το εξώφυλλο του πρώτου αυτού τεύχους απεικονίζει σε ένα παιδικό σκίτσο τον Χριστό να καλεί τα παιδιά προς αυτόν και τιτλοφορείται «Ο Χριστός, η ζωή των παιδιών». Ας δούμε συνοπτικά τις 16 σελίδες του πρώτου τεύχους για να αποκτήσουμε μια εικόνα της θεματολογίας και παρουσίασης της *Ζωής του Παιδιού*, χωρίς ωστόσο να το θεωρούμε αντιπροσωπευτικό του πνεύματος του μέσου τεύχους. Το πρώτο τεύχος έχει στόχο να εξοικειώσει τους αναγνώστες με το εκδοτικό εγχείρημα, άρα το αντιμετωπίζουμε ως ενδεικτικό και όχι αντιπροσωπευτικό των θέσεων του περιοδικού. Η δομή του ωστόσο παραμένει ίδια για πολλά χρόνια, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στις στήλες. Έτσι, διακρίνουμε από το πρώτο κιόλας φύλλο μια δομή που συνίσταται σε:

- i. **Κύριο άρθρο (σ. 2):** το κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου έχει τίτλο «Μείνετε πάντοτε παιδιά» και εξαιρεί τις αρετές της παιδικής ηλικίας.
- ii. **Μεγάλες μορφές (σ. 3-4):** πρόκειται συνήθως για κάποιο πρόσωπο που σχετίζεται με τη θρησκεία. Για το πρώτο τεύχος επιλέγεται ο Δαβίδ. Συχνά η στήλη αυτή απαντάται σε συνέχειες.
- iii. **Από το Βασίλειο της Φύσεως (σ. 5):** στήλη που έχει στόχο να εξοικειώσει τα παιδιά με φυσικά φαινόμενα ή με την ενασχόληση του ανθρώπου με τη φύση. Η στήλη φέρει συνήθως την υπογραφή «Γεωπόνος» και στο πρώτο τεύχος αναφέρεται στη γεωργική εργασία της σποράς. Η στήλη δε συναντάται σε όλα τα τεύχη.
- iv. **Παιδική ποίηση (σ. 6):** συχνά το περιοδικό διανθίζεται με ποιήματα που οι συντάκτες του κρίνουν κατάλληλα για την παιδική ηλικία. Στο πρώτο τεύχος αφιερώνεται μία ολόκληρη σελίδα σε ένα ποίημα της Χλόης Αχαϊκού με τίτλο «Η Νέα φυτεία», αλλά στα περισσότερα τεύχη που ακολουθούν, σύντομα ποιήματα (συνήθως τετράστιχα) παρεμβάλλονται ανάμεσα στις στήλες.
- v. **Λόγια του διαλείμματος (σ. 7-8):** Στήλη σταθερή για χρόνια, η οποία είναι αφιερωμένη σε κάποια σύντομη, αυτοτελή ιστορία, εμπνευσμένη από την καθημερινότητα των παιδιών, με χαρακτήρα έντονα ηθικοπλαστικό. Η ιστορία του πρώτου τεύχους έχει τίτλο «Οι δυο τραγιάσκες» και

⁸ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 1, 15.10. 1946.

αναφέρεται σε δύο «μάγκες»⁹ του σχολείου που κάποιος συμμαθητής τους καλεί σε εκδρομή του Κατηχητικού. Το αποτέλεσμα είναι τα δυο παιδιά να ντραπούν για τη συμπεριφορά τους και να στραφούν στην καλή επιρροή του Κατηχητικού.

- vi. **Διήγημα (σ. 9-10):** αυτοτελές ή σε συνέχειες, το διήγημα του περιοδικού αποτελεί σταθερή στήλη για χρόνια και ποικίλλει σε θεματολογία. Έχει πάντοτε ηθικοπλαστικό χαρακτήρα και συχνά εμπνέεται από την πραγματικότητα της εποχής. Το διήγημα του πρώτου τεύχους είναι αυτοτελές και έχει τίτλο «Το γράμμα του τραυματία» και περιγράφει τη βοήθεια που παρέχει πρόθυμα ένα παιδί του Κατηχητικού σε έναν τραυματία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου¹⁰.
- vii. **Από τις χώρες των Αγρίων (σ. 11-12):** στήλη που θα δούμε στα πρώτα μόνο τεύχη του περιοδικού. Πρόκειται για ένα φανταστικό διήγημα σε συνέχειες, το οποίο αναφέρεται στον προσηλυτισμό φυλών της Αφρικής

⁹ Ο όρος είναι παρμένος από το διήγημα. Παρατηρούμε ότι το περιοδικό χρησιμοποιεί αρκετά σύγχρονη γλώσσα συνολικά (προτιμά την απλή καθαρεύουσα, διανθισμένη όμως και με πολλές απόλυτα σύγχρονες λέξεις και εκφράσεις της καθομιλουμένης ή του προφορικού λόγου, όπου αυτό κρίνεται εύστοχο) ακόμα και όρους αργκό της εποχής όταν αναφέρεται σε καταδικαστέες συμπεριφορές. Το συγκεκριμένο διήγημα βρίθκει τέτοιων παραδειγμάτων: «Αδερφάκι, τι έχει να γίνη σήμερα... Θα σπάσουμε κέφι σε τούτη την εκδρομή... Θα τον δουλέψουμε εκείνο το δάσκαλο...», «Εγώ σου λέω πως θα την μπούκοτάρουμε που θα τούρθη ταμπλάς του δασκάλου και των μπεμπέδων του... Όσο για καζούρα μη σε μέλλει», «Καλά, ρε φίλε, αφού είναι για την Πεντέλη, θα κάνουμε τη συγκατάβασι, μόνο έχε το νου σου, από παπαδικά δε σηκώνει το πετσί μας. Εμείς εξηγιάμαστε: καζούρα... Μπήκες;» «Δάσκαλος ήταν αυτός ή ζάχαρι; Τι εν τάξει άνθρωπος, αδερφάκι... Τα λόγια του λες κι είναι μελομακάρονα/ Να σου λέει: δεν πειράζει, αντί να σου αστράψει δυό κατραπακιές...», «Με το μπαρδόν, κύρ-δάσκαλε, γράψε μας και μας στον κατάλογο του Κατηχητικού». *Η Ζωή του Παιδιού*, 15.10. 1946, φ. 1, σ. 7-8. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η γλώσσα που χρησιμοποιείται, μιμούμενη προφανώς τις "λαϊκές", μάγκικες εκφράσεις της εποχής.

¹⁰ Από το πρώτο κίόλας τεύχος διαμορφώνονται μοτίβα αισθητικής, χώρου και συμπεριφοράς, τα οποία συναντάμε σε κάθε τεύχος του περιοδικού. Το μοτίβο του νοσοκομείου, για παράδειγμα, αποτελεί ένα από τα πιο κοινά. Όπως θα δούμε αναλυτικά πιο κάτω, τα νοσοκομεία αποτελούν τον κατ' εξοχήν χώρο άσκησης φιλανθρωπίας από τα παιδιά, τα οποία παροτρύνονται να προσφέρουν υλικές αλλά και πνευματικές υπηρεσίες στους ασθενείς. Οι ασθενείς ή τραυματίες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα αντικατασταθούν πολύ σύντομα από τραυματίες του Εθνικού Στρατού στον Εμφύλιο. Βλ. παρακάτω.

(χωρίς να κατονομάζεται η φυλή ή η χώρα) και η αναγνώριση από την πλευρά των «αγρίων» της ανωτερότητας της Ορθοδοξίας¹¹.

- viii. **Η σελίδα του κοριτσιού (σ. 13):** μια από τις πιο σταθερές σελίδες του περιοδικού. Πρόκειται για στήλη που, όπως φαίνεται κι από τον τίτλο της, απευθύνεται σε νεαρά κορίτσια τελευταίων τάξεων του δημοτικού-πρώτων τάξεων του γυμνασίου, και είναι στήλη συμβουλών για κανόνες σωστής συμπεριφοράς αλλά και για την εμπέδωση του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής. Όλα τα τεύχη φέρουν την υπογραφή «η φίλη σας, Φοίβη», και το πρώτο τεύχος απλώς απευθύνει χαιρετισμό στις νεαρές αναγνώστριες και περιγράφει τους σκοπούς της στήλης¹².
- ix. **Από την παιδική κίνηση (σ. 14):** Άλλη μία στήλη με μεγάλη μακροβιότητα. Αναφέρει διάφορα σύντομα περιστατικά από τα Κατηχητικά, τις ΧΜΟ, τις κατασκηνώσεις κλπ, περιστατικά που σχετίζονται με τις δραστηριότητες των παιδικών συλλογικοτήτων σε όλη την Ελλάδα. Στο πρώτο τεύχος επικρατεί μια ανάλαφρη, σχεδόν εορταστική ατμόσφαιρα, ενώ η στήλη είναι αφιερωμένη σε εκδρομές, αποστολές παιδιών της πόλης σε παιδιά της επαρχίας, καθώς και σε έναν καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό διαγωνισμό που έχουν προκηρύξει τα Κατηχητικά για το 1946. Η στήλη αυτή μπορεί να θεωρηθεί η αντίστοιχη στήλη «Επί των Γεγονότων» του περιοδικού *Ζωή*.
- x. **Για να ακονίζετε το μυαλό σας (σ. 15-16):** η τελευταία σελίδα κάθε τεύχους αφιερώνεται σταθερά σε παιχνίδια, σταυρόλεξα, σπαζοκεφαλίες και ανέκδοτα, έχει καθαρά ψυχαγωγικό χαρακτήρα και είναι επίσης εξαιρετικά μακρόβια.

¹¹ Ο ενεργός προσηλυτισμός αποτελεί μία από τις βασικές δραστηριότητες της "Ζωής". Υποθέτουμε ότι οι συστηματικές αναφορές σε ξένες χώρες, συχνά αφρικανικές, έχει διττό στόχο: από τη μια να εξοικειώσει τα παιδιά με την έννοια της ιεραποστολής σε «βάρβαρες» χώρες, καθώς και να περάσει το μήνυμα της οικουμενικότητας της Ορθοδοξίας.

¹² Εδώ να σημειώσουμε ότι η στήλη αυτή είναι η μόνη που αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του περιοδικού και εξοικειώνει τους αναγνώστες (και κυρίως τις αναγνώστριες) με τους σκοπούς της ύπαρξής της. Πουθενά αλλού δεν υπάρχει εισαγωγή, καλωσόρισμα ή υπαινιγμός ότι πρόκειται για το πρώτο τεύχος ενός νέου παιδικού περιοδικού.

Η πρώτη παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι η αδιάλειπτη παρουσία τουλάχιστον 7 από τις 10 στήλες που εμφανίζονται στο πρώτο τεύχος και σε αντίστοιχα τεύχη αρκετά χρόνια αργότερα. Κάποιες στήλες δίνουν πρόσκαιρα τη θέση τους σε άλλες παρόμοιες¹³, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις επανέρχονται σε επόμενα τεύχη. Για πολλά χρόνια οι διαφοροποιήσεις κι οι εναλλαγές στις σταθερές στήλες είναι ελάχιστες, γεγονός που υποδεικνύει δύο πράγματα: πρώτον, οι συντάκτες του παιδικού περιοδικού είχαν προετοιμάσει προσεκτικά την έκδοση και είχαν εξαρχής καταλήξει στις στήλες που θα εξέφραζαν τις θέσεις του περιοδικού και δεύτερον, οι στήλες αυτές ήταν αρκετά ευέλικτες για να παίρνουν κάθε φορά το περιεχόμενο και τη μορφή του μηνύματος που έπρεπε να μεταδοθεί στους μικρούς αναγνώστες. Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα, η στήλη «Διήγημα» έχει έντονη θεματολογία από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα δύο πρώτα χρόνια ύπαρξης του περιοδικού, ενώ το μοτίβο του Εμφυλίου σχεδόν μονοπωλεί τα τρία επόμενα χρόνια. Η στήλη λοιπόν παραμένει η ίδια, αλλά το περιεχόμενό της προσαρμόζεται στην επικαιρότητα της εποχής.

Για να δούμε λίγο πιο αναλυτικά τη δομή του περιοδικού, ας πάρουμε ένα τυχαίο τεύχος¹⁴, αυτό με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1948¹⁵. Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, το

¹³ Σε δύο τεύχη του 1948 για παράδειγμα (15 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου, φφ. 47-48 αντίστοιχα), η στήλη «Διήγημα» δίνει τη θέση της στο «Σκετς», ένα παιδικό θεατρικό σε συνέχειες με τίτλο «Το γράμμα του πολεμιστή». Ο στόχος είναι ο ίδιος, η αφήγηση μιας ηθικοπλαστικής ιστορίας σε συνέχειες, μόνο που στα τεύχη αυτά η ιστορία παρουσιάζεται ως θεατρικό έργο με πρωταγωνιστές έξι παιδιά-μέλη ΧΜΟ και έξι στρατιώτες του εθνικού στρατού.

¹⁴ Ένα τεύχος θεωρείται τυχαίο, άρα αντιπροσωπευτικό, όταν πληροί δύο προϋποθέσεις: α) να μην εκδίδεται σε επετειακές χρονικές στιγμές (μεγάλες θρησκευτικές εορτές όπως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, εθνικές επέτειοι κλπ) και β) να μη συμπίπτει με κάποιο σημαντικό γεγονός της εποχής (καθοριστικές μάχες του Εμφυλίου, εκλογές, Κυπριακό, Σεπτεμβριανά, πολιτικές εξελίξεις εν γένει). Σε περίπτωση που δεν πληρούνται οι πιο πάνω δύο προϋποθέσεις, το τεύχος συνήθως αφιερώνει μεγάλο μέρος της ύλης του σε θεματικές της επικαιρότητας με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να εξάγουμε αξιόπιστα συμπεράσματα για τη θεματολογία του. Τα τεύχη με βάση τα οποία μπορούμε να ορίσουμε τις θεματικές του περιοδικού έχουν ελάχιστες, ή ιδανικά καθόλου, αναφορές στην επικαιρότητα και αναδεικνύουν τα ζητήματα που απασχολούν τους συντάκτες του περιοδικού όταν δεν υπάρχει κάποιο εξωτερικό γεγονός στο οποίο επιλέγουν να επικεντρωθούν.

¹⁵ Παρόλο που επιλέξαμε το συγκεκριμένο τεύχος ως τυχαίο και αντιπροσωπευτικό, το περιοδικό αναφέρεται ωστόσο σε κάποιες σελίδες του στο "εθνικό και κοινωνικό χρέος" των παιδιών να βοηθούν τους ανταρτόπληκτους. Το τεύχος αυτό, αφιερώνοντας δύο από τις δεκαέξι σελίδες στον Εμφύλιο, αποτελεί ένα από τα τεύχη με τις λιγότερες αναφορές στο θέμα. Προϊόντος του πολέμου, είναι κοινός

κάθε τεύχος έχει κι έναν τίτλο στο εξώφυλλο, παρμένο από τη θεματολογία την οποία θα αναπτύξει στο εσωτερικό του. Το συγκεκριμένο τεύχος τιτλοφορείται “Στον κήπο” και απεικονίζει ένα κορίτσι να ποτίζει με ποτιστήρι ένα δέντρο. Άλλοι τίτλοι της ίδιας χρονιάς είναι “Χριστός, η ελπίς του κόσμου”¹⁶, “Πλέξιμο για τους στρατιώτες”¹⁷, “Τσοπάνος”¹⁸, “Η εθνική εορτή”¹⁹, “Ανοιξις”²⁰, “Προσευχή στην κατασκήνωσι”²¹, “Κοντά στους τραυματίας”²², “Οι ένδοξοι τσολιάδες μας”²³. Η πρώτη, συχνά και η δεύτερη σελίδα αφιερώνονται στο κύριο άρθρο του περιοδικού, το οποίο (όπως και στα περιοδικά για ενήλικες) αντλεί τη θεματολογία του είτε από την επικαιρότητα της εποχής, είτε από κάποια ηθικό δίδαγμα που αναπτύσσεται σε μορφή σύντομης ιστορίας. Στο τεύχος που περιγράφουμε, ο τίτλος του κύριου άρθρου είναι “Σήμερα” και στηλιτεύει την αναβλητικότητα των παιδιών να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους²⁴. Ο μαθητής που αναφέρεται στο κύριο άρθρο, αναβάλλει το σχολικό διάβασμα, την αποφυγή της κακής παρέας, τη συγγνώμη στον πατέρα του, τη θρησκευτική εξομολόγηση, και γενικά ό,τι ιεραρχείται από τη Ζωή ως πρωτεύουσα υποχρέωση ενός παιδιού.

Οι δύο επόμενες σελίδες είναι αφιερωμένες στη στήλη “Λόγια του διαλείμματος”, όπου γράφεται με πολύ απλά λόγια μια σύντομη, αυτοτελής ιστορία, συνήθως με ήρωα κάποιο παιδί (αγόρι ή κορίτσι) το οποίο δίνεται ως παράδειγμα προς μίμηση ή αποφυγή για τους μικρούς αναγνώστες. Στο ανά χείρας τεύχος ηρωίδα είναι η μικρή Φρόσω, η οποία φεύγει κάθε μέρα από τους άστοργους και βίαιους γονείς της και βρίσκει καταφύγιο στο “Εργαστήριον Υφαντουργικής και Ραπτικής”. Μετά τα μαθήματα, που περιγράφονται σαν όαση ενδιαφέροντος στη μίζερη ζωή του παιδιού, η Φρόσω συμμετέχει στην “ψυχαγωγία του εργαστηρίου [...] [το] κέντρο στεγάσεως ανταρτοπλήκτων. Εδώ ανακουφίζεται ο πόνος της προσφυγιάς. Από ποιους; Από

τόπος για τη Ζωή του Παιδιού να αφιερώνει τη μισή ή και περισσότερη ύλη σε θέματα που σχετίζονται με τον πόλεμο και την αντιμετώπισή του.

¹⁶ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 30, 01.01 1948.

¹⁷ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 31, 15.01. 1948.

¹⁸ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 33, 14.02. 1948.

¹⁹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 36, 25.03.1948.

²⁰ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 39, 15.05 1948.

²¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 45, 15.08.1948.

²² *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 37, 15.09.1948.

²³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 50, 28.10. 1948.

²⁴ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 43, 15.07. 1948, σ. 210-211.

τόσους άλλους Χριστιανούς, μα ιδιαίτερα κι από τις μικρές υφάντρες”²⁵. Εδώ προβάλλεται το ιδανικό της εργασίας ως απάντησης στα οικογενειακά προβλήματα, αλλά και η κοινωνική/εθνική προσφορά, που δεν είναι άλλη απ'αυτή της ανακούφισης των τραυματιών του εθνικού στρατού. Το μοτίβο αυτό επανέρχεται σχεδόν σε κάθε τεύχος, με διάφορους τρόπους (άρθρα αφιερωμένα στον Εμφύλιο, παιδικά διηγήματα, ποιήματα κλπ).

Οι δύο επόμενες σελίδες είναι αφιερωμένες σε κάποια ιστορική προσωπικότητα ή ιστορική περίοδο, που αναλύεται σε συνέχειες. Στο συγκεκριμένο τεύχος πρωταγωνιστεί για τρίτη και τελευταία συνέχεια ο Βενιαμίν Φραγκλίνος. Η περιγραφή της ζωής, και στο παρόν τεύχος του θανάτου του Αμερικανού επιστήμονα και πολιτικού, πληροί πλήρως τον διδακτικό της στόχο. Το άρθρο εστιάζεται στα ηθικά χαρίσματα του προσώπου και έχει μάλιστα ημισέλιδο “σχεδιάγραμμα βαθμολογίας αρετών που το είχε επινοήσει ο Βενιαμίν Φραγκλίνος”. Οι δέκα αρετές που αναφέρονται στο σχεδιάγραμμα είναι αριθμημένες: η εγκράτεια, η σιωπή, η τάξη, η αποφασιστικότητα, η οικονομία, η εργασία, η ειλικρίνεια, η δικαιοσύνη, η μετριοπάθεια, η καθαριότητα, η ησυχία, η αγνότητα, η ταπεινοφροσύνη και η φιλανθρωπία²⁶. Το παράδειγμα αυτό αποτελεί κλασική μέθοδο πειθούς, την οποία βλέπουμε συχνά και στη *Ζωή*, μέσω της επίκλησης στην αυθεντία. Ο Αμερικανός πολιτικός παίζει το ρόλο του προτύπου που ενσαρκώνει τις αρετές εκείνες τις οποίες το περιοδικό θέλει μέσω της επίκλησης στην αυθεντία να εμφυτεύσει στους αναγνώστες του. Το ιστορικό πρόσωπο ή το υπό περιγραφή γεγονός δεν έχει πρωτεύοντα στόχο τη διαφώτιση των παιδιών ως προς τα ιστορικά γεγονότα ή την εξοικείωσή τους με άλλες ιστορικές περιόδους, αλλά τη διδαχή ηθικών αξιών οι οποίες νομιμοποιούνται εν έτει 1948 λόγω της πανθομολογούμενης και διαχρονικής ισχύος τους. Το διδακτικό μοτίβο που ακολουθείται δεν διαφέρει σε τίποτα από αυτό του περιοδικού για ενήλικες *Ζωή*, όπου είδαμε ότι γίνεται επίκληση στην αυθεντία, στην ιστορία, στο παρελθόν, μόνο στο βαθμό που αυτά εξυπηρετούν την ισχυροποίηση αξιών και ιδεολογημάτων στο παρόν.

Ας κάνουμε εδώ μια παρέκβαση για να γίνει κατανοητή η πιο πάνω τακτική. Στο πρώτο τεύχος της *Ζωής του Παιδιού* του 1948, υπάρχει ένα ολοσέλιδο σκίτσο που τιτλοφορείται “Ο δεκάλογος του μαθητού”, και απαρτίζεται από δέκα μικρά

²⁵ Ο.π., σ. 213.

²⁶ Ο.π., σ. 214

σκιτσάκια με αριθμημένες τις αρετές που το περιοδικό αξιολογεί ως τις σημαντικότερες για ένα παιδί σχολικής ηλικίας. Αντιγράφουμε με σειρά αρίθμησης: **1.ευγενής, 2.νοικοκύρης, 3.υπάκουος, 4.εξυπηρετικός, 5.καλός μαθητής, 6.φιλόανθρωπος, 7.πατριώτης, 8.έχει καλούς φίλους, 9.διαδίδει την αλήθεια, 10.προσεύχεται**²⁷. Οι περισσότερες απ'αυτές τις αρετές απαντώνται στη ζωή του Βενιαμίν Φραγκλίνου, ο οποίος:

*“[...]εύρισκε τον καιρό να διαβάζη, να αφιερώνη ώρες πολλές από την ανάπαυσί του στα αγαπημένα του βιβλία. [...] Γρήγορα έπιασε σχέσεις με τους βιβλιοπώλες [...], για να έχη έτσι τα μέσα ν'αποκτήση τις γνώσεις και τη μόρφωσι που τόσο ποθούσε”*²⁸. Ο Φραγκλίνος λοιπόν περιγράφεται ως καλός μαθητής, ή ό,τι κοντινότερο στην έννοια αυτή, δεδομένου ότι δούλεψε την ημέρα και διάβαζε τη νύχτα. Η έννοια της νοικοκυροσύνης αναφέρεται σε δύο σημεία: “Ξυπνούσε πάντοτε πολύ πρωί [...] Το βράδυ κοιμώταν νωρίς. [...] Η μεγάλη του αγάπη στην εργασία, συνδυασμένη με την ήσυχη και ταχτική ζωή, ήταν εκείνα που τον ανέδειξαν μεγάλο, όχι μόνο στην πατρίδα του, αλλά σε ολόκληρη την ανθρωπότητα”²⁹. Ζει μια πολύ απλή και νοικοκυρεμένη οικογενειακή ζωή: “Η σύζυγός του, μια φρόνιμη νέα, εργατική και πολύ νοικοκυρά [...] Ζούνε κι οι δυο τους πολύ απλά. [...] Η σπατάλη γι'αυτόν είναι έγκλημα [...] Έμεινε πάντα εργατικός, οικονόμος, απλός, εχθρός κάθε σπατάλης. Η οικονομία και η νοικοκυρωσύνη ήταν εξ άλλου δυό από τις πολλές αρετές και της γυναίκας του”³⁰.

Η μεγαλύτερη έμφαση στη ζωή του Φραγκλίνου δίνεται στην εργατικότητα και στην προσευχή. Το τρίτο και τελευταίο μέρος του αφιερώματος μιλά σχεδόν αποκλειστικά για την στενή σχέση του επιστήμονα με τον Θεό και την έκφραση της σχέσης αυτής μέσω της προσευχής: “Κι όμως η ταπείνωσής του συνδυασμένη με την πίστι στο Θεό είναι ο μοναδικός τρόπος για να πετύχει κανείς στη ζωή. Ακριβώς επειδή ο Φραγκλίνος δεν επηρεάστηκε ποτέ από τους θριάμβους του, αλλ' έλεγε πάντα πως η επιτυχία κάθε προσπαθείας του ωφειλόταν στο Θεό, γι'αυτό έγινε τόσο

²⁷ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 30, 01.01 1948, σ. 8.

²⁸ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 41, 15.06. 1948, σ. 188.

²⁹ Ο.π., σ. 188

³⁰ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 42, 01.07. 1948 , σ. 203.

μεγάλος. Και τον βλέπομε, με την εμπιστοσύνη και την απλότητα μικρού παιδιού, να προσεύχεται συχνά με δικά του λόγια: “Πολυεύσπλαγχνε Πατέρα, γράφει κάπου, αύξησέ μου τη σοφία μου, για να καταλαβαίνω ποιο είναι το πραγματικό μου συμφέρον! Δίνε μου δύναμι και θέλησι να πραγματοποιώ πάντα το συμφέρο μου αυτό”.³¹

Οι ηθικές αρετές λοιπόν, που το περιοδικό προάγει διδακτικά για τους μικρούς του αναγνώστες, παίρνουν σάρκα και οστά στο πρόσωπο μεγάλων ανδρών του παρελθόντος, οι οποίοι τελικά μένουν στη συνείδηση του αναγνώστη όχι τόσο ως εφευρέτες/πολιτικοί/επιστήμονες κλπ, αλλά ως ενάρετοι πιστοί. Εκείνο που ενδιαφέρει τους συντάκτες του περιοδικού δεν είναι τόσο η ιστορική ακρίβεια, όσο το διδακτικό περιεχόμενο³². Το περιοδικό είναι διάσπαρτο με τέτοια παραδείγματα. Σε τέτοια σημεία έγκειται ο διδακτισμός και το πνεύμα κατήχησης που προσπαθεί να εμφυσήσει στους αναγνώστες του. Άλλη μία παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε με βάση τα παραπάνω, είναι ότι οι ηθικά αποδεκτές αξίες είναι συγκεκριμένες και επανεμφανίζονται σε διάφορα τεύχη με ποικίλους τρόπους. Ο «Ο δεκάλογος του καλού μαθητή» που είδαμε πιο πάνω, καθώς και ο βίος του Φραγκλίνου εδράζονται ουσιαστικά στην επανάληψη και επιβεβαίωση των αξιών αυτών. Στη μία περίπτωση, πρόκειται για ευθεία παραίνεση προς τον αναγνώστη, ενώ στην άλλη για έμμεση παρότρυνση μέσω ενός κοινά αποδεκτού προτύπου.

Στη συνέχεια, σειρά έχουν παιδικά ποιήματα, τα οποία διακρίνονται για το απλοϊκό τους ύφος και το εύληπτο μήνυμά τους. Συνήθως αναφέρονται στην καθημερινή ζωή, σε φυσικά τοπία, σε ηθικές αρετές, στη μεγαλοσύνη της θρησκείας και σε άλλα θέματα. Στο φύλλο αυτό, το πρώτο ποίημα λέγεται “Ξύλο φωτιάς” και μιλάει για μια συκιά που μαράθηκε και κάνει μόνο για καυσόξυλα, και το δεύτερο ποίημα είναι του ποιητή της «Ζωής», Γιώργου Βερίτη και λέγεται “Του ωραίου νησιού μου δειλινά”. Το παραθέτουμε ως αντιπροσωπευτικό του ύφους παρόμοιων ποιημάτων της *Ζωής του Παιδιού*:

*Ηλιόλουστα, ηλιοπότιστα, φωτοστεφανωμένα,
του ωραίου νησιού μου δειλινά σ' ερημικά ακρογιάλια,
Δυο караβάκια ολόλευκα, στ' απάγγιο εκεί δεμένα,*

³¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 43, 15.07 1948, σ. 214.

³² Πάτσιου Β., 1987, σ. 132.

κι απόμακρα κάποια νησιά, που λες και πλένε
προς μίαν αγνώριστη χαρά, και προσκαλούν κι εμένα!

Γ. ΒΕΡΙΤΗΣ³³

Το επόμενο δισέλιδο είναι συχνά κάποιο δίχρωμο σκίτσο (μπλε ή καφέ σε λευκό φόντο, ανάλογα με το τεύχος). Στο υπό μελέτη τεύχος π.χ. το δισέλιδο τιτλοφορείται “Μέσα στις ζέστες του καλοκαιριού σκορπίστε παντού σαν δροσιά τη 'Ζωή του Παιδιού” και ακολουθεί πλαίσιο με μεμονωμένα σκίτσα παιδιών (και των δύο φύλων) τα οποία είτε διαβάζουν είτε μοιράζουν το περιοδικό. Κάθε σκίτσάκι έχει επεξηγηματική λεζάντα με το μέρος το οποίο απεικονίζεται. Έτσι, διαβάζουμε δέκα λεζάντες κάτω από ισάριθμα σκίτσάκια: «στο λειβάδι, στην κατασκήνωσι, στο εξωτερικό, στην εξοχή, στο χωράφι, στο μέτωπο, στο νοικοκυριό, στο νοσοκομείο, στο εργοστάσιο, στην οικογένεια»³⁴. Ενδεικτικό είναι ότι σε δύο από τα σκίτσάκια (στο μέτωπο και στο χωράφι) δεν απεικονίζονται παιδιά, αλλά ενήλικες. Στο μέτωπο ένας στρατιώτης και στο νοσοκομείο ένας άντρας ασθενής που τον περιποιείται μια νοσοκόμα³⁵. Και οι δύο φαίνεται ότι διαβάζουν τη *Ζωή του Παιδιού*. Δεν χρειάζεται πολλή φαντασία για να καταλάβει κανείς ότι ο στρατιώτης πολεμά στο πλευρό του εθνικού στρατού και ο τραυματίας έχει και αυτός τραυματιστεί στον Εμφύλιο που μαίνεται.

³³ Ο.π., σ. 215.

³⁴ Ο.π., σ. 216-217.

³⁵ Το μέτωπο και το νοσοκομείο είναι δύο κλασικά μοτίβα που εμφανίζονται στο περιοδικό σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου. Τα παιδιά του Κατηχητικού επισκέπτονται συστηματικά νοσοκομεία και ασθενείς, συνήθως τραυματίες πολέμου, οι οποίοι δέχονται, εκόντες άκοντες, την παρέα και το κήρυγμα των παιδιών. Τα παιδιά μιλούσαν για τη θρησκεία, διάβαζαν αποσπάσματα από τα περιοδικά της *Ζωής* και συχνά έβρισκαν νέους συνδρομητές. Η περιγραφή του Ιωάννου δεν είναι κολακευτική: *Τρέχουμε στα νοσοκομεία με τους τραυματίες. Τους πηγαίνομε γλυκά, τους λέμε θρησκευτικά τραγούδια, τους απαγγέλουμε ακόμα και ποιήματα. Εγώ ντρέπομαι για όλα αυτά που βλέπω και μένω αμέτοχος. Είναι πάλι το πνεύμα της Ζωής του Παιδιού. Όλα τα δικά μας είναι κατάλληλα για όλους. Και όμως αυτά τα κατάκοιτα παλικάρια, αυτά με τα αναπηρικά καροτσάκια, αυτά τα λαβωμένα που βογκούν, έχουν άλλες ανάγκες και όχι αυτά που τους προσφέρουμε εμείς.* Ιωάννου Γ., *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 174. Στο ίδιο διήγημα, Ο Ιωάννου αναφέρει ότι δουλεύει στα γραφεία του παιδικού περιοδικού στη Θεσσαλονίκη και στέλνει κούτες με περιοδικά σε στρατιώτες-συνδρομητές στο μέτωπο. Στο ίδιο, σ. 173.

Η επόμενη σελίδα φιλοξενεί τη στήλη “Η σελίδα του κοριτσιού” και δίνει πρακτικές συμβουλές, συνήθως σωστής συμπεριφοράς ή ανταπόκρισης στις οικογενειακές υποχρεώσεις. Το περιοδικό αφιερώνει μια σελίδα κάθε φορά για να προετοιμάσει τα κορίτσια για τον κοινωνικό ρόλο που θα κληθούν να αναλάβουν στο μέλλον ως σύζυγοι και μητέρες. Στο συγκεκριμένο φύλλο γίνεται αναφορά στον καλλωπισμό της ψυχής, που είναι προτιμότερος από τον καλλωπισμό του σώματος. “Όλες τις ώρες που θα ξοδεύατε στο πώς θα φανήτε μοντέρνες, θα τις ξοδεύετε στο πώς θα φανήτε ωραίες μπροστά στα μάτια του Θεού”. Και καταλήγει η ψευδώνυμη συντάκτρια: “Ω τι έννοιες και πίκρες θα γλύτωναν όλα τα κορίτσια, αν απεφάσιζαν έτσι να σκέπτονται και αν έβαζαν πρώτα τα ανώτερα και έπειτα όλα τα άλλα! [...] Θα ήσαν έτσι οι ζηλευτές σημερινές νέες και οι τιμημένες αυριανές μητέρες που τόσο τις ζητάει η κοινωνία μας”³⁶. Σε παρόμοια θεματολογία και ύφος κινείται όλη η στήλη. Η στήλη αυτή απευθύνεται μεν σε νεαρά κορίτσια και μας γνωστοποιεί τον κοινωνικό τους ρόλο, εξ αντιδιαστολής όμως μπορούμε να συμπεράνουμε και τον κοινωνικό ρόλο που επιφυλάσσεται στα αγόρια. Αν τα κορίτσια προετοιμάζονται για να γίνουν καλές σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές, τα αγόρια καλούνται αντίστοιχα να ενσαρκώσουν το πρότυπο του καλού συζύγου, πατέρα και τίμιου επαγγελματία. Η στήλη αυτή θα εξεταστεί χωριστά σε υποενότητα για τον ρόλο των δύο φύλων.

Οι επόμενες τρεις σελίδες είναι αφιερωμένες σε κάποιο παιδικό διήγημα σε συνέχειες, το οποίο συνήθως αντλεί τη θεματολογία του από την επικαιρότητα. Οι ήρωες των αφηγηματικών αυτών μορφών είναι παιδιά και τα υπόλοιπα πρόσωπα είναι οι γονείς, ο δάσκαλος, οι υπηρέτες, οι γείτονες, τα άλλα παιδιά, πρόσωπα δηλαδή του αμέσου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος των αναγνωστών του περιοδικού. Το μοτίβο είναι παρεμφερή, συνήθως πρόκειται για κάποιο φτωχό παιδί που παραστράτησε για να βρει στο τέλος το δρόμο του Θεού, είτε για κάποια ιστορία για παιδιά που έπесαν θύματα των ανταρτών και ανανήπτουν σε κάποια Παιδούπολη. Το συγκεκριμένο απόσπασμα του διηγήματος τελειώνει με την παραίνεση: “Τ’ ανταρτόπληκτα παιδάκια περιμένουν από κάθε Ελληνόπουλο: ένα κουλούρι, ένα ρουχαλάκι, ένα καλό λόγο, μια προσευχή”³⁷.

Το τεύχος κλείνει με μια σελίδα που φιλοξενεί τη στήλη “Για να ακονίζετε το μυαλό σας” και συνήθως έχει σταυρόλεξα, σπαζοκεφαλιές και ανέκδοτα της εποχής.

³⁶ Ο.π., σ. 218.

³⁷ Ο.π., σ. 221.

4a.ii. Οι Ήρωες

Οι ήρωες της *Ζωής του Παιδιού* είναι και αυτοί παιδιά. Διαφόρων ηλικιών, κατηγοριών και ηθικού διαμετρήματος, αλλά πάντως παιδιά. Τα παιδιά αυτά χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες, πάντα εγγεγραμμένες σε ευδιάκριτα δίπολα: είναι καλά ή κακά, ηθικά ή ανήθικα, πλούσια ή φτωχά, ευγενή ή αγενή, πιστά ή άπιστα. Όποιο και να είναι το προεξάρχον χαρακτηριστικό τους, πάντα προβάλλεται σε αντιδιαστολή με το αντίθετό του, για να εξαχθεί αβίαστα το ηθικό δίδαγμα της ηθικής ανωτερότητας και αυτονόητης επικράτησης του θετικού προτύπου. Οι ήρωες δηλαδή χρησιμεύουν ως πρότυπα, ως παραδείγματα προς μίμηση ή αποφυγή, γι' αυτό και επιλέγονται με τρόπο που θα ενισχύσει την αίσθηση της ταύτισης στους αναγνώστες. Πρωταγωνιστές της *Ζωής του Παιδιού* θα μπορούσαν δυνητικά να είναι οι ίδιοι οι αναγνώστες, με το παράδειγμα που δίνουν στην καθημερινότητά τους. Αν προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το προφίλ των μικρών ηρώων, θα καταλήγαμε στα εξής γενικά χαρακτηριστικά: οι ήρωες είναι αγόρια ή/και κορίτσια (οι ρόλοι είναι σχετικά ισότιμα κατανεμημένοι ανάμεσα στα δύο φύλα), ηλικίας 8-18, συνήθως από τα μέσα και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, από οικογένειες συνήθως αγροτικής και σπανιότερα αστικής καταγωγής, συχνά δουλεύουν σε εργοστάσια, υφαντουργεία, σε αγροτικές εργασίες, και πάντα έχουν έντονη σχέση (θετική ή αρνητική) με τη θρησκεία και την πίστη.

Σπανιότερα τα παιδιά αυτά προέρχονται από πλούσιες οικογένειες και χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη και πιο συνηθισμένη, τα παιδιά πλουσίων οικογενειών είναι φαντασμένα, κακομαθημένα, αλαζονικά και μακριά από το Θεό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη στήλη “Λόγια του διαλείμματος”, το δισέλιδο “Ντιντής και σία”, το οποίο αναφέρεται σε μια παρέα πλουσιόπαιδων που δεν ξέρουν πώς να περάσουν την ώρα τους, πίνουν, καπνίζουν, πετάνε κουβέντες στα αγγλικά και στα γαλλικά για να εντυπωσιάσουν, ασχολούνται με θέματα ρηχά κι επιφανειακά όπως το ντύσιμο, το μπριτζ, το σινεμά, και γενικά δεν τα απασχολεί τίποτε άλλο εκτός από τον πολύτιμο εαυτό τους. Στον αντίποδα βρίσκονται οι φτωχοί συμμαθητές τους, που μέσα στη φτώχεια τους έχουν αγνά αισθήματα, είναι επιμελείς, συμπονετικοί και έχουν επιλέξει το σωστό δρόμο στη ζωή τους. Δε χρειάζεται πολλή φαντασία για να αναδυθεί το πρότυπο του σωστού παιδιού, αλλά και το κοινωνικό του προφίλ.

Μετά τη συναναστροφή με τα κακομαθημένα πλουσιόπαιδα, έρχεται η περιγραφή του θετικού προτύπου.

Έφυγαν τα παιδιά. Εβγήκαν βαρυστημένα και αηδιασμένα από την πνιγνή εκείνη ατμόσφαιρα. Καθαρός αέρας έξω. Αγνή ελληνική ατμόσφαιρα. Φτωχόπαιδα περνούσαν στο δρόμο. Αγνά ελληνόπουλα με το χαμόγελο στα χείλη. Νάχαν μάτια οι Ντιντήδες να τα ιδούν! Να ιδούν το Βασίλη που κουβαλάει τα δακρυσμένα του δώρα για τ'ανταρτόπληκτα παιδάκια. Και το λουστράκι, που γυαλίζει όχι μόνο τα παπούτσια μα και τις ψυχές.. Το Χαράλαμπο, τίμιο και χαρούμενο εισπρακτοράκι που τρέφει μια ολόκληρη οικογένεια. Τη Θοδώρα που, αφού πλύνη μάνι-μάνι τα πιάτα, διαβάζει με λαχτάρα τη “Ζωή του Παιδιού”. Και την Ξανθούλα που συγυρίζει τα φτωχόσπιτα και την Τασία που ζυμώνει με το δάκρυ της τους κουραμπιέδες για τα φτωχά”³⁸.

Αυτή η προσέγγιση είναι κοινή σε όλα σχεδόν τα διηγήματα του περιοδικού. Δύο χαρακτήρες, δύο εικόνες με στερεοτυπικά γνωρίσματα αντιπαρατίθενται για να βγει αβίαστα το ηθικό δίδαγμα της ταύτισης με τον καλό χαρακτήρα ή με αυτόν που καταλήγει να γίνεται καλός. Το κλασικό στερεοτυπικό διήγημα περιλαμβάνει μόνο δύο τύπους ηρώων: τον καλό χαρακτήρα που έχει μόνο θετικά χαρακτηριστικά και τον κακό που έχει μόνο αρνητικά. Παράδειγμα θετικού ήρωα είναι ο Τάκης: Όλοι τον αγαπούν. Στο σπίτι για τους γονείς του είναι ο ακριβώς θησαυρός. Οι καθηγηταί του κάθε φορά μιλούν γι' αυτόν μ' ενθουσιασμό. Τα παιδιά στο σχολείο τρέχουν κοντά του και ζητούν τη φιλία του. Το Κατηχητικό και η ομάδα τον έχουν κρυφό καμάρι³⁹. Το ίδιο ισχύει και για τους αρνητικούς χαρακτήρες. Είναι κακοί σε όλα τους. Η Ουρανία, για παράδειγμα, είναι “ασοβάρευτη, επιπόλαιη... μακρινά από το Χριστό”⁴⁰. Οι “κακοί” χαρακτήρες όμως στην εξέλιξη της δράσης μεταβάλλονται σε «καλούς» χαρακτήρες, απότομα και ριζικά. Η ξαφνική μεταβολή οφείλεται σε μια αυστηρή τιμωρία ή πάθημα του ίδιου του παιδιού ή κάποιου αγαπητού του προσώπου και είναι οριστική⁴¹. Όταν η Ουρανία ακούει τυχαία τη μητέρα της φίλης της να την

38 *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 32, 1.02.1948, σ. 36.

39 *Η Ζωή του Παιδιού*, Πάσχα 1948, φ. 38, σ. 132.

40 Στο ίδιο.

41 Πάτσιου Β., *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα

χαρακτηρίζει "ελαφρόμυαλη" και να αποτρέπει την κόρη της από τη συναναστροφή μαζί της, "πάγωσε. Κείνα τα λόγια τη χτύπησαν στην καρδιά"⁴² και αυτόματα μετανόησε για τη συμπεριφορά της και ακολούθησε το δρόμο του Θεού.

Αυτό το δίπολο "καλού-κακού" που αναφέραμε και πιο πάνω ισχύει σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις. Οι ήρωες είναι μονοσήμαντοι, απλοϊκοί, χωρίς καμία αντίφαση ή έστω επίφαση ρεαλισμού. Τα καλά παιδιά είναι βιοπαλαιστές, κερδίζουν τίμια το μεροκάματο, βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού, διαβάζουν τη *Ζωή του Παιδιού* και προσφέρουν κοινωνικό έργο κάνοντας δώρα στα ανταρτόπληκτα και φτωχά παιδιά, αλλά και προσηλυτίζοντας παιδιά και ενήλικες του περιβάλλοντός τους. Το παιδί-αναγνώστης προχωρεί μόνο του στην ταύτιση με το θετικό πρότυπο, ωστόσο το ηθικό δίδαγμα σπάνια αποσιωπάται:

*Να είχαν μάτια οι διάφοροι Ντιντήδες ν' αντικρύσουν όλον αυτόν τον παιδικό στρατό που ξέρει τι θα πη ιδρώτας και αγώνας. Που υποφέρει και αγωνίζεται για το Χριστό και για την Πατρίδα χωρίς να χάνεται σε τιποτένια πράγματα. Αυτά είναι παιδιά. Αυτή είν'η Ελλάδα. Όχι οι Ντιντήδες, αυτοί είναι ευτυχώς μια εξαίρεσι...*⁴³

Στη δεύτερη κατηγορία πλούσιων παιδιών ανήκουν παιδιά καλών οικογενειών, καταδεκτικά, με ευγενείς τρόπους και πάντα κοντά στο Θεό (πηγαίνουν στο Κατηχητικό, διαβάζουν κι αυτά τη *Ζωή του Παιδιού*, βοηθούν τους συμμαθητές τους και επιδίδονται σε αγαθοεργίες για τα φτωχά παιδιά). Τέτοια ηρωίδα είναι η Ελπίδα, η οποία εμφανίζεται σαν από μηχανής Θεός και με μια καλή της κίνηση της αλλάζει τη μοίρα ενός συνομηλίκου της μικροπωλητή. Σε ένα διήγημα σε 7 συνέχειες με τίτλο "Μετά τον πόνο", μια πλούσια οικογένεια σώζει ένα παραστρατημένο φτωχόπαιδο, του προσφέρει στέγη και δουλειά και το βάζει στον ίδιο δρόμο, το δρόμο του Θεού⁴⁴. Τα παιδιά μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων χρησιμεύουν και αυτά ως παραδείγματα προς μίμηση ή αποφυγή, αλλά με τρόπο πιο απόμακρο. Δεν πρόκειται δηλαδή για τους κύριους ήρωες του περιοδικού, αλλά για δευτεραγωνιστές, για

1985, σ. 112. Είναι ενδιαφέρον ότι ακολουθείται κοινή αφηγηματική λογική στα δύο περιοδικά ως προς τη μεταστροφή των χαρακτήρων.

⁴² *Η Ζωή του Παιδιού* φ. 38, Πάσχα 1948, σ. 132.

⁴³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 32, 1.02 1948, σ. 36.

⁴⁴ *Η Ζωή του Παιδιού*, φφ. 39-45, 15.05. 1948-1.08.1948.

βοηθητικούς ηθοποιούς που βοηθούν την πλοκή, αλλά δεν γίνονται αντικείμενα ταύτισης για τους αναγνώστες. Η αντανάκλαση των ηρώων στους παιδαγωγικούς σκοπούς της οργάνωσης μας δίνει και μια πρώτη εικόνα για τον αναγνώστη του περιοδικού. Τα παιδιά ταυτίζονται με ήρωες που τους είναι οικείοι, και δεν είναι δύσκολο να συμπεράνουμε ότι στο «λουστράκι», στο «εισπρακτοράκι» και γενικά στο «φτωχόπαιδο» της μεταπολεμικής Ελλάδας, η «Ζωή» βρίσκει το μεγαλύτερο μέρος του αναγνωστικού της κοινού.

4aiii. Το κοινωνικό φύλο

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, το περιοδικό απευθύνεται και στα δύο φύλα και δεδομένης της βούλησης της συντακτικής ομάδας να δημιουργήσει θετικά και αρνητικά πρότυπα στους αναγνώστες της μέσω της ταύτισης, οι ήρωες στις σελίδες του είναι παιδιά και των δύο φύλων. Υπάρχει ουσιαστικά ισότιμη κατανομή ανάμεσά τους και σε ποσότητα (αντίστοιχος αριθμός σε αγόρια και κορίτσια) αλλά και σε ποιότητα (καλοί/κακοί ήρωες). Ένα αγόρι δηλαδή έχει αντίστοιχες αναφορές με ένα κορίτσι τόσο σε συχνότητα, όσο και σε ποιοτικά χαρακτηριστικά. Μπορεί να είναι εξίσου καλός ή κακός ήρωας, θετικό ή αρνητικό πρότυπο. Υπάρχει όμως μια εμφανής διαφορά μεταξύ τους, και αυτή έγκειται στον κοινωνικό τους ρόλο. Για να αποτιμήσουμε τα έμφυλα χαρακτηριστικά που αποδίδουν οι συντάκτες του περιοδικού στα παιδιά, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας δύο παραμέτρους. Πρώτον, τη βούληση του περιοδικού να προκαλέσει ταύτιση των αναγνωστών με τους ήρωες του περιοδικού και δεύτερον, το στόχο του ηθικοπλαστικού αναγνώσματος. Για να ικανοποιήσουν την πρώτη συνθήκη, οι συντάκτες μένουν όσο γίνεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Οι ιστορίες, μυθοπλαστικές (στήλες με διηγήματα) ή πραγματικές (στήλες όπως "Από την παιδική κίνησι"), εμπνέονται από την καθημερινότητα, τις κοινωνικές νόρμες και την επικαιρότητα της εποχής. Για να ικανοποιήσουν τη δεύτερη συνθήκη, αυτή του ηθικοπλαστικού αναγνώσματος, οι συντάκτες παρεμβάλλουν στοιχεία φανταστικά, τα οποία παραπέμπουν στην ιδανική κοινωνία που τα παιδιά πρέπει να φτιάξουν στο μέλλον. Οι ιστορίες, τα διηγήματα και γενικά οι περιγραφές του περιοδικού ισορροπούν ανάμεσα σε αυτά τα δύο στοιχεία. Την κοινωνική/πολιτική πραγματικότητα της εποχής και την ιδεατή κοινωνία. Παραφράζοντας τους Άλλεν και Γκόμερ, οι οποίοι αναλύουν το φαινόμενο του

κινηματογράφου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η βασική αρχή τους ισχύει και στη μυθοπλασία του παιδικού περιοδικού. Οι ιστορίες του παιδικού περιοδικού αποτελούν «κοινωνικές αναπαραστάσεις, έστω έμμεσες ή πλάγιες. Αντλούν τα συστατικά τους στοιχεία, το περιεχόμενο και τη μορφή τους από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Στα έργα μυθοπλασίας οι χαρακτήρες παίρνουν στάσεις, κάνουν κινήσεις, έχουν αισθήματα, κίνητρα, εμφάνιση που αντιστοιχούν —έστω εν μέρει— σε κοινωνικούς ρόλους (μητέρα, αστυφύλακας, εργάτης) και στην τρέχουσα αντίληψη για το πώς αυτοί οι ρόλοι συμπεριφέρονται»⁴⁵. Γι' αυτό, ενώ είναι ασφαλές να συμπεράνουμε ότι τα κοινωνικά μοτίβα είναι παρμένα από την κοινωνία της εποχής (το σχολείο, την οικογένεια, τη φτώχεια, την εμπόλεμη κατάσταση και τις συνέπειές της στις ζωές των ανθρώπων κλπ) με στόχο να μπορούν τα παιδιά να ταυτιστούν με τους ήρωες του περιοδικού, ταυτόχρονα το συμπεριφορικό μοντέλο που το περιοδικό προωθεί δεν είναι ακριβής αντανάκλαση της κοινωνίας, αλλά περισσότερο η επιθυμία των συντακτών να παραδειγματίσουν τους αναγνώστες και να τους ωθήσουν στην ευκαία συμπεριφορά, στάση, κοινωνικό ρόλο, θέαση του κόσμου γενικότερα. Για τους παραπάνω λόγους θεωρούμε ότι το περιοδικό αντλεί αρχικά στοιχεία από την καθημερινότητα της εποχής, τα οποία επεξεργάζεται και εντάσσει στην ιδεολογία του, προκειμένου να τα παρουσιάσει ως αντικειμενική πραγματικότητα στο αναγνωστικό του κοινό.

Στοιχεία γι' αυτό βρίσκουμε αρκετά και διάσπαρτα σε όλες τις στήλες. Μια γενική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι παιδιά αντίθετου φύλου χωρίς συγγενική σχέση έχουν ελάχιστη αλληλεπίδραση στις σελίδες του περιοδικού. Υπάρχουν πολλές ιστορίες στις οποίες συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν αδέρφια, ξαδέρφια ή συγγενείς αντίθετου φύλου, αλλά ελάχιστες για μικτές παρέες⁴⁶.

Λαμπρό παράδειγμα αυτής της συνύπαρξης πραγματικής και ιδεατής κοινωνίας είναι και η στήλη που αναφέραμε ειρήσθω εν παρόδω στην παρουσίαση ενός τυχαίου τεύχους, με τίτλο «Η σελίδα του κοριτσιού». Η σελίδα αυτή, όπως άλλωστε το λέει

⁴⁵ Allen R., Douglas G., *Film History: Theory and Practice*, Mc Grow Hill, Νέα Υόρκη 1985, σ. 157-158.

⁴⁶ Το χαρακτηριστικό αυτό δεν το αποδίδουμε υποχρεωτικά σε σεμνοτυφία από την πλευρά των συντακτών. Ας μην ξεχνάμε ότι οι ιστορίες, ακόμα και οι μυθοπλαστικές, είναι εμπνευσμένες από την καθημερινή ζωή της εποχής, η οποία δεν έδινε πολλές ευκαιρίες για συναναστροφή των δύο φύλων, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν μικτά σχολεία, ούτε πολλές εξωσχολικές δραστηριότητες στις οποίες να συμμετέχουν και τα δύο φύλα από κοινού.

και ο τίτλος της, είναι αφιερωμένη στα κορίτσια. Πρόκειται για τις μακροβιότερες στήλες του περιοδικού, υπάρχει από το πρώτο τεύχος, δίνει συμβουλές τάξης, συμπεριφοράς και ηθικής, ασχολείται με όλες τις εκφάνσεις της ζωής ενός κοριτσιού, τοποθετείται ακόμα και σε ζητήματα ενδυματολογικά. Η σελίδα αυτή αρκεί για να περιγράψει με μεγάλη ακρίβεια τον κοινωνικό ρόλο που επιφυλάσσεται στα κορίτσια. Αλλά δεν χρειάζεται να επεκταθούμε άλλο. Το περιοδικό περιγράφει το ρόλο της στήλης αυτής πολύ εύγλωττα στο πρώτο κιόλας τεύχος:

Τούτη η στήλη θάναι δική σας. «κατάδική» σας, όπως λένε. Ό,τι θάναι γραμμένο εδώ, θάναι κοριτσιίστικο. Θα βρίσκετε εδώ ό,τι σας αρέσει, ό,τι θέλετε σεις, ό,τι σας χρειάζεται. Θάναι όλα παρμένα απ' τη ζωή σας κι όλα χρήσιμα για τη ζωή σας. Για τα δικά σας γούστα, για τις δικές σας απασχολήσεις και ανάγκες. Θάναι κομμένη στα μέτρα σας.

Θα μιλάμε εδώ λίγο μεταξύ μας. Θα λέμε και τα στραβά μας, θα λέμε και τα καλά μας. Θα βρίσκουμε και ποια είναι η καλύτερη λύσι για το κάθε τι. Ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος που πρέπει ν' ακολουθήση η καθεμιά.

Τι είναι καλό να ξέρη κάθε κοπέλλα της ηλικίας σας. Κι επί τέλους δεν θα τα λέμε όλα από το κεφάλι μας. Θα συμβουλευόμαστε τους ειδικούς για το κάθε ζήτημα, εκείνους πούχουνε τη γνώσι και την πείρα πάνω στο κάθε τι, που θα μας απασχολή. Θέλεις άλλο καλύτερο από το να γίνεσαι πλούσιος και σοφός με την πείρα των άλλων;

Κι έπειτα έχουμε και τόσα άλλα γενικώτερα ζητήματα που ενδιαφέρουν όλες τις αναγνώστριες της «Ζωής του Παιδιού» σαν Χριστιανές και σαν Ελληνίδες! Ζητήματα που ζητάνε γρήγορη λύσι, επίκαιρα, κι άλλα πάλι πούναι χρήσιμα σε κάθε εποχή. Να. Σήμερα η πατρίδα μας πονεμένη και πληγωμένη ύστερα από τον παγκόσμιο φρικτό πόλεμο και την πικρή σκλαβιά έχει ανάγκη να την βοηθήσουμε να γιατρευτή και να ξεκαινουργωθή. Και πρέπει να δουλέψουμε όλοι, μικροί μεγάλοι, άνδρες και γυναίκες, για την ανόρθωσί της. Ποια πρέπει λοιπόν να είναι η στάσι των κοριτσιών της Ελλάδος απέναντι στη σημερινή ανόρθωσι; Πώς θα βοηθήση η κάθε μικρή ελληνοπούλα στο θεμελίωμα και στο χτίσιμο μια καινούργιας Ελλάδος γερής και ακμαίας;

*Να λοιπόν ένα σωρό ζητήματα μικρά και μεγάλα που θα περιμένουν
ιδιαίτερα στη σελίδα αυτή, τη δικιά μας σελίδα, να βρουν τη λύσι.⁴⁷*

Από την αρχή κιόλας το περιοδικό είναι πολύ ξεκάθαρο ως προς τη λειτουργία της στήλης αυτής. Η παρουσίαση είναι πολύ χαρακτηριστική ως προς την ανάγκη ύπαρξης της στήλης, τη θεματολογία της, τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν και τον απώτερο στόχο της στήλης. Στην πρώτη αυτή επαφή, η υπογράφουσα Φοίβη θα λέγαμε ότι απαντάει σε τέσσερα ερωτήματα.

- i. Τι θα περιέχει η στήλη; *Θα βρίσκετε εδώ ό,τι σας αρέσει, ότι θέλετε σεις, ό,τι σας χρειάζεται.*
- ii. Από πού θα αντλείται η θεματολογία; *Θάναι όλα παρμένα απ' τη ζωή σας κι όλα χρήσιμα για τη ζωή σας. Για τα δικά σας γούστα, για τις δικές σας απασχολήσεις και ανάγκες. Θάναι κομμένη στα μέτρα σας.*
- iii. Με ποιον τρόπο θα δίνονται λύσεις στα προς εξέταση θέματα; *Θα συμβουλευόμαστε τους ειδικούς για το κάθε ζήτημα, εκείνους πούχουνε τη γνώσι και την πείρα πάνω στο κάθε τι, που θα μας απασχολή.*
- iv. Ποιος είναι ο απώτερος στόχος της στήλης αυτής; *Σήμερα η πατρίδα μας έχει ανάγκη να την βοηθήσουμε να γιατρευτή και να ξεκαινουργωθεί. Και πρέπει να δουλέψουμε όλοι, μικροί μεγάλοι, άνδρες και γυναίκες, για την ανόρθωσί της.*

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ένα πρώτο κείμενο που μοιάζει με φιλική κουβέντα, δεν είναι γραμμένο καθόλου τυχαία. Εξυπηρετεί συγκεκριμένες ανάγκες και θέτει ακόμα πιο συγκεκριμένους στόχους. Εδώ φαίνεται η φιλοσοφία του περιοδικού. Από τη μια βασίζεται στην κοινωνική πραγματικότητα (*Όλα παρμένα απ' τη ζωή σας*) κι από την άλλη θέλει να διαπλάσει χαρακτήρες (*Όλα χρήσιμα για τη ζωή σας*). Οι ανάγκες προκύπτουν από τα ελλείμματα της πραγματικής κοινωνίας και οι λύσεις δίνονται για την επίτευξη της ιδανικής κοινωνίας. Η επίκληση στην αυθεντία (οι ειδικοί) διασφαλίζει την ορθότητα και τη σοφία των προτεινόμενων λύσεων. Οι προτάσεις ενός ειδικού άλλωστε δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Τέλος, ο ξεκάθαρος στόχος είναι

⁴⁷ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 1, 15.10.1946, σ. 13. Η έμφαση δική μας. Το πρώτο άρθρο της στήλης αυτής παραθέσαμε με ελάχιστες περικοπές, καθώς το θεωρούμε σημαντικό για τον χαρακτήρα της στήλης, ο οποίος γίνεται σαφής εξ αρχής.

η δημιουργία μιας νέας κοινωνίας, μιας «καινούργιας Ελλάδας», την οποία πρέπει να προσπαθήσουμε όλοι μαζί να φέρουμε στην επιφάνεια με τρόπους που το περιοδικό θα μας υποδείξει. Η στήλη αυτή θα απευθύνεται αποκλειστικά στα κορίτσια και στο ρόλο τους στη νέα, ιδανική κοινωνία.

Πρώτο χαρακτηριστικό που πρέπει να έχει ένα κορίτσι είναι η νοικοκυροσύνη:

«Όταν σκέπτομαι το σημερινό κακό, τι να σας πω, με πιάνει απογοήτευσι. Να υπάρχουν κορίτσια δώδεκα, δεκαπέντε χρονών που δεν έχουν πιάσει βελόνα στο χέρι τους! Κι άλλα πάλι που πιάνουν βελόνα μόνον όταν πρόκειται να σουβλίσουν καμμιά τρύπα στο φόρεμά τους που την άφησαν κι έγινε ανοικονόμητη! Ε, αυτό είναι τρομερό, ανυπόφορο [...] Πόσο ωραίο όμως και χρήσιμο θα ήταν [...] συχνά να θυμόμαστε ότι είμαστε γυναίκες και να το δείχνουμε και στα πράγματα! Οι μαθήτριες βεβαίως των Κατηχητικών Σχολείων είναι προνομιούχες που τους δίνονται τέτοιες πολύτιμες ευκαιρίες να καλλιεργούνται ακόμη και σαν Χριστιανές νοικοκυρές! Και πρέπει η επίδρασί τους να φαίνεται και στο σπίτι τους και παντού»⁴⁸.

Η στήλη δίνει συμβουλές και απαριθμεί τους κανόνες σωστής συμπεριφοράς και καλών τρόπων (μοιάζει με τον αυθεντικό Τσελεμεντέ):

Πόσο χαίρομαι τα κορίτσια που ξέρουν να συζητούν! Ούτε αδιάκριτες και περίεργες ερωτήσεις κάνουν, ούτε κουτσομπολεύουν τους άλλους, ούτε φλυαρούν. Αν υποστηρίζουν κάτι που δουν και δουν ότι οι άλλοι έχουν αντιρρήσεις, δεν επιμένουν καλά και σώνει στο δικό τους με φανατισμό. Ακούνε με ευγένεια και των άλλων τις γνώμες κι είναι έτοιμες να δεχθούν τη γνώμη που θα είναι πιο σωστή απ' τη δική τους σε οποιοδήποτε ζήτημα. Έπειτα τις βλέπεις ν' αποφεύγουν να μιλάνε πολύ για τα οικογενειακά τους, για τον εαυτό τους. Γενικά αποφεύγουν τις ατελείωτες μικρολεπτομέρειες που δεν ενδιαφέρουν τους άλλους. [...] Η πολιτισμένη συντροφιά και συζητήσεις γίνεται από κορίτσια πούχουν σπουδάσει σε κάποιο ανώτερο σχολείο. Στο σχολείο της

⁴⁸ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 2, 30.10.1946, σ. 25.

*χριστιανικής αγωγής, στο σχολείο που δίνει τη χριστιανική μόρφωσι.
Δεν είναι βέβαια αυτό κανένα ιδιαίτερο ίδρυμα με τάξεις και καταλόγους
και δίδακτρα. Αλλά είναι η μόρφωσι η ανώτερη που παίρνουν όσοι
γίνονται αληθινοί Χριστιανοί.⁴⁹*

Οι συμβουλές αυτές δημιουργούν γυναικεία πρότυπα και δίνουν το στίγμα της χρηστής συμπεριφοράς για τις γυναίκες. Οι αναφορές σε γυναικεία πρότυπα είναι διάσπαρτες, αλλά όχι τυχαίες, στις σελίδες του περιοδικού. Για παράδειγμα, στην επέτειο των Τριών Ιεραρχών γίνεται λόγος για τη Μακρίνα, την αδελφή του Μεγάλου Βασιλείου⁵⁰. Σε επετειακό τεύχος αφιερωμένο στην εθνική εορτή, γίνεται λόγος για το αγαθό της ελευθερίας (στην εποχή μας της πνευματικής κυρίως) και αναφέρονται μόνο γυναικεία ονόματα της Επανάστασης. Συγκεκριμένα: Μπουμπουλίνα, Μαντώ Μαυρογένους, Μόσχω Τζαβέλλα, Σουλιώτισσες, Κρητικές «που πότισαν και με το αίμα τους το δένδρο της ελευθερίας»⁵¹. Στόχος εδώ είναι να χρησιμοποιηθούν μεγάλες γυναικείες μορφές ως πρότυπα για να εμπνεύσουν στις μικρές αναγνώστριες τα ιδανικά που θα έπρεπε να έχει μια γυναίκα⁵². Σε επετειακό τεύχος των Χριστουγέννων του 1946, η Παναγία χρησιμεύει ως αντίστοιχο πρότυπο για να τονιστούν συγκεκριμένες αρετές που πρέπει να επιδεικνύουν τα κορίτσια. Η επιλογή των γυναικείων προτύπων δηλαδή συνήθως συνδυάζεται με κάποια θρησκευτική ή εθνική εορτή, έτσι ώστε να επιλέγεται μια αντίστοιχη γυναικεία μορφή, κατάλληλη να προβάλλει τα προσόντα εκείνα που καλό είναι να μιμηθούν τα κορίτσια. Η αδελφή του Μεγάλου Βασιλείου, για παράδειγμα, παρουσιάζεται ως

⁴⁹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 7, 15.01.1947, σ. 26.

⁵⁰ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 8, 1.02. 1947, σ. 42-43.

⁵¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 12, 25.03.1947, σ. 103-104.

⁵² Υπενθυμίζουμε ότι το περιοδικό είναι διάσπαρτο από παραδείγματα μεγάλων μορφών, τα οποία χρησιμεύουν ως πρότυπα στους μικρούς αναγνώστες. Όμως όλα σχεδόν τα πρότυπα αντρικά. Στη «Σελίδα του κοριτσιού» όλα τα επώνυμα πρόσωπα που παρατίθενται επιλέγονται με πρωταρχικό κριτήριο το γυναικείο φύλο. Θα λέγαμε ότι το περιοδικό μέσω της στήλης αυτής επιδίδεται σε μια οργανωμένη προσπάθεια να προβάλλει (ακόμα και να «εφεύρει») γυναικεία πρότυπα για τις αναγνώστριες. Η τακτική αυτή ενέχει ένα βαθμό πρωτοτυπίας, καθώς τα μόνα γυναικεία πρότυπα που μπορούσε κανείς να βρει στον Τύπο της εποχής δεν ήταν επώνυμες ηρωίδες αλλά κυρίως γυναίκες καθημερινές που εξαιρούνται για τον κοινωνικό τους ρόλο (μητέρα, σύζυγος, αδελφή κλπ). Η *Ζωή του Παιδιού* θα λέγαμε ότι καινοτομεί καθώς συνειδητά δημιουργεί γυναικεία πρότυπα με τα οποία μπορούν να ταυτιστούν τα κορίτσια.

«άγια μητέρα και υπέροχη αδελφή», η οποία «συνδύασε πλούσια συναισθήματα αγάπης και αφοσιώσεως με σταθερότητα και ανδρεία και ψυχική ανωτερότητα θαυμαστή». Στις ασχολίες της συμπεριλαμβάνονταν «εκτός από τα μαθήματα [...] χειρωνακτικές και χειροτεχνικές δουλειές». Ιδιαίτερα επίσης τονίζεται ότι «η αφανής αυτή αδελφή συνετέλεσε στο να γίνει ο αδελφός της [Μέγας Βασίλειος] τόσο μεγάλος»⁵³. Το μοτίβο που ακολουθείται εδώ είναι να τονίζονται χαρακτηριστικά ψυχικά, καθημερινές ασχολίες και στήριξη σε κάποιο μεγάλο ανδρικό πρότυπο. Το ίδιο ακριβώς τρίπτυχο ακολουθείται και στη σελίδα που αφιερώνεται στην Παναγία:

Η «χαριτωμένη» κόρη έχει μια χάρι και μια γοητεία εξαιρετική. Γι' αυτήν χαίρονται και κοντά της καμαρώνουν κι αυτήν ζηλεύουν όλες οι Χριστιανές νέες κάθε εποχής. Γιατί είναι το πρότυπό τους και το καμάρι τους. Είναι η κόρη με την αληθινή αγνότητα και σεμνότητα. Μα τι να πης και για τη ζηλευτή ταπείνωσί της, τη θερμή πίστι και την ευσέβειά της; [...]

Ξέρετε όμως ότι όπως κι εκείνη αξιώθηκε να συνεργήση στο έργο της σωτηρίας των ανθρώπων θέλει και σεις να συνεργήσετε στο ίδιο έργο; Να συνεργασθήτε για να σωθούν άλλοι άνθρωποι; Θα μου πήτε πώς; Να, με το να μεταδίδετε την αλήθεια του Χριστού και σ' άλλους, να φέρνετε κι άλλους κοντά του. [...] Θέλει να αγαπήσετε και σεις την ταπείνωσι, τις αρετές της και τις καλωσύνες της. Επιθυμεί να γίνετε και σεις χαριτωμένες. Έτσι θα βοηθήσετε τόσες άλλες νέες να σας συντροφέψουν στο δρόμο της αρετής, να σκορπίσουν χάρι στο σπίτι και στην κοινωνία τους, να ετοιμάσουν αυριανές μητέρες άξιες νάχουν παιδιά προωρισμένα για να γίνουν μεγάλοι άνδρες.

Ω! Τι χαρά θα γίνη στον ουρανό, αν τα φετινά Χριστούγεννα όλες οι αναγνώστριες της «Ζωής του Παιδιού» πάρουν την ευγενικιά αυτή απόφασι να μοιάσουν, σαν κόρες και σαν αυριανές μητέρες, στο μεγάλο τους πρότυπο, στην Παναγία μας!»⁵⁴

⁵³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 8, 1.02. 1947, σ. 42-43.

⁵⁴ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 5, 15.12. 1946, σ. 71.

Εδώ η Παναγία χρησιμεύει ως πρότυπο σε πολλαπλά επίπεδα. Πρώτον, τα κορίτσια πρέπει να προσηλυτίσουν και άλλες νέες στο δρόμο του Θεού. Ο προσηλυτισμός περιγράφεται ως θεάρεστο έργο για να έρθουν κι άλλες γυναίκες κοντά στην Παναγία (πρακτική συμβουλή). Δεύτερον, τονίζονται συγκεκριμένες αρετές που είχε η Παναγία και θα έπρεπε να επιδείξουν και τα κορίτσια: αγνότητα, σεμνότητα και ταπεινότητα (ψυχικά χαρακτηριστικά). Τρίτο και εξίσου σημαντικό, η Παναγία καλεί τα σημερινά κορίτσια να εκπληρώσουν τον διαχρονικό τους ρόλο: να γίνουν οι σωστές αυριανές μητέρες που θα μεγαλώσουν παιδιά προορισμένα να γίνουν μεγάλοι άνδρες(κοινωνικός ρόλος). Παρατηρούμε δηλαδή ένα σχετικά επαναλαμβανόμενο μοτίβο, αυτό του γυναικείου προτύπου (αλλάζει ανάλογα με την περίσταση), το οποίο εξυμνείται για α) τη σεμνή ζωή που πιστοποιείται από τις καθημερινές του ασχολίες, β) τα ψυχικά του χαρίσματα και γ) την παρουσία του στη ζωή των γύρω του (στενή οικογένεια και ευρύτερη κοινωνία) με έμφαση στη στήριξη/ανάδειξη ενός ή περισσότερων μεγάλων ανδρών (αδελφών, παιδιών, συζύγων κλπ). Η τρίτη αυτή παρατήρηση είναι κομβική για τη *Ζωή του Παιδιού*. Καμία γυναίκα δεν είναι ανεξάρτητη και αυτόφωτη. Η αξία της είναι ευθέως ανάλογη του άντρα με τον οποίο σχετίζεται. Όσο μεγαλύτερη προσωπικότητα είναι ο άντρας, τόσο μεγαλύτερη αξία αντλεί η γυναίκα-πρότυπο.

Οι ψυχικές αρετές τονίζονται με κάθε ευκαιρία και αρκετά γλαφυρά. Στο πρώτο τεύχος του 1947 γίνεται λόγος για την αγνότητα, με τον ακόλουθο τρόπο: "Η αγνότης θα σας κάνει δυνατές, σαν τις αρχαίες Χριστιανές ηρωίδες του ρωμαϊκού στίβου, όπου έπαιρναν το φωτοστέφανο του μαρτυρίου. Η αγνότης θα σας διατηρήσει αιώνια νέες μακριά απ' τα πρόωρα γεράματα που φέρνει το τσαλαπάτημά της. Η αγνότης θα σας χαρίσει την πραγματική ομορφιά και αιώνια αξία".⁵⁵ Στις ελεύθερες ώρες ένα κορίτσι μπορεί να παίζει, να πάει περίπατο, να πλέξει ή να διαβάσει ένα ωραίο βιβλίο, να κουβεντιάσει ή να αναπαυθεί. Αρκεί να μην τεμπελιάζει και να χρησιμοποιεί παραγωγικά τον χρόνο του.⁵⁶

Η στήλη βρίθει παρεμβάσεων ενδυματολογικού περιεχομένου:

Η ομορφιά του [φορέματος] βρίσκεται στο απλό σχέδιο, στο απαλό, γλυκό του χρώμα, και στην καλή γραμμή που έχει. Επειδή του λείπουν τα

⁵⁵ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 6, 01.01 1947, σ. 9.

⁵⁶ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 10, 1.03 1947, σ. 73-74.

μπιχλιμπίδια, γι' αυτό είναι όμορφο. Παρατηρήσατε όμως και κάτι άλλο στην Ουρανία; Ούτε δαχτυλίδι φορεί, ούτε βραχιόλια στο χέρι της, ούτε κολιέ στο λαιμό της. [...] Ναι! Η Ουρανία έχει μια παιδική αφέλεια και στο πρόσωπο και στους τρόπους και στο χτένισμα και στο ντύσιμο και σε όλα.⁵⁷

Τα κορίτσια πρέπει να φέρονται πάντα με ευγένεια, αβρότητα, μεγαλοσύνη προς όλη την οικογένεια. Η οικογένεια κατέχει κομβική θέση στη θέση αυτή και αυτό σχετίζεται άμεσα με τον ρόλο ο οποίος επιφυλάσσεται σε ένα κορίτσι: αυτόν της κόρης, και κυρίως της μελλοντικής συζύγου και μητέρας. Το περιοδικό λοιπόν αναλαμβάνει την αποστολή να εκπαιδεύσει τις αναγνώστριες έτσι ώστε μελλοντικά να αναλάβουν αυτόν το ρόλο και να είναι σε θέση να ανταποκριθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Η διαδικασία αυτή χωρίζεται σε δύο στάδια. Το πρώτο είναι η περιγραφή του ρόλου. Σε πολλές περιπτώσεις γράφεται αναλυτικά τι αναμένεται από μια γυναίκα. Αφού διασαφηνιστεί ο ρόλος των κοριτσιών, το περιοδικό περνά στο δεύτερο στάδιο το οποίο περιλαμβάνει εκτενείς περιγραφές του τρόπου με τον οποίο ο ρόλος αυτός πρέπει να διεκπεραιωθεί. Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι τα δύο στάδια δεν είναι ισομερώς κατανομημένα, ούτε υπάρχει κάποιος σαφής διαχωρισμός των λειτουργιών τους. Στο απόσπασμα που ακολουθεί παρατηρούμε την πρώτη αναφορά για τη σωστή συμπεριφορά μιας κόρης απέναντι στην οικογένειά της:

Μέσα στο σπίτι σας, ανάμεσα στους αγαπητούς σας, στους γονείς σας, στον παππού και τη γιαγιά, στ' αδελφάκια σας θα κάνετε τη δουλειά των αγγέλων. Με το χαμόγελο στα χείλη θα ξεκουράζετε τη μητέρα βοηθώντας πρόθυμα στις δουλειές του νοικοκυριού. Κι όταν το βράδυ ο πατέρας γυρίζει στο σπίτι, σεις θα τον ανακουφίζετε με τα γλυκά σας λόγια και με προθυμία θα του προσφέρετε ό,τι ζητήσει. Σεις θα είστε το καμάρι του παππού και της γιαγιάς, σεις θα είστε το παράδειγμα στα αδέρφια και στις αδελφές σας. Σεις θα προσπαθήτε να προλάβετε κάθε ζημιά και κάθε κακό που θα μπορούσε να συμβεί στο σπίτι. Πάντα

⁵⁷ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 3, 15.11 1946, σ. 41.

*γλυκομίλητες, πάντα εργατικές, χαρούμενες και υπομονητικές θα γεμίζετε το σπίτι από ευτυχία και χαρά.*⁵⁸

Το πιο πάνω απόσπασμα αποτελεί την πρώτη αναφορά του περιοδικού στην οικογένεια του κοριτσιού. Η ιδανική οικογένεια για τη «Ζωή» αποτελείται από δύο γονείς, τουλάχιστον δύο παιδιά, παππούδες, γιαγιάδες και ευρύτερο οικογενειακό κύκλο. Η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων αυτής της στήλης του περιοδικού αντλούνται από το οικογενειακό περιβάλλον, στις περισσότερες περιπτώσεις τη στενή οικογένεια του κοριτσιού, αλλά και τη μελλοντική, στην οποία θα έχει το ρόλο της συζύγου και μητέρας. Η γυναίκα της πυρηνικής οικογένειας έχει αναλάβει τον παραδοσιακό ρόλο της συζύγου και μητέρας, ενώ ο άντρας το ρόλο του εργαζόμενου πατέρα που φροντίζει την οικογένειά του. Η ευρύτερη οικογένεια μένει μαζί ή κοντά στην πυρηνική οικογένεια. Σχεδόν όλα τα παραδείγματα ιστοριών που σχετίζονται με την οικογένεια θεωρούν δεδομένο αυτό το οικογενειακό μοντέλο. Γι' αυτό και στο απόσπασμα που παραθέσαμε, το κορίτσι βοηθάει τη μητέρα στις δουλειές του σπιτιού (η μητέρα υπονοείται ότι είναι νοικοκυρά και υπεύθυνη για τις δουλειές του σπιτιού) και θα προσφέρει στον πατέρα (που, ως υπεύθυνος για την οικονομική ευμάρεια της οικογένειάς του δουλεύει όλη μέρα και γυρνάει κουρασμένος από τη δουλειά) ό,τι της ζητήσει. Τα χαρακτηριστικά αυτής της οικογένειας θεωρούνται τελείως αυτονόητα και δεδομένα. Στο τεύχος αυτό δηλαδή, δεν υπάρχει το πρώτο στάδιο της περιγραφής του ρόλου για την υπόλοιπη οικογένεια. Η μητέρα είναι εξ ορισμού σύζυγος και νοικοκυρά, ο πατέρας εργαζόμενος, ενώ οι παππούδες και τα αδέρφια δεν έχουν κάποιο άλλο χαρακτηριστικό. Στο κορίτσι όμως επιφυλάσσεται ένας ρόλος, ο οποίος πρώτα κατονομάζεται («μικρός άγγελος του σπιτιού») και στη συνέχεια δίνονται τα χαρακτηριστικά του («Όπως οι άγγελοι δουλειά τους έχουν να ελαφρύνουν τον πόνο τους πονεμένους να σκορπίζουν παρηγοριά κι ελπίδα στους θλιμμένους, να μας προστατεύουν, να χαρίζουν παντού τη χαρά, την ειρήνη, την ειρήνη και την ευτυχία, έτσι κι εσείς»⁵⁹). Στη συνέχεια, αφού εξοικειωνόμαστε με τον ρόλο των αγγέλων, περνάμε στα απτά παραδείγματα στα οποία το κορίτσι πρέπει να αντεπεξέλθει με συγκεκριμένες κοινωνικές δεξιότητες, για να καταλήξει στα χαρακτηριστικά που

⁵⁸ *Η Ζωή του Παιδιού* φ. 4, 01.12.1946, σ. 57.

⁵⁹ Στο ίδιο.

πρέπει τελικά να έχει ένα κορίτσι για να μοιάζει με μικρό άγγελο. Το κορίτσι πρέπει να είναι γλυκομίλητο, εργατικό, χαρούμενο, υπομονετικό.

Ω κι αν φλογίση όλων την καρδιά ο ζωηρός, ο ακοίμητος πόθος για το ατομικό και το εθνικό, ηθικό και πνευματικό ξεκαινούργωμα! [...] Αλήθεια, σκεφθήκατε ποτέ, κορίτσια, την Ελλάδα νάχη σε κάθε πόλι της και κάθε χωριό της, ως την πιο απομακρυσμένη της γωνιά, Χριστιανές κοπέλλες με συνείδησι της αποστολής τους, που θα φωτίζουνε τους γύρω τους σαν άλλες ηλιαχτίδες; Και τις ωνειρευτήκατε αυριανές μητέρες άξιες και τιμημένες; [...] Δεν έχω παρά ολόψυχα να σας ευχηθώ, να βοηθήσετε και σεις με τη δύναμι του Χριστού να ιδούμε γρήγορα την Ελλάδα, όπως λέει και το τραγούδι «μια Ελλάδα ευτυχισμένη, μια Ελλάδα του Χριστού».⁶⁰

Κλασική περίπτωση ταύτισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Οι θέσεις αυτές δεν απέχουν πολύ από τις μακρακικές αντιλήψεις περί των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον Μακράκη, οίκος-οικογένεια-οικονομία είναι έννοιες αδιαίρετες. Ο άνδρας με την προνοητική του εργασία πορίζει με την προνοητική του εργασία τα αναγκαία για τη συντήρηση και την καλή ζωή της οικογένειας, ενώ η γυναίκα καθορίζει τα πάντα μέσα στο σπίτι⁶¹. Χρέος της είναι να παραμείνει πιστή και υπάκουη στον άνδρα της, όπως η εκκλησία προς τον Χριστό⁶². Η εργασία της γυναίκας ισοδυναμεί με άρνηση του τίτλου της μητέρας, άρνηση του οίκου, αποσύνδεση της οικογένειας, αθέτηση των κοινωνικών δεσμών, βεβήλωση της υψηλής έννοιας του γάμου. Είναι, τέλος, καταστροφή ηθική και σωματική της ίδιας της ανθρωπότητας. Ο κύκλος δράσης της θα πρέπει να είναι μόνο η εκπαίδευση. Η ιατρική, η πολιτική, το εμπόριο ξεφτιλίζουν τις γυναίκες⁶³. Αποχρώσεις διαφορετικές έχει η "Ζωή", σχεδόν έναν αιώνα μετά, σύμφωνα με την οποία η γυναίκα μπορεί να γίνει δασκάλα ή νοσοκόμα, αν πρέπει υποχρεωτικά να δουλέψει. Ακόμα, σε φίλια έντυπα αναγνωρίζεται η ύπαρξη του διαζυγίου, μαζί όμως με την αυτόματη καταδίκη του.

⁶⁰ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 8, 15.07.1947, σ. 214-215.

⁶¹ Μακράκης Α., Νέον Εκπαιδευτικόν σύστημα, μέρος Β', Λεξιμάθεια, Αθήνα 1878, σ. 85.

⁶² Μακράκης Α., Υπόμνημα περί της φύσεως της του Χριστού εκκλησίας, Κωνσταντινούπολη, 1865, σ. 69.

⁶³ Εφ. Λόγος, 1147, 865.

Το Έθνος μας παίρνει την ζωή του από τον ιερό, βασικό, ζωτικό εκείνο πυρήνα που λέγεται οικογένεια. [...] Από αυτό συνάγονται τα ακόλουθα: πρέπει να ξέρουμε όλοι ότι ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί θεμέλιο για τη ζωή του Έθνους μας, για τη ζωή μας. Πρέπει να σεβώμαστε λοιπόν και πρέπει να επιβάλουμε και εις τους άλλους να τον σέβονται τον θεσμό αυτόν.

Η οικογένεια βάσι της έχει τον γάμο, σαν ένωση που γίνεται για όλη τη ζωή. Βεβαίως και η πολιτεία παρέχει και η εκκλησία ανέχεται σε ωρισμένες περιπτώσεις τον χωρισμό του γάμου, το διαζύγιο. Αλλά είναι σαφές μέσα μας ότι το διαζύγιο γίνεται ανεκτό σαν ένα αναγκαίο κακό, όταν και εφόσον είναι αδύνατο να αποφευχθεί το κακό αυτό. Το διαζύγιο πρέπει να γίνεται δεκτό όπως γίνεται δεκτή μια συμφορά. Διότι το διαζύγιο είναι συμφορά. Συμφορά για τον άνδρα, ακόμη μεγαλύτερη για τη γυναίκα και έγκλημα εναντίον των παιδιών.⁶⁴

4αiv. Αξίες

Ο ορισμός ή τα συνώνυμα του "καλού" σαν ηθική έννοια εξειδικεύονται για την παιδική ηλικία και για το σύστημα των αξιών που θέλει να εμπνεύσει η *Ζωή του Παιδιού* στους νεαρούς της αναγνώστες, στην αγάπη και στο σεβασμό των φτωχών, στην αυτοθυσία, στη φροντίδα των γονέων όταν γεράσουν, στην υπομονή, στο θάρρος, στη φιλανθρωπία, στην ελεημοσύνη, στην τιμιότητα, στην εργασία, στην επιμέλεια, στην πίστη στο καθήκον, στη δικαιοσύνη, στην αγάπη προς την πατρίδα, στη θέληση στη φιλοπονία, στην ολιγάρκεια, στην ευγνωμοσύνη, στην ειλικρίνεια, στην ευγένεια, στην υποταγή στις εντολές των γονέων⁶⁵.

Το "κακό", αντίθετα, ορίζεται από την περιφρόνηση των φτωχών τη φιλαρέσκεια, την παράβαση των γονεϊκών εντολών, τη σκληρότητα, την περιέργεια, τη φιλαργυρία,

⁶⁴ Για μια καινούργια Ελλάδα, Ελληνικόν Φως, Αθήνα 1950, σ. 54.

⁶⁵ Υποταγή στη θέληση των γονέων και μεγαλύτερων, αλλά προσοχή: εξαίρεση αποτελούν οι "παραστρατημένοι" ενήλικες, τους οποίους πρέπει τα παιδιά να επαναφέρουν στο σωστό δρόμο. Παραστρατημένοι είτε ηθικά επειδή χαρτοπαίζουν, μεθούν, βιαιοπραγούν κλπ, είτε πολιτικά επειδή ανήκουν στη "λάθος" ιδεολογική παράταξη.

την αεργία, την αλαζονεία, την αδικία, την κλοπή, την έλλειψη παιδείας και μόρφωσης, την οκνηρία, την αχαριστία απέναντι στους γονείς, τη ματαιοδοξία, το ψέμα, την υπεροψία, το φόβο, τη δειλία, την υπερηφάνεια, τη σπατάλη, τον εγωισμό, την απληστία, την ανυπομονησία, τα όνειρα της φαντασίας, τον φθόνο, τις κολακείες.

Ιδιαίτερα συντηρητική εμφανίζεται η οργάνωση με την ψυχαγωγία των παιδιών, ιδιαίτερα σε σχέση με το θέατρο και τον κινηματογράφο. Η ψυχαγωγία και το παιχνίδι πρέπει να είναι απόλυτα ελεγχόμενα από το περιβάλλον των ενηλίκων και συμβατά με τα χρηστά ήθη που η οργάνωση πρεσβεύει. Ακόμα και το η διασκέδαση πρέπει να είναι μέσο εκπαίδευσης, παράδειγμα ατομικής και συλλογικής ηθικής και καθαρότητας. Τέτοια δείγματα δεν πρωτοεμφανίζονται στη *Ζωή του Παιδιού*. Υπάρχουν ήδη από προηγούμενα έτη στα Πρακτικά της Αδελφότητας⁶⁶ και σε πολλά άρθρα της *Ζωής*⁶⁷. Η *Ζωή του Παιδιού* κρατά την ίδια εχθρική στάση απέναντι στον κινηματογράφο και αναφέρεται με κάθε ευκαιρία στα καταστροφικά του αποτελέσματα. Ένα από τα πολλά πολεμικά άρθρα εναντίον του κινηματογράφου, και συγκεκριμένα του Χόλιγουντ, υπάρχει στη στήλη "Σελίδα του κοριτσιού" και τιτλοφορείται "Τι εξευτελισμοί":

*Η Μάρθα Φόρεν ήταν μια απλή γαλανομάτα κόρη με εσωτερική αξία.
Το Χόλλυγουντ την μετέβαλε αμέσως σε μια ελαφρή γυναικα, σ'ένα
φιλάρεσκο σύνολο με τόσους πολλούς φιόγκους και κορδέλλες, που οι
χάρες της έσβυσαν εντελώς. Την παραμόρφωσαν τόσο με τα φτιασίδια*

⁶⁶ "Θα δώσωμεν στο παιδί και το παιχνίδι, αρκεί να είναι καλά παιχνίδια, να έχουν το άρωμα της χριστιανικής αληθείας και να προσφέρουν ειδικά διδάγματα. Τα θεατρικά όμως έργα πρέπει να απαγορευθούν... υπάρχει φόβος να ωθηθούν τα παιδιά προς το επάγγελμα του ηθοποιού... να συνηθίσουν να πηγαίνουν εις τα θέατρα, όπου αι παραστάσεις δεν είναι ωφέλιμοι... Πρέπει επίσης ιδιαιτέρα προσοχή να δοθή εις το ζήτημα του κινηματογράφου... Είνε αλήθεια αποδεδειγμένη ότι το θέατρον και ο κινηματογράφος κατέστρεψαν εις τον αιώνα μας ό,τι ηθικόν υπήρχε". Από τα Πρακτικά, έτος 1938, σσ. 44, 45, 55 και έτος 1931, σ. 287, όπως παρατίθεται στο Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 398.

⁶⁷ Ενδεικτικοί τίτλοι της *Ζωής* την εξεταζόμενη περίοδο: "Διά την εξυγίανσίν του" (1947, σ. 48, 1952, σ. 142), "Κινηματογράφος ψυχοκτόνος" (1948, σ. 255), "Αστυνομικά ταινία" (1948, σ. 328), "Αι τραγικά βλάβαι του κινηματογράφου" (1948, σ. 48), "Ο υπονομευτής του Έθνους" (1949, σ. 128), "Πρόξενος αγραμματοσύνης" (1951, σ. 306), "Τα ελληνικά φιλμ" (1951, σ. 48), "Κινηματογράφος και παιδική εγκληματικότητα" (1952, σ. 388, 1955, σ. 160), "Εις την φωτιάν αι ταινία του" (1954, σ. 312), "Εχθρός της Ελλάδος" (1956, σ. 112) και πολλά ακόμα παρόμοια άρθρα.

και τα παράξενα φορέματα, που ασφαλώς ούτε και ο πατέρας της δεν θα την αναγνώριζε. [...] Διπλή βλέπετε παραμόρφωσις, στην ψυχή και στις εξωτερικές χάρες. [...] Τα φιλμ κάνουν τον κόσμο δυστυχή. Οι γελοίοι όροι αξίας του Χόλλυγουντ -ομορφιά προσώπου και φυσικές τελειότητες- κάνουν δυστυχισμένες χιλιάδες Αμερικανίδες, χιλιάδες εξαίρετα κορίτσια, που δεν έτυχε να μοιάζουν με τους αστέρες της κακής ώρας. Αλλά γιατί να μην επιδείξουμε τις γυναίκες αυτές -"τους αστέρας" σαν πραγματικά αστέρια που να κάνουν κάτι δημιουργικό; Δεν μπορούμε να τις δούμε σαν δασκάλες, νοσοκόμες, καλλιτέχνες, μητέρες, οικοδέσποινες; Σαν υποδειγματικές γυναίκες που στέκουν στο ύψος της αποστολής τους και δίκαια θα φιλοδοξή κάθε κορίτσι να τις μιμηθή;⁶⁸

Στη στήλη αυτή το περιοδικό καταφεύγει στην κλασική τακτική του δίπολου «καλού-κακού» που περιγράψαμε πιο πάνω για να συνετίσει τα κορίτσια που, στην εφηβεία, είναι λογικό να μαγεύονται από τους σταρ του αμερικανικού σινεμά και να τους έχουν ως πρότυπα ζωής. Το λανθασμένο πρότυπο καταρρίπτεται με ένα παράδειγμα (το περιοδικό αναφέρει γενικά κι αόριστα ότι παίρνει το άρθρο από κάποιο ξενόγλωσσο περιοδικό, χωρίς ωστόσο να αναφέρει την πηγή) και στο κίβδηλο πρότυπο αντιπαραβάλλονται οι σωστές αξίες που θέλουν τη γυναίκα δασκάλα, νοσοκόμα, καλλιτέχνη⁶⁹, μητέρα, οικοδέσποινα. Μεγάλη σημασία δίνει το περιοδικό στη σεμνή εξωτερική εμφάνιση, γι' αυτό και ο κινηματογράφος που επιτρέπει – σχεδόν επιβάλλει- παρεκβάσεις από το αποδεκτό μοντέλο καταδικάζεται συλλήβδην. Η προκλητική εξωτερική εμφάνιση, η μόδα, το βάψιμο, η ενασχόληση με τη μόδα οδηγούν αναπόδραστα σε εσωτερικό μαρασμό, γι' αυτό και πρέπει να καταπολεμηθούν στη ρίζα τους. Γιατί η ενασχόληση μιας κοπέλας με τους διάσημους (κυρίως ξένους μουσικούς και ηθοποιούς)

⁶⁸ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 82, 25.02. 1950, σ. 74.

⁶⁹ Ο γενικός όρος «καλλιτέχνης» δεν ξέρουμε σε τι αναφέρεται, καθώς δεν αναλύεται περαιτέρω και δεν πρόκειται για επάγγελμα ή ενασχόληση στην οποία γίνεται συχνά αναφορά με θετική χροιά στο περιοδικό. Υποψιαζόμαστε ότι εμμέσως διαχωρίζει τους ηθικούς και ακέραιους ηθοποιούς από τους κατακριτέους ηθοποιούς του συρμού, χωρίς ωστόσο να έχουμε επαρκείς πληροφορίες για να ορίσουμε το ακριβές περιεχόμενο του όρου.

[...] εκτός που της παίρνουν το μυαλό από τα μαθήματά της και την κάνουν κακή μαθήτριά στο σχολείο, την κάνουν αρίστη μαθήτριά στο δικό τους το σχολείο, στον κινηματογράφο, που σωστά τον ωνόμασαν «σχολείο του εγκλήματος». Της γεμίζουν τη σκέψι και την καρδιά με βρωμερές σκέψεις και αισθήματα. Της διδάσκουν τρόπους και φερσίματα άσχημα. Την σπρώχνουν σε μια ζωή που κάτω απ'τα ωραία χτενίσματα και τα πολύχρωμα φουστάνια και αρώματα κρύβει τόση ηθική βρωμιά και σαπίλα, τόση κατωτερότητα⁷⁰.

4β. Ένα συγκοινωνούν δίκτυο

Πολύ σημαντική είναι η παρουσίαση της οργάνωσης μέσα από τις σελίδες του περιοδικού ως ολότητας, μια οριζόντια σύνδεση δηλαδή όλων των δικτύων που σχετίζονται με τη "Ζωή". Στα παιδιά υπενθυμίζεται σε διάφορες στήλες του περιοδικού ότι η *Ζωή του Παιδιού* δεν είναι απλώς άλλο ένα ψυχαγωγικό περιοδικό για την ηλικία τους, αλλά μέρος ενός ευρύτερου δικτύου που αγγίζει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνίας και εγκύπτει στα προβλήματα και στα θέματα που απασχολούν όλες τις ηλικίες. Μέσω της υπενθύμισης αυτής, οι αναγνώστες ενημερώνονται για τη δράση της οργάνωσης και νιώθουν έτσι μέρος ενός πολύ μεγαλύτερου όλου. Ήδη μιλήσαμε για τις συχνότατες αναφορές στα Κατηχητικά⁷¹ και στις Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες (ΧΜΟ), αναφορές αναμενόμενη, καθώς σχετίζονται με δραστηριότητες που αφορούν άμεσα τους αναγνώστες αυτής της ηλικίας.

Ενδιαφέρον όμως έχουν οι αναφορές στη "Διακήρυξη" των Χριστιανών Επιστημόνων, η οποία αναφέρεται αρκετά έντονα στο περιοδικό το 1948. Στη στήλη "Σελίδες από το ημερολόγιο μια μαθήτριας των ΧΜΟ" π.χ., περιγράφει ένα κορίτσι την παραμονή του στο νοσοκομείο. Οι τέσσερις μέρες που περιγράφονται σε μορφή

⁷⁰ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 80, 28.01.1950, σ. 42.

⁷¹ Τα Κατηχητικά "διαφημίζονται" και με αναφορές σε πραγματικά περιστατικά, αλλά και σε διδακτικά διηγήματα. Στη *Ζωή του Παιδιού*, 01.02.1948, φ. 32, σ. 42-44, σε παιδικό διήγημα με τίτλο "Όταν η αγάπη εμπνέει", μια χήρα με δυο παιδιά βρίσκει καταφύγιο στα "Εκκλησιαστικά Κατηχητικά Σχολεία", που δείχνουν στα παιδιά της το σωστό δρόμο και τα βοηθούν να ξαναβρούν ένα σπίτι, αφού οι αντάρτες έχουν κάψει το χωριό τους. Επίσης, σε πολλά τεύχη, η προτελευταία σελίδα φιλοξενεί τη στήλη "Από την παιδική κίνηση" ή "Από τις Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες", για τις οποίες έχουμε σύντομα νέα σε μορφή μικρών παραγράφων.

ημερολογίου βρίθουν γνωριμιών με άλλους ασθενείς και ιεραποστολικού έργου υπέρ της Ζωής από την πλευρά του κοριτσιού. Προς το τέλος διαβάζουμε: "Κάποια άλλη άρρωστη θέλησε να μου πη πως σε όλη τη χριστιανική κίνησι δεν ανακατεύονται παρά μόνο παιδιά. Τότε λοιπόν εγώ, αφού επήρα στα χέρια μου τη Διακήρυξι των Χριστιανών Επιστημόνων, εσηκώθηκα και της έδειξα τις υπογραφές και το περιεχόμενό της. Δεν μπορούσε να μου πη τίποτα τώρα, αφού αυτό που εγύρευε το βρήκε"⁷². Η απλή ονομαστική αναφορά της "Διακήρυξης", χωρίς περαιτέρω επεξηγήσεις, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για θέμα με το οποίο τα παιδιά είχαν οικειότητα, είτε μέσω του Κατηχητικού, είτε μέσω των ΧΜΟ, είτε από προηγούμενα τεύχη του περιοδικού. Αλλά και το κύριο άρθρο του επόμενου τεύχους είναι αφιερωμένο στη "Δήλωση"⁷³. Με τίτλο "Ένα παγκόσμιο μήνυμα", το κύριο άρθρο αναφέρεται αναλυτικά στους ξένους διανοούμενους που συνυπέγραψαν τη "Δήλωση". Συγκεκριμένα, γράφει: "Η Δήλωσις εκείνη εστάλθηκε από τη 'Χριστιανική Ένωσι Επιστημόνων' σε αρκετούς από τους μεγαλύτερους σοφούς της γης. Εκείνοι, επροθυμοποιήθηκαν να απαντήσουν, να ευχαριστήσουν, να συγχαρούν, να συμφωνήσουν με το χριστιανικό περιεχόμενο της Δηλώσεως. Και με την ανατολή του νέου χρόνου οι περίφημες αυτές απαντήσεις δημοσιεύονται με υπογραφές και φωτογραφίες στο πανηγυρικό τεύχος του περιοδικού Ακτίνες. [...] Σαράντα κορυφαίοι διανοούμενοι -γιατροί, βιολόγοι, φυσικοί, μηχανικοί, αστρονόμοι, φιλόσοφοι, φιλόλογοι, λογοτέχναι- από τους μεγαλύτερους που έχει σήμερα να δείξει ο κόσμος, έρχονται να συνυπογράψουν την ελληνική Δήλωσι"⁷⁴. Ακολουθούν εκτενείς αναφορές σε σχόλια ξένων διανοούμενων. Τα παιδιά ενημερώνονται έτσι για τις εξελίξεις σε σχέση με τη "Δήλωση", αλλά και τους υπενθυμίζεται η σύνδεση με τις Ακτίνες, του επιστημονικού περιοδικού για ενήλικες. Εξίσου χαρακτηριστικό είναι ότι, σε δισέλιδο σκίτσο που προτείνει εννιά βιβλία/περιοδικά στους αναγνώστες, τα μόνο μη-παιδικά αναγνώσματα που συνίστανται είναι η Ζωή και οι Ακτίνες. Τα δύο περιοδικά μάλιστα συνοδεύονται από αντίστοιχες λεζάντες: "Ζωή. Το περιοδικό που κάθε παιδί πρέπει να συστήση στους γονείς του" και "Ακτίνες. Επιστημονικό περιοδικό απαραίτητο για τα παιδιά που τελειώνουν το γυμνάσιο"⁷⁵.

⁷² Η Ζωή του Παιδιού, φ. 30, 01.01. 1948, σ. 14.

⁷³ Βλ. σχετικό υποκεφάλαιο.

⁷⁴ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 31, 15.01.1948, σ. 18.

⁷⁵ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 32, 01.02.1948, σ. 40-41.

Στο ίδιο τεύχος, στη στήλη "Από την παιδική κίνηση", αναφέρεται η ίδρυση της Σχολής Μηχανικών "Απόστολος Παύλος" στον Πειραιά, η οποία θα εκπαιδεύσει ανθρώπους που "θα γίνουν αύριο οι τίμιοι τεχνίτες, οι εμπνευσμένοι προϊστάμενοι στους σιδηροδρόμους, στα εργοστάσια, στο ναυτικό, στην αεροπορία, σε τόσες άλλες μεγάλες επιχειρήσεις"⁷⁶. Το περιοδικό αναφέρει σε κάθε ευκαιρία τη σύνδεση της παιδικής κίνησης με τις υπόλοιπες οργανώσεις/δράσεις/εκδόσεις της "Ζωής", πιθανόν με στόχο να δώσει στα παιδιά την αίσθηση της στράτευσης, της συμμετοχής σε κάτι μεγάλο και θαυμαστό, αλλά ταυτόχρονα να καθιερώσει στην παιδική συνείδηση το ιερό και καθολικό του στόχου. Με τα λόγια ενός αυτόπτη μάρτυρα της εποχής:

Από μας τους πιτσιρικάδες του κατώτερου κατηχητικού, ως τους γονείς των "κύκλων" και μαζί τους φοιτητές, τους εργάτες, τους εκπαιδευτικούς, τις αδελφές νοσοκόμες, όλους μας ένωνε η περηφάνια της μετοχής σε ένα "έργο" που δεν περιοριζόταν πια στην ηθικοθρησκευτική απλώς βελτίωση του χαρακτήρα μας, αλλά σημάδευε τώρα την Ιστορία της πατρίδας μας, άλλαζε την πορεία και τη μοίρα της.⁷⁷

4βι. Ιεραποστολικό έργο

Η Ζωή του Παιδιού όμως δεν περιορίζεται σε αυτές τις γενικές κατηγορίες δίπολων, και σε αυτό διαφέρει αισθητά από οποιοδήποτε άλλο παιδικό περιοδικό σε δύο στοιχεία. Πρώτον, παρότι εκδίδεται από μια θρησκευτική οργάνωση, δεν είναι αμιγώς θρησκευτικό περιοδικό. Σε αντίθεση με τη Ζωή, που είναι πρώτα θρησκευτικό περιοδικό και μετά οτιδήποτε άλλο, η Ζωή του Παιδιού είναι πρωταρχικά παιδικό (ψυχαγωγικό, διδακτικό, ηθικοπλαστικό) περιοδικό και μετά θρησκευτικό περιοδικό. Φυσικά και διαπνέεται από την αρχή ως το τέλος από θρησκευτικές αξίες, βεβαίως και βρίθει αναφορών πίστης, μετάνοιας και συμμόρφωσης στα Θεία, αλλά στην ύλη της υπάρχουν ελάχιστες αναφορές σε βίους αγίων, αποσπάσματα από τις Γραφές, αναλύσεις του Ευαγγελίου και γενικότερα ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί θρησκευτική στήλη. Η όποια θρησκευτική αναφορά ενσωματώνεται σε μυθοπλαστικά διηγήματα, στήλες με συμβουλές, απολογισμό της δράσης των Κατηχητικών,

⁷⁶ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 31, 15.01.1948, σ. 30.

⁷⁷ Γιανναράς Χ., 1987, σ. 36.

ιστορικές στήλες που τονίζουν την πίστη των πρωταγωνιστών κλπ. Θα λέγαμε ότι γίνεται συνειδητή και συστηματική προσπάθεια να προσεγγίσουν οι συντάκτες τα, υπαρκτά ή επιθυμητά, ενδιαφέροντα της παιδικής ηλικίας.

Η πιο εμφανής θρησκευτική δραστηριότητα που εξάιρεται μέσα από τις σελίδες του παιδικού περιοδικού είναι αυτή της ιεραποστολής, του προσηλυτισμού όσο δυνατόν περισσότερων ανθρώπων στο δρόμο του Θεού, δηλαδή στους κόλπους της "Ζωής". Με δύο μεθόδους επιτυγχάνεται ο στόχος αυτός. Πρώτον, με το να δίνουν τα παιδιά το καλό παράδειγμα στους γύρω τους αποσπώντας όχι μόνο επαίνους αλλά και εμπνέοντας στον περίγυρό τους την ανάγκη μίμησης της χρηστής τους συμπεριφοράς, και δεύτερον, με τον ενεργό προσηλυτισμό.

Για την πρώτη μέθοδο, το περιοδικό αρέσκεται να δίνει παραδείγματα λανθασμένης συμπεριφοράς, κακών ή αμαρτωλών συνηθειών και να αντιπαραθέτει τη σωστή στάση των παιδιών, πάντα σε συνθήκες ρεαλιστικές και καθημερινές. Στο πρώτο τεύχος του 1948, για παράδειγμα, γίνεται λόγος για ένα ζήτημα της επικαιρότητας, που δεν είναι άλλο από τη χαρτοπαιξία την παραμονή της Πρωτοχρονιάς. Το περιοδικό θεωρεί τη συνήθεια κακή και φέρνει το παράδειγμα «ακόμα και νοικοκυρεμένων οικογενειών που νομίζουν ότι πρέπει να παίζουν χαρτιά για το καλό του χρόνου»⁷⁸. Στην κακή αυτή συνήθεια των γονέων τους, τα παιδιά επιλέγουν, κατά το περιοδικό, τον σωστό τρόπο να γιορτάσουν σεμνά και χριστιανικά την παραμονή της Πρωτοχρονιάς. Το κορίτσι προτείνει στο μικρό του αδερφό «να γράψουμε, συ στους φτωχούς συμμαθητάς σου κι εγώ στις συμμαθήτριάς μου από ένα ευχετήριο γράμμα για τον καινούργιο χρόνο και να βάλουμε μέσα κι από μια όμορφη εικονίτσα». Με τον τρόπο αυτό κάνουν μια καλή πράξη και δίνουν το καλό παράδειγμα στην οικογένειά τους, οι κακές συνήθειες της οποίας περιγράφονται με μελανά χρώματα:

Σε λίγο όποιος έμπαινε στο γραφείο, θα έβλεπε τα δυο αδέλφια με την ικανοποίησι ζωγραφισμένη στα παιδικά τους πρόσωπα να κολλούν με ξεχωριστή επιμέλεια τις εικονίτσες σε κάτι ωραία χρωματιστά πλαίσια και ν' αποτυπώνουν έπειτα στο ωραίο γαλάζιο χαρτί το ξεχείλισμα της αγάπης, που έβγαινε από τις καρδιές τους για τα φτωχά τους αδέλφια, τ' αδέλφια του Χριστού...

⁷⁸ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 30, 01.01.1948, σ. 9.

Την ίδια ώρα οι άλλοι μέσα στην τραπεζαρία, σε μια ατμόσφαιρα πνιγηρή και στενόχωρη από τους καπνούς των τσιγάρων, απ' την αγωνία να μην χάσουν στο παιγνίδι κι από τη νευρικότητα έπαιζαν ή μάλλον... έπασχαν.⁷⁹

Ταυτόχρονα υπερτονίζονται οι βλαβερές συνέπειες της κακής συνήθειας, για να έχει το παιδί στο μυαλό του το σωστό: «Το παιδί από το παιγνίδι της πρωτοχρονιάς στο σπίτι του έμαθε σιγά-σιγά να παίξει χαρτιά. [...] Όσο ο καιρός περνούσε, άρχισε να συνηθίζει το χαρτοπαίγνιο κι έγινε γρήγορα, χωρίς κι αυτός καλά-καλά να το καταλάβει, ένας χαρτοπαίκτης. Και τα αποτελέσματα; Να τον χωρίσει η γυναίκα του, που της έχασε την προίκα στα χαρτιά, να χάσει τη θέση του στην Τράπεζα, γιατί έγινε ένας μεγάλος καταχραστής... Να καταντήσει στη φυλακή, αν και ήταν νέος με καλή καρδιά, με εξυπνάδα και με προσόντα».⁸⁰

Τα παιδιά λοιπόν παροτρύνονται να κάνουν το σωστό για τον εαυτό τους, για τους γύρω τους και για την κοινωνία. Ταυτόχρονα, ο σωστός δρόμος δεν υποδεικνύεται μόνο με απτά παραδείγματα, αλλά και υποβάλλεται με τον φόβο των συνεπειών.

Ως προς τη δεύτερη μέθοδο προσέλκυσης στο δρόμο του Θεού, ο ενεργός προσηλυτισμός επικροτείται και προπαγανδίζεται πολύ συχνά στο περιοδικό. «Παίρνοντας κάθε 15 μέρες το περιοδικό στα χέρια τους ξεχύνονται οι μικροί μας ιεραπόστολοι να σκορπίσουν τη χριστιανική πνοή παντού. Προσφέρουν έτσι μια μεγάλη εξυπηρέτησι στο έθνος μας»⁸¹. Ο προσηλυτισμός ξεκινάει από το άμεσο περιβάλλον του παιδιού, το σπίτι, το σχολείο, η γειτονιά, τις διακοπές, τις εξωσχολικές δραστηριότητες. Γράφει κάποιο παιδί: «Την μεγάλη μου αδελφή έγραψα στο περιοδικό Ζωή, τον μικρό μου αδελφό στο Κατηχητικό, την μητέρα μου επήγα στην εξομολόγησι, τον μεγάλο μου αδελφό στην 'Χριστιανική Ένωσι Εργαζόμενης Νεολαίας' κι εγώ καθόμουνα προχθές Κυριακή στο σπίτι, για να πάη όλη η οικογένεια στην εκκλησία»⁸². Ο ίδιος ζήλος επικρατεί στο σχολικό περιβάλλον. Τα παιδιά διαφημίζουν τις χριστιανικές δραστηριότητες με κάθε ευκαιρία. Κλασικό παράδειγμα: «Κάποιος μαθητής ήταν στενοχωρημένος γιατί δεν κατάλαβε την Άλγεβρα. Αμέσως ένα κατηχητόπουλο βρέθηκε πρόθυμο να του την εξηγήσει επί...

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 10.

⁸¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 40, 01.06.1948, σ. 174.

⁸² *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 44, 01.08.1948, σ. 238.

πληρωμή, εννοείται. Όταν το απόγεμα, αφού διαβάσανε μαζί, τον ρώτησε ‘τι θέλεις να σου δώσω; Θέλεις να πάρουμε γλυκά ή να νοικιάσουμε ποδήλατο;’ Το κατηχητόπουλο απάντησε: ‘Δεν θέλω τίποτε απ’ αυτά. Άλλου είδους πληρωμή θα σου ζητήσω. Να έρθης αύριο στο Κατηχητικό μας!’ Έτσι το παιδί μαζί με την Άλγεβρα έμαθε να πηγαίνει και στο Κατηχητικό»⁸³. Οι μαθητές παροτρύνονται να προσηλυτίζουν τους συνομηλίκους τους με κάθε ευκαιρία, καθώς και να θεωρούν την πράξη τους αυτή ανταμοιβή για τους κόπους τους. Το Κατηχητικό, όπως και οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα που προπαγανδίζει η οργάνωση, θεωρείται υποχρέωση του παιδιού, όπως και τα μαθήματά του ή η σωστή συμπεριφορά. Δεν υπάρχει δηλαδή καμία ιεράρχηση καθηκόντων μεταξύ αυτών του σχολείου, του σπιτιού και της θρησκείας. Ο σωστός μαθητής ανταποκρίνεται σε όλα με την ίδια ζέση.

Αλλά ο προσηλυτισμός δεν απευθύνεται μόνο σε οικεία πρόσωπα. Μπορεί να απευθύνεται στην οποιαδήποτε συναναστροφή των παιδιών. Η πρώτη μέριμνα των μικρών ιεραποστόλων πρέπει να είναι η προώθηση των εντύπων της «Ζωής». Το περιοδικό αναφέρει κάποια περιστατικά από τα «Κυκλάμινα»⁸⁴, τα οποία έχουν πάντα μια έτοιμη απάντηση για κάθε δύσπιστο που συναντούν στο δρόμο τους. Έτσι, σε κάποιο δύσπιστο ηλικιωμένο που δεν θέλει να πάρει τη *Ζωή του Παιδιού*, ένα «Κυκλάμινο» απαντάει: «Κύριε, σας ενδιαφέρει και σας τους ηλικιωμένους γιατί ο Χριστός είπε: ‘αν γίνετε σαν τα παιδιά, τότε θα κληρονομήσετε την βασιλεία των ουρανών’», ενώ κάποιο άλλο απαντάει σε κάποιον κύριο που θα προτιμούσε να πάρει καραμέλες μ’ αυτά τα λεφτά: «Σωστά. Η *Ζωή του Παιδιού* μοιάζει με καραμέλα, μόνο που η γλύκα της όχι μόνο ποτέ δεν λιγοστεύει, αλλ’ όσο την διαβάζει κανείς την αισθάνεται και πιο γλυκιά»⁸⁵. Σε κάποιο σπίτι ένα παιδί επαινείται γιατί έριξε ένα «άσχημο περιοδικό» στην κατσαρόλα με το φαγητό των οικοδεσποτών. Έτσι το περιοδικό όχι μόνο δίνει έτοιμες απαντήσεις και ευφάνταστες λύσεις στα παιδιά, τις οποίες ενθαρρύνονται να χρησιμοποιήσουν σε παρόμοιες περιπτώσεις, αλλά τα προτρέπει να προβαίνουν σε οποιαδήποτε ενέργεια προκειμένου να στρέψουν την προσοχή των γύρω τους στον ευκαίριο στόχο. Ο ιερός σκοπός αγιάζει τα μέσα.

⁸³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 35, 15.03.1948, σ. 94.

⁸⁴ Τα «Κυκλάμινα» είναι η παιδική ομάδα των Κατηχητικών αποτελούμενη από παιδιά δημοτικού.

⁸⁵ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 40, 01.06.1948, σ. 174.

Μεγάλη δεξαμενή προσηλυτισμού αποτελούν τα νοσοκομεία, όπου τα παιδιά ενθαρρύνονται να πηγαίνουν για να κάνουν παρέα στους ασθενείς και να τους προσκαλούν στο δρόμο του Θεού. Η προτροπή αυτή γίνεται και ρητορικά αλλά και με παραδείγματα. Η λεκτική παρότρυνση έχει την εξής μορφή: «Η θαρρετή ομολογία και η καθημερινή ιεραποστολή χρειάζεται σε κάθε εποχή και τόπο. Ένα τέτοιο μεγάλο πεδίο δράσεως για τα χριστιανόπουλα είναι και το νοσοκομείο. Δεν είναι μόνο οι συχνές επισκέψεις στα άσυλα αυτά του πόνου, είναι και η ατομική δουλειά που κάνουν τα παιδιά του Χριστού όταν βρεθούν κάτω απ' τ' άσπρα σεντόνια του νοσοκομείου». Το απόσπασμα συνεχίζει με κάποιο παιδί που προσηλυτίζει τον ασθενή στο διπλανό κρεβάτι και «όταν πια πήρε το εισιτήριο της εξόδου απ' το νοσοκομείο, ο μικρός ασθενής ήτο πιο φλογερός ιεραπόστολος»⁸⁶. Η παρότρυνση μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων παίρνει τη μορφή επιτυχημένων προσηλυτιστικών κρούσεων στα νοσοκομεία. Ένα από τα άμπολλα παραδείγματα είναι το εξής: «Το χριστιανόπουλο είδε στο κομοδίνο τον ονειροκρίτη... Δεν χάνει καιρό, πλησιάζει τον άρρωστο και του λέει: -Πέταξε τον ονειροκρίτη και βάλε την Αγία Γραφή στο κομοδίνο σου... Την επομένη μια μικρή αγία Γραφή ήταν στη θέση του ονειροκρίτη...»⁸⁷. Χαρακτηριστικό είναι το μοτίβο της σχέσης ιεραποστόλου-ασθενούς. Σε όλες σχεδόν τις αναφορές ο ιεραπόστολος κηρύσσει με τη ζέση του νεοφώτιστου τον λόγο του Θεού σ' έναν βουβό ασθενή-υποκείμενο. Ο ασθενής πολύ σπάνια αντιπαρατίθεται λεκτικά ή συμμετέχει με άλλον τρόπο στη διαδικασία. Συνήθως αφήνεται να (μετα)πείσθει για τη βαθιά αλήθεια που κηρύσσεται από την πλευρά του παιδιού. Δεν περιγράφεται δηλαδή μια ισότιμη σχέση μεταξύ δύο υποκειμένων, αλλά μια μονομερής σχέση μεταξύ ενεργητικού πομπού και παθητικού δέκτη. Ο ασθενής-δέκτης είναι στην πραγματικότητα ένα παραστρατημένο, βουβό και άβουλο υποκείμενο που βρίσκει τον δρόμο της αλήθειας και της πίστης όταν αυτός του υποδεικνύεται από τον ιεραπόστολο-πομπό. Η σχέση αυτή αλλάζει μόνο σε μία περίπτωση που θα δούμε αναλύσουμε στη συνέχεια: στους τραυματίες πολέμου.

Ο προσηλυτισμός αυτός δε γίνεται τυχαία ούτε επαφίεται στις ικανότητες πειθούς του εκάστοτε αναγνώστη, μέλους Κατηχητικού κλπ. Αντίθετα, πρόκειται για δραστηριότητα συλλογική, οργανωμένη, μεθοδευμένη, η οποία λαμβάνει χώρα με στρατιωτική πειθαρχία και μεθόδους, και κυρίως, με στρατιωτική ορολογία.

⁸⁶ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 42, 01.07.1948, σ. 206-207.

⁸⁷ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 42, 01.07.1948, σ. 207.

Εφαρμόζοντας το γνωστό μοτίβο της αντιδιαστολής της χρηστής από την καταδικαστέα κοινωνική συμπεριφορά, ο αφηγητής περιγράφει δυο παρέες παιδιών που συναντά στο διάβα του το βράδυ. Η μία περπατά ράθυμα, καπνίζει και τραγουδά μάγκικα για το εφήμερο της ζωής. Η δεύτερη παρέα όμως αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση:

Παιδιά ήταν; Στρατός ήταν; Ναι, κάτι σαν στρατός. Άκου!

«Για καινούριες μάχες πάμε στις ειρήνης τον καιρό».

Περπάτημα πέρδικας είν' το βάδισμά τους. Εγερτήριο σάλπιγγας το τραγούδι τους. Φουσκωμένα τα στήθια τους από τον αέρα της πίστεως. Δεν χορταίνεις να τους καμαρώνεις. Στο αντίκρυσμά τους καθένας ξανανειώνει. Λάμπεις βγάζουν τα μάτια τους στο σκοτάδι της νύχτας. Χίμαιρα είν' όλα αυτά; Κι αν σας πω ακόμα από πού έρχονται, τότε θα πιστέψετε πως δεν είναι τίποτε «εφήμερο στη ζωή» αυτών των παιδιών. Έρχονται από μια εξόρμησι στο Νοσοκομείο των τραυματιών. Τα παλληκάρια της Αθήνας έκαναν συντροφιά στους λεβέντες του Γράμμου. Έδωσαν χαρά και πήραν χαρά. Τους τραγούδησαν, τους έπαιζαν, τους μίλησαν από το ξεχείλισμα της καρδιάς τους. Και φεύγοντας είπαν να γίνουν «ήρωες άλλη μια φορά». «Πάνε για καινούργιες μάχες». Στο καλό λεβεντόπαιδα, του Χριστού παλληκάρια!»⁸⁸

4βii. Ενεργή στράτευση

Είδαμε πιο πάνω τον διαχωρισμό των ηρώων σε καλούς και κακούς. Οι καλοί ή οιονεί καλοί ήρωες είναι όσοι σηκώνουν κατά προτεραιότητα το βαρύ φορτίο της χριστιανικής αναγέννησης της κοινωνίας, πολεμούν στην εμπροσθοφυλακή του μεγάλου χριστιανικού στρατού, και βάζουν το λιθαράκι τους στην επικράτησή του. Τον όρο “χριστιανικός στρατός” δεν τον χρησιμοποιούμε τυχαία. Είναι όρος τον οποίο προωθεί το ίδιο το περιοδικό. Ο Χριστός περιγράφεται σαν Αρχιστράτηγος ενώ οι πιστοί σαν στρατιά. Η έννοια της στράτευσης (σε ιδέες, πράξεις, ιδανικά, ιδεολογία) παίζει κεντρικό ρόλο στη *Ζωή του Παιδιού*. Στράτευση κυριολεκτική (όταν

⁸⁸ Η *Ζωή του Παιδιού*, φ. 51, 15.11.1948, σ. 341.

αναφέρεται στον απόλυτα υπαρκτό Εμφύλιο μιλώντας για νίκες και στρατιές που θα δούμε στην αντίστοιχη υποενοότητα), αλλά και μεταφορική (όταν πρόκειται για ιδέες και ιδανικά). Σε πρωτοσέλιδο άρθρο για την Πεντηκοστή με τίτλο “Η ένδοξη στρατιά”, περιγράφει αυτήν ακριβώς τη στρατιωτική ιεραρχία, χρησιμοποιώντας όρους στρατεύματος στη θρησκεία. Η ιεραρχία είναι σαφής: *Αρχιστράτηγός της [στρατιάς] είναι ο Χριστός. [...] Και να οι πρώτοι εθελονταί: οι δώδεκα μαθηταί κι αργότερα ο κύκλος των εβδομήκοντα μαθητών κι έπειτα εκατόν είκοσι όλοι-όλοι πιστοί οπαδοί [...]*. Το άρθρο απαριθμεί στη συνέχεια τους στρατιώτες του Χριστού, στο πρόσωπο των ομολογητών, των μαρτύρων και νεομαρτύρων, για να καταλήξει στον σημερινό αναγνώστη: *Κι η στρατιά συνεχίζει την πορεία της [...] **Κι εμείς μέσα σ' αυτήν*** (έμφαση του κειμένου). *Παιδιά των πόλεων και παιδιά του χωριού. Κι ο Νίκος ο μικρός εργάτης κι ο Αλέκος ο μαθητής κι η Φρόσω που δουλεύει, όλοι μαζί ακολουθούμε την ένδοξη πορεία της Εκκλησίας του Χριστού*⁸⁹.

Η στρατιωτική διάσταση της θρησκείας δίνει μια ελαφρώς διαφορετική χροιά στο κλασικό δίπολο "καλού-κακού", ένα δίπολο ούτως ή άλλως αναμενόμενο από έναν θρησκευτικό και συντηρητικό κύκλο, που συνάδει με την επικρατούσα ηθική της εποχής. Η παρομοίωση της θρησκείας με στρατιά παραπέμπει ευθέως σε πόλεμο και εξοικειώνει τα παιδιά με τη σημαντικότερη ίσως συμβολή της «Ζωής» στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας: αυτή της ενεργής στράτευσης στον πόλεμο της ηθικής επικράτησης των ιδεών της «Ζωής». Πέρα όμως από την έννοια του πολέμου ως μεταφοράς για τα κοινωνικά δρώμενα, όταν ξεκινάει το περιοδικό την έκδοσή του (το καλοκαίρι του 1946), βρισκόμαστε στην αρχή ενός καθόλου μεταφορικού αλλά καθ' όλα πραγματικού, υλικού πολέμου, του εμφυλίου. Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τότε ακριβώς ο "πνευματικός πόλεμος" γίνεται κυριολεκτικός⁹⁰, μπορούμε πάντως με

89 *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 42, 01.07.1948, σ. 194-195.

90 Βλέπε για παράδειγμα άλλη παρομοίωση των παιδιών των Κατηχητικών με στρατό: «Έχει αρχίσει πια η καινούρια σχολική χρονιά. Ο **μεγαλύτερος παιδικός στρατός** έχει ξεκινήσει για τη χαρούμενη πορεία του. Μια **γενική παιδική επιστράτευση** έχει γίνει απ' το ένα ως το άλλο άκρο της Ελλάδος. Στις μεγάλες πόλεις, αλλά και στα χωριά. Μέσα σ' όμορφες εκκλησίες ή σε μισογκρεμισμένα ξωκκλήσια μαζεύονται **τα Ελληνόπουλα, ο γενναίος στρατός του Χριστού**. Τρέχουν τα κατηχητόπουλα με παλμό κι ενθουσιασμό. Ζωντανεύουν πάλι τις ωραίες αναμνήσεις του περασμένου χρόνου. Τραγουδούν με 'χαρούμενη την όψι και με μάτι λαμπερό' τα ειρηνικά τους τραγούδια. Ευχαριστούν τον Θεό για τις νέες του δωρεές. Ρίχνουν το βλέμμα τους στα ερείπια και στον πόνο, κι η καρδιά παίρνει νέες αποφάσεις: 'Όλα για τη δυστυχισμένη Πατρίδα! 124.000 παιδιά στην Ελλάδα τρέχουν με παλμό στα Κατηχητικά Σχολεία ετοιμάζοντας έτσι την καινούργια, χαρούμενη,

βεβαιότητα να δούμε πώς αυτή η αλληγορία του Χριστιανισμού ως πολέμου εξαργυρώνεται στην πράξη, με δράσεις και ενεργή στήριξη μίας εκ των μαχόμενων πλευρών. Και εδώ δεν υπάρχει κανένα περιθώριο παρερμηνείας ή μεταφορικού λόγου. Η στράτευση με την έννοια της ιεραποστολής και της δέσμευσης στον ιδεολογικό αγώνα αναφέρεται στον πραγματικό, τον υλικό πόλεμο που μαίνεται στην Ελλάδα. Όταν λοιπόν αναφερόμαστε σε *στράτευση της Ζωής του Παιδιού*, εννοούμε την ιδεολογική σύμπλευση με το κυβερνητικό μέτωπο (το επίσημο κράτος με τον Εθνικό Στρατό και το Παλάτι) και όταν μιλάμε για *ενεργή στράτευση* εννοούμε τη δραστηριότητα εκείνη η οποία θα συμβάλει στην επικράτηση (στρατιωτική και ιδεολογική) του μετώπου αυτού.

Για να πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, κυρίαρχες ιδέες ήταν το «πρόγραμμα», η «τάξις», η «πειθαρχία» και η «αυστηρότης». Όσο για τις χαρές της νιότης, αυτές ξορκίζονταν. Και οι υπεύθυνοι των οργανώσεων έβρισκαν τη θεωρητική θεμελίωση γι' αυτές τις θέσεις στα όσα έγραφε στις *Ακτίνες* ο Τσιριντάνης με το ψευδώνυμο Π. Μελίτης:

Τα σημερινά νειάτα δεν θέλουν την πρόχειρη χαρά που δίδει το γλέντι. Διότι ξεύρουν, όπως έγραφε κάποτε και ο Π. Μελίτης, το γλέντι είναι το ερζάτς της χαράς. Τέτοια υποκατάστατα, τέτοιες 'χαρές' είδε πολλές ο νέος της εποχής μας και ωσάν πολύπειρος πρεσβύτες μας λέγει ότι θέλει την χαράν που δίδει η πραγματική εργασία, ο αγών και η θυσία. Την θέλει ωσάν ανταμοιβήν της ατομικής του προσπάθειας διά το κοινόν καλόν⁹¹.

ευτυχισμένη Ελλάδα». (Η έμφαση δική μας) *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 50, 28.10.1948, σ. 334. Αντίστοιχο εκφραστικό μοτίβο: «Το εργαζόμενο παιδί του νυκτερινού Κατηχητικού έκανε όλο το χειμώνα μια **μεγάλη κυκλωτική κίνησι προς κατάληψιν του οχυρού**, που λέγεται σπίτι. [...] Δεν θα σου πούμε εμείς μπράβο. **Ο Κύριος που βραβεύει τους δικούς του στρατιώτες, σε έχει ήδη παρασημοφορήσει, μικρέ αγωνιστή της ζωής**». (Η έμφαση δική μας) *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 44, 01.08.1948, σ. 238. Η πιο πρωτότυπη πάντως αναφορά σε στρατό είναι με αφορμή μια αμοιβάδα (!) Στη στήλη «Από το βασίλειο της φύσης» δίνεται η εικόνα μιας αμοιβάδας και δίπλα αυτή μιας ερπύστριας. Οι εικόνες έχουν στόχο να δείξουν τον τρόπο κίνησης της αμοιβάδας. Το σχόλιο στον υπότιτλο γράφει: «Δεν σας θυμίζει η αμοιβάδα αυτή τον τρόπο που κινούνται τα τανκς με τις αλυσίδες τους, όπως δείχνει το σκίτσο, δεξιά;» *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 37, 15.04.1948, σ. 125.

⁹¹ *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1949, σ. 20-21.

Βλέπουμε λοιπόν, πώς ορίζονται οι ανάγκες των νέων ορίζονται από τον Τσιριντάνη. Το γλέντι, η ψυχαγωγία και η διασκέδαση είναι το υποκατάστατο της χαράς, σύμφωνα με τους Ζωικούς. Η πραγματική χαρά βρίσκεται στις αξίες που ικανοποιούν, όχι ένα παιδί, αλλά έναν στρατιώτη, στην εργασία, στον αγώνα και τη θυσία.

Το περιοδικό αναμένει καταρχάς από τους αναγνώστες του την ολόψυχη αφιέρωση στο δρόμο του Θεού. Το σωστό χριστιανόπουλο συμμετέχει στα Κατηχητικά, στις Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες και διαδίδει με όποιο μέσο διαθέτει τον λόγο του Θεού. Η συμμετοχή σε χριστιανικά σωματεία θεωρείται δεδομένη από το περιοδικό και υπερπροβάλλεται από τις σελίδες του. Οι αναγνώστες του περιοδικού θεωρείται δεδομένο ότι παρακολουθούν ανελλιπώς το Κατηχητικό της περιοχής τους, ότι είναι μέλη των ΧΜΟ ή των Κυκλάμινων σε μικρότερη ηλικία. Συχνά η προτελευταία σελίδα του περιοδικού είναι αφιερωμένη στις δραστηριότητες που αναπτύσσουν οι παιδικές ομάδες. Σκοπός είναι να διαφημιστεί το θεάρεστο έργο των παιδιών, να δοθούν ιδέες προς υλοποίηση για τους νεαρούς αναγνώστες και το κυριότερο, να περιγραφεί η ορθή κατεύθυνση των δραστηριοτήτων. Ορθή κατεύθυνση θεωρείται η παντός είδους συμπαράταξη με το κυβερνητικό μέτωπο και η επίδειξη φιλανθρωπικής δραστηριότητας στο πλευρό του μετώπου αυτού. Πεδίο δόξης λαμπρό αποτελεί η σχέση με τα συνομήλικά τους παιδιά που βρίσκονται σε εμπόλεμες περιοχές και έχουν προτεραιότητα στη φιλανθρωπική δραστηριότητα των αναγνωστών του περιοδικού⁹². Οι αναγνώστες της *Ζωής του Παιδιού* παροτρύνονται να στέλνουν δέματα με βιβλία, γλυκά, ρούχα και είδη πρώτης ανάγκης σε παιδιά που έχουν πληγεί από τον Εμφύλιο: «Χιλιάδες δέματα έστειλαν τα παιδιά των Κατηχητικών Σχολείων σε κάθε γωνιά της ελληνικής γης, όπου υπάρχουν ανταρτόπληκτα αδέρφια τους. Η χαρά που δοκίμασαν ήταν πολλή. Η ευγνωμοσύνη μεγάλη: ‘Εμείς τα παιδιά απ’ την επαρχία Παγωνίου –γράφουν- που φύγαμε τρομαγμένα απ’ τα σπίτια μας, θέλουμε να πήτε στα παιδιά της Αθήνας χίλια ευχαριστώ για τα γλυκά δώρα που μας έστειλαν’»⁹³.

Η στράτευση αυτή όμως δεν περιορίζεται μόνο στη διάδοση του λόγου του Θεού, αλλά επεκτείνεται στην ιδεολογική σύμπλευση με αυτό που ο λόγος του Θεού επιτάσσει. Η θεία θέληση δεν οδηγεί πουθενά αλλού παρά στη σύμπλευση με τον

⁹² Βλ. σχετική υποενότητα.

⁹³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 35, 15.03.1948, σ. 94.

Εθνικό Στρατό καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου, η οποία παρουσιάζεται ως απόρροια της θρησκευτικής πίστης και της διάδοσής της. Οι έννοιες θρησκευτική και ιδεολογική στράτευση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες στις σελίδες της *Ζωής του Παιδιού* και καταλήγουν να μπλέκονται σε ένα ιδεολογικό κουβάρι τόσο αξεδιάλυτο, ώστε να οδηγείται ο αναγνώστης στην αναπόδραστη ταύτισή τους. Σε όλες τις μεγάλες μάχες του Εμφυλίου, η *Ζωή του Παιδιού* βρίσκεται στο πλευρό του αγωνιζόμενου Εθνικού Στρατού, στο πλευρό των ηρώων του 1821 και του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, όχι επειδή έχει συνειδητά επιλέξει μέτωπο, αλλά επειδή αυτό επιβάλλει η θεία βούληση. Δεν αρκεί να στηρίζουμε ιδεολογικά τον εθνικό στρατό, πρέπει να τον στηρίζουμε και υλικά με όποιον τρόπο μπορούμε. Για παράδειγμα, στο πρώτο τεύχος του 1948, υπάρχει ένα σκίτσο στο οποίο ο καλός μαθητής πρέπει να είναι "πατριώτης" και απεικονίζεται εξ' αυτού με μια μεγάλη ελληνική σημαία⁹⁴. Στη δεύτερη σελίδα του ίδιου τεύχους, στη στήλη "Λόγια του Διαλείμματος", μας δίνεται ο ορισμός του πατριώτη. Στο δισέλιδο με τίτλο "Ένα απόγευμα για την πατρίδα", δέκα κορίτσια πλέκουν πουλόβερ για τον Εθνικό Στρατό, διαβάζουν γράμματα από την αλληλογραφία τους με το μέτωπο και συζητούν για τις πολύτιμες υπηρεσίες που μπορούν τα παιδιά να προσφέρουν στον πόλεμο. Το διήγημα τελειώνει ως εξής: "Η Χριστιανική Ομάδα για το πλεχτό του στρατιώτη ετελείωσε τη συγκέντρωσή της. Μάθημα πλεκτικής, ψυχαγωγία, εκπλήξεις, τραγούδι, προσευχή και εθνική υπηρεσία συγχρόνως! Υπάρχει καλύτερη ψυχαγωγία, καλύτερο απόγευμα, καλύτερο πάρτυ, αν θέλετε; Πάρτυ με αγνές όμως τις καρδιές και με πολύτιμες υπηρεσίες για τη βασανισμένη Πατρίδα"⁹⁵. Αυτό είναι ένα από τα εκατοντάδες (χωρίς καμία υπερβολή) παραδείγματα, που μπορούμε να βρούμε στις σελίδες του παιδικού περιοδικού όχι μόνο για την τόνωση του εθνικού φρονήματος αλλά και για την ενεργή εκδήλωσή του. Σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου (1946-1949), είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσουμε τεύχος της *Ζωής του Παιδιού*, το οποίο να μην αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα στον πόλεμο, και αυτό πάντα μονόπλευρα και στοχευμένα, δηλαδή πάντα υπέρ του Εθνικού Στρατού. Το κοινωνικό έργο που αναλογεί στα παιδιά μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη έχει να κάνει με το μέτωπο του πολέμου, με δραστηριότητες δηλαδή οι οποίες σχετίζονται ευθέως και με τους στρατιώτες (αλληλογραφία με το μέτωπο, έρανος για τον Κουμπαρά του Στρατιώτου,

⁹⁴ Η *Ζωή του Παιδιού*, φ. 30, 01.01 1948, σ. 8.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 5.

συγκέντρωση ρουχισμού και ειδών πρώτης ανάγκης, πλέξιμο κλπ). Ο δεύτερος τύπος δραστηριότητας έχει να κάνει με τα μετόπισθεν (επισκέψεις στα ανταρτόπληκτα παιδιά, επισκέψεις σε τραυματίες πολέμου στα νοσοκομεία, στελέχωση των Παιδουπόλεων, προσευχή για τη νίκη). Και οι δύο τύποι δραστηριοτήτων προπαγανδίζονται εξίσου και πρέπει να τελούνται δημόσια και περήφανα.

Ωστόσο ο πόλεμος δεν παρουσιάζεται ως αυταξία. Άρθρα που εξυμνούν τη μαχητικότητα και τον ηρωισμό του Εθνικού Στρατού συνυπάρχουν με σχόλια και στήλες υπέρ της ειρήνης. Για την ακρίβεια, σε κάποιες αναφορές στον πόλεμο (πάντα θετικές), εκφράζεται και η επιθυμία να επικρατήσει ειρήνη. Κοινό μοτίβο αποτελεί ένα ευχολόγιο ειρήνης, όχι με οποιουσδήποτε όρους, αλλά με τους όρους της στρατιωτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας του κυβερνητικού μετώπου. Κλασική αναφορά στην ειρήνη με αυτούς του όρους είναι η εξής: «Κύριε, οι εχθροί της Πατρίδος μας έκαναν το παν για να την καταστρέψουν. Εμάς αξιώσέ μας να κάνουμε το παν για να την αναστήσουμε, να κλείσουμε τις πληγές της, να χτίσουμε τα χωριά της. Και προ πάντων να φέρουμε όλους τους Έλληνες κοντά σου, κοντά στην Ειρήνη, στη Χαρά, στο Φως, στη μοναδική Ευτυχία. Γι' αυτό πρέπει να δουλέψουμε να κουρασθούμε, να παλαίψουμε»⁹⁶. Συγκριτικά με τις αναφορές στον πόλεμο (στρατιωτικό, ιδεολογικό, κοινωνικό), οι αναφορές στην ειρήνη παραμένουν ελάχιστες, γενικόλογες και αφηρημένες. Η επίσημη γραμμή του περιοδικού μοιάζει να ανταποκρίνεται στο δόγμα "κάνουμε πόλεμο γιατί θέλουμε ειρήνη", παρόλ' αυτά οι πραγματικές αναφορές στην ειρήνη είναι πολύ λιγότερες από όσες θα περίμενε κανείς. Η διαφορά στην έμφαση των δύο εννοιών γίνεται ακόμα εντονότερη αν εντάξουμε και ποιοτικά, εκτός από ποσοτικά, κριτήρια στην αναζήτησή τους στις σελίδες του περιοδικού. Ο πόλεμος παίρνει συγκεκριμένες μορφές –κυριολεκτικές ή/και μεταφορικές– διεξάγεται με πολλούς τρόπους, οι οποίοι περιγράφονται αναλυτικά, και είναι αναπόφευκτος για την επικράτηση στο πεδίο της στρατιωτικής αλλά και ιδεολογικής μάχης, όπως και για την κατάκτηση/αναδόμηση της κοινωνίας. Η ειρήνη αντίθετα παραμένει μια ευχή, ένα απόμακρο ιδανικό το οποίο θα καταστεί προσεγγίσιμο μέσω του συνεχούς πολέμου, καταρχάς στρατιωτικού και στη συνέχεια ιδεολογικού. Όσο διαρκεί ο πόλεμος, η στράτευση είναι δεδομένη. Στις κατασκοπικές των ΧΜΟ, για παράδειγμα, κάθε βράδυ μετά την υποστολή της σημαίας, ο αρχηγός διάβαζε το πολεμικό ανακοινωθέν της ημέρας και ανέλυε στους

⁹⁶ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 78, 01.01.1950, σ. 3.

νεαρούς ακροατές το νόημα του «αγώνα της χριστιανικής Ελλάδας κατά του άθεου κομμουνισμού»⁹⁷. Ακολουθούσαν πολεμικά εμβλήματα και η βραδινή προσευχή για τη νίκη των εθνικών δυνάμεων.

4βiii. Οι μάχες του Εμφυλίου

Το περιοδικό δεν απουσιάζει από καμία μεγάλη αναμέτρηση του Εμφυλίου. Όχι μόνο δίνει το παρών με κάθε ευκαιρία, αλλά εντάσσει ένα συγκεκριμένο γεγονός στην αφήγηση περί προσηλυτισμού, σχέσεων με τους ανταρτόπληκτους και γραμμικής ιστορικής συνέχειας των νικηφόρων μαχών του Γένους. Ας δούμε το πιο πάνω σχήμα με αφορμή τη μάχη της Κόνιτσας, μιας από τις σημαντικότερες συγκρούσεις του Εμφυλίου⁹⁸.

Πρώτη χρήση της μάχης είναι *η απόδειξη της ανωτερότητας του ελληνικού στρατού*, ως φυσικού συνεχιστή προηγούμενων εθνικών και θρησκευτικών νικηφόρων μαχών. Το περιοδικό αφιερώνει το πρωτοσέλιδό του στη μάχη αυτή, με τίτλο «Ένα γράμμα στους αγωνιστάς» και υπογραφή «τα παιδιά της Ελλάδος». Το παραθέτουμε με ελάχιστες περικοπές, καθώς πρόκειται για στερεοτυπική εμφυλιοπολεμική ρητορική της οργάνωσης, η οποία ταυτίζει τη βούληση του έθνους με αυτήν της θρησκείας σε μια ηρωική περιγραφή της αναπόδραστα νικηφόρας μάχης:

Σε σας που χύσατε το αίμα σας για την Πατρίδα θέλουμε να πούμε δυο λόγια εμείς, τα παιδιά της Ελλάδος.

Σε σας που κάνατε την ήρεμη κωμόπολι της Κόνιτσας αιώνιο μνημείο ηρωισμού, στρέφεται τώρα ευλαβικά ο λογισμός μας.

Σε σας που ξαναδώσατε στ' άγια εκείνα χρώματα τη δόξα του 1821 και του 1941, που ξαναζωντανέψατε το Σούλι και το Ζάλογγο, θέλουμε να στείλουμε τα αισθήματα της καρδιάς μας.

⁹⁷ Καραγιάννης Γ., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στο Εμφύλιο*, Αθήνα 2001, σ. 114.

⁹⁸ Η μάχη της Κόνιτσας ήταν καθοριστική και πρακτικά και συμβολικά. Η Κόνιτσα προοριζόταν να γίνει έδρα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, γι' αυτό οι αντάρτες θεωρούσαν την κατάληψή της ιδιαίτερα σημαντική. Βλ. Λιναρδάτος Σπ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α', Αθήνα 1977, Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, Αθήνα 2010, Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα 2000.

Εσάς πρωτοαντικρύσαμε το πρωί των Χριστουγέννων, με τα φτερά της φαντασίας, στο ορθρινό χριστουγεννιάτικο ξύπνημά μας. Όταν αντηχούσαν οι καμπάνες, ακούσαμε τη σάλπιγγα που σας καλούσε στον τίμιον αγώνα. Όταν πηγαίναμε στην Εκκλησία, εσείς πολεμούσατε. Όταν γεννιόταν ο Θεός της αγάπης, εσείς εχύνετε το αγνό αίμα σας για την αγάπη του Χριστού και της πατρίδος.

Εφτά μέρες σας καμαρώσαμε που στεκόσασταν άυπνοι, ασάλευτοι στην τιτανομαχία της Κόνιτσας. Πάνω στα χιονισμένα καταρράχια της Βίγλας και της Γραμπάλας πολεμούσαν οι λευκές σας ψυχές περισσότερο απ'τα σώματα. Περισσότερο απ'τα ντουφέκια και τα κανόνια πάλεψε η καρδιά σας, η πίστι σας, η προσευχή σας. Και κοντά σας παράστεκαν ανδρείες κι αγνές πολεμίστριες του καθήκοντος, νέες Σουλιωτοπούλες, οι γυναίκες της Κόνιτσας. Και τα παιδιά ακόμη δεν έλειψαν απ'το πλευρό σας. Φλογισμένα από την ιερή ατμόσφαιρα της μάχης πήραν κι αυτά μέρος στον αγώνα. [...]

Αγωνισθήκατε, ανδραγαθήσατε, θυσιαστήκατε. Και πιστεύουμε πως η θυσία σας αυτή δεν θα πάη χαμένη. Εμείς, τα παιδιά της Ελλάδος, σας το βεβαιώνουμε και σας το υποσχόμαστε. Μην κυττάτε τι κάνουν οι μεγάλοι. Εμείς οι μικροί θα σταθούμε στο πλευρό σας. Θ'ακολουθήσουμε τα ίχνη σας στο μεγάλο δρόμο της αρετής και του καθήκοντος. Τον αγώνα που εκάνατε εσείς στις απάτητες βουνοκορφές της Πίνδου, θα τον συνεχίσουμε εμείς στις πόλεις, στα χωριά, στα σχολεία, στα σπίτια μας, στην καθημερινή μας ζωή. Τον ειρηνικώναγώνα για να επικρατήσει παντού η αλήθεια, για να λάμψη πέρα για πέρα η αρετή και η αγάπη που μας έφερε στον κόσμο ο Χριστός. Ξέρουμε πως αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να μην πάη το αίμα σας χαμένο. Και για να μην πεθάνη η Ελλάδα.

Σας το υπόσχονται αυτό με βαθιά αναγνώριση και ιερή ευγνωμοσύνη,

*Τα παιδιά της
Ελλάδος⁹⁹*

⁹⁹ Η Ζωή του Παιδιού, φ. 33, 15.02. 1948, σ. 50.

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η μάχη έχει τεράστιο ενδιαφέρον. Καταρχάς γνωρίζουμε ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική μάχη, η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη συνέχεια του πολέμου. Αυτός είναι και ο λόγος που το περιοδικό αφιερώνει το κύριο άρθρο του στη μάχη αυτή. Η σύμπτωση της ημερολογιακής διεξαγωγής της μάχης με τη θρησκευτική εορτή των Χριστουγέννων αποτελεί για τη "Ζωή" την πρώτη απόδειξη της ιερότητας του σκοπού¹⁰⁰. Όσο οι πιστοί εισέρρεαν στις εκκλησίες και προσεύχονταν για την αίσια έκβαση του αγώνα, τα ηρωικά παλικάρια υπερασπίζονταν τα ιερά και τα όσια της πατρίδας τους στην Κόνιτσα. Η πίστη στον αγώνα, η καρδιά κι η προσευχή στα μετόπισθεν δεν αφήνουν περιθώρια επιλογής: η αίσια έκβαση είναι προκαθορισμένη. Τα όπλα παίζουν δευτερεύοντα ρόλο μπροστά στο δίκαιο και το ιερό των μαχητών. Το δεύτερο σημείο που προκαθορίζει τη νίκη είναι η ιστορική συνέχεια. Σούλι, Ζάλογγο, Κόνιτσα. Ηρωικοί σταθμοί της εθνικής ιστορίας που συνδέονται γραμμικά και επαναλαμβάνονται. Η συνέχεια ενός ένδοξου παρελθόντος αναπόδραστα εγγυάται ένα αντίστοιχα λαμπρό παρόν. Και αφού άντρες, γυναίκες και παιδιά είναι ταγμένοι στον ιερό σκοπό, αυτός δεν μπορεί να μην επιτευχθεί. Στη λογική της "Ζωής", η μάχη, η οποιαδήποτε μάχη είναι προκαθορισμένο να κερδηθεί από την πλευρά που έχει το δίκιο με το μέρος της. Και το δίκαιο για τη «Ζωή» βρίσκεται αυτονόητα με την πλευρά των κυβερνητικών δυνάμεων.

Τα παιδιά παροτρύνονται να συμμετάσχουν ενεργά στην αποκατάσταση την πληγισμών περιοχών, να αποκτήσουν δηλαδή σχέσεις με τους εκεί συνομηλικούς τους και να εμπλακούν ενεργά στην υλική και πνευματική τους αποκατάσταση. Μόλις τρεις μήνες μετά τη μάχη, το περιοδικό καταγράφει: «Ο αντιπρόσωπος της Ζωής του Παιδιού σε μια ανταπόκρισί του από τα Γιάννενα προς τα χριστιανόπουλα των Κατηχητικών Σχολείων Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, γράφει: 'Οι γονείς των παιδιών της ηρωικής Κονίτισης, εις τους οποίους μετέφερα τέσσαρας σάκκους

¹⁰⁰ Οι αντάρτες επιτέθηκαν στην τη νύχτα της 24ης Δεκεμβρίου 1947, αιφνιδιάζοντας τον τακτικό στρατό, ο οποίος αντιστάθηκε παρά τον αιφνιδιασμό και τις απώλειες που υπέστη. Στη συνέχεια, η μάχη εξελίχθηκε σε σκληρή αναμέτρηση των επιτιθέμενων ανταρτών και των ενισχύσεων του στρατού που συνέρρεαν με κάθε μέσο. Από τις 28 Δεκεμβρίου οι δυνάμεις του τακτικού στρατού άρχισαν να αποκτούν την αριθμητική υπεροχή. Και με τη βοήθεια της αεροπορίας, έκαμψαν τελικά τη δύναμη των αντάρτικων δυνάμεων, οι οποίες στις 4 Ιανουαρίου 1948 άρχισαν γενική σύμπτυξη με μεγάλη ταχύτητα μέχρι που διακόπηκε η επαφή τους με τον στρατό. Βλ., Γρηγοριάδης Σ., σ. 244-245. Η μάχη βρίσκεται σε εξέλιξη δηλαδή σε όλο το διάστημα των εορτών.

γλυκίσματα, δώρα δικά σας, ιδιαιτέρως και με συγκίνησιν σας ευχαριστούν. Η προσφορά σας ήταν αναψυχή αληθινή για τα παιδιά τους έπειτα απ' την οκταήμερο κόλασι, που πέρασαν από τα Χριστούγεννα μέχρι του αγίου Βασιλείου»¹⁰¹. Το παράθεμα αυτό είναι αποκαλυπτικό, όχι μόνο γιατί αναφέρει την κινητοποίηση των παιδιών της Αθήνας για να βοηθήσουν τα παιδιά της Κόνιτσας, αλλά διότι μας δίνει μια άλλη σημαντική πληροφορία: αυτή της οργανωμένης δράσης της Αδελφότητας σε εμπόλεμες ζώνες. Η Αδελφότητα δεν αρκείται σε απλή παρότρυνση των παιδιών σε ατομική δράση, αλλά εμπλέκεται σε συλλογικά οργανωμένη φιλανθρωπική δραστηριότητα. Ο αντιπρόσωπος του περιοδικού επισκέπτεται την Κόνιτσα και κατόπιν ενημερώνει το κέντρο των αποφάσεων (Αθήνα, Πειραιά και περίχωρα) για τη δράση του. Η κίνηση αυτή δείχνει οργάνωση που ξεπερνά κατά πολύ τις ατομικές προσπάθειες κάποιων παιδιών να βοηθήσουν τα «ανταρτόπληκτα» συνομήλικά τους παιδιά. Δείχνει πολύ ευρύτερο στρατευμένο κοινωνικό έργο.

Η μάχη της Κόνιτσας (καθώς και οποιαδήποτε άλλη μάχη του Εμφυλίου) αποτελεί εφαλτήριο για άλλη μία χρήση: αυτή της επικαιροποίησης και ανανοηματοδότησης παραδοσιακών μοτίβων. Παραδοσιακό μοτίβο στην περίπτωση αυτή είναι η χρήση των νοσοκομείων, ως κατ' εξοχήν πεδίων ανάπτυξης φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Αρκεί να θυμηθούμε ότι το πρώτο κίολας τεύχος του περιοδικού τοποθετεί το πρώτο του διήγημα σε ένα νοσοκομείο με τραυματίες πολέμου του 1940. Εκεί πηγαίνει ένα μικρό αγόρι και κάνει παρέα σε έναν άγνωστό του τραυματία, τον βοηθάει να γράψει στην οικογένειά του στην οποία στέλνει ρούχα και γλυκά, επιτελώντας έτσι θεάρεστο έργο:

«Στο Κατηχητικό μας είπαν πως πρέπει να βοηθούμε εκείνους που έχουν ανάγκη. Κάθε Πέμπτη που δέχεται το Νοσοκομείο, θα έρχομαι να σας βλέπω, για να σας θυμίζω έτσι και τον Κώστα σας [σ.σ. αναφέρεται στον συνονόματο γιο του τραυματία]»¹⁰²

Η σχέση των παιδιών με το μέτωπο διασφαλίζεται με έναν ακόμα πιο άμεσο τρόπο. Τα παιδιά παροτρύνονται, με περιγραφή των ευεργετικών ιδιοτήτων της δραστηριότητας για τους στρατιώτες, να αλληλογραφούν με τους φαντάρους του

¹⁰¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 35, 15.03.1948, σ. 94.

¹⁰² *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 1, 15.10.1946, σ. 10.

Εθνικού Στρατού. Δείγματα αυτής της αλληλογραφίας και από τις δύο πλευρές δημοσιεύονται αρκετά συχνά στις στήλες του περιοδικού. Το περιοδικό φροντίζει να επαινεί ιδιαίτερα τα παιδιά για αυτή τους τη δραστηριότητα και να ενθαρρύνει τα πιο συγκρατημένα από αυτά να ξεπεράσουν τους φόβους τους και να ξεκινήσουν αλληλογραφία με έναν άγνωστό τους φαντάρο. Τυπική αναφορά είναι η εξής:

Τα στρατιωτικά ταχυδρομεία έχουν πολλές δουλειές. Πηγαινοφέρνουν την αλληλογραφία των παιδιών των πόλεων με τους ηρωικούς μας στρατιώτες. Τα ηρωικά μας φανταράκια με καμάρι παίρνουν τα γράμματά σας. Χαίρονται γιατί υπάρχουν τόσα παιδιά, που τους θυμούνται και τους αγαπούν και στους στέλνουν εικονίτσες και χριστιανικά τραγούδια. Σ' ένα ολόκληρο λόχο μια μέρα διαβάστηκε ένα γράμμα σας. Όλοι το άκουσαν με προσοχή. Ένα αίσθημα ανακουφίσεως ένοιωσαν μετά τους τόσους κόπους της ημέρας εκείνης.

Χρειάζεται να συνεχίσω περιγράφοντας τη χαρά που νιώθουν οι στρατιώται μας απ' τα γράμματά σας; Όχι. Το ξέρετε όλοι σας απ' τις απαντήσεις που κρατάτε στα χέρια σας.¹⁰³

Αντίστοιχα πολλά γράμματα δημοσιεύονται στο περιοδικό. Τα γράμματα προέρχονται είτε από παιδιά-αποστολείς, είτε από φαντάρους-παραλήπτες που ανταπαντούν. Δεν υπάρχει τρόπος να ελέγξουμε τη γνησιότητα, ακόμα και την ύπαρξη των συγκεκριμένων γραμμάτων, καθώς πουθενά δεν αναφέρονται πηγές ή πλήρη στοιχεία του συντάκτη. Μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι ότι αντίστοιχη αλληλογραφία υπήρχε με το μέτωπο και ότι το ύφος και το περιεχόμενο ήταν κάτι αρκετά στερεοτυπικό. Υποψιαζόμαστε ότι τα γράμματα που δημοσιεύονται στο περιοδικό χρησιμεύουν και ως «πρότυπα» προς αντιγραφή, καθώς εκφράζονται συχνά επιφυλάξεις από την πλευρά των παιδιών για το πώς μπορούν να ξεκινήσουν αλληλογραφία με κάποιον τελείως άγνωστο.

Με τον ίδιο τρόπο και την ίδια γλώσσα απαντούν οι φαντάροι. Αυτή η ομοιομορφία μας παραπέμπει είτε σε κάποιες στερεοτυπικές εκφράσεις που διαβάζουν στα θρησκευτικά περιοδικά, είτε στα αντίστοιχα γράμματα τα οποία

¹⁰³ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 42, 01.07.1948, σ. 207.

λαμβάνουν από τα παιδιά.. Ένα από τα πολλά που παραθέτει το περιοδικό είναι το εξής:

Σ.Τ.Γ. 919. 24.07.1948 Γράμμας

Αγαπητό μου αδελφάκι Βασίλη,

Έλαβα την αγαπητή σου επιστολή και δεν φαντάζεσαι πόση χαρά και κουράγιο μου έδωσες... Τα καλά σου λόγια και η ιερή εικόνα της Μεγαλόχαρης μου έδωσαν να καταλάβω ότι και τα μικρά αδελφάκια μας που μένουν πίσω και ακολουθούν τον δρόμο του Κυρίου μας, προσπαθούν και αυτά με τις μικρές τους δυνάμεις να μας προσφέρουν την ανίκητη δύναμι: την πίστι προς τον Χριστόν μας.

Αδελφέ Βασίλη. Τώρα που σου γράφω είμαι μες στο χαράκωμα. Όλη μέρα σφυρίζουν σφαίρες και οβίδες πάνω απ'το κεφάλι μου/ μα τώρα, σου το ομολογώ, έγινα άλλος άνθρωπος διαβάζοντας το γράμμα στο και κυττάζοντας τον Κύριον που κόσμος που πάντα βρίσκεται πάνω απ'το κεφάλι μας/ Ω!... ναι δε με φοβίζει τίποτα, όταν σκέπτομαι πως κάποιο αδελφάκι μου θα κάνει και για μας την προσευχή του στον Κύριο...

Περιμένω γράμμα σου.

Σε χαιρετώ με αδελφική αγάπη,

Σ.Τ.¹⁰⁴

Το περιοδικό ζητά από τα παιδιά να επιδίδονται σε όποιες φιλανθρωπικές δραστηριότητες μπορούν, με προεξάρχουσες τις επισκέψεις σε νοσοκομεία. Τα παροτρύνει να ασχολούνται με όλους τους ασθενείς αλλά αν μπορούν να προσφέρουν σε ήρωες της μάχης, η πράξη τους εξαιρείται ακόμα περισσότερο. Σε εποχές που οι κοντινότεροι ήρωες πολέμου ήταν αυτοί του Β' παγκοσμίου Πολέμου και της Αντίστασης, το περιοδικό τους χρησιμοποιεί ως μυθοπλαστικό παράδειγμα για να διδάξει στα παιδιά τον προσήκοντα σεβασμό στους ανθρώπους αυτούς. Όταν ο πόλεμος που μαίνεται είναι ο Εμφύλιος, το μοτίβο παραμένει ακριβώς το ίδιο, ένα στρατιωτικό νοσοκομείο γεμάτο τραυματίες πολέμου, όπως ίδια παραμένει και η

¹⁰⁴ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 46, 01.09.1948, σ. 265.

αναμενόμενη αντιμετώπιση από την πλευρά των παιδιών. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο παροτρύνονται να επισκεφθούν τους τραυματίες και να τους διευκολύνουν με όποιον τρόπο μπορούν. Το μοτίβο δηλαδή παραμένει αναλλοίωτο (νοσοκομείο, τραυματίες πολέμου), αλλά το περιεχόμενό του αλλάζει ανάλογα με τη χρονική συγκυρία. Ο Εμφύλιος αντιμετωπίζεται έτσι ως φυσική συνέχεια του προηγούμενου πολέμου, σε βαθμό τέτοιο που αν δεν ελέγξουμε τις ημερομηνίες έκδοσης ή αν δε γίνεται ρητή αναφορά του πολέμου στο άρθρο, δεν μπορούμε ενδοκειμενικά να βρούμε διαφορές στις εκφράσεις, στις αξίες, στους ήρωες. Όπως λοιπόν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δε χρειάζονται διευκρινίσεις για τις μαχόμενες πλευρές ούτε για το αυτονόητο εθνικό δίκιο των Ελλήνων που αντιστέκονται, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο δε χρειάζεται καμία διευκρίνιση για τον Εμφύλιο πόλεμο. Για τη «Ζωή», είναι αντίστοιχα αυτονόητο ότι ήρωες που έχουν ανάγκη τη συμπόνια και τη βοήθειά των αναγνωστών είναι οι στρατιώτες του Εθνικού Στρατού.

«Δεν μπορούμε να εκφράσουμε τη χαρά που νοιώσαμε, όταν πήγαμε να δώσουμε λίγη χαρά στους ηρωικούς μας τραυματίες. Τα αισθήματα που πλημμύρισαν τις καρδιές μας δεν μπορούν να περιγραφούν σ' άσπρο χαρτί με μαύρο μελάνι», γράφουν στις εκθέσεις τους τα χριστιανόπουλα που πήγαν αυτές τις ημέρες στα διάφορα στρατιωτικά νοσοκομεία. «Διάδρομοι, θάλαμοι, αίθουσες, βούιζαν απ' τα τραγούδια μας, έγιναν μπλε ή καφέ τα κάτασπρα κρεβάτια απ' τις Ζωές του Παιδιού»¹⁰⁵.

Σε συνέχεια του προηγούμενου, παρατηρούμε και μια τρίτη χρήση της μάχης: την ένταξή της στο ευρύτερο *φιλανθρωπικό έργο*. Στην προτελευταία σελίδα του τεύχους 33, εκεί όπου συχνά παρατίθενται αφηγήσεις από την παιδική κίνηση, διαβάζουμε:

Κάτι όμως ξεχωριστό ένοιωσαν τα κατηχητόπουλα, όταν βρέθηκαν μπρος στους ήρωες των τελευταίων μαχών της Κονίτσης. Μια ιδιαίτερη συγκίνηση πλημμύρισε την καρδιά τους. Βρίσκονταν μπρος στους ήρωες που πότισαν με το αίμα τους το δένδρο της Πατρίδος και της

¹⁰⁵ Μπλε και καφέ ήταν τα χρώματα που είχαν εναλλάξ τα τεύχη της *Ζωής του Παιδιού*. Η διχρωμία κάθε τεύχους δηλαδή ήταν μπλε-άσπρο ή καφέ-άσπρο, όπου το μπλε ή το καφέ αφορούσε το κείμενο ή τα σκίτσα και το άσπρο το φόντο. *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 33, 15.02.1948, σ. 60.

Θρησκείας. Κι αυτοί, ένοιωσαν μια ιδιαίτερη χαρά, όταν είδαν τα κατηχητόπουλα στο πλευρό τους. Μερικοί, δεν μπόρεσαν να το κρύψουν, και ξέσπασαν σε ευχές. Ένα παλληκάρι απ'την τελευταία εποποιΐα με βουρκωμένα τα μάτια, χωρίς να μπορέσει να τα σκουπίσει, γιατί δεν είχε χέρια, τους λέει: «Πώς θα ήθελα όλα τα παιδιά της Ελλάδος μας να ακολουθούσαν το δρόμο σας». Και μερικοί άλλοι: «Α! Η Ελλάδα δεν πρόκειται να χαθεί, όταν έχει τέτοια παιδιά!»¹⁰⁶.

Με το πιο πάνω απόσπασμα, το περιοδικό προσωποποιεί τη μάχη της Κόνιτσας και την εντάσσει στην καθημερινότητα που αναμένεται να έχουν οι αναγνώστες του. Με την έννοια προσωποποίησης εννοούμε τη μεταφορά της εικόνας από ένα απρόσωπο και μακρινό πεδίο μάχης σε ένα οικείο στρατιωτικό νοσοκομείο (εικόνα με την οποία τα παιδιά αναμένεται να είναι εξοικειωμένα). Οι ασθενείς, συνήθως ανώνυμοι τραυματίες του Εθνικού Στρατού, γίνονται συγκεκριμένοι ήρωες που έχουν υπερασπιστεί στην Κόνιτσα την πατρίδα και τη θρησκεία. Τα παιδιά έρχονται σε επαφή με τους ηρωικούς τραυματίες και γίνονται έτσι κοινωνοί στην αίγλη της νίκης. Η μάχη λοιπόν εντάσσεται σε έναν ήδη υπαρκτό καμβά, αυτόν της φιλανθρωπίας και του προσηλυτισμού στα νοσοκομεία, όπως το είδαμε πιο πάνω. Το στοιχείο που έρχεται να προστεθεί εδώ είναι αυτό της διάδρασης. Ενώ το σύνηθες μοτίβο του προσηλυτισμού στα νοσοκομεία είναι αυτό του βουβού, παθητικού ασθενούς που δια φωτίζεται από το παιδί-ιεραπόστολο, στο παράθεμα το αντικείμενο της προσέγγισης δεν είναι βουβό, ούτε άβουλο ή παραστρατημένο. Οι τραυματίες εδώ λειτουργούν διαδραστικά, δίνουν και παίρνουν γνώση και θαυμασμό, και λειτουργούν έτσι ως παράδειγμα προς μίμηση: οι ίδιοι θυσιάζονται για την πατρίδα αλλά θαυμάζουν και τους μικρούς ιεραποστόλους που είναι έτοιμοι να κάνουν το ίδιο από άλλο μετερίζι. Αν τα παιδιά ακολουθήσουν το παράδειγμα που τους υπαγορεύει το περιοδικό διά στόματος των ηρωικών τραυματιών, αν σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και επιδοθούν με ειλικρινή ζήλο στις δραστηριότητες που τους υπαγορεύει η Αδελφότητα, «Η Ελλάδα δεν πρόκειται να χαθεί».

Η μάχη της Κόνιτσας έχει εξέχουσα σημασία και για έναν ακόμα λόγο. Η νίκη του Εθνικού Στρατού αποτέλεσε αφορμή για την άμεση εμπλοκή του Παλατιού και της

¹⁰⁶ Στο ίδιο.

βασίλισσας Φρειδερίκης προσωπικά στον πόλεμο¹⁰⁷. Με το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1946 (68,4% των εκλογέων ψήφισαν υπέρ της μοναρχίας) και την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ η εθνοφοροσύνη απέκτησε το αναγκαίο εθνικό σύμβολο πολιτικής και ιδεολογικής ενότητας. Για τους βασιλόφρονες ο θρόνος αποτέλεσε το κύριο ανάχωμα στις επεκτατικές διαθέσεις του «σλαβοκομμουνισμού». Με τη συγκρότηση της κυβέρνησης *εθνικής ενότητας* το Σεπτέμβριο του 1947 υπό την πρωθυπουργία του Σοφούλη, τον *εθνικό διχασμό* διαδέχθηκε και τυπικά το δίπολο κομμουνισμός–αντικομμουνισμός. Επειδή το ΚΚΕ ταυτίστηκε από τους αντιπάλους του, λόγω της ιδεολογικής του συγγένειας και «εξάρτησης» από τα κομμουνιστικά κόμματα των γειτονικών χωρών, με τον «σλαβικό κίνδυνο», η εμφυλιοπολεμική αντιπαράθεση έλαβε χαρακτηριστικά αγώνα φυλετικής επιβίωσης απέναντι στον προαιώνιο «εξωτερικό εχθρό». Αφού δέχτηκε πρώτα την «ύπουλη» επίθεση των «φασιστικών δυνάμεων του Άξονα», η «μικρή» Ελλάδα ήταν τώρα αντιμέτωπη με τον «σοβιετικό ιμπεριαλισμό»¹⁰⁸ — αυτή η ερμηνεία ακουγόταν από τα χείλη πολλών επισήμων.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Δεν είναι η πρώτη φορά που η βασίλισσα επιδίδεται σε κοινωνικό έργο, αντίθετα θα λέγαμε ότι οι Παιδουπόλεις και η κοινωνική πρόνοια γύρω απ' αυτές αποτελούν συνέχεια μια ήδη εκπεφρασμένη πολιτικής βούλησης για αρωγή στην κρατική πρόνοια. Με την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα το Σεπτέμβριο του 1946, μαζί με το "Διαδοχικό Ζεύγος" (του Παύλου και της Φρειδερίκης), ο Διάδοχος ζήτησε από τον Μαρκεζίνη να καταρτίσει πρόγραμμα δραστηριότητας για τη Φρειδερίκη, όπως ο ίδιος ο Μαρκεζίνης αναφέρει. Στα πρότυπα των Βασιλισσών Σοφίας και Όλγας, οι οποίες είχαν υπό τον έλεγχό τους τον "Ευαγγελισμό", υποβοηθούσαν δωρεές, εξασφάλιζαν δωρεές, ολοκλήρωναν το έργο (π.χ. Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη) και το παρέδιδαν στο Κράτος χωρίς περαιτέρω ανάμιξη, αποφασίσθηκε «η ενασχόληση της Διαδόχου με τον Ευαγγελισμό, το Νοσοκομείο Παίδων και την προστασία της παιδικής ηλικίας». Αυτά ανακοίνωσε η Φρειδερίκη σε δισέλιδη ομιλία που συνέταξε ο Μαρκεζίνης στις 12 Οκτωβρίου 1946. Ο Μαρκεζίνης αναφέρει: «Δυστυχώς, η Βασίλισσα, επιθυμούσα να έχει παντού ανάμιξη, θα επεκτείνει τη δραστηριότητά της σε τομείς οι οποίοι ουσιαστικώς ανήκαν στο Κράτος». Βλ. Μαρκεζίνης Σπ. Β., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Τόμος 2ος (1944-1951), Αθήνα 1994, σ. 282-283.

¹⁰⁸ Καλογρηάς Β., "Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθνοφοροσύνης στην παραγμένη δεκαετία του '40", στο Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών με θέμα *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 (Πρακτικά), τ. Ε', σ. 851-852.

¹⁰⁹ Ήδη τον Ιούλιο του 1943 ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε αναφερθεί σε ένα μελλοντικό διπολικό κόσμο, στον οποίο θα κυριαρχούσαν ο «κομμουνιστικός πανσλαβισμός» και το «φιλελεύθερο αγγλοσαξωνικό» σύστημα. Woodhouse C. M., *The Struggle for Greece, 1941-1949*, Λονδίνο 2002, σ. 79.

Το Παλάτι ήταν ίσως η πρώτη από τις συνιστώσες της κυβερνητικής εξουσίας στην Αθήνα που διέκρινε τις πολιτικές δυνατότητες τις οποίες δημιουργούσε ή νέα στρατιωτική ελίτ. Η νίκη στην Κόνιτσα όπως και οι ήρωές της έπρεπε να συνδεθούν με τη μοναρχία. Την αποστολή ανέλαβε η βασίλισσα Φρειδερίκη. Στις 7 Ιανουαρίου έσπευσε στην Κόνιτσα, όπου ξεδίπλωσε πολύμορφη δραστηριότητα. Εκτός από τις συμβουλές και την καθοδήγηση της UNSCOB και την ενθάρρυνση αξιωματικών και στρατιωτών, στην Κόνιτσα άρχισε να κτίζει το πολυπλόκαμο οικοδόμημα της βασιλικής πρόνοιας¹¹⁰. Πρώτο αντικείμενο του ενδιαφέροντος ήταν τα παιδιά της Ηπείρου, τα οποία για να σωθούν, έπρεπε να φιλοξενηθούν σε εθνικά όσο και βασιρικά ιδρύματα, τις Παιδουπόλεις. Για να κατανοήσουμε την σημασία της εμπλοκής της «Ζωής» στις Παιδουπόλεις, πρέπει να δούμε σύντομα το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εμπίπτει η λειτουργία τους.

Η μεγάλη τομή, με την έννοια της σύμπλευσης, μεταξύ της "Ζωής" και του Παλατιού, γίνεται σε έναν τομέα ο οποίος εμπίπτει κατεξοχήν στο ιδεολογικό δυναμικό της θρησκείας: αυτόν της φιλανθρωπίας. Στον τομέα αυτόν επιλέγει να εμπλακεί το Παλάτι και η βασίλισσα Φρειδερίκη προσωπικά, στήνοντας ένα πολυδιάστατο σύστημα φιλανθρωπίας που παίρνει τη μορφή της κοινωνικής πρόνοιας. Η πολυδιάστατη δραστηριότητα των Ανακτόρων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας επεκτάθηκε στο σύνολο της χώρας, εστιάστηκε όμως ιδιαίτερα στις περιοχές των *Βορείων Επαρχιών*¹¹¹, περιοχές οι οποίες αποτέλεσαν το επίκεντρο

¹¹⁰ Η αποφασιστικότητα του κυβερνητικού μετώπου να εκμεταλλευτεί πολιτικά και συμβολικά τη νίκη στην Κόνιτσα φαίνεται και από την εσπευσμένη επίσκεψη της Φρειδερίκης, παρά την προσπάθεια του στρατηγού Τσακαλώτου να την αποτρέψει. Σύμφωνα με δική του μαρτυρία "Η απόφασίς της ετηρήθη μυστική και από τον Γενικόν Διοικητήν Ηπείρου Ρέπαν, ο οποίος και διά τούτο υπέβαλε την παραίτησίν του, ην απέσυρε εντολή της Βασιλίσσης, διότι του εξηγήθη ο λόγος της μυστικότητος. Την εγνώριζαν ο Μέγαρχος Αντωνόπουλος Μ. και ο Επιτελάρχης Λασπιάς μόνον. Ο Επιτελάρχης της Μεραρχίας αντισυνταγματάρχης τότε Λασπιάς Αθ. μοι ανέφερε (ήμην Υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου) την απόφασιν της Βασιλίσσης διά την Κόνιτσαν. Τον συνεβούλευσα να προσπαθήσει να Την μεταπείσει, αλλά εστάθη αδύνατον. Την επεσκέφθη όταν εβάλλετο ακόμη από το πυροβολικόν των συμμοριτών και σχεδόν ευθύς με την είσοδον των ενισχύσεων και την απελευθέρωσιν της Κονίτσης πριν όμως οι συμμορίται αποσυρθούν από τα υπεράνω υψώματα". Τσακαλώτος Θρ., *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος : πώς εκερδίσαμε τους αγώνες μας 1940-1949*, Αθήνα 1960, σ. 76.

¹¹¹ Πρόκειται για μια δραστηριότητα η οποία σε περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, όπως οι Νομοί Καστοριάς και Φλώρινας, συνέβαλε, όπως φαίνεται, στη διαμόρφωση μιας συγκριτικά θετικότερης στάσης των κατοίκων απέναντι στο θεσμό της Βασιλείας, όπως την αναδεικνύουν τα ποσοστά που έλαβε στους δύο νομούς η Βασιλευόμενη Δημοκρατία στο δημοψήφισμα του 1974 (39,64% για τη

του ανταγωνισμού στη διάρκεια του εμφυλίου. Σε ποιο κλίμα και με ποιο σκεπτικό ιδρύθηκε η Πρόνοια; Καλύτερα το περιγράφουν τα ίδια τα Ανάκτορα:

Ακριβώς κατά την στιγμήν όπου ο τόπος εδοκιμάζετο σκληρά σε μία από τις πλέον τραγικές ώρες της νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, ετέθησαν εις την Ελληνική Ύπαιθρο τα θεμέλια ενός νέου συστήματος προνοίας. [...] Το ενεπνεύσθη μία γυναίκα: η Βασίλισσα Φρειδερίκη... η Μητέρα. Μόνη της ανέλαβε να την ηγεσία και έδωσε την δυνατότητα να πραγματοποιηθή εκείνο το οποίο ποθούσε κάθε Ελληνίδα Μητέρα [...] Το φρικτό εκείνο καλοκαίρι του 47, την εποχή που όλοι νομίζαμε πως τα πάντα μπορούσαν να χαθούν από την μία στιγμή εις την άλλη, την ώρα που η Ύπαιθρος, που είναι το θεμέλιο του Έθνους, χάνονταν μέσα εις την φωτιά και τον αφανισμό, όταν οι κομμουνισταί άρπαζαν τα παιδιά από την αγκαλιά της μάνας διά να τα κάνουν Γενίτσαρους και εσπάραζαν οι καρδιές μας όταν ακούγαμε τον αντίλαλο του θρήνου των αθώων που ακολουθούσαν τον πικρό δρόμο της εξορίας, καίγανε τα σπίτια και αφάνιζαν ολόκληρα χωριά, η Βασίλισσα Φρειδερίκη άκουσε την φωνή του Γένους, όχι σαν επίκλησι που έρχονταν από τον Λαό Της μόνο αλλά σαν επιταγή ολόκληρης της ανθρωπότητας.

Και τότε ίδρυσε τον Έρανον Βορείων Επαρχιών Ελλάδος.¹¹²

Ο Έρανος Πρόνοίας Βορείων Επαρχιών¹¹³ απόκτησε θεσμική υπόσταση με το Βασιλικό Διάταγμα της 10ης Ιουλίου 1947 (Φ.Ε.Κ. 141/12.7.1947) και τέθηκε «υπό την Υψηλήν προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης», με σικό σκοπό να "διασώσει τα παιδιά της υπαίθρου" από το "Παιδομάζωμα". Απαγορεύθηκε η ανταγωνιστική διενέργεια «οιουδήποτε εράνου έχοντος περιεχόμενον όμοιον ή ανάλογον προς τον διά του παρόντος επιδιωκομένου» και ακυρώθηκαν όσες άδειες είχαν χορηγηθεί ως

Φλώρινα και 44,26% για την Καστοριά έναντι 30,82% στο σύνολο της Επικράτειας, σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη, 10.12.1974).

¹¹² Τι είναι και τι προσφέρει εις τον Ελληνικόν Λαόν η Βασιλική Πρόνοια, Υπό την Υψηλήν Προστασίαν των Α.Α. Μ.Μ. των Βασιλέων, [χ.ε], [χ.η.]. Εικάζουμε ότι η ημερομηνία έκδοσης είναι το 1962 από την πρόταση του κειμένου "...σήμερα μετά 15 ετών συνεχή εργασία".

¹¹³ Το 1955 μετονομάσθηκε σε Βασιλική Πρόνοια και αργότερα, με το Φ.Ε.Κ. 125/2.6.1970, σε Εθνικό Οργανισμό Πρόνοίας.

τότε¹¹⁴. Επίσης, απέκτησε τακτικούς πόρους από ειδικούς φόρους (εγχωρίων σιγαρέτων, δημοσίων θεαμάτων, εισαγομένων ειδών)¹¹⁵, που διατέθηκαν στους φορείς αυτούς έως και το 1970, πράγμα που ήταν ασύμβατο με τον υποτιθέμενο ερανικό χαρακτήρα των πρωτοβουλιών των Ανακτόρων¹¹⁶. Σκοπός της σύστασης του Εράνου ήταν η παροχή βοήθειας σε όσους είχαν πληγεί από τον εμφύλιο. Η επιλογή, όπως τονιζόταν, γινόταν με αποκλειστικό κριτήριο το βαθμό ανάγκης και απορίας, χωρίς διάκριση θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων. Για τον λόγο αυτό εγκαταστάθηκαν σε κάθε νομό της Βόρειας Ελλάδας παραρτήματα της *Πρόνοιας*

¹¹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 15.12.2002.

¹¹⁵ Αναλυτικά η Βασιλική Πρόνοια, χρηματοδοτήθηκε ως εξής: Με ειδικό νόμο (Α.Ν. 843/1948), το ένα πέμπτο των δασμών που καταβάλλονταν για την εισαγωγή στη χώρα μιας σειράς προϊόντων αποδιδόταν «εις τον Ερανον των Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος, μεταφερόμενον υπό της Τραπέζης της Ελλάδος εις τον οικείον λογαριασμόν του Εράνου». Λίγο αργότερα, νέο νόμος (Α.Ν. 1427/1950) πρόσθεσε σ' αυτά τα έσοδα και το 20% από το «φόρο υπέρ τρίτων» που είχε επιβληθεί το 1948 σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Ειδική απόφαση του υπουργικού συμβουλίου (1109 της 21.12.48) επέβαλε αναγκαστική εισφορά δύο τσιγάρων σε κάθε πακέτο, «προς ενίσχυσιν των οικογενειών των μαχομένων και των συμμοριοπλήκτων». Μεταξύ 1.1.1949 και 30.4.1956 εισπράχθηκαν συνολικά 391.200.000 δρχ., από τα οποία 186 εκατομμύρια πήγαν στο ταμείο της Βασιλικής Πρόνοιας. Από την 1.6.1956, η τελευταία οικειοποιήθηκε μονομερώς το σύνολο των εσόδων. Με άλλη απόφασή του (αρ. 1108), το υπ. συμβούλιο επέβαλε την ίδια μέρα φόρο 10% στα δημόσια θεάματα (θέατρο, κινηματογράφος κ.λπ.) υπέρ της Βασιλικής Πρόνοιας. Τα χρήματα, για τα οποία οι αιθουσάρχες έκοβαν «ειδικά δελτία», καταβάλλονταν «εις το τέλος εκάστης εβδομάδος και εντός των δύο πρώτων ημερών της επομένης». Το 1961, η επιβάρυνση αυτή ενσωματώθηκε στην τιμή των εισιτηρίων. Η εργατική τάξη της χώρας εκλήθη και αυτή να συνεισφέρει τον οβολό της. Με απόφαση της (διορισμένης) ΓΣΕΕ, κρατήθηκε ένα μεροκάματο από κάθε μισθωτό -συνολικά 80.000 λίρες- ως εισφορά στη Βασιλική Πρόνοια (Φρειδερίκη 1971, σ. 176-7). Ανάλογη εισφορά 1.000 δρχ. ανά εργαζόμενο επεβλήθη από τη ΓΣΕΕ και υπέρ του Βασιλικού Ιδρύματος, με τη μορφή μιας -τυπικά- «ευγενούς προαιρετικής εισφοράς» (ΒΕΙ 1955, σ. 39). Πρόσθετες δυνατότητες εσόδων για τα βασιλικά ιδρύματα παρείχαν αυτές καθ' εαυτές ορισμένες από τις δραστηριότητές τους. Το άνοιγμα δασικών δρόμων, λ.χ., γινόταν με αντάλλαγμα «το δικαίωμα απολήψεως ποσότητας των προς εμπορίαν προβλεπομένων δασικών προϊόντων» της «ευεργετούμενης» περιοχής. Για λεπτομέρειες, βλ. Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως*, [χ.ε.], Αθήνα 1971, και Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, Αθήνα 1955.

¹¹⁶ Ανδρέου Α., Ηλιάδου-Τάχου Σ., Μπέτσας Γ., «Από το “παιδομάζωμα” στο βασιλικό “παιδοφύλαγμα”»: μεταπολεμικές όψεις κοινωνικής δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της χώρας», εισήγηση στο 5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη».

Βορείων Επαρχιών Ελλάδος συστήνοντας και συντονίζοντας δομές που υπάγονταν στη *Βασιλική Πρόνοια* και υπηρετούσαν τους σκοπούς της.

Ο Έρανος Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών δεν ήταν η μόνη ερανική δραστηριότητα που εκπορευόταν από τα Ανάκτορα. Στη δράση αυτή συγκαταλέγονται επίσης οι έρανοι. *Η Φανέλα του Στρατιώτου*, *Ο Έρανος Προνοίας Συμμοριοπλήκτων*, *Η Βασιλική Πρόνοια*, τα ιδρύματα *Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα*), το σωματείο *Ελληνικόν Φως*, που τέθηκε υπό την προστασία του βασιλιά και είχε ως κύριο σκοπό την διαπαιδαγώγηση της νεολαίας σύμφωνα με τα ιδανικά του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, η *Ελληνική Μέριμνα*, που από το 1946 λειτούργησε υπό την προστασία της βασίλισσας, και ο *Οργανισμός Προικοδοτήσεως Κορασίδων*, που συστήθηκε το 1956.

Οι βάσεις ενός τεράστιου μηχανισμού, ελεγχόμενου και εξαρτώμενου από το Παλάτι, τέθηκαν εκεί, σηματοδοτώντας την ενεργό ανάμειξη της βασιλικής οικογένειας στη διά των κοινωνικών μέτρων ασκούμενη πολιτική¹¹⁷. Το κοινωνικό πρόσωπο της μοναρχίας εξουδετερώνει τα κοινωνικά ερείσματα της Αριστεράς τη στιγμή που ο στρατός εξουδετερώνει τα στρατιωτικά ερείσματα. Η κριτική που ασκήθηκε στις δραστηριότητες αυτές είναι πολύπλευρη. Μέρος αυτής λέει: «Το Βασιλικό Ίδρυμα αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη και σημαντικότερη περίπτωση σφετερισμού εις βάρος της λαϊκής κυριαρχίας. [...] Η διαχείριση του Ιδρύματος επιτρέπει στη Μοναρχία τη δυνατότητα να δημιουργήσει, με δαπάνη που καλύπτεται απ' τους Έλληνες φορολογούμενους, μια διπλή "πελατεία": εκείνη που αποτελούν τα πρόσωπα που μισθοδοτούνται στους διάφορους τομείς δράσεως του ιδρύματος, κι εκείνη που δημιουργείται απ' όσους ωφέλησαν οι απλοχεριές του οργανισμού σε όλες τις περιφέρειες της χώρας. Με λίγα λόγια, το Ίδρυμα της Βασίλισσας είναι κατά κάποιο τρόπο η υπηρεσία "διαφημίσεως" ή "δημοσίων σχέσεων" του Στέμματος, η οποία φορτώνει το κόστος της επιχειρήσεως αυτής στους πολίτες»¹¹⁸.

Το πιο συμβολικό και προβεβλημένο κομμάτι της Βασιλικής Πρόνοιας όμως ήταν η δημιουργία Παιδουπόλεων, οι οποίες εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του Εράνου. Στόχος του Εράνου ήταν να συνεργαστεί και να συνδράμει στο κράτος καταρτίζοντας ένα πρόγραμμα "περιθάλψεως με άμεσον προτίμησιν την προστασίαν και ανακούφισιν των γερόντων, ασθενών και παιδιών ηλικίας έως 16 ετών". Ως μία από

¹¹⁷ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, τ. 1, Αθήνα 2001, σ. 390.

¹¹⁸ Meynaud J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 340-1.

τις δραστηριότητές του προβλεπόταν και η ίδρυση παιδουπόλεων για "προσφυγόπουλα" ορφανά, εγκαταλελειμμένα ή άπορα. Οι Εντεταλμένες Κυρίες όμως, εκφράζοντας την "επιθυμία της Ανάσσης", προσανατόλισαν τη δράση του Εράνου όχι στους γέροντες και τους ασθενείς, αλλά στα παιδιά - το μέλλον του έθνους¹¹⁹. Οι Παιδουπόλεις θα λέγαμε ότι είναι το κατεξοχήν παράδειγμα της στρατευμένης φιλανθρωπίας, μιας φιλανθρωπίας που αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο της αντικομμουνιστικής εκστρατείας, με ακαταμάχητα επιχειρήματα. Από τη μια, καλύπτει επιτακτικές ανάγκες, λόγω της γενικευμένης εξαθλίωσης και καταστροφής της υπαίθρου, συναντά ανταπόκριση, δημιουργώντας πλέγματα σχέσεων και κοινωνικές αποδοχές υπέρ της βασιλείας και του κράτους γενικότερα. Από την άλλη, καθώς εμφανίζεται ως εθνικό καθήκον, ως πράξη υπεράνω πολιτικής, μπορεί να κινητοποιήσει και να εντάξει τους πάντες, δικαιολογώντας τη συμμετοχή ακόμη και ουδέτερων ή ευαίσθητων ομάδων, όπως οι μαθητές ή οι φιλάνθρωποι κυρίες. Για τον ίδιο λόγο είναι δύσκολο να αντικρουστεί και να καταγγελλεί¹²⁰.

Στην κοινωνική αυτή πολιτική από την πλευρά των κυβερνητικών δυνάμεων συμμετέχει πολύ δυναμικά η "Ζωή": επανδρώνει τις Παιδουπόλεις, στέλνει υλικό στο μέτωπο, φροντίζει τους τραυματίες πολέμου και γενικά παραθέτει όλες τις δυνάμεις στο πλευρό του κυβερνητικού μετώπου. Η ταύτιση της οργάνωσης με τις κοινωνικές δραστηριότητες του Παλατιού, αλλά και με το φιλοκυβερνητικό έργο περιγράφονται με κάθε ευκαιρία στη *Ζωή του Παιδιού*. Δεν χρειάζεται να συγκεντρώσουμε τις δραστηριότητες απαρτίζουν το κοινωνικό έργο των παιδιών στον πόλεμο. Το περιοδικό ρωτάει σε στήλη του «Τι κάνουν τα χριστιανόπουλα για την Ελλάδα», και απαντάει συνοπτικά: «Γλυκά και ρούχα για τους ανταρτόπληκτους, πλεκτά για το στρατό, γράμματα των αγοριών στο μέτωπο, κουμπαράς για το βιβλίο του στρατιώτη, επισκέψεις στους τραυματίες, επισκέψεις στα ανταρτόπληκτα, προσευχή για την Ελλάδα»¹²¹. Η καθεμιά από τις παραπάνω δράσεις εμφανίζεται ως μοτίβο σε διηγήματα, μυθοπλασίες, στήλες με συμβουλές, απολογισμός, σε κάθε τεύχος του περιοδικού, σε όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου. Όλοι οι παραπάνω τομείς αποτελούν μέρος του κοινωνικού έργου της Αδελφότητας, το οποίο υπενθυμίζεται

¹¹⁹ Βερβενιώτη Τ., "Παιδομάζωμα και παιδοφύλαγμα", στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 87.

¹²⁰ Μπουρνάζος Στρ., "Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές", στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 34.

¹²¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, φ. 44, 01.08. 1948, σ. 238.

συνεχώς και επαναλαμβάνεται μονότονα, με την ίδια ορολογία, τα ίδια μοτίβα και τον ίδιο ενθουσιασμό.

Συμπεράσματα

Η Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή» έφτασε στο απόγειο της δράσης και της ακτινοβολίας της κατά την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου και στα πρώτα χρόνια του ψυχροπολεμικού κόσμου όπως εκτυλίχθηκαν στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι η ακμή της συμπίπτει ακριβώς με τη φάση εκείνη στην οποία η οργάνωσης που αναζήτησε και βρήκε ρίζες στο κοινωνικό πεδίο, στην κοινωνία πολιτών, συνδέθηκε στενότερα από ποτέ, αν δεν ταυτίστηκε, με τη στοχοθεσία κεντρικών θεσμών της κρατικής εξουσίας: με το Στρατό και ιδίως με το Παλάτι. Όπως είδαμε σε ό,τι προηγήθηκε, η μεγάλη τομή έγινε στον ευαίσθητο τομέα της φιλανθρωπικής δράσης που στόχο είχε κυρίως τα παιδιά. Η «Ζωή» έδρασε ο παραπληρωματικός βραχίονας της πολιτικής του Παλατιού. Η προσέγγιση ήταν όμως διπλή: όχι μόνο στο σκέλος της κοινωνικής παρέμβασης αλλά και της ιδεολογικής τοποθέτησης. Η θεολογική οργάνωση που είχε ιδρυθεί το 1907 βρέθηκε στο επίκεντρο του κυρίαρχου ιδεολογικο-πολιτικού συνασπισμού της μεταπολεμικής εποχής και ανέπτυξε ενεργό δράση για να εμπεδώσει τη θέση της. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η «Ζωή» θα τείνει να γίνει όλο και περισσότερο ένας μηχανισμός προπαγάνδισης της αντικομμουνιστικής εθνικοφροσύνης που είχε πλέον επικρατήσει. Ωστόσο, στα χρόνια του 1960 πια, είναι σαφές ότι η εμβέλεια της οργάνωσης υποχωρεί, διασπάται και συρρικνώνεται, καθώς το μπλοκ εξουσίας με το οποίο η ίδια είχε ταυτιστεί κλυδωνίζεται σοβαρά και μπαίνει στο δρόμο της απόσυρσης από το ιστορικό προσκήνιο.

Η κορύφωση αυτής της διαδρομής φαίνεται να απαντά στο βασικό ερώτημα που θέσαμε στην αφετηρία αυτής της έρευνας. Πώς δηλαδή η πορεία της αδελφότητας της «Ζωής», η κοινωνική και πνευματική της δραστηριότητα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, καταλήγει να συνδέει δύο διακριτά μεγάλα ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα: τον παραδοσιοκρατικό, θρησκευιοκεντρικό και εν τέλει αντι-νεωτερικό συντηρητισμό του 19ου αιώνα με τη θεσμοποιημένη αντικομμουνιστική εθνικοφροσύνη που κυριαρχεί στα πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στην Ελλάδα. Δεν είναι εύκολο να πει κανείς με βεβαιότητα εάν και πότε η «Ζωή» επέλεξε να προσχωρήσει σε αυτό το στρατόπεδο. Θα ήταν περισσότερο ασφαλής πάντως η εκτίμηση ότι η οργάνωση είχε αναπτύξει όλες εκείνες τις φυσιογνωμικές προϋποθέσεις που την οδηγούσαν (ή που

καθιστούσαν εφικτή και «φυσιολογική») την προσχώρησή της στο στρατόπεδο του συντηρητικού αντικομμουνισμού της δεκαετίας του 1940.

Άλλωστε, ο αντικομμουνισμός της εποχής δεν ήταν ενιαίος. Είχε τουλάχιστον δύο σκέλη, εκ των οποίων το ένα παρέμεινε μάλλον μειωθητικό. Ήταν το σκέλος ενός φιλελεύθερου αντικομμουνισμού, μιας περισσότερο «πολιτικής» αντιπαράθεσης με τις ανερχόμενες, μετά τον Μεσοπόλεμο, κομμουνιστικές δυνάμεις στην Ευρώπη. Αυτή η εκδοχή του αντικομμουνισμού ασκούσε κριτική στην κομμουνιστική ιδεολογία, και στις περιπτώσεις εκείνες όπου είχε αποκτήσει κρατική υπόσταση, από τη σκοπιά των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Για τους φιλελεύθερους, το κομμουνιστικό κίνημα είχε μια ορθολογική ρίζα στην αναγνώριση των κοινωνικών ανισοτήτων, που ωστόσο επιχειρούσε να θεραπεύσει με μη δημοκρατικά μέσα. Ο κομμουνιστικός κίνδυνος μεταφραζόταν σε κίνδυνο για τα θεμέλια της πλουραλιστικής Δυτικής δημοκρατίας, τις ελευθερίες, τα δικαιώματα, τους περιορισμούς της κρατικής δράσης, τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς κ.ο.κ.

Στην ελληνική ψυχροπολεμική συνθήκη, ωστόσο, επικράτησε η συντηρητική εκδοχή της άμυνας έναντι του «κομμουνιστικού κινδύνου». Μια στάση που ταύτιζε τον κομμουνισμό με τον κίνδυνο όχι απλώς μιας κοινωνικής διολίσθησης και μιας διατάραξης των σταθερών ιεραρχιών αλλά μιας ηθικής φθοράς που απειλούσε τις βασικές αξίες του πατριωτισμού, της οικογενειακής τάξης και φυσικά της κεντρικότητας της θρησκείας. Για τον συντηρητικό αντικομμουνισμό, η πλευρά της πολιτικής καταπίεσης που ενείχαν τα κομμουνιστικά καθεστώτα δεν ήταν το πρωτεύον στοιχείο αλλά απόρροια του ηθικού κινδύνου που βρισκόταν στα θεμέλια αυτής της ιδεολογίας. Μια τέτοια ηθική μάλλον παρά πολιτική κριτική, στηριγμένη στα πάθη και λιγότερο σε ορθολογικά επιχειρήματα, ήταν περισσότερο συμβατή με την κάθετη εμφυλιακή πόλωση και τους αποκλεισμούς που συνεπαγόταν το μετέπειτα κράτος της εθνοφοροσύνης. Με τη σειρά της, η φυσιογνωμία της αδελφότητας της «Ζωής», όπως είχε ήδη διαμορφωθεί από την ίδρυσή της, έμοιαζε συμβατή με τα ηθικά αυτά θεμέλια του συντηρητικού αντικομμουνισμού.

Οι βασικές συντηρητικές θεματικές ήταν ήδη εκεί, οι υποδοχές είχαν ήδη διαμορφωθεί και ήταν κατάλληλες για να υποδεχθούν τις άμεσες πολιτικές μέριμνες της πολεμικής συνθήκης του Εμφυλίου και του Ψυχρού Πολέμου. Δεν ήταν όμως μια διαδικασία διολίσθησης σε θέσεις απλώς εγγύτερες με τη φιλοσοφία της οργάνωσης. Η «Ζωή», μετακινούμενη στο επίκεντρο του επικρατούντος ιδεολογικο-πολιτικού πλαισίου επιδίωκε εμπρόθετα να επωφεληθεί τα μέγιστα από αυτή τη στρατηγική

τοποθέτησή της. Για μια κίνηση που συνδύαζε το συνεκτικό πλαίσιο ιδεών με μια ρωμαλέα οργανωτική δομή, με ένα εκτεταμένο δίκτυο ποικίλων σωματειακών μορφών, ήταν εξαιρετικά σημαντικοί οι υλικοί, συμβολικοί και οργανωσιακοί πόροι που προσέφερε αυτή η συνοδοιπορία. Η περίοδος της μεγαλύτερης ακμής της Αδελφότητας ήταν ακριβώς η στιγμή της μεγιστοποίησης όλων αυτών των δυνατοτήτων χάρις στη στρατηγική της συνάφεια με ισχυρά θεσμικά κέντρα εξουσίας.

Η συντηρητική επινόηση της παράδοσης

Η «Ζωή», όπως δείξαμε ανιχνεύοντας τις καταβολές της στον 19ο αιώνα, ανήκει σε αυτό το μακρύ ιστορικό ρεύμα της απόπειρας αναμόρφωσης και ανασύνταξης της Εκκλησίας και της θρησκείας μέσα στις καταρχήν αντίξοες για αυτές συνθήκες του νεωτερικού εθνικού κράτους που προέκυψε από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας. Οι πλούσιες θρησκευτικοπολιτικές ζυμώσεις, ωστόσο, αναπτύσσονταν κατά κύριο λόγο ενάντια και έξω από τους εκκλησιαστικούς και πολύ περισσότερο τους κρατικούς θεσμούς (όπως ο μακρακισμός). Αναζητούσαν έδαφος στους κόλπους της κοινωνίας, ξεδιπλώνοντας μια εκτενή οργανωτική δομή, μαζί με προσπάθειες εκδοτικής παραγωγής για τη διάδοση των ιδεών τους, που αποτέλεσε πρότυπο για την οργανωτική φιλοσοφία και της «Ζωής». Το κυριότερο, όμως, ήταν ότι αναζητούσαν ένα πνευματικό πρότυπο που από τη μία θα προστάτευε τους παραδοσιακούς τρόπους της ελληνικής κοινωνίας, έστω σε καινούριες μορφές, απέναντι στους κινδύνους της Δυτικής (ορθολογικής, διαφωτιστικής) σκέψης και από την άλλη θα αποτελούσε το θεμέλιο για τη νέα Ελλάδα, σε ένα μείγμα παράδοσης και εκσυγχρονισμού.

Ο ιδρυτής της «Ζωής» Ευσέβιος Ματθόπουλος, και τελικά η ίδια η οργάνωση, επέλεξαν αντίθετα να παραμείνουν μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας και να εργαστούν για την εμπέδωση του άρρηκτου δεσμού Εκκλησίας και Έθνους. Για να το πετύχουν, έστησαν μια πραγματική οργάνωση λαϊκής βάσης, με δεκάδες σωματειακές αποκεντρωμένες μορφές σε όλη τη χώρα, που ενέπλεκαν ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε μια ένταξη με επίκεντρο τη θρησκευτική δραστηριότητα.

Στη σύνθετη και ιεραρχική (και σχετικά κλειστή) αυτή δομή, αναπτύσσονταν δράσεις με κατηχητικό-ιεραποστολικό κυρίως περιεχόμενο, στο πλαίσιο όμως μιας κοινής ζωής που δημιουργούσε ένα αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα πιστών

(παιδιών, νέων, γονέων, επιστημόνων, εκπαιδευτικών) που εργάζονταν ταυτόχρονα για τις τύχες του έθνους. Ξεχωριστή θέση μάλιστα σε αυτό το σύνολο δόθηκε στις γυναίκες, που παραδόξως για μια θρησκευτικού χαρακτήρα οργάνωση ενθαρρύνονταν να αναπτύσσουν πρωτοβουλίες στον δημόσιο χώρο (ωστόσο πάντοτε σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ρόλων και αξιών). Θα έλεγε κανείς ότι επρόκειτο για μια εξαιρετικά μοντέρνα μορφή οργάνωσης, για μια υπόθεση όμως που στόχευε στην αναστήλωση της παράδοσης.

Αυτό το δεύτερο σκέλος αποτυπώνεται καθαρά στην ιδεολογική θεματογραφία της «Ζωής». Κι εδώ παρουσιάζει μια διπλή όψη: η οργάνωση επιχειρεί να διασώσει τη λαϊκή ορθόδοξη παράδοση αλλά όχι με μέσα που απευθύνονται στο θυμικό και σε ανορθολογικούς μηχανισμούς (θαύματα κ.ο.κ.) αλλά με τρόπο μοντέρνο, νεωτερικό, με εργαλείο τη λογική και, όχι σπάνια, τα πορίσματα της επιστημονικής μελέτης. Ένας χριστιανισμός ανακαινισμένος, βασισμένος στη λογική και που επιφυλάσσει στην πίστη μόνο τα θεμελιώδη δόγματα. Την ίδια στιγμή, η «Ζωή» αναζητά και απευθύνεται (αν δεν κατασκευάζει) σε έναν «απλοϊκό» και αγνό λαό, ισορροπώντας μεταξύ λαϊκότητας και λαϊκισμού – αφού είναι ακριβώς αυτός ο λαός, της επαρχίας και της υπαίθρου, ο θεματοφύλακας του χριστιανικού τρόπου ζωής σε αντίθεση με τα ευάλωτα στις δυτικόφερτες νέες συνήθειες αστικά στρώματα. Αυτό είναι το προνομιακό υποκείμενο της «Ζωής» γιατί είναι συμβατό με το είδος του συντηρητισμού που προωθεί: πρώτιστος στόχος είναι η μη διασάλευση της φυσικής τάξης των πραγμάτων, η αδιατάρακτη συνέχεια των ηθών και παραδόσεων, ίσως με μια μεγαλύτερη μέριμνα για τους πιο ευάλωτους. Αυτός ήταν ο πυρήνας του φιλοσοφικού συντηρητισμού της Αδελφότητας Θεολόγων.

Με αυτά τα φιλοσοφικά όπλα, η «Ζωή» εισέρχεται όλο και πιο ενεργά στην πολιτική αρένα, στη δεύτερη και πιο καθοριστική φάση της, στις δεκαετίες 1940-1950. Το βασικό της μέτωπο είναι ενάντια στις μοντέρνες ιδέες, ανεξάρτητα σε ποιο πεδίο εκφράζονται, από την εκπαίδευση και τη γλώσσα μέχρι την ισότητα των φύλων («εξισορροπώντας» έτσι κατά κάποιον τρόπο και την ενεργό εμπλοκή των γυναικών στις πρωτοβουλίες της οργάνωσης), και από τις όποιες αλλαγές στις κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις ή τις μορφές κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας (αφού πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος της ηθικής φθοράς) μέχρι τον «άθεο υλισμό», πάνω στον κίνδυνο του οποίου θα πατήσει λίγο αργότερα ο ανοιχτός αντικομμουνισμός της. Όλες αυτές οι θεματικές, ωστόσο, διαρκώς επενδύονταν με επιστημονικό και ορθολογικό λόγο για να γίνουν πειστικές.

Σε αυτή τη διαρκή αντιφατικότητα, σημαντική στιγμή ήταν, όπως είδαμε, η προσχώρηση στη «Ζωή» μιας ομάδας επιστημόνων με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Τσιριντάνη, το 1938. Με επιστημονικό τώρα πια ένδυμα, ο συντηρητικός πυρήνας της πρώτης φάσης της «Ζωής» οδηγείται στην ολοκληρωμένη σύνθεση των σχημάτων του Ελληνο-χριστιανισμού. Τώρα πλέον όμως, η διαφορά είναι ότι δεν πρόκειται απλώς για ένα θρησκευτικό-φιλοσοφικό κίνημα αλλά για ένα εγχείρημα με ευθείες πολιτικές συνέπειες, που θα συνδεθεί στο εξής με μια πολιτική στράτευση, με ένα ευρύτερο εγχείρημα εθνικής αναμόρφωσης το οποίο θα καταστεί κυρίαρχη πολιτική πραγματικότητα μετά τον Εμφύλιο. Συντηρητισμός και εθνικισμός συνδυάζονται σε ένα πρόγραμμα αναδιαμόρφωσης της πολιτικής εθνικής ταυτότητας.

Επιστημονικό είναι και το υπόβαθρο του ελληνοχριστιανικού εθνικισμού: το σχήμα της ιστορικής γραμμικής συνέχειας του έθνους, όπως το επεξεργάστηκε ο «εθνικός» ιστοριογράφος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Το μοτίβο αυτής της συνέχειας ήταν κάτι κοινό, η «Ζωή» απλώς το συμμερίστηκε και το αναπαρήγαγε μέσα στο ευρύτατο οργανωτικό και εκδοτικό της δίκτυο, δίνοντας βέβαια ιδιαίτερη έμφαση στον Χριστιανισμό ως συνεκτική ουσία αυτής της τρισχιλιετούς συνέχειας. Τα πράγματα ήταν εύκολα ως προς την περίοδο του Βυζαντίου, οπότε μπορούσε εύκολα να υποστηριχθεί όχι απλώς η λαμπρότητα του Χριστιανισμού αλλά και η λειτουργία του ως στοιχείο συνοχής μιας υποτιθέμενης εθνικής (και κρατικής) κοινότητας που απέκρουε έξωθεν εισβολές, συχνά πνευματικές όπως οι αιρέσεις. Αλλά και στην Τουρκοκρατία, διαβάζει κανείς στα τεύχη του περιοδικού της *Ζωής*, η χριστιανική ηθική και η ορθόδοξη πνευματική ηγεσία ήταν παράγοντες συνοχής και διατήρησης μια (εθνικής) κοινότητας που βρισκόταν κάτω από ξένη επιβολή. Λιγότερο συχνά όμως διάβαζε κάποιος σχετικές αναφορές στην Αρχαία Ελλάδα, που άβολα εντασσόταν στο σχήμα μια ιστορικής συνέχειας με αρμό τη χριστιανική θρησκεία. Με φανερή αμηχανία, ο ανώτερος πολιτισμός των αρχαίων προγόνων συνδέεται με την πίστη τους ως αφηρημένη έννοια, πίστη προς κάποια ιδανικά που θεωρείται ότι διατρέχουν την εθνική μας ταυτότητα στους αιώνες.

Αν όμως ο συντηρητισμός της «Ζωής» εμπλεκόταν με τα μεγάλα ιστορικά σχήματα περί έθνους, αυτό δεν αφορούσε μόνο την επικύρωση μιας παράδοσης που προϋπήρχε της νεωτερικής εποχής και συνεπώς όφειλε να επιβιώσει και να διατηρηθεί και στις σύγχρονες συνθήκες. Η ενασχόληση με το παρελθόν αφορούσε περισσότερο τα διακυβεύματα του παρόντος. Εδώ ακριβώς είναι που χτίζονται οι

γέφυρες που μέσω της εθνικής ιδεολογίας οδηγούν από τον συντηρητισμό της «Ζωής» στον ανοιχτό αντικομμουνισμό της.

Χωρίς την εμβάπτιση στην Ιστορία, η εθνική αφήγηση (και η εθνικιστική στάση) δεν θα ήταν δυνατή. Η επινόηση της παράδοσης σημαίνει και την επινόηση ενός παρελθόντος που πρέπει να πηγαίνει όσο το δυνατόν πιο μακριά και ταυτόχρονα να προσεγγίζει όσο το δυνατόν τις σύγχρονες μέριμνες και ανάγκες. Μεγάλα σύγχρονα επεισόδια, όπως ο Εμφύλιος και το Κυπριακό, εντάσσονται στο βασικό αφήγημα ως στιγμές κατά τις οποίες το έθνος, απέναντι σε απειλές έξωθεν ή έσωθεν (κομμουνισμός), συσπειρώνεται γύρω από τα βασικά συνεκτικά του στοιχεία, όπως πάνω από όλα η χριστιανική πίστη και οι προαιώνιες αξίες και παραδόσεις.

Το έθνος αγωνίζεται υπέρ βωμών και εστιών, με όπλο την πίστη, σε μια γενεαλογία αγώνων ενάντια στους εχθρούς του που ξεκινά με τα πιο πρόσφατα επεισόδια (το 1949) και πηγαίνοντας προς τα πίσω, όχι μόνο στο ηρωικό 1940 αλλά και στην απαρχή του νεότερου ανεξάρτητου κράτους, το 1821. Το παρελθόν και οι αγώνες του τίθενται στην υπηρεσία των αγώνων του παρόντος. Και οι διαχρονικοί αγώνες της χριστιανικής ελλαδικής κοιτίδας επεκτείνονται για να συμπεριλάβουν και τον απόδημο αλύτρωτο ελληνισμό, όπως στην περίπτωση του ανταποικιοκρατικού αγώνα της Κύπρου και της υιοθέτησης των αιτημάτων για ένωση. Έτσι, ο γραμμικός ιστορικός χρόνος συμβαδίζει με έναν υπερϊστορικό θεολογικό χρόνο, το χρόνο της πίστης η οποία είναι μια άχρονη σταθερά του έθνους και της φυλής και συνοδεύει τους Έλληνες στις παλιές ή νέες μάχες. Οι δύο χρόνοι προϋποθέτουν όμως ταυτόχρονα και την ενεργό συμμετοχή του υποκειμένου, του πιστού, στις μάχες όχι απλώς για υπεράσπιση αλλά και για μετασχηματισμό της εθνικής κοινωνίας σύμφωνα με τις πατροπαράδοτες και διαχρονικές αξίες. Η συντηρητική διαφύλαξη ενός ηθικού πυρήνα, στην περίπτωση της «Ζωής», πήγαινε μαζί με μια ενεργητική κοινωνική παρέμβαση, με μια «πολιτική θεολογία» που γινόταν όλο και πιο πολιτικοποιημένη, συγκλίνοντας όλο και περισσότερο με τις σύγχρονες πολιτικές διαμάχες και παίρνοντας καθαρές θέσεις υπέρ της μίας από τις αντιμαχόμενες πλευρές.

Η στρατευμένη αντικομμουνιστική εθνικοφροσύνη

Όσο πιο βαθιά εισχωρούσε η «Ζωή» στα νερά της πολιτικής, τόσο περισσότερο αναβαθμιζόταν στον λόγο της και αποκτούσε δεσπόζουσα θέση ο αντικομμουνισμός.

Διατρέχοντας τη δεκαετία του 1940, από το ένα μεγάλο επεισόδιό της στο άλλο (Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση, Εμφύλιος), είδαμε να επιβεβαιώνεται αυτή η υπόθεση. Ήδη εξ αρχής, η ξένη εισβολή καταχωρείται υπό τα θεολογικά σχήματα ως μια ακόμη δοκιμασία του έθνους, το οποίο και πάλι βρίσκεται αναγκασμένο να αγωνιστεί υπέρ βωμών και εστιών και να αποδείξει την πίστη του, που είναι βασικά αυτό που δοκιμάζεται.

Όσο και αν η «Ζωή» εμπλέκεται στις πολιτικές διαμάχες, όσο και αν σταδιακά υιοθετεί την αντικομμουνιστική ρητορική, το υπόβαθρο του λόγου που εκφέρει είναι πάντα η κεντρικότητα της θρησκείας, της πίστης, και ενός συντηρητισμού που υπερασπίζεται τις παραδοσιακές αξίες έναντι των καινών πνευματικών δαιμονίων που τις απειλούν. Ο «υλισμός», συνώνυμο της νεωτερικότητας, συμπυκνώνει κάθε είδους απειλή που υφίσταται ο βαθύτερος εθνικός χαρακτήρας. Το σχήμα δεν είναι άγνωστο ακόμη και στον 19ο αιώνα: η δοκιμασία έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο μιας ηθικής φθοράς και κατάπτωσης, σαν τιμωρία για μια αμαρτία που διαπράχθηκε, και μέσα από τη δοκιμασία και την απόδειξη της αντοχής της πίστης έρχεται, τελικά, η λύτρωση. Είτε πρόκειται για τον μεμονωμένο πιστό είτε για το έθνος ολόκληρο (πλην των εχθρών του), είτε πρόκειται για την εξατομικευμένη αμαρτία είτε για την εισβολή και τον πόλεμο του '40 (ή τον τουρκικό ζυγό, τον οποίο διαδέχθηκε ο πόλεμος για την ανεξαρτησία), η ακολουθία παραμένει ίδια. Ταυτόχρονα όμως, το τέλος της διαδικασίας εξαγνισμού είναι γνωστό από πριν, διότι έχει ήδη επιστρατευθεί το παρελθόν για τις ανάγκες του παρόντος: το θεολογικό μοτίβο πηγαίνει μαζί με το εξίσου σταθερό ιστορικό μοτίβο, σύμφωνα με το οποίο το έθνος προορίζεται να αντισταθεί επιτυχώς και να νικήσει, το 1940 όπως και το 1821.

Ακόμη και όταν την ένδοξη περίοδο του Αλβανικού έπους διαδέχεται η καταθλιπτική πραγματικότητα της Κατοχής, τα σχήματα δεν κάμπτονται, απλώς προσαρμόζονται στις συνθήκες. Οι δραματικές υλικές συνθήκες υπαγορεύουν σχεδόν αναγκαστικά την ανάδειξη εκ νέου της κριτικής του «άθεου υλισμού» και την επιστροφή στις οικείες αξίες του λιτού ταπεινού βίου που ζει κυρίως ο απλός αγνός λαός της υπαίθρου. Η επισιτιστική κρίση διαβάζεται σαν μια συνέπεια ηθικής τάξεως φαινομένων: της έλλειψης αλληλεγγύης, της ατομικής ανευθυνότητας, της δίψας για πλουτισμό (άλλο όνομα για τον μαυραγοριτισμό), της λησμονημένης φιλανθρωπίας. Φυσικά, για μια οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών σαν τη «Ζωή», ο διακηρυκτικός λόγος δεν θα μπορούσε παρά να συνοδεύεται και από μια έντονη δραστηριότητα φιλανθρωπικού έργου που αναπτύσσει, με συσσίτια κ.ο.κ. Η

οργάνωση δεν μένει απαθής μπροστά στα δεινά που μαστιίζουν τον τόπο, δεν αρκείται στις ηθικές προσταγές, αλλά αναλαμβάνει ενεργητική δράση. Έστω και αν ταυτόχρονα υπάρχουν υπόνοιες μιας κάποιας συνεργασίας, ή έστω ανοχής αυτής της δράσης από τις κατοχικές αρχές, και κυρίως έστω και αν ένας από τους βασικούς της στόχους ήταν να συγκρατηθεί ο πληθυσμός και να μην συνταχθεί με έναν άλλο παράγοντα που αναλάμβανε εξίσου, αν όχι πιο ενεργή δράση, τους κομμουνιστές. Άλλωστε, από το 1943 κι έπειτα, ο κομμουνιστικός κίνδυνος είναι ο υπ' αριθμόν ένα για τη «Ζωή», και όχι μόνο για αυτήν.

Στην Απελευθέρωση πια, η «Ζωή» με σαφήνεια συντάσσεται με τον αντιΕΑΜικό μπλοκ δυνάμεων που το συνέιχε κυρίως η απειλητική διεύρυνση και μαζικοποίηση της Αριστεράς μέσα από την αίγλη της Αντίστασης. Είναι η περίοδος μέχρι την έναρξη του Εμφυλίου που η αντικομμουνιστική στάση γίνεται δεσπόζουσα στο λόγο και τη δράση της «Ζωής», βάζοντας σε δεύτερη μοίρα, παραπληρωματική, τον ηθικό συντηρητισμό. Η Απελευθέρωση σήμαινε την απαρχή μιας πορείας εθνικής ανασυγκρότησης και άνοιγε ενδεχομένως το δρόμο για μια νέα Ελλάδα, όπως την οραματιζόταν αξιακά η «Ζωή». Ωστόσο, ο δρόμος αυτός ήταν και πάλι γεμάτος εμπόδια, σαν να συνεχιζόταν ο δρόμος της τιμωρίας και της αναγκαίας εξιλέωσης. Τα εμπόδια όμως τώρα δεν ήταν ο ξένος κατακτητής αλλά ο εσωτερικός εχθρός που ναρκοθετούσε την εθνική αναστήλωση.

Αν και αρχικά εντοπίσαμε στη «Ζωή» στοιχεία και μιας κάποιας φιλελεύθερης κριτικής απέναντι στον κομμουνιστικό κίνδυνο, δηλαδή στον κίνδυνο του ολοκληρωτισμού (που θα ήταν μια κριτική από τη σκοπιά της φιλελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατίας), ωστόσο σύντομα επικρατεί οριστικά η καταδίκη του κομμουνισμού ως ισοδύναμου της ηθικής φθοράς και της απομάκρυνσης από τις χριστιανικές αξίες. Ο συντηρητικός αντικομμουνισμός της «Ζωής» προσάρμοζε αναλόγως το σχήμα της πτώσης, της τιμωρίας και της εξιλέωσης, τοποθετώντας στο πρώτο σκέλος του την άνοδο του κομμουνισμού, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά στην Ευρώπη συνολικά. Το μέτωπο απέναντι στον «υλισμό» σημαίνει όλο και λιγότερο μέτωπο προς τις ξενόφερτες αξίες του «Δυτικού πολιτισμού» (λογικό, όσο προχωράμε στον διπολικό κόσμο) και όλο και περισσότερο προς τον άθεο κομμουνιστικό υλισμό.

Οδεύοντας προς τον Εμφύλιο, η «Ζωή» έχει ξεκάθαρα επιλέξει πλευρά και οργανώνει την αντικομμουνιστική δράση και στα δύο πεδία δραστηριότητας που είχε μέχρι τότε αναπτύξει: στο σκέλος της διάδοσης των (ανοιχτά προπαγανδιστικών,

πλέον) ιδεών μέσα από την έντονη εκδοτική της δραστηριότητα, αλλά και στο σκέλος της κοινωνικής παρέμβασης μέσα από τον αστερισμό σωματείων, συλλόγων κ.ο.κ. που όπως είδαμε είχε συστήσει τις περασμένες δεκαετίες.

Αρχικά, ο αντικομμουνισμός της «Ζωής» μοιάζει περισσότερο θεωρητικός, φιλοσοφικός, γι' αυτό και συνυπάρχει με νύξεις κριτικής στον δυτικόφερτο ορθολογισμό. Εγχείρημα που οργανώνεται και πάλι με αντιφατικό τρόπο, καθώς η οργάνωση καταφεύγει στους κατ' επάγγελμα φορείς του ορθού λόγου, με την «"Διακήρυξη" της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων» του 1946 και την αντίστοιχη "Δήλωση" επιστημόνων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών. Είναι το σημείο που η «Ζωή» παρουσιάζει μια συνεκτική κοσμοθεωρία, ακριβώς για να την αντιπαραθέσει στην ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία που είναι ο κομμουνισμός. Η "Διακήρυξη" του 1946, που προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Αριστεράς, ήταν κάτι παραπάνω από ένα αντικομμουνιστικό μανιφέστο. Ήταν το περίγραμμα της ευρύτερης οπτικής της «Ζωής» για τη διαμόρφωση μιας ιδανικής κοινωνίας, προφανώς θεμελιωμένης στις χριστιανικές αξίες και αποκαθαρμένης από τον άθεο υλισμό των κομμουνιστών. Η επιτυχής δοκιμασία και επιβεβαίωση της πίστης, μετά την πτώση και με τελικό στάδιο την εξιλέωση, θα πρέπει να φέρει άτομα και έθνος στο δρόμο μιας συνολικής επαναθεμελίωσης, πέρα από τις παθολογίες του Δυτικού πολιτισμού αλλά και βέβαια πέρα από την κομμουνιστική φθορά. Το θεμέλιο δεν μπορεί παρά να είναι η ανακαινισμένη χριστιανική ηθική, οι παραδόσεις και τα ήθη του πιστού λαού. Ο συντηρητισμός της οργάνωσης εξ αρχής επιδίωκε τη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνίας – και η πολιτική της εμπλοκή στον Εμφύλιο θα μπορούσε να γίνει ο μοχλός και το εφαλτήριο αυτού του έργου.

Η πλήρης μετάλλαξη της οργάνωσης σε μηχανισμό προπαγάνδης θα ολοκληρωθεί το 1948, με τις εκδόσεις του «Ελληνικού Φωτός». Η σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση του λόγου και της εκδοτικής παραγωγής της «Ζωής», όπως την παρακολουθήσαμε συστηματικά, κορυφώνεται τότε με τον φλογερό αντικομμουνισμό που εκπέμπει. Το φιλοσοφικό υπόβαθρο της οργάνωσης, ο συντηρητισμός, συνδυάζεται με τον διακηρυγμένο αντικομμουνισμό σε ένα μείγμα που επιτρέπει στη «Ζωή» να μετάσχει σε πρωταγωνιστικό ρόλο στο μπλοκ των δυνάμεων του συντηρητικού αντικομμουνισμού που επικράτησαν στη μετεμφυλιακή φάση – και να διεκδικήσει τη μέγιστη δυνατή, υλική και συμβολική, ωφέλεια από αυτή τη στράτευση.

Από τον κοινωνικό συντηρητισμό στον θεσμικό αντικομμουνισμό

Παράλληλα με την προπαγανδιστική εκδοτική δραστηριότητα της «Ζωής» που κλιμακώνεται στα χρόνια του Εμφυλίου, κλιμακώνεται και αλλάζει χαρακτήρα η κοινωνική δραστηριοποίηση (κατήχησης, ιεραποστολής, φιλανθρωπίας) που ανέπτυξε το εκτεταμένο δίκτυο οργανώσεών της. Όπως δείξαμε, τα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία αυτής της δράσης φανερώνουν πολύ συγκεκριμένους προσανατολισμούς. Η «Ζωή» ενεργοποιεί τα δίκτυά της προς βοήθεια και ανακούφιση του εθνικού στρατού και των ανταρτόπληκτων πληθυσμών της χώρας. Για τον σκοπό αυτό κινητοποιούνται όλα τα επίπεδα της οργάνωσης: οι φοιτητικές της ενώσεις, τα κατηχητικά σχολεία (που αυξάνονται εκθετικά), σε μια πυρετώδη κινητικότητα.

Η κοινωνική παρέμβαση της οργάνωσης όμως υποστηριζόταν πλέον από ισχυρούς θεσμούς. Η «Ζωή», ταυτιζόμενη πλήρως με τις στοχεύσεις, ιδεολογικές αλλά και πρακτικές, του Παλατιού πρωτίστως (αλλά και του Στρατού), έπαιρνε ως αντάλλαγμα ισχυρή στήριξη στο έργο της. Δεν ήταν μόνο η βασιλική αιγίδα στο πνευματικό έργο της οργάνωσης, αλλά ίσως περισσότερο τα υλικά μέσα που το επίσημο κράτος έθετε πλέον ευθέως στη διάθεσή της: από κάθε είδους εξοπλισμό μέχρι φορολογικές και ασφαλιστικές διευκολύνσεις. Επίσημη επισφράγιση της σχέσης αυτής ήταν η ίδρυση του «Ελληνικού Φωτός» που περιβλήθηκε με θεσμικό κύρος και αναδείχθηκε σε βασικό ιδεολογικό μοχλό του επίσημου κράτους. Αυτός ο «θεωρητικός» αντικομμουνισμός έφτανε μέχρι τις ρίζες της κοινωνίας μέσα από τις διακλαδώσεις της φιλανθρωπικής δράσης της «Ζωής».

Η πιο ενδιαφέρουσα και ενδεικτική, από αυτή την άποψη, πλευρά της δράσης της οργάνωσης ήταν, όπως είδαμε στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης, η ιδεολογική και πρακτική δουλειά που έγινε στα χρόνια του Εμφυλίου με επίκεντρο το παιδί. Το περιοδικό *Ζωή του παιδιού* αρχίζει να εκδίδεται το 1946 για να εκπληρώσει το έργο της ενστάλαξης των ελληνοχριστιανικών ιδεωδών στους καινούριους πρωταγωνιστές της δραματικής ιστορίας της εμφυλιακής Ελλάδας. Η θεματολογία, η χαρακτηρισολογία, ακόμη και η εικονογραφία του περιοδικού αποσκοπούν στην προώθηση συγκεκριμένων ηθικών προτύπων και κοινωνικών ρόλων, όπως άλλωστε απέρρεαν από το αξιακό πλαίσιο πλου διαμόρφωνε η «Ζωή» και για τους ενήλικες της υπό διαμόρφωση νέας ελληνικής κοινωνίας.

Όπως και με τους ενήλικες, έτσι και για τα παιδιά, η αξιακή πλαισίωση συμβάδιζε με την πρακτική της κατήχησης και τον ενεργό προσηλυτισμό στις ποικίλες νεανικές οργανώσεις του δικτύου της «Ζωής». Αξίες και πρακτική ήταν συγκοινωνούντα δοχεία. Και εδώ όμως, καταγράψαμε την ίδια κλιμάκωση και ριζοσπαστικοποίηση της δραστηριότητας της οργάνωσης στα χρόνια του Εμφυλίου. Ο πνευματικός αγώνας όλο και περισσότερο ταυτιζόταν, στην πράξη και όχι μόνο στο λόγο, με τις πολεμικές εμφυλιακές ανάγκες.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρακτικής αυτής, και κορυφαίο παράδειγμα της σύμπλευσης «Ζωής» και Παλατιού (κορυφαίο ακριβώς στο βαθμό που ήταν και εξαιρετικά ευαίσθητο), υπήρξε η συνέργεια της οργάνωσης στο πρόγραμμα των εθνικών και βασιλικών ιδρυμάτων που προορίζονταν να φιλοξενήσουν ανταρτόπληκτα παιδιά, τις γνωστές Παιδουπόλεις της βασιλίσσας Φρειδερίκης. Αυτό ήταν, θα λέγαμε, και το πλέον ενδεικτικό δείγμα της πλήρους ταύτισης της Αδελφότητας Θεολόγων, που ξεκίνησε το 1907 ως μια πνευματική οργάνωση διάδοσης των ηθικών χριστιανικών αξιών, με το Παλάτι και εν γένει με τον συνασπισμό εξουσίας που επικράτησε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Ένα από δείγμα της ολοκλήρωσης της μετεξέλιξης της «Ζωής» σε έναν εκτεταμένο μηχανισμό που υπηρετούσε την ίδια στιγμή αφενός τους υπερϊστορικούς στόχους της συντηρητικής διάσωσης και αναστήλωσης της ελληνορθόδοξης παράδοσης και αφετέρου τις εντελώς συγχρονικές πολιτικές μέριμνες ενός θεσμοποιημένου αντικομμουνισμού. Αυτό θα ήταν το απόγειο αλλά και η αρχή της σταδιακής φθοράς της «Ζωής», που σύντομα θα έκλεινε έναν κύκλο μισού αιώνα έντονης παρουσίας στη σύγχρονη κοινωνική ιστορία της Ελλάδας.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Διονύσιος Φαραζουλής (1882-1920), Αδελφότης Θεολόγων η "Ζωή", Αθήνα 1950.

Περιοδικό *Ακτίνες*, τεύχη ετών 1938-1958, 1968

Περιοδικό *Ανάπλασις*, τεύχη ετών 1887, 1894, 1896, 1899-1902, 1924

Σύλλογος «Ελληνικόν Φως», *Απολογισμός της Πρώτης Πενταετίας*, Αθήνα 1954

Σύλλογος «Ελληνικόν Φως», *Για μια καινούργια Ελλάδα*, Αθήναι 1950

Σύλλογος "Ελληνικόν Φως", *Εις την Πνευματικήν Συμπαράστασιν του Εθνικού Αγώνος, Έκθεσις Πεπραγμένων, (Απρίλιος- Σεπτέμβριος 1949)*, Αθήναι 1949

Ευρετήριο Θεμάτων του Περιοδικού «Ζωή», των Ετών 1911-1930, Αθήνα 1931

Περιοδικό *Ζωή*, τεύχη ετών 1911, 1914, 1924, 1940-1960

Περιοδικό *Ζωή του Παιδιού*, τεύχη ετών 1946-1960

Μεταπολεμικά. Ο Δεύτερος Πόλεμος και τα μετ' αυτόν, εκδόσεις "Ζωή", χ.σ., Αθήνα 1947

Οι νέοι στον πόνο και την δράση, ΧΦΕ, 1999

Ανεξαρτησία 10.2.1947, 3.3.1947

Ελεύθερα Γράμματα 15.12.1946, 15.2.1947

Εμπρός, 13.10.1946

Η Πρωία, έτη 1940-41

Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Φεβρουάριος 1947

Νέα Γενιά, Μάιος 1946

Ριζοσπάστης, έτη 1946-1947

Σοσιαλιστική Επιθεώρηση τχ. 2-3, 1947

Τι είναι και τι προσφέρει εις τον Ελληνικόν Λαόν η Βασιλική Πρόνοια, Υπό την Υψηλήν Προστασίαν των Α.Α. Μ.Μ. των Βασιλέων, [χ.ε], [χ.η.]

Δευτερογενείς Πηγές

- Αγουρίδης Σ., *Ερμηνευτική των Ιερών Κειμένων: Εγχειρίδιο για τους Σπουδαστές*, Αθήνα 1979
- Αγουρίδης Σ., *Θεολογία και Επικαιρότητα (Μελέτες και Άρθρα)*, Αθήνα 1996
- Adler L και Paterson T.: «Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism 1930's-1950's», *American Historical Review*, τ. 75, 1970 σ. 1046-1064
- Αλεξανδρίδης Απ., «Ένα Φαινόμενο της Νεοελληνικής Θρησκευτικής Ζωής: οι Χριστιανικές Οργανώσεις», *Σύνορο*, τ. 39, φθινόπωρο 1966, σσ. 193-204
- Αλιβιζάτος Ν., *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974*, Αθήνα 1995
- Allen R., Douglas G., *Film History: Theory and Practice*, McGraw Hill, Νέα Υόρκη 1985
- Αναγνωστοπούλου Σ., «Η Ιστορικότητα του «Εθνικού Ρόλου» της Εκκλησίας της Ελλάδος: Έθνος Ελληνικό ή Έθνος Ελληνορθόδοξο;» στο *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2000
- Ανδρέου Α., Ηλιάδου-Τάχου Σ., Μπέτσας Γ., «Από το “Παιδομάζωμα” στο Βασιλικό “Παιδοφύλαγμα”: Μεταπολεμικές Όψεις Κοινωνικής Δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της Χώρας», στο 5^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης *Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη*
- Arendt H., *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, Αθήνα 1988
- Argyriou A., «École et religion : le cas grec», *Le Supplément* 18, 1992, σσ. 39-51
- Αργυρόπουλος Ν., *Ο Θρησκευτικός Πολιτικός Λόγος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1997
- Αρκάδας Δ., "Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις", *Θέσεις*, τ. 130, Ιανουάριος-Μάρτιος 2015
- Βαβούσκου, Κ., «Η Εκκλησία της Ελλάδος και οι Σχέσεις της προς το Οικουμενικόν Πατριαρχείον», *Δίκαιο και Πολιτική*, 15, 1986
- Βαρών-Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, Αθήνα 2009
- Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως*, [χ.ε.], Αθήνα 1971
- Βελούδης Γ., *Ο Jacob Fallmerayer και Η Γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού*, Αθήνα 1982
- Βερβενιώτη Τ., "Παιδομάζωμα και παιδοφύλαγμα", στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα 2009

- Βερέμης Θ. (επ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999
- Βρεττού Γ., Καψάλη Α., *Αναλυτικά προγράμματα: Θεωρία και τεχνογνωσία σχεδιασμού και αναμόρφωσης*, Θεσσαλονίκη 2004
- Buck-Morss S., *Dreamworld and Catastrophe: the passing of mass utopia in East and West*, MIT Press, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 2002
- Γαζή Έ., *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*, Αθήνα, 2004
- Γαζή Έ., *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία Ενός Συνθήματος (1880-1930)*, Αθήνα, 2011
- Γιανναράς Χρ., *Καταφύγιο Ιδεών*, Αθήνα, 1990
- Γιανναράς Χρ., *Ορθοδοξία και Δύση*, Αθήνα 1992
- Γιούλτσης Β., «Κοινωνιολογική θεώρησης των θρησκευτικών αδελφοτήτων», στο Μαντζαρίδης Γ. (επ.), *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1975
- Γκράμσι Α., *Ιστορικός υλισμός*, Αθήνα 2008
- Γκράμσι Α., *Παρελθόν και παρόν*, Αθήνα 2005
- Γουσίδης Α., *Οι Χριστιανικές Οργανώσεις, Η περίπτωση της Αδελφότητας Θεολόγων η Ζωή, Κοινωνιολογική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, 1989
- Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, Αθήνα 2010
- Cohen J., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Καίμπριτζ MA και Λονδίνο 1992
- Collins L., *Macclesfield Sunday School 1796- 1996*, Macclesfield, Cheshire, 1996
- Davies St., *History of Macclesfield*, Didsbury, Manchester and Macclesfield, 1976
- Δημαράς Α., *Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε*, Ερμής, Αθήνα 2007
- Δημητρόπουλος Π., *Κράτος και Εκκλησία: Μια Δύσκολη Σχέση*, Αθήνα, 2001
- Dodds N., Tiffany S., Solley L., *Tragedy in Greece. An Eye-witness Report*, Λονδίνο, χ.χ. [1946]
- Gauchet M., *Le Désenchantement du Monde: Une histoire politique de la religion*, Gallimard 1985
- Gehle M., Kaiser W., Wohnout H. (επιμ.), *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*, Βιέννη 2001
- Giannakopoulos A., "Die Theologen-Bruderschaften in Griechenland. Eine religions-soziologische Untersuchung der Erweckungsbewegung in der griechischen Gesellschaft des 20. Jahrhunderts", *Journal of Eastern Christian Studies*, τ. 55, τχ. 3-4, 2003, σ. 283- 314

- Ehrenberg J., *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999
- Εξερτζόγλου Χ., "Μνήμη και Γενοκτονία", *Χρόνος*, τ. 31, Νοέμβριος 2015
- Fleischer H., *Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941–44. Okkupation, Resistance, Kollaboration*, Lang, Frankfurt am Main 1986
- Zambeta E., «The Curricular Construction of Greece: Ethnocentricity and Eurocentrism», ανακοίνωση στο συνέδριο *Comparative Education Society in Europe*, Bologna 2000
- Ζαχαρόπουλος Ν., *Ιστορία των Σχέσεων Εκκλησίας – Πολιτείας στην Ελλάδα*, τ. Α1, Θεσσαλονίκη, 1985
- Ζούζουλας Στ., *Ιεραποστολικές Μορφές: Μιχαήλ Ι. Γαλανός, Ο Γλαφυρός Κήρυξ του Εὐαγγελίου. Κωνσταντῖνος Καλλίνικος: Μία Σπανία Εκκλησιαστική Προσωπικότητας*, πρωτοπρεσβύτερος εἰς τό Μάτζεστερ Ἀγγλίας, Αθήνα 1981
- Halbwachs M., *On Collective Memory*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1992
- Hobsbawm E. και Ranger T. (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, Αθήνα 2004
- Hobsbawm E., «The Social Function of the Past: Some Questions», *Past and Present*, τ. 55 (1), σ. 3-17
- Ιωάννου Γ., *Η Πρωτεύουσα των Προσφύγων*, Αθήνα 1984
- Frazer Ch., *Ορθόδοξη Εκκλησία και Ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*. Αθήνα 1987
- Jablonski J. Th., *Allgemeines Lexicon der Künste und Wissenschaften*, Königsberg-Leipzig, 1748
- Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8^{ος}, Αθήνα 2003
- Καλαφάτης Θ., «Θρησκευτικότητα και Κοινωνική Διαμαρτυρία: οι Οπαδοί του Απόστολου Μακράκη στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890-1900)», *Ιστορικά*, τ. 18-19, Ιούνιος Δεκέμβριος 1993, σ. 113-142
- Καλογρηάς Β., "Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθνοπροσύνης στην ταραγμένη δεκαετία του '40", στο Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών με θέμα *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 (Πρακτικά), τ. Ε'.
- Καραγιάννης Γ., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2001

- Καραμούζης Π., *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004
- Καρμίρης Ι., «Μακράκης Απόστολος», στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. VIII, Αθήνα, 1966, σ. 514-17
- Καστόρχης, Κ., «Πιστή συλλογή των κατά την Πελοπόννησον και Μάνην Ουσιωδέστερων Πράξεων του Αγύρτου Χριστόφορου Παπουλάκη», *Ιερός Σύνδεσμος*, έτος Η', φ.189, 1913
- Keane J., *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Καίμπριτζ, 1998
- Κεσσαρέας Ε., *Ορθόδοξη Εκκλησία και Κράτος στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Κοινωνιολογική Ανάλυση των Ιδεολογικών Αντιπαραθέσεων*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2010
- Κιτρομηλίδης Π., «Νοερές Κοινότητες» και οι Απαρχές του Εθνικού Ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Τσουκαλάς Κ. (επιμ.), *Παράδοση και Εκσυγχρονισμός*, Αθήνα 1983
- Κιτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικά Ρεύματα και Πολιτικά Αιτήματα: Προοπτικές από τον Ελληνικό 19ο Αιώνα», Τσαούση Δ. Γ. (επ), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} Αιώνα*, Αθήνα 1984
- Kokosalakis N., "Orthodoxie grecque, modernité et politique", στο Davie G. και Hervieu-Léger D. (επιμ.) *Identités religieuses en Europe*, La Découverte, 1996, p. 139-143
- Κολιτσάρας Ι., *Από την Ιστορίαν της Αδελφότητος Θεολόγων "Ζωή" κατά την Περίοδον 1940-1944 (του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και της Γερμανικής Κατοχής)*, Αθήνα, χ.η.
- Κολιτσάρας Ι.Θ., *Σεραφείμ Παπακώστας*, Αδελφότης Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα 1980
- Κονιδάρης Γ., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα 2011
- Κοτσώνης Ι., "Χαρακτηριστικόν των Μεγάλων", *Ενορία*, ετ. 9, αρ. 176-177, 16 Ιουλίου 1954
- Κουλούρη Χρ, «Μύθοι και Σύμβολα μιας Εθνικής Επετείου», Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1995
- Κούρκουλας Κ., *Το κατηχητικόν σχολείον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος. Ιστορία αυτού και χαρακτήρ εξ επόψεως ορθοδόξου* (ανάτυπον εκ της Θεολογίας ΛΕ'), Αθήνα 1956

- Κωνσταντινίδη Ε. Ι., *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την επαναστατική και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, Αθήνα 1970
- Λαΐου Α., «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου» στο Baerentzen Lars- Ιατρίδης Ο. Γιάννης- Smith L. Ole (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο, 1945- 1949*, Αθήνα 1992
- Lamberts E. (επιμ.), *Christian Democracy in the European Union, 1945-1995*, Leuven 1997
- Λάππας Κ., *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2004
- Λιάκος Α., «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον Ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τευχ. 1, 1983
- Λέκκας Π., *Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992
- Λιναρδάτος Σπ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α', Αθήνα 1977
- Λίποβατς Θ., «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και εθνικισμός: δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1993, σ. 31-47
- Λούκος Χρ., «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», Χατζηιωσήφ Χρ.– Παπαστράτης Πρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση*, τόμος Γ2, Αθήνα 2007
- Maczewski C., *Η Κίνηση της "Ζωής" στην Ελλάδα: Συμβολή στο Πρόβλημα της Παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 2002
- Μακράκης Α., *Η Πόλις Σιών*, Κωνσταντινούπολη 1860
- Μακράκης Α., *Η Παπική Μανία Εξηγουμένη και η Φωνή της Ιατρικής εις τα Ημέτερα Πατριαρχεία Εφαρμοζομένη*, Αθήνα 1862
- Μακράκης Α., *Υπόμνημα Περί της Φύσεως της του Χριστού Εκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1865
- Μακράκης Α., *Απολογία. Περί των Εαυτού Αισθημάτων, Φρονημάτων και Πράξεων, και Ιδίως Αναίρεσις Πάντων όσα ο Καθηγητής Κ. Νεστορίδης Έγραψε Κατ'αυτού και Περί του Ψυχής Φρονήματος Αυτού*, Αθήναι 1873
- Μακράκης Α., *Η Φιλοσοφία και αι Φιλοσοφικά Επιστήμει*, α' τόμος: Εισαγωγή εις την Φιλοσοφία, Ψυχολογία και Λογική, Αθήνα 1876
- Μακράκης Α., *Νέον Εκπαιδευτικόν Σύστημα, μέρος Β', Λεξιμάθεια*, Αθήνα 1878

- Μακράκης Α., *Το Τρισύνθετο του Ανθρώπου Βεβαιούμενον και Διά των Μεγάλων της Εκκλησίας Πατέρων και το Κτηνώδες Δισύνθετον της Εκπαιδεύσεως της Ορθοδοξίας Συνόδου Αναιρούμενον συν Πάσι τοις Παραλογισμοίς και τοις Βλάσφημοις Σοφίσμασι του Χρυσάνθου Μακρή προς Καταισχύνην και Όνειδος Πάντων των Διωκτών της Αληθείας*, Αθήνα 1882
- Μακράκης Α., *Νέον Εκπαιδευτικόν Σύστημα, μέρος Γ', Λογομάθεια*, Αθήνα 1882
- Μακράκης Α., *Η Φιλοσοφία και αι Φιλοσοφικά Επιστήμαι*, β' τόμος: Φιλοσοφική Ηθική, Αθήνα, 1883
- Μακράκης Α., *Η Χριστιανική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1924
- Μακράκης Α., *Ο Πρώτος Καρπός του εν Αθήναις Πολιτικού Συλλόγου ο "Πλάτων", Ήγουν τα εν Αυτώ Διδαχθέντα Επτά Πολιτικά Μαθήματα από 22/4 μέχρι 2/6/1901*, Αθήνα, 1967
- Μακράκης Α., *Νέον Εκπαιδευτικόν Σύστημα κατά την Προαιώνιον Βούλησιν του Θεού, Γραμματομάθεια-Λεξιμάθεια και Λογομάθεια και Φιλοσοφικοί Λόγοι Δύο περί της Σχέσεως της Παιδείας και της Πολιτείας*, Αθήναι 1967
- Μακρή Σπ. Γ, *Επίτομος Ποιμαντική*, Αθήνα 1953
- Μακρή Σπ. Γ., «Στρατιωτικοί Ιερείς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 11, Αθήνα 1967
- Makrides V., "Secularization and the Greek Orthodox Church in the Reign of King George I", στο Carabott Ph. (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, Aldershot: Variorum/Ashgate, 1997, σ. 179-196
- Makrides V. N., "Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Civil War", στο Carabott Ph. και Sfikas Th. (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Aldershot 2004, σ. 159-174
- Μανιτάκης Α., *Οι Σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος- Έθνος, Στη Σκιά των Ταυτοτήτων*, Αθήνα 2000
- Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*, τ. 1, Αθήνα 2002
- Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942*, Αθήνα 1993.
- Μαρκεζίνης Σπ., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος, 1936-1975*, τ. Β', Αθήνα 1994
- Μαστρογιαννόπουλος Η., *Προσανατολισμοί*, Αθήνα 1962

- Ματθαιακάκης Τίτος Εμμ., *Άγγελος Κ. Νησιώτης. Μεγάλη εκκλησιαστική μορφή, 1890-1970*, Αθήνα 1972
- Ματθόπουλος Ε., *Ο Προορισμός του Ανθρώπου Ήτοι τις είναι ο Σκοπός της Υπάρξεως και της Ζωής του Ανθρώπου και τίνι τρόπω Επιτυγχάνεται ούτος*, Αθήνα 1938
- Μαυροσκούφης Δημ., *Χριστιανικά Σωματεία και Εκπαιδευτική Πολιτική (1964-1969): Η εξέγερση του "καλού νοικοκύρη" ως στοιχείο κανονικότητας*, στο Επίκαιρα θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα, 26-30 Σεπτεμβρίου 2000
- Μεταλληνός π. Γ.Δ., «Απόστολος Μακράκης», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, Άνοιξη 1999, σ. 8-11
- Meynaud J., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002
- Μητσοπούλου Α., *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον "σύντομο 20ό αιώνα"*, Θεσσαλονίκη 2014
- Μπαμπινιώτης Γ., «Οι Άρρηκτοι Δεσμοί Ορθοδοξίας και Ελληνισμού», *Το Βήμα*, 19.04.1998
- Μπουρνάζος Στρ., «Το Ελληνικό Αντικομμουνιστικό Έντυπο, 1925- 1967: Μία Πρώτη Προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, 2003
- Μπουρνάζος Στρ., «Το Κράτος των Εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός Λόγος και Πρακτικές», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα 2007
- Μπρανγκ Λ., *Το Μέλλον του Ελληνισμού στον Ιδεολογικό Κόσμο του Μακράκη*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1992
- Πάλλας, Δ., *Ορθοδοξία και Παράδοση: Δοκιμή Αυτοβιογραφίας. Με ένα Παράρτημα για τη Δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967*, Ηράκλειο 2005
- Parry-Giles S., *The Rhetorical Presidency, Propaganda and the Cold War, 1945-1955*, Westport-Connecticut, Λονδίνο 2002
- Παπαγεωργίου Ε., *Το "Παιδομάζωμα" Κατά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008
- Παπαδημητρίου Δ., *Από τον Λαό των Νομιμοφρόνων στο Έθνος των Εθνικοφρόνων: Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006
- Παπαθανασίου Θ., *Κοινωνική Δικαιοσύνη και Ορθόδοξη Θεολογία: Μία Προκήρυξη*, Αθήνα 2005
- Παπακώστας Σεραφεΐμ, *Ευσέβιος Ματθόπουλος, 1849-1929*, Αθήνα 1948
- Παπανδρέου Γεώργιος, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα 1945

- Παπαρίζος Αντ., «Διαφωτισμός, θρησκεία και Παράδοση στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Αθήνα 1994
- Πάτσιου Β., *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922)*, Αθήνα 1987
- Περσελή Ε., *Εξουσία και Θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα του 19^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, 1997
- Πετρόπουλος Ι.Α., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1986
- Πέτρου Ι., *Εκκλησία και Πολιτική*, Θεσσαλονίκη 1992
- Πολίτης Ν., *Χρονικό του Πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα 1984
- Powers G. R., *Not without honor, The History of American Anticommunism*, Yale University Press 1998
- Πρόκος Ε., *Ελληνισμός και Κομμουνισμός*, τόμ. Α', Αθήνα 1952
- Psilopoulos E., "Le mouvement « Zoï » dans l'Église orthodoxe de Grèce", *Revue des Sciences Religieuses*, τ. 40, 1966. σ. 258-289
- Πυρομάγλου Κ., *Ο Γεώργιος Καρταλης και η εποχή του 1934-57*, τ. Α', Αθήνα 1965
- Ruotsila M., *British and American Anticommunism before the Cold War*, Λονδίνο 2001
- Σαρδέλης Κ., «Απόστολος Μακράκης», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27, Άνοιξη 1999, σ. 15-21
- Σβώλος Αλ., *Τα Ελληνικά Συντάγματα. 1882-1975/1986*, Αθήνα 1998
- Σιγανού Μ., "Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: το παράδειγμα της "Ζωής", *Τα Ιστορικά*, τ. 48, Ιούνιος 2008, σ. 103-124
- Σιγανού Μ., *Ο Αντικομμουνιστικός Λόγος της «Ζωής» στον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1948)*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας- Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2004
- Σιγανού Μ., "Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: το παράδειγμα της 'Ζωής'", *Τα Ιστορικά*, τ. 48, Ιούνιος 2008. σ. 103-124
- Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947
- Sofos Sp. A. και Özkırmılı U., «‘Colonising’ The Past: History and Memory in Greece and Turkey», στο Carvalho S. και Gemenne Fr. (επ.), *Nations and their Histories, Constructions and Representations*, Palgrave Macmillan 2009

- Σταθάκης Β., *Το χριστιανικό έργο στα χρόνια της Κατοχής*, εκδόσεις Χριστ. Φοιτητικής Ένωσης, Αθήνα, 1990
- Σταθόπουλος Μ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, Αθήνα 1993
- Σταθοπούλου Θ., *Το Κίνημα του Παπουλάκου: Οι Πολιτικές, Κοινωνικές και Θρησκευτικές του Διαστάσεις*, διδ. διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Γεωγραφίας και Πολιτικής, 1991
- Stamatopoulos D., «The Orthodox Church of Greece», στο Laustean Lucian (επ.) *Eastern Christianity and Nationalism in the Nineteenth-Century Europe*, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2014
- Stefanidis I., *Stirring the Greek Nation Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*, Aldershot 2007
- Στράγκας Θεόκλ., *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών (1817-1967)* τ. Γ , Αθήνα 1970
- Sturzo L., 'The Philosophic Background of Christian Democracy', *The Review of Politics*, τ. 9, 1947, σ. 3–15
- Σωτηρόπουλος Δ., *Η Πολιτική Εξουσία στην Ελλάδα (1946-1967)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Απρίλιος 2002
- Σωφρόνιος-Φάκας Σ., *Σύλλογος "Ανάπλασις" και η Προσφορά του (19ος-αρχές 20ου αι.)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ, 2013
- Τερλεξής Π., *MaxWeber: Κριτική και Συγκριτική Θεώρηση*, τ. 1, Αθήνα, 1999
- Towns Elmer L., "History of Sunday School", *Sunday School Encyclopedia*, 1993
- Τρεμπέλας Π., *Κατηχητική ή Ιστορία και Θεωρία της Κατηχήσεως*, Αθήνα 1931
- Τρεμπέλας Π., *Οικτρών φαντασιοκοπημάτων έλεγχος*, χ.ε., Αθήνα 1957
- Τριανταφυλλόπουλος, Ν.Δ., «Βιβλίον αποστασίου», *Νέα Εστία*, τχ. 1769, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 176-180
- Τριανταφύλλου Κ., *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1980.
- Τρωιανός Σπ. Ν. και Δημακοπούλου Χ. Γ., *Εκκλησία και Πολιτεία: Οι Σχέσεις τους κατά τον 19ο Αιώνα*, Αθήνα 1999
- Τσακαλώτος Θρ., *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδος: Πώς Εκερδίσαμε τους Αγώνες μας 1940-1949*, Αθήνα 1960
- Tschannen O., "The secularization paradigm: a systematization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, τ. 30, 1991, σ. 395-415
- Τσιτσέλης Η., *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα 1904

- Τσουκαλάς Κ., «Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί. Η Αφήγηση της Ελληνικής Συνέχειας» στο *Έθνος, Κράτος, Εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1995
- Χατζηνικολάου Νικόλαος. Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, ΧΦΕ 2009, στον ιστότοπο <http://www.xfd.gr/> (πρόσβαση στις 25/09/2015)
- Χόνδρος Γ., "Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή", στο Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000
- Watson W.H., *The first fifty years of the Sunday School*, London 1862
- Weber M., *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα, 1984
- Weiss J., *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιακρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη, 1770-1945*, Αθήνα, 2009
- Woodhouse C. M., *Apple of Discord. A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting*, Λονδίνο 1948